

—॥ श्री ॥
॥ काशी-संस्कृत-मन्थमाला ॥

३८

(व्याकरणविभागे सप्तमं पुष्पम्)

श्रीवररुचिप्रणीतः

प्राकृत-प्रकाशः

श्रीभामहकृत'मनोरमा'व्याख्यासहितः

महामहोपाध्याय-

श्रीमथुराप्रसाददीक्षितविरचित-

'चन्द्रिका'- 'प्रदीप'-संस्कृत-हिन्दीव्याख्याद्वयीपेतः

श्रीमदुदयरामशास्त्रिडबरालकृत-

टिप्पणीपरिशिष्टाभ्यां विभूषितः

साहित्याचार्य-

श्रीजगन्नाथशास्त्रिहोशिङ्गमहोदयेन

भूमिकादिभिः सम्भूष्य सशोभितः

बौखम्बा-संस्कृत-सोरीज-आफिस, वाराणसी-१

प्रकाशक—

चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस

वाराणसी-१

वि० सं० १०१६

(पुनर्मुद्रणादिका सर्वेऽधिकारा प्रकाशकाधीना)

The Chowkhamba Sanskrit Series Office

P O. Box 8, Varanasi (India)

1959

(परिवर्द्धित चतुर्थ संस्करणम्)

मूल्य १)

मुद्रक—

विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

ई० १९५९

प्रस्तावना

श्रीमद्वाग्देवताऽनुराजनविमलमतीनां प्रेक्षावतां सुविदितमेवैतद्यद् धर्माधिकाममोक्षा-
णावतुर्णां वर्गस्य प्राप्तये एव यतितव्यं सर्वैः । तत्प्राप्त्युपायाश्च बहुषोऽसङ्ख्यैः प्रबन्धैः
प्रतिपादिता अपि भृदुबुद्धीनां क्रीडनैकमनोऽनुरागिणां न तयोपकर्तुं शक्ता यथा
दृश्यकाव्यानि । तानि हि ऋडिति दर्शनमात्रेणैवानन्दसन्दोहजनकानि सनुपदेशं
प्राहयन्ति । तदुक्तं नाट्याचार्येण श्रीमता भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे प्रथमेऽध्याये—

ब्रह्मोवाच—

सर्वशास्त्रार्थसम्पन्न सर्वशिष्यप्रवर्तकम् ।

नाट्याख्यं पञ्चम वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥ १५ ॥

पुनश्च तत्रैव ब्रह्मणो दैत्यसान्त्वनावसरे—

भवतां देवतानां च शुभाशुभविकल्पकैः ।

कर्मभावान्वयापेक्षी नाट्यवेदो मया कृतः ॥ ७२ ॥

नैकान्ततोऽत्र भवता देवानां चापि भावनम् ।

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यभावानुकीर्तनम् ॥ ७३ ॥

धर्माधर्मप्रवृत्तानां कामां कामार्थसेविनाम् ।

निग्रहं दुर्विनीतानां मत्तानां दमनं क्रिया ॥ ७५ ॥

देवानामसुराणां च राज्ये लोकस्य चैव हि ।

महर्षीणां च विशेषं नाट्यं वृत्तान्तदर्शकम् ॥ ८४ ॥

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्द्धनम् ।

लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भूविष्यति ॥ ८६ ॥ इति ।

तानि च सस्कृतमयानि प्राकृतमयानि च भवन्ति, तदाह मुनि —

नानादेशसमुत्थं हि काव्यं भवति नाटके । इति ।

तत्र सस्कृतभाषापरिज्ञानपाणिनीयादिभ्यांकरणेन, प्राकृतज्ञानाय च बरहृच्यादीनां
प्रयत्नः । तच्च किमिति कुशीलवाचीनमेव । वयन्तु आचार्याणां वचनोपन्यासेनैवोदास्महे ।

अत्र मुनि—

एतदेव विपर्यस्तं सस्कारगुणवर्जितम् ।

विशेषं प्राकृतं पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥ अ० १७, श्लो० २ ॥

तथा च वाक्यपदीये भर्तृहरि — ‘दैवी वाक् व्यबकीर्ण्यमशक्तैरभिधातुभिः ।’ इति ।
कथमिममशक्तिरिति तु न प्रयत्नावगम्यम् । ‘अम्बान्मेति यथा बालः’ शिक्षमाणः
प्रभाषते ।’ इत्यादिरीत्या देशकालभेदेनैव प्रतीमहे ।

वज्रमभ्यपञ्चाकादिदेशजानां परस्परमेकस्यैव शब्दस्य जागरूकौ महातुच्छारणभेद एव
विप्रतिपन्नानां दुष्टिदौ भविष्यति ।

हेमोऽपि—प्रकृतिः संस्कृतम् । तत्र भवं, तत् आगतं वा प्राकृतम् । इति ।

तथा च गीतगोविन्दे रसिकसर्वस्वः—‘संस्कृतादिप्राकृतम् इष्टं ततोऽपभ्रंशभाषणम्’ इति ।

शकुन्तलायां शकुनोऽपि ‘संस्कृतात्प्राकृतं श्रेष्ठं ततोऽपभ्रंशभाषणम्’ इति प्रमाण-
त्वेनोदाजहार—संस्कृताद् श्रेष्ठं प्राकृतं जातम्, ततोऽपभ्रंश ।

केचित्तु—प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धम् प्राकृतम् । तत्तच्च वैयाकरणैः साधितं हि
संस्कृतमित्यभिधीयते । अतो न संस्कृतमूलकं प्राकृतम् । प्रत्युत प्राङ्मूलकमेव
संस्कृतम्—इत्याहुः ।

अपरं तु—वेदमूलकमिदम् । तत्तत्त्वनादिप्रत्ययानाम्, अग्ने-अस्मे-आदिपदानां,
लिङ्गवचनविभक्त्यादीनाञ्च वैदिकैः प्रयोगैः साम्यदर्शनात् । एतन्मूलकं च संस्कृतम्—
इति वदन्ति ।

साम्प्रदायिकैस्तुभयमपि नाद्रियते—यदि स्वभावसिद्धं प्राकृतम्, तर्हि कोऽसौ
स्वभावः कीदृशश्च, येनेदमेव भाषणं स्यात् किंसमवेतश्च । जनसमवेतश्चेद् ‘दैवी वाग्
व्यवकीर्ण्यम्’ इत्यस्मदभिहिते पक्षपातः । पारमेश्वरे तु स्वभावे वैरूप्यनोपपद्यते—न ह्यग्नौ
शैत्यं कचिदपि कदाप्युपलभ्यते । एव तत्तद्भाषाभेदं सुतराजोपपद्यते ।

सर्वासामेव भिजानामपि पारमेश्वरस्वभावसिद्धत्वे तु भाषापरिज्ञानिना विदुषा
महान् कोलाहलो भविष्यति ।

अथ च यदीयं भाषा वेदभाषासमुद्भवा तत्समकालिका संस्कृतात् प्राचीना वा
स्वीक्रियते तर्हि पाणिनीयव्याकरणस्याऽपूर्णता स्यात्, तत्र प्राकृतस्याऽव्याकृतत्वात् ।
भगवता पाणिनिना च तत्र तत्र बाहुलकेनाऽपि वैदिकगण्यव्याकृत्या स्वव्याकरणस्य
पूर्णतायाः प्रदर्शनात् । तथा च गाढी-गोणी-गोपोतलिकेत्यादीनामपि असाधुशब्दत्व-
व्यवहारो नोपयुज्यते । प्रत्युत संस्कृतादिकृतस्य प्राकृतस्येव प्राकृतादिकृतस्य संस्कृत-
स्यैवापभ्रंशव्यवहारापत्तिः स्यात् । न तथा व्यवहारस्तथाव्युत्पन्नानामपीष्टः । न ह्यस्ति
राजाज्ञा ‘पाणिनीयादिव्याकृतस्य नाऽपभ्रंशव्यवहारः’ इति ।

लिङ्गवचनसाम्यन्तु न दृढतरं प्रमाणम् । न हि आङ्ग्लभाषाया ‘फादर’ इति
शब्द उच्चारणसौकर्येणोच्चरितस्य पितृशब्दस्य प्रकृतिरिति कोऽपि प्रेक्षावान् मनुते ।
तथा च—‘डटर’ इति शब्द दुहितृशब्दस्य । नच कोऽपि ‘तात’ इत्युच्चारयितव्ये ‘टाट’
इति रटन् भारतीयो बाल आङ्ग्लभाषापाठकस्तद्देशीयो वा गण्यते ।

अस्मै युक्तमुत्पश्याम—प्रकृतिः संस्कृतम्, तत् प्राकृतमिति । तथा च प्राकृतमज-
प्यम्—‘व्याकर्तुं प्राकृतत्वेन गिर परिणतिं गता’ इति ।

वेदमूलकत्वेऽपि न किमपि प्रमाणम् ।

अस्तु वा यदपि तज्ज्ञानायाऽवरयं प्रयतितव्यम् । यतोऽत्र भाषायां सुललिताः
प्रबन्धाः सन्ति । तदुक्तम्—

‘अहो तत्तत्प्राकृतं हरिः प्रियावक्त्रेन्दुसुन्दरम् ।

सूक्तयो यत्र राजन्ते सुधानिष्यन्दनिर्मराः’ ॥ इति ।

तच्च प्राकृत बरहनिमिते—प्राकृत-पैशाची-मागधी-शौरसेनी-भेदेन चतुर्धा । तासु पैशाची मागधी च शौरसेनीविकृती, प्रकृति-शौरसेनीत्युभयत्र दर्शनात् । शौरसेनी संस्कृतविकृतिः प्राकृतवत् । 'प्रकृति' संस्कृतम्—इति दर्शनात् । शौरसेन्यामनुक्तं कार्यं नवभिः परिच्छेदैः प्रतिपादितप्राकृतानुसारि भवति 'शेषं माहाराष्ट्रीयम्' इत्यत्र माहाराष्ट्रीयपदेन तस्यैव ग्रहणात् । तथा च काव्यादर्शे—

महाराष्ट्राशयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । इति ।

हेमस्तु—चूलिकापैशाचिकम् १ आर्षं प्राकृतम् २ अपभ्रंशम् ३ चेत्यधिकभेदैः सप्तधा विभजते ।

तथा च भेदप्रतिपादकानि सूत्राणि—

आर्षम् । ८ । १ । ३ ।

चूलिकापैशाचिके द्वितीयतुर्ययोराद्यद्वितीयौ । ८ । ४ । ३२५ ।

स्वराणां स्वरा प्रायोऽपभ्रशे । ८ । ४ । ३२९ ।

प्राकृतमर्चस्वकारमार्कण्डेयेन भाषा-विभाषा-अपभ्रश-पैशाची-भेदाद् भाषा-चतुर्धा विभक्ता ।

तत्र भाषा—माहाराष्ट्री-शौरसेनी-प्राच्या-अवन्ती-मागधी-भेदेन पञ्चधा ।

अर्द्धमागधी तु मागध्यामेवान्तर्भाविता ।

विभाषा—शाकरी १ चाण्डाली २ शाबरी ३ आभीरिणी ४ शाकी (शाखी) ५ चेति पञ्चधा ।

अपभ्रंश—आर्षीं द्राविडीं च विना सप्तविंशतिधा च विभक्तः ।

अन्या अपि तिस्रो भाषा स्वीकृता—नागर-आचडोपनागरभेदेन । पैशाचीभाषा तिस्रुषु नागरभाषासु विभक्ता । तद्यथा—कैकेयी १, शौरसेनी २, पाण्डाली ३ च । राम-तर्कवागीशेनाऽपि एवमेव प्रकटितम् । सर्वैरपि प्राकृतपैशाचकरणैर्माहाराष्ट्री-पैशाची-मागधी-शौरसेनी चेता प्राकृतभाषा स्वीकृता । काव्यालङ्कारे रुद्रटो भाषाणां तिस्रो विधा प्राह—'प्राकृत संस्कृतश्चैतदपभ्रश इति त्रिधा ।' इति ।

काव्यादर्शे दण्डी च—

'तदेतद्वाङ्मयं भूय संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरासाख्यतुर्विधम्' ॥ इति । १ । ३२ ।

चतुर्विधा हि ग्रन्था संस्कृतनिबद्धा केचित्, प्राकृतनिबद्धाः केचित्, केचिदपभ्रंश-निबद्धा, केचिदासां साङ्ख्येयं निबद्धा मिश्रा इत्युच्यन्ते इत्यर्थः । 'संस्कृतं सर्गबन्वादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् । आसारादीन्यपभ्रशो नाटकादिषु मिश्रकम्' ॥ इति च ।

पुराणवाग्भटोऽपि बाग्भटालङ्कारे (२ । १) संस्कृतप्राकृतापभ्रशभूतमाधितैतिभेदैश्च चतुर्धा विभजते ।

अर्वाचीनोऽपि अलङ्कारसिलके (१५-३), एवं रुद्रटश्च काव्यालङ्कारे (२ । ३३)

सूत्रे), एवमपभ्रंशविचारस्यावश्यकत्वाद् वररुचिना कव्यमुपेक्षित इति विप्रतिपत्तौ कश्चिद्—इयमपूर्णतैव वररुचेरिति ।

आवां प्रादुर्भाष एव नेति त्वन्य- ।

अपरे तु—वररुचिना 'दाढादयो बहुलम्' (४।३३) इति सूत्रकरणादेवाऽपभ्रंशोऽपि सगृहीत एव । तस्य च भामहेन आदिशब्दोऽयं प्रकारार्थः, तेन सर्व एव देशसङ्केतप्रवृत्ता भाषाशब्दा 'परिगृहीता', इति व्याख्यातत्वात् । अपभ्रंशश्च देशसङ्केतप्रवृत्ता एव भाषा । तदुक्तं बृहदारण्यके—

‘अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम्’ ॥ इति ।

तथा च काव्यादर्शे दण्डी—

‘यदा च आभीर्यादयो देशभाषा काव्यनाटकेषु निबद्धास्तदाऽपभ्रंशपदेन व्यवहियन्ते ।’ तदुक्तम् तैत्तिरीय-
 ‘शौरसेनी च गौडी च लाटी चान्या च तादृशी ।
 याति प्राकृतमित्येव व्यवहारेषु सञ्जिधिमू ॥
 आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृता ।
 शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥’ इति । (१ । ३५-३६)

यत्तु अपभ्रंशपदेन भारतीय प्रचलिता भाषा गृह्यन्ते, ताश्च निबध्यन्ते काव्य-
 नाटकेषु । तदुक्तं नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना—

‘शौरसेनीं समाश्रित्य भाषा कार्या तु नाटके ।

अथवा छन्दः कार्या देशभाषाप्रयोक्तृभिः ॥’ इति । (१७-४६)

अधुना प्रचलिततत्तद्देशभाषास्वपि वङ्गदेशे यात्रागन्धर्वगानम्, नेपाले कूर्माचले च हरिश्चन्द्रादिनर्तनम् उपलभ्यत एव । अतोऽपभ्रंशस्य प्राकृतपदेन ग्रहीतुमशक्य-
 त्वादुचित एव तदनुल्लेख प्राकृतप्रकाश इति । तत्तु दण्डिविरोधादुपेत्यम् ।

वररुचिसमयेऽपभ्रंशस्य व्यवहारानुदय इति तु न सम्यक् प्रतिभाति ।

‘त्रिविधं तच्च विज्ञेयं नाट्ययोगे समासतः ।

समानशब्दैर्विभ्रष्टं देशीमतमथापि वा ॥’

इति भरतमुनिनाऽपि तस्य प्रदर्शितप्रायत्वात् । यथा ‘गौरित्यस्य गावी गोणी गोपोतलिकेत्येवमादयो बहुवोऽपभ्रंशाः’ इति भगवता पतञ्जलिना महाभाष्येऽपभ्रंशस्य व्यवहृतत्वात् स्वयं दाढेत्यादिसूत्रप्रणयनाच्च स्यादेतत् । सर्वमेवैतद् प्राकृतं तद्भव, तत्सम, देशी चेति त्रिधा विभज्यते सूत्राय । तदाह दण्डी—‘तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेक प्राकृतकम् ।’ इति । तत्र यद्यपि तद्भवप्राकृतव्याकृत्यर्थमेव प्राकृतवैयाकरणानां प्रयत्नः । तदुक्तम्—‘अथ प्राकृतम् ।’ (८१ । १) इति सूत्रे व्याख्यानानुसारे हेमेन—‘संस्कृतानन्तरं प्राकृतस्याऽनुशासनं सिद्धत्वाध्यमानभेदसंस्कृतयोरेव तस्य लक्षणं न देशस्य-
 इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृतसमं तु संस्कृतलक्षणैर्नैव गतार्थम्’ इति । तथापि तत्तत्प्रदेशेषु

बाहुलकेन दैशिकानामप्युल्लेखादैशिकमपि प्रायस्तत्प्रवृत्तेन स्वीकुर्वन्ति । ४।३१ सूत्र-
व्याख्यानावसरे भामहेन देशसङ्केतेत्यादिनैतस्यार्थस्य स्पष्टमुक्तत्वात् ।

हेमोऽप्याह—‘गोणादय’ (८।२।७३) गोणादय शब्दा अनुकप्रकृतिप्रत्यय-
लोपागमवर्णविकारा बहुल निपात्यन्ते, तथाया—गौः-गोणी गाबी । त्रिपञ्चाशत्-
तेवण्णा । त्रिचत्वारिंशत्-तेआलीसा । इति । तत्समस्तु न संस्कृतात्पृथगिति न
तद्विषयकं प्रयत्नः कस्यापि ।

अथ कोऽयं प्राकृतसूत्रप्रणेता वररुचिः कदा समभवत्, कदा चैतत्सूत्राणि प्रणिनायेति
वृत्तं सम्यक्तया निश्चेतुं न शक्यते । एको वररुचिः सुप्रसिद्धविक्रमराजसमानकालिको-
ऽप्युपलभ्यते । तथाहि—

‘धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।

ख्यातो बराहमिहो नृपते सभायां रत्नानि चै वररुचिर्नवविक्रमस्य ॥’ इति ।

अन्यत्र—

‘पाणिनिं सूत्रकारं च भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।

वाक्यकारं वररुचिम्’ .. .. . ॥’

इति पाणिनिसमकालिक कात्यायनाऽपराभिधं प्रतीयते । महाभाष्यकारैरपि ‘तेन
प्रोक्तम्’ (४।३।१०७) सूत्रे ‘वररुचिना प्रोक्तो ग्रन्थ वाररुचः’ इति चोदाहृतम् ।
तथा च प्राकृतमञ्जर्याम्—

‘प्रसीदन्तु च वाचस्ता यासां माधुर्यमुच्छ्रितम् ।

प्राकृतच्छगना चक्रे कात्यायनमहाकवि ॥

व्याकर्तुं प्राकृतत्वेन गिर परिणतिं गताः ।

कोऽन्यः शक्तो भवेत्तस्मात्कवे कात्यायनादते ॥’ इति ।

अथमेव कात्यायनापराभिधं श्रीतसूत्रकार पाणिनीयसूत्रवार्तिककारो रूपमाला-
प्रणेता बृहत्सहितानिर्माता चेत्यत्र दृढतरप्रमाणाऽभावेऽपि विरोधं नाऽऽकलयन्ति
सूरयः । कथासरित्सागरकथामञ्जर्यादाबुपवर्णितोऽपि वररुचिर्विलक्षणप्रतिभाशालित्वेन
नोक्तार्थे विरोधमवतारयतीति विवेचकैर्विवेचनीयम् ।

अन्यो वाच्यः वररुचिः स्यात् । तथाप्येतत्प्रतीयते यदयं सर्वेषु प्राकृतवैयाकरणेषु
प्रथम आचार्यः ।

एतत्सूत्रप्रकाशवृत्तिप्रणेता भामहः कदा समभवत् इत्यप्यतिदुरूहताज्ञतो निर्णेतुम् ।
भामहप्रणीतमलङ्कारलक्षणमप्यस्तीति श्रूयते । स च काश्मीरदेशीयः परमप्राचीन-
श्चेति मल्लकीकरोपाख्यैर्भामनाचार्यैर्निरूपितम् । एतेनापि वररुचे परमपुराणता प्रतीयते ।
इत्यलं पक्षवितेन ।

अन्यत्र प्राकृतसूत्रेषु भाषाबाहुल्येन कार्यवैविध्येन च वररुचेः प्राचीनता प्रदर्श्यते ।
यच्च कार्यं वररुचिना बाहुलकेन आदिशब्देन च सगृहीतं तदर्थमपि अन्येषां सूत्र-

प्रणयनप्रयत्न । आस्तामेतद् । हेमचन्द्रसमये हि विविधभाषाभिन्नरूपा सञ्जाता इति प्रतीयते । तथा च प्राकृतप्रकाशतो विशेषकार्याणां दिग्दर्शनम्—

प्रत्यये ङीर्न वा ८ । ३ । ३१ । नीली । नीला-३२-३३ ।

अणादिप्रत्ययनिमित्तो ङी स्त्रिया वा भवति । साहणी कुरुचरो, साहणा कुरुचरा । धातवोऽर्थान्तरेऽपि ८ । ४ । २५९ । उक्तादर्यादर्थान्तरेऽपि धातवो वर्तन्ते । बलि प्राणने पठित, खादनेऽपि वर्तते । बलह । खादति प्राणन करोति वा । एव कलि. सङ्कधाने सङ्गानेऽपि । कलह । जानाति सख्यान करोति वा ।

विलयुपालभ्योर्भङ्ग आदेश । भङ्गह । विलपति, उपालभते, भाषते वा ।

फक्तेस्थक् । यवह । नीवां गतिं करोति विलम्बयति वा । नीहरह । पुरीषोत्सर्गं करोति ।

बहुलम् ८ । १ । २ । बहुलमित्यधिकृत वेदितव्यमापादसमाप्ते ।

लुप्त-य र-व-श-प-सा दीघ ८ । १ । ४३ । प्रकृतलक्षणवशाल्लुप्ता याया उपर्यधो वा येषां शकारषकारसकाराणां तेषामादे स्वरस्य दीर्घो भवति ।

शस्य यलोपे—पश्यति, पासह । रलोपे—विधाम्यति, बीसमह । मिश्रम्—मीस । वलोपे—अश्व, आसो । विश्वास, बीसास । शलोपे—दुश्शासन, दूमासणो । षस्य यलोपे—शिष्य, सीसो । रलोपे—वर्ष, वासो । वलोपे—विष्वक्, वीम् । षस्य—निषिक्त, नीसितो । सस्य यलोपे—सस्यम्, सास । कस्यचित्, कासह । रलोपे—उस्र, ऊसो । वलोपे—निस्व, नीसो । सलोपे—निस्सह, नीसहो ।

न दीर्घोऽनुस्वाराद् ८ । २ । ८२ । इति द्वित्वनिषेध ।

अवर्णो यश्रुति ८ । १ । १८० । कगजेत्यादिना लुकि सति शेषोऽवर्णोऽवर्णात्परो लघुप्रयत्नतरयकारश्रुतिर्भवति । तित्थयरो । सयढ । नयर । इत्यादि । क्वचिदन्यतोऽपि—पियह—इति ।

इत प्राचीनपुस्तकमधिकमशुद्धमासीद् । श्रीमता बाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षाणां पण्डितवर-म० म० श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयानां म० म० प० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना च साहाय्येन लिखितपुस्तकं जर्मनदेशीयकाबिलमहोदय-सम्पादितपुस्तकं च दृष्ट्वा ययामति सावधानं सशोधितम् । तत्सहायेनैव यत्र क्वचिद् टिप्पण्या पाठान्तरेण च संयोजितम् । द्वादशपरिच्छेदवृत्तौ च साहाय्यं प्राप्तम् ।

छात्राणामुपकारार्थं पदमाधुन्वज्ञानार्थं तत्तत्कार्यप्रतिपादकसूत्राणां सख्या कोष्ठकान्तरे प्रदर्शिता । अन्यग्रन्थेभ्यः कार्यविशेषाश्च टिप्पण्यां प्रदर्शिता । मानुषमात्रसुलभ-तया दृष्टिप्रमादाज्जातानवधानता क्षन्तव्या विद्वद्भिरिति विज्ञापयते विदुषामनुचर—

अथ नाट्याचार्य-मुनिमतेन भाषाणां भेदप्रदर्शन- पूर्वकं विनियोगः प्रदर्श्यते—

मागध्यवन्तिजा प्राच्या शूरसैन्यर्द्धमागधी ।
 बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥ ४८ ॥
 शबरामीरचण्डालसचरद्रविडोद्भवा ।
 हीना वनैचराणां च विभाषा नाटके स्मृताः ॥ ४९ ॥
 मागधी तु नरेन्द्राणामन्तःपुरनिवासिनाम् ।
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिना चार्द्धमागधी ॥ ५० ॥
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा ।
 नायिकानां सखीनां च शूरसेनाविरोधिनी ॥ ५१ ॥
 योधनागरकादीनां दाक्षिणात्याश्च दीव्यताम् ।
 बाह्लीकभाषोदीच्यानां खसानां च स्वदेशजा ॥ ५२ ॥
 शबराणां शकादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः ।
 (श)सकारभाषयोक्तव्या चण्डाली पुष्कसादिषु ॥ ५३ ॥
 अङ्गारकारव्याधानां काष्ठयन्त्रोपजीविनाम् ।
 योज्या शबरभाषा तु किञ्चिद्धानौकसी तथा ॥ ५४ ॥
 गवाश्वाजाविकोष्ठादिघोषस्थाननिवासिनाम् ।
 आभीरोक्ति शबरी वा द्राविडी द्रविडादिषु ॥ ५५ ॥
 सुरङ्गा खनकादीनां सौण्डीकाराश्च (शौण्डिकानां च) रक्षिणाम् ।
 व्यसने नायकानां स्यादात्मरक्षासु मागधी ॥ ५६ ॥
 न वर्बरकिरातान्ध्रद्रविडाद्यासु जातिषु ।
 नाट्यप्रयोगे कर्तव्य काव्य भाषासमाश्रयम् ॥ ५७ ॥
 गङ्गासागरमध्ये तु ये देशा श्रुतिमागता ।
 एकारबहुला तेषु भाषा तज्ज्ञ प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥
 विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशा श्रुतिमागता ।
 नकारबहुला तेषु भाषा तज्ज्ञ प्रयोजयेत् ॥ ५९ ॥
 सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु वैत्रवत्युत्तरेषु च ।
 ये देशास्तेषु कुर्वीत चकारबहुलमिह ॥ ६० ॥
 हिमवत्सिन्धुसौवीरान् ये च देशा समाश्रिता ।
 उकारबहुलां तज्ज्ञास्तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
 चर्मप्लतीनदीपारे ये चार्जुनसमाश्रिताः ।
 तकारबहुला नित्यं तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥ ६२ ॥
 एव भाषाविधानं तु कर्तव्य नाटकाश्रयम् ।
 अत्र नोक्तं मया यच्च लोकाद् ग्राह्यं बुधैस्तु तद् ॥ ६३ ॥

उपोद्धातः

अथाय प्रकाश्यते श्रीवररुचिप्रणीतः प्राकृतप्रकाशो नाम प्राकृतभाषाव्याकरण-ग्रन्थः श्रीभामहनिमित्तया मनोरमाख्यव्याख्यया, महामहोपाध्यायश्रीमथुराप्रसाददीक्षित-विरचितया चन्द्रिकाभिधया सस्कृतव्याख्यया प्रदीपनामकसरलहिन्दीभाषाटीकया च विभूषितो मुद्रापयित्वा । केवल मनोरमाख्यव्याख्यया सह नैकवारमनेकत्र प्राकाश्यमुप-गतोऽयः ग्रन्थः । चौखम्बासस्कृतपुस्तकालयेऽपि वाराणसेये द्वित्रिवारमसौ प्राकाश्यमुप-गच्छन्नेकोपकरणालङ्कृतः श्रीमदुदयारामशालिङ्गबरात्महोदये सम्पादितः । साम्प्रतः तु ततोऽपि वैशिष्ट्यमावहति चन्द्रिका-प्रदीपाख्याभ्यां सस्कृत-हिन्दीव्याख्याभ्यां समलङ्कृतः ।

तत्र प्रकृते को नाम प्राकृतशब्दस्यार्थः इति विवेचनाया विदुषा मतद्वयं जागर्ति लोके । तत्र हि प्रकृतिर्नाम सर्वसाधारणो जनः, तथा व्यवहियमाणः वचनरुद्धम्बकं प्राकृतम् । व्याकरणादिसंस्कारसम्पन्नं तत् सस्कृतमिति प्रथमः पक्षः । स्त्रीबालवैधेयादि-भिर्मूर्तिभिः बोधगम्यतयाद्वीयमाणा भाषा प्राकृताभिधाना सामान्यतया प्रतीयत इति सुस्पष्टं प्रथमपक्षाश्रयिणां सुविद्या मतम् । श्रीवररुच्यादिप्राकृतव्याकरणसूत्रप्रणेतृणामन्येषां च सस्कृतप्रणयिनां विदुषां 'प्रकृतिः सस्कृतम्, तत आगतं समुत्पन्नं वा प्राकृतम्' इति मतम् । मतद्वये यत् किमप्येकतरं समीचीनमसमीचीनं वा भवतु मतः, परं प्राकृतपदेन व्यवहियमाणा भाषा काप्यस्तीति न विप्रतिपत्तिः केषामपि विदुषाम् । तस्या एव भाषाया अन्तर्गतानां पदानां व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्त्यः ग्रन्थः प्राकृतप्रकाश इत्यन्वयः नाम धत्ते ।

अथ च प्राकृतभाषाया कति के च सूत्रकर्तार इति विषये वररुचिवाल्मीकि-हेमचन्द्रत्रिविक्रमदेवानां चतुर्णां नामानि सप्रमाणमुपन्यस्यन्ति तद्विदः । तत्र वररुचि-हेमचन्द्रयोः सूत्रकर्तृत्वमव्याहृतमेव । त्रिविक्रमदेवस्य निजसूत्राणां स्वोपज्ञवृत्तिकर्तृद्वारा सूत्रकर्तृत्वं प्रतिपादयन्ति विचक्षणाः, परं कतिचन धीमन्तस्तु हेमचन्द्रकृतसूत्राणामेवेय-मेतत्कृता वृत्तिरिति प्रमाणयन्तो विवदमानाः दृश्यन्ते । रुद्रमणिपुत्रः कश्चिद्वाल्मीकि-कविरप्युपलभ्यते वाल्मीकिनाम्ना, परं स एतत्सूत्रप्रणेतृः भवितुं नार्हति । पुष्टप्रमाण-मन्तरा नैतदपि प्रतिपादयितुं शक्यते यत्—आदिकविर्वाल्मीकिरेवैतन्निर्माता, यद्यपि षड्भाषाचन्द्रिकाकारा श्रीलक्ष्मीधरास्तथा प्रत्यपादयन् । स एवायमिति प्रमाणान्तरैः साधितः स्यात्तर्हि न तत्र विषयेऽस्माकं कापि विप्रतिपत्तिः ।

श्रीवररुचिप्रणीतस्य प्राकृतप्रकाशस्य प्राचीनाश्वत्थो व्याख्या समुपलभ्यन्ते—
१ मनोरमा, २ प्राकृतमञ्जरी, ३ प्राकृतमञ्जीवनी, ४ सुबोधिनीति । तासु प्राचीनतमा तु भामहविरचिता मनोरमैवेति निर्विवादम् । श्रीकात्यायनप्रणीता प्राकृतमञ्जरी तदुत्तर-कालमाश्रयतीति विद्वन्मतम् । सा च व्याख्या पद्यमयी नवपरिच्छेदात्मिका पूर्वं निर्णय-सागरयन्त्रालय मोहमयीतः प्रकाशिता, परमन्विष्यापि नास्माभिरुपलब्धेति तद्विषये न किमपि वक्तुं पारयामः—चन्द्रिकोद्धातः पद्यपद्यांशास्तत्रत्या उत ततोऽपि प्राचीना

इति । चन्द्रिकाकारैः सजीवनीसुबोधिन्योक्तस्य प्रदर्शिता इत्यनुमिषुम् । वाराणसेव-
सरस्वतीमठन-ग्रन्थमालाया एकोनविंशे पुण्ये भागद्वयेन तृतीयतुरीये वसन्तराजकृत-
प्राकृतसजीवनी, सदानन्दनिर्मितसुबोधिनीत्याख्ये व्याख्ये अपि नवमं (अष्टमं) परिच्छे-
दान्ते प्रकाशिते स्तः ।

प्रकरणवशात् प्राकृतव्याकरणविषयकानामेषामन्येषामपि ग्रन्थानां विषये क्षामान्य-
परिचयः प्रदर्श्यते—

१ प्राकृतप्रकाश — श्रीवररुचिप्रणीत प्राचीनतमः । समयोऽपि तु नोपलभ्यते ।
वररुचेर्नाम कात्यायनेन सह सम्बध्यते । कात्यायनेति वररुचेर्गोत्रनामेति केचित् ।
अथवावत् चतस्रं प्राचीना व्याख्या सन्ति, यासु भागहरविता मनोरमा प्रथमा, कात्या-
यनकृता प्राकृतमञ्जरी पथमयी द्वितीया, वसन्तराजनिर्मिता प्राकृतसजीवनी, तृतीया,
सदानन्दप्रणीता सुबोधिनी तुरीया । पञ्चमी तु नव्या प्रकाशयमाना चन्द्रिकाख्या ।

२ प्राकृतलक्षणम् — चण्डकृतम् । विभक्तिस्वरव्यञ्जनविधानात्मकविभागान्वितं कलि-
कातानगरोत्तं प्रकाशितचरम् । न विशेष समुपलभ्यते ।

३ सिद्धहेमचन्द्रम् — हेमचन्द्रप्रणीतम् । विशालं स्पष्टमध्युपयोगि च । एतस्य
दुण्डिकापरपर्याया प्राकृतप्रक्रियावृत्तिनाम्नी व्याख्या उदयसौभाग्यगणिनिर्मिता । एतस्य
समयस्तु ११७२ ईशवीय इत्येतिहासिका ।

४ सक्षिप्तसार — क्रमदीश्वरकृतम् । समयानुपलम्भः । अस्य तिस्रो व्याख्या
श्रूयन्ते—जूमरनन्दिन-कृता रसवती, चण्डीदेवशर्मकृता प्राकृतदीपिका, विद्याविनोदचार्य-
निर्मिता प्राकृतपादटीका । तिस्रोऽप्येता अमुद्रिता ।

५ प्राकृतव्याकरणम् — त्रिविक्रमदेवकृतम् । बाल्मीकिसूत्रव्याख्येति केचिन्मतम्,
स्वसूत्रव्याख्येत्यन्यमतम्, हेमचन्द्रसूत्राणां वृत्तिरिति तृतीय मतम् । अस्य समयस्तु
१२३६-१३०० ईशवीयशतकम् ।

६ प्राकृतरूपावतार — सिंहराजनिर्मित । अयं सिंहराज त्रिविक्रमग्रन्थस्यसूत्रानु-
यायी १३००-१४०० ईशवीयशतकस्य ।

७ षड्भाषाचन्द्रिका — लक्ष्मीधरनिर्मिता । लक्ष्मीधरस्तु सूत्रकर्तारमादिकविं
बाल्मीकिमेव प्रतिपादयति । समयस्तु १५४१-१५६५ ईशवीय शतकम् । त्रिविक्रम-
सिंहराजलक्ष्मीधरैर्व्याख्यातानि सूत्राणि तु समानान्येव ।

८ प्राकृतसर्वस्वम् — मार्कण्डेयकवीन्द्रकृतम् । आर्याछन्दोमय स्तोत्रावृत्तिसहितम् ।
विशेषस्तु द्रष्टव्योऽन्यत्र ।

९ प्राकृतकल्पतरुः — रामशर्मतर्कवागीशनिर्मितः । पथमयः । एष लङ्घेयकृत-
प्राकृतकामधेनुमाधारीकृत्य निर्मितवानिति स्वग्रन्थे प्रत्यपादयत् ।

एतदतिरिक्ता अपि केचन ग्रन्था प्राकृतव्याकरणविषये सन्ति, आसन् वेति
ग्रन्थकाराणामन्येषाणां चोद्धरणमिदं । प्रतीयन्ते । सकर्तृकाणां तेषां नामोल्लेख

एवैतत्पूर्तवेऽलमिति । यथा—१ भरतः (प्रायो नाट्यशास्त्रकर्ता), २ शाकल्यः, ३ कोहलः, ४ लङ्केश्वरः प्राकृतकामधेनुकर्ता, ५ समन्तभद्रः प्राकृतव्याकरणनिर्माता, ६ नरचन्द्रः प्राकृतप्रबोधकर्ता, ७ कृष्णपण्डितः (शेषकृष्ण) प्राकृतचन्द्रिकारचयिता, ८ बामनाचार्यः प्राकृतचन्द्रिकाकृतः, ९ रघुनाथशर्मा प्राकृतानन्दकृतः, १० नरसिंहः प्राकृतप्रदीपिकाया कर्ता, ११ विजयवोम्मभूपालः प्राकृतमणिदीपिकाभिर्माता, १२ अप्परय्यदीक्षितः (अप्परय्यज्जन्) प्राकृतमणिदीपकर्ता, १३ भामकवेः षड्भाषा-चन्द्रिका, १४ ऽः शुणाचार्यस्य षड्भाषारूपमालिका, १५ नागोबानात्र षड्भाषासुबन्त-रूपादर्शः, १६ षड्भाषामञ्जरी, १७ षड्भाषावार्तिकम्, १८ षड्भाषासुबन्तादर्शः, १९ शुभचन्द्रस्य प्राकृतव्याकरणम्, २० श्रुतसागरस्य औदार्यचिन्तामणिः, २१ भोजस्य प्राकृतव्याकरणम्, २२ पुष्पवननाथस्य प्राकृतव्याकरणं चेति ।

श्रीभामहनिर्मितमनोरमासहिते श्रीवाररुचे प्राकृतप्रकाशे सूत्राणां पूर्णा संख्या चतु शतसप्ताशीतिमिताऽस्ति । सञ्जीवनीसुबोधिन्यनुमारिण्या चन्द्रिकया द्वाविंशति सूत्राण्यधिकानि सगृह्य प्रदर्शितानीति मिलित्वा नवाधिक पञ्चशत सूत्रसंख्या भवति । भामहसम्मतसूत्रेषु नव सूत्राणि चन्द्रिकया न व्याख्यातानीति तत्पक्षे केवल पञ्चशत (५००) सूत्रसंख्येति प्रतिपादनमत्र कौतुकायेत्यलम् ।

श्रीवररुचिविषये तु केवलमिदमेव ज्ञातुं शक्यते यदयं प्राकृतव्याकरणकृत्सु प्राचीन-तम इति । पाणिनेः सूत्राणामुपरि वार्तिकानां रचयिता कदाचिदयमपि भवितुं युज्यते ।

श्रीभामहविषये परिचयस्त्वित्थम्—ष्वन्यालोके श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यैरलङ्कारशास्त्र-विषयकप्रन्थप्रणेतृत्वेनास्योल्लेखः कृतः, भामहालङ्कारनाम्ना प्रायस्तत्पुस्तकं प्रसिद्धमेव । स एवायं न वेति प्रमाणान्तरानुपलब्धेर्न निर्णेतुं पारयाम ।

प्राकृतमञ्जरीनाम्ना प्राकृतप्रकाशस्य पद्यमय्या व्याख्याया कर्तुः श्रीकात्यायनस्यापि विषये प्रमाणानुपलब्धभादरूपाकमौदासीन्यमेव । चन्द्रिकाव्याख्याया समुद्धृता पद्य-पद्यांशास्तत्रत्या उताहो तेऽन्यत्रस्था इति न शक्नुमः कथयितुम् । चन्द्रिकाया तु सञ्जीवनीसुबोधिनीभ्यामुद्धृत्य सगृहीता इति तु कल्पयितुं पारयाम । तयोस्तु कुत संगृहीता इत्यस्मिन् विषये मौनमेव शरणीकुर्म ।

श्रीवसन्तराजस्य प्राकृतसञ्जीवनीटीकाकर्तृविषये तु वयं सन्दिहाना एव । यतो हि काव्यवेमपालकः कुमारगिरेर्नृपतिरेकः स । विजयभूपते पुत्रः शिवराजस्यानुजः चन्द्र-देवमैथिलाह्वया शकुनार्णवनिर्माता कश्चिदन्यः । सञ्जीवनीकर्ता तुभयोरन्यतरोऽपि नास्तीति प्रतिभाति । किञ्चास्य विषये किमप्यैतिह्यं नोपालभ्यत इतीव प्राकृतसञ्जीवनी-सम्पादकैरस्मत्सुहृद्वयैः स्वर्गीयश्रीबटुकनाथशर्मभिस्तथा हिन्दूविश्वविद्यालये वाराणसेये प्राध्यापकपदासनैः श्रीबलदेवोपाध्यायशर्मभिश्च स समुपेक्षितः एव ।

सुबोधिनीव्याख्याकर्तुः श्रोतदानन्दस्यापि विषये ताभ्यां तत्रैव तथैवाचरितमिति प्रमाणोपन्यासं विना न किञ्चिदपि वक्तुं कोऽपि समर्थः स्यात् । क्वचिच्च भट्टकेशवपुत्रो

महकेशपिता सदानन्द इति समुल्लेखो दृश्यते । परं स एतद्विषयक एवेति कथं निर्णेतुं प्रसङ्गम् ।

अथ चन्द्रिकाख्या व्याख्येयं पञ्चमीति निष्प्रचम् । एतन्निर्वातारस्तु हरदोह-
मण्डलान्तर्गत-भगवन्तनगरवास्तव्या' कान्यकुब्जप्राङ्गणखिस्सकचूडामणि-श्रीहरि-
हरशर्मणा पौत्रा, तद्वितीयपुत्रश्रीबदरीनायशर्मणा पुत्रा, लब्धमहामहोपाध्यायादिसम्मान-
सूचकपदवीका श्रीपण्डितमथुराप्रसाददीक्षितमहोदयाः सन्ति, यैश्च वैद्यक कामशास्त्र-
व्याकरण-पाली-प्राकृत-शास्त्रार्थ-नाटकादिभिर्कर्मविषयेष्वनेके ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति,
यदन्तर्गता प्राकृतप्रकाशव्याख्येय चन्द्रिका श्रीमता पुरस्ताद् विद्यते । एतत्कुल विद्वत्कु-
लमिति कथयितुं शक्यते यतोऽस्मिन् कुले विद्वांस एव त्रयः श्रीसदाशिवबैकुण्ठनाथ-
रामनाथाख्याः पुत्रा एतेषाम् । श्रीमदयोध्यानाथप्रभृतयो नव पौत्राश्च सन्ति येषु कतिपये
विद्वत्कोटिमारुढा अन्ये चारुरुक्षवः । अधिकं तु 'भक्तसुदर्शन'नाटकभूमिकादिभ्योऽव-
गन्तव्यम् ।

श्रीडबरालमहोदयै प्राकृतपदार्थनिर्बचन, भाषोपभाषा' प्राकृतप्रकाशपुस्तकस्था-
धारश्च स्पष्ट स्वीये प्रास्ताविके कृतमिति तत एवावगन्तव्यम् । चन्द्रिकाप्रदीपयोराधा-
रश्च ग्रन्थकुल्लेख एवेति न तत्रापि किमपि वक्तव्यमवशिष्टम् ।

एतदुपोद्घातलेखनावसरे श्री प० ल० वैद्यमहोदयै सम्पादितं श्रीत्रिविक्रमदेव-
निर्मितप्राकृतशब्दानुशासन-मनोरमासहितप्राकृतप्रकाश-पुस्तकद्वयं तथा श्री प्रा० कृ०
त्रिवेदिसम्पादितं षडभाषाचन्द्रिकाख्यं पुस्तकमेकमुपलब्धम् । ततश्च भूमिकासामग्री-
समग्र इति धन्यवादार्हास्ते । विशेषतः श्रीवैद्यमहोदया ।

शरीरस्यास्वास्थ्येन यत्रतत्र गन्तुमशक्यतया यै साहाय्यं सम्पादितं तेऽस्माकं
भागिनेया आयुष्मन्तः साहित्याचार्य-पुराणेतिहासादिशास्त्राचार्या एम्० ए० उपाधि-
भाज श्रीबलिरामशास्त्रिभारद्वाजा सरस्वतीभवन वाराणसीपुस्तकालयोपाध्यक्षा,
गुरुवद्गुरुपुत्रेष्विति न्यायेन गुरुतुल्या अपि शिष्यत्वं गता आयुष्मन्तः साहित्याचार्या
महामहोपाध्यायगुरुवरश्रीलक्ष्मणशास्त्रितैलङ्गसूनव श्रीजगन्नाथशास्त्रितैलङ्गा अथ च
श्रीव्यङ्कटेशशङ्करतैलङ्गा एम्० ए०, बी० एल्० महोदयाश्च शुभाशीर्वादिरभिनन्दन्ते ।
एवं श्रीरामचन्द्रकामहाशया अपि कथं विस्मरणीयाः स्युः ।

एतत्कार्यप्रोत्साहनादिना समुपकुर्वन्तः चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमाला चौखम्बाविद्या-
भवनग्रन्थमालाद्वयाध्यक्षाः श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयाः शुभाभिराशीर्भिरभिनन्दन्ते ।
अन्ते च ज्ञानप्रदेभ्यः पूज्यपादश्रीभालचन्द्रशास्त्रिमानवक्षितैलङ्गेभ्यः प्रणामपरम्परा-
समर्प्य श्रीममवन्तं काशीविश्वनाथ मनसि निधाय विरमामि पञ्जवितादमुष्मादुपोद्घात-
प्रपञ्चादिति शम् ।

वाराणसी पू,
बि० सं० २०१६, जन्माष्टमी

}

विदुषामाश्रव —
जगन्नाथशास्त्री होशिकः

भूमिका

श्री परमात्मा के अनुग्रह से और मातृभूमि भारतवर्ष के सुपुत्रों के अथक प्रयत्नों से हमारा देश भारतवर्ष इस समय एक स्वतन्त्र राष्ट्र है, जिसके प्रधान नेता माननीय श्री जवाहरलाल नेहरू जी तथा राष्ट्रपति देशरत्न डॉ० श्री राजेन्द्रप्रसाद जी हैं। ऐसे स्वतन्त्र राष्ट्र में प्रसिद्ध होनेवाली संस्कृत पुस्तकों में भी राष्ट्रियता की झलक आवश्यक है। अतः एव उनका राष्ट्रभाषा में अनुवाद होना भी न्यायसङ्गत है। संस्कृत पुस्तकों की भूमिका संस्कृतशौं के लिये संस्कृत में अवश्य उपादेय है। इसी प्रकार राष्ट्रभाषा हिन्दी में भी उसका होना उचित प्रतीत होता है। जैसा कि आलशसन्नकाल में अधिकतर विद्वान् अंग्रेजी में ही सब कुछ लिखते थे। किन्तु वह समय लट गया। अब अपने देश की राष्ट्रभाषा में उसकी जननी संस्कृत भाषा के साथ साथ राष्ट्रभाषा हिन्दी में भी सब कार्य होने चाहिये—ऐसी इस तुच्छ लेखक की धारणा है। इसके पूर्व भी कभी कभी छोटी मोटी पुस्तकों में इस लेखक द्वारा वैसा प्रयत्न किया गया है। अतः एव आज भी यह प्रयत्न किया जा रहा है तो उससे किसीको भी अरुचि न होनी चाहिए। प्रकृत विषय की ओर मुड़ रहे हैं।

श्री वररुचिकृत प्राकृतप्रकाश का चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी से यह चतुर्थ संस्करण प्रकाशित हो रहा है। इसके पूर्व अनेक उपकरणों से सुसज्जित केवल श्री मामहकृत मनोरमा नामक संस्कृत टीका के साथ इसका प्रकाशन हुआ था, जो श्री उदयराम शास्त्री डबराल महाशय द्वारा परीक्ष्य छात्रोपयोगी बनाया गया था। किन्तु समय के परिवर्तन के साथ उसमें भी परिवर्तन की आवश्यकता प्रतीत होने लगी। ऐसे अवसर पर दूरदर्शी म० म० प० मधुराप्रसाद दोक्षित जी ने 'चन्द्रिका' नामक एक नई संस्कृत टीका और 'प्रदीप' नामक सरल हिन्दी टीका लिखकर उसकी पूर्ति कर दी। उन टीकाओं के साथ यह पुस्तक कितनी उपादेय है—यह पाठकों के निर्णय के ही अधीन है। यह टीका सजीवनी और सुबोधिनी की अनुगामिनी होने से अष्टम (मामहानुसार नवम) परिच्छेद के अन्त तक ही है। अनुगामिनी होने पर भी यह समालोचिका भी है—यह विशेष स्थलों के निरीक्षण से स्पष्ट हो जायगा। अस्तु, दशम से द्वादश तक तीन परिच्छेदों की टीका न होने से अध्यक्ष महोदय को सूचित किया गया। उन्हींके कथनानुसार यह संपादन-कार्य सुझे सौंपा गया था और मैंने भी सरस्वती सेवा के नाते इसे सहर्ष स्वीकार भी किया था। अतः उन्हींकी इच्छानुसार शेष भाग की टीका रचने का भार भी संपादक के ऊपर ही आया। आचारान्तर के अभाव में मामहदृश्यनुसार ही चन्द्रिकादि की शैली पर नई संस्कृत एवं हिन्दी टीका लिखकर पूर्ति की गई। अतः एव उसका नाम भी चन्द्रिकापूरणी रखा गया। विद्वद्भ्यो इसकी आलोचना स्वयं करेंगे।

प्रकृत पुस्तक अर्थात् वररुचि सूत्र एवं भामहवृत्ति-मनोरमा के प्रकाशन का आधार— श्री वरराज महोदय की 'प्रास्तावना' से बात होती है कि वाराणसेव राजकीय सस्कृत पुस्तकालय—सरस्वती भवन की हस्तलिखित दो पुस्तकें हैं। प्रस्तुत सस्करण का आधार उपर्युक्त महाशय द्वारा संपादित पुस्तक ही है तथा नवीन व्याख्याओं का अवलम्ब स्वयं व्याख्याकार-लिखित पुस्तक है। अत एव इस विषय में विशेष चर्चा की आवश्यकता प्रतीत नहीं होती।

'प्राकृत-प्रकाश' इस पद में प्राकृत शब्द का अर्थ क्या है? इसमें विद्वानों के दो मत मालूम पड़ते हैं। प्रथम मत — प्रकृति अर्थात् प्रजागण, तत्सम्बन्धी अर्थात् उनके पारस्परिक व्यवहार या बोल चाल में आने वाली भाषा प्राकृत पद का अर्थ है। उन्हीं के सिद्धान्तानुसार व्याकरण के नियमों से सस्कार पाकर शुद्ध व सुन्दर बनी भाषा 'सस्कृत' नाम धारण करती है। द्वितीय मत.—प्राचीन समय, वैदिककाल से उपयुक्त होने वाली भाषा अर्थात् सस्कृत ही प्रकृति अर्थात् मूल भाषा है और उससे आई या बनी रूपान्तर को प्राप्त होने वाली भाषा प्राकृत है। पूर्वोत्तर मतों में कोई भी मत ग्राह्य माना जाय, तो 'प्राकृत' यह नाम एक भाषा का है जिसके अनेक भेद उपलब्ध हैं। उस प्राकृत भाषा के शब्दों के साधुत्व को प्रकाश करने वाला यह ग्रन्थ अपने 'प्राकृत प्रकाश' नाम को सार्थक बना रहा है।

इस प्राकृत भाषा के सिद्धान्तों को सूत्ररूप में निमित्त करने वालों में वररुचि, वाल्मीकि, हेमचन्द्र एवं त्रिविक्रमदेव के नाम समुख आते हैं। उनमें वररुचि तथा हेमचन्द्र को सूत्रकर्ता मानने में कोई वाद विवाद नहीं। त्रिविक्रम देव के सम्बन्ध में एक मत है कि सूत्र एवं वृत्ति दोनों उनकी हैं और दूसरा मत है कि वाल्मीकि के सूत्रों पर इनकी व्याख्या है तथा तृतीय मत इस प्रकार है कि हेमचन्द्रप्रणीत सूत्रों पर इन्होंने व्याख्या की है। बहुत से विद्वान् आदिकवि वाल्मीकि कृत सूत्र मानने में पुष्ट प्रमाण के अभाव में सहमत नहीं हैं। परन्तु षड्भाषाचन्द्रिकाकार १६वीं शताब्दी के विद्वान् श्री लक्ष्मीधर अपने ग्रन्थारम्भ के पृष्ठों द्वारा श्री वाल्मीकि आदिकवि को ही सूत्र-निर्माता स्वीकार करते हैं और प्रमाणों से यदि यह बात सिद्ध हो तो हमलोगों को भी कोई आपत्ति नहीं है।

इस ग्रन्थ में भामहवृत्त्यनुसार बारह परिच्छेदों के सूत्रों की पूर्ण सख्या ४८७ है तथा चन्द्रिका टीकानुसार २२ सूत्र अधिक हैं। किन्तु ऊपर लिखी सख्या में से ९ सूत्रों की चन्द्रिका में उपेक्षा कर व्याख्या नहीं की गई है। अतः उनके मत से ५०० सूत्र हैं। एवं पूर्ण योग ५०९ सूत्रों का है। अस्तु, प्राकृतप्रकाश की ४ प्राचीन टाकाएँ हैं, यथा—१ मनोरमा, २ प्राकृतमञ्जरी, ३ प्राकृतसजीवनी तथा ४ सुबोधिनी। उनमें मनोरमा प्राचीनतम है जिसके रचयिता भामह हैं। वररुचि के समान भामह के सम्बन्ध में ऐतिहासिक सामग्री के अभाव में परिचय कराना अशक्य-सा हो रहा है। दूसरी टीका प्राकृतमञ्जरी पञ्चात्मक नवम परिच्छेदान्त तक ही है जिसके निर्माता श्री कात्यायन नामक विद्वान् हैं। वे कौन थे? किस समय में थे? इत्यादि भी अस्पष्ट है, जैसा कि पूर्व के सम्बन्ध में। तीसरी टीका प्राकृतसजीवनी नामक है। यह भी नवम परिच्छेदान्त ही है। इसके रचयिता श्री वमन्तराज हैं। इनका परिचय भी पूर्ववर्ती व्याख्याकारों के समान दुर्लभ है। एवं चौथी टीका श्रीसदानन्दनिर्मित सुबोधिनी है, जो नवम परिच्छेद के नवम सूत्र की समाप्ति के साथ समाप्त हुई है। अन्तिम दोनों टाकाएँ वाराणसी के सरस्वतीभवन से 'सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला' के १९वें पुष्प के दो भागों में प्रकाशित हुई हैं।

- प्राकृतव्याकरणसम्बन्धी जो ग्रन्थ आज तक प्रकाशित हो चुके हैं उनका संक्षिप्त परिचय देना आवश्यक समझकर उल्लेख नीचे किया जा रहा है ।

ग्रन्थ	कर्ता	समय	व्याख्या
१ प्राकृतप्रकाश	वररुचि	परम प्राचीन	मनोरमा-मञ्जरी-सजीवनी- सुबोधिनी ४ प्राचीन, चन्द्रिका १ नवीन, हिन्दी टीका १ प्रदीप
२ प्राकृतलक्षण	चण्ड	प्राचीन	×
३ सिद्धहेमचन्द्र	हेमचन्द्र	११७२ ई०	प्राकृतप्रक्रियावृत्ति या दुण्डिका उदयसौभाग्यगणिकृत
४ सक्षितसार	क्रमदीश्वर	×	रसवती, प्राकृतदोषिका, प्राकृतपादटीका-३
५ प्राकृतव्याकरण (शब्दानुशासन)	त्रिविक्रमदेव	१२३६-१३०० ई०	स्वोपज्ञवृत्ति
६ प्राकृतरूपावतार	सिंहराज	१३००-१४०० ई०	×
७ षड्भाषाचन्द्रिका	लक्ष्मीधर	१५४१-१५६५ ई०	आदिकवि वाल्मीकि के सूत्रों की अपनी व्याख्या का समर्थन
८ प्राकृतसर्वस्व	मार्कण्डेय कवीन्द्र	×	आर्याछन्द में वृत्ति का लेखक
९ प्राकृतकल्पतरु (पद्यमय)	रामशर्म तर्कवागीश अर्वाचीन		×

इसके सिवाय भरत, कोहल, शाकल्य, लङ्केश्वर (प्राकृतकामधेनुकर्ता), शेषकृष्ण पण्डित एवं अप्पय दीक्षित के नाम ग्रन्थकर्ता के रूप में आदरणीय हैं ।

अन्त में पुनः प्रकृत पुस्तक में अनेक ग्रन्थों के निर्माता, कवि, महामहोपाध्याय पण्डित श्रीमधुराप्रसाद दीक्षित भगवन्तनगर हरदोई के निवासी का स्मरण उचित है, क्योंकि प्राकृत-प्रकाश पर आपकी 'चन्द्रिका' नामक पञ्चम मस्कृत व्याख्या एवं 'प्रदीप' नामक सरल हिन्दी टीका भी है जिसका ऊपर उल्लेख हो चुका है ।

जिसकी प्रेरणा से कार्य किया गया उस परमात्मा को प्रणाम । जिन लोगों ने साहाय्य दिया उन मित्र, सम्बन्धी आदि की मंगलकामना के साथ प्रस्तुत ग्रन्थमाला के अध्यक्ष गुप्त बन्धुओं की शुभाशीर्वाद देकर ज्ञानदाता पूज्यपाद श्री गुरुचरणों में नतमस्तक हो इस भूमिका-लेखन कार्य से विराम लेते हैं ।

वाराणसी }
दि० २७-८-५९ }

भवदीय—
जगन्नाथ शाल्मी होशिक

विषयसूची

विषय	पृष्ठाङ्क.
१ प्रस्तावना	१-६
२ प्राकृतभाषाभेद	१
३ उपोद्घात	१-४
४ भूमिका (हिन्दी)	१-३
५ प्राकृतप्रकाश सटीक	१-२५२
(क) प्रथम परिच्छेद	१
(ख) द्वितीय "	२८
(ग) तृतीय "	४८
(घ) तुरीय "	८२
(ङ) पञ्चम "	१०७
(च) षष्ठ "	१२७
(छ) सप्तम "	१५०
(ज) अष्टम "	१७२
(झ) नवम "	२१२
(ञ) दशम "	२२४
(ट) एकादश "	२३१
(ठ) द्वादश "	२३९
६ सूत्रपाठ	२५३
७ सूत्रानुक्रमणिका	२६५
८ चन्द्रिकोद्घृताना पद्यपद्यांशाना वर्णानुक्रमणिका	२७३
९ अपभ्रंशविचार	२८२
१० शब्दरूपावलि	२९०
११ धातुरूपादिदर्शनम्	२९९
१२ धात्वादेशाः	३०१
१३ शब्दसूची	३०२
१४ शुद्धिपत्रम्	३३०

प्राकृतप्रकाशः

‘मनोरमा’-‘चन्द्रिका’-व्याख्याद्वयोपेतः ।

प्रथमः परिच्छेदः

जयति मदमुदितमधुकरमधुररुताकलनकूणितापाङ्गः ।
करविहितगण्डकण्डूविनोदसुखितो गणाधिपतिः ॥ १ ॥
वररुचिरचितप्राकृतलक्ष्मणसूत्राणि लक्ष्यमाणेण ।
बुद्ध्वा चकार वृत्तिं संक्षितां भामहः स्पष्टाम् ॥ २ ॥

आदेरतः ॥ १ ॥

अतः

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आदेरतः स्थाने तद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । आदेरित्येतदाऽऽपरिच्छेदसमाप्तेः । अत इति च आकारविधानात् । अत इति तकारग्रहणं सवर्णनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम्
जो ऊर्ध्व को निम्न
वह आदि के लिए होगा
होगा और 'अदातो यथादिषु वा' के पूर्व २ अतः इत्येव अकार को कार्य होगा ॥ १ ॥

याऽऽर्द्धलक्ष्मणसूत्राणां च नन्दनमधुवाताधरयोतिनी
विद्युत्कुङ्कुमरजकुटुशिशिखद्योतभाभ्राजिनी ।
उत्काकोकिलहृक्चकोरनयनाशोकशुतिस्वामिनी
सेय विष्णुपदप्रभा विजयते ससारतस्तारिणी ॥

आदेरत—इत ऊर्ध्वम् आपादपरिसमाप्ते आदेरित्यधिक्रियते । अतः इति तु 'अदातो यथादिषु वे'त्यत प्राक् ॥ १ ॥

यह अधिकारसूत्र है । पादसमाप्ति तक जो कार्य विहित होगा वह आदि को ही होगा और 'अदातो यथादिषु वा' के पूर्व २ अतः इत्येव अकार को कार्य होगा ॥ १ ॥

आ समृद्धयादिषु वा ॥ २ ॥

अत्रादि

समृद्धि-इत्येवमादिषु शब्देष्वावेरकारस्याऽऽकारो भवति वा । समिञ्जी
सामिञ्जी । (१-२८ अ = इ, ३-१ वलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ ध्व =
व, ५-१८ दीर्घः) पञ्चदं, पाञ्चदं । (३-३ रलोपः, २-२ कलोपः, २-२०

१. कचिद्-भा आकारविधानाद् पाठः । २. 'मन्त्रस्य इतः' ४-६ इति श्लोकोक्तं, एवं

सर्वत्र 'सोऽपि बोध्यम् ।

द = ड, ५-३० बिन्दुः) अहिजाई, आहिजाई। (२-२७ भू = ह, २-२ तलोपः, ५-१८ दीर्घः) मणंसिणी, माणंसिणी। (२-४२ नू = ण, ४-१५ बिन्दुः, ३-३ वलोपः, ३-४२ नू = ण) पडिवआ, पाडिवआ। (३-३ रलोपः, ३-१५ पू = व, २-२ वलोपः) सरिच्छं, सारिच्छं। (१-३१ ऋ = रि, २-२ वलोपः, ३-३० झू = छ, ५-३० बिन्दुः) पडिसिद्धी, पाडिसिद्धी। (३-३ रलोपः, २-४३ वू = सू, ३-१ वलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ धू = व, ५-१८ दीर्घः) पसुत्तं, पासुत्तं। (३-३ रलोपः, ३-१ पलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ५-३० बिन्दुः) पसिद्धी, पासिद्धी। (३-३ रलोपः, २-२ वलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ धू = व, ५-१८ दीर्घः) अस्सो, आसो^१। (२-४३ शू = सू, ३-३ वलोपः, ३-५८ द्वित्वम्^३, ५-१ ओ) समुद्धि-प्रकटाभिजातिमनस्विनीप्रतिपदांसदक्षप्रतिषिद्धिं प्रसुप्तप्रसिद्धयभाः। आकृतिगणोऽयम् ॥ २ ॥

आ समुद्धयादिषु बा—समुद्धयादिषु शब्देषु आदिभूतस्य ह्रस्वाकारस्य विकल्पेन आकारः। सामिद्धी, समिद्धी। समुद्धिः। पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी। प्रतिषिद्धिः। पासिद्धी, पसिद्धी। प्रसिद्धिः। माणंसिणी, मणंसिणी। मनस्विनी। आहिजाअ, अहिजाअ। 'कगचजे'त्यत्र प्रायोग्रहणात् न जकारलोपः। केचित्तु आहिजाअ, अहिजाअ इति वदन्ति। अभिजातम् इति। पासुत्त, पसुत्त। प्रसुप्तम्। पाडिवआ, पडिवआ। प्रतिपद्। पाञ्चड, पञ्चडं। प्रकटम्। सारिच्छ, सारिच्छं। सदक्षम्। वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पत्वात् क्वचिन्न्यमात्वम्। वासअ। वर्षशतम्। पासिस्सं। प्रस्विन्नम्। सासू। श्वश्रू। समुद्धयादिगणोक्त अश्वशब्दपाठस्तु चिन्त्य एव।

समं प्रतिषिद्धिश्च प्रसिद्धिश्च मनस्विनी ।
अभिजातं प्रसुप्तं च प्रतिपद् प्रकटं तथा ॥
सदक्षं चैवमादि स्यात् समुद्धयादिगणः किल ॥ २ ॥

समुद्धयादिशब्दों के आदिस्थ ह्रस्व अकार को विकल्प से आकार हो जाता है। (समुद्धिः) नं १० से इकार, ५२ से अन्त्य इकार को दीर्घ, ६० से सुलोप, आ समुद्धयादि आत्व। सामिद्धी, पञ्च में समिद्धी। (प्रतिषिद्धिः) नं. ५ से रलोप, २९ से जकार, ५२ से दीर्घ, ६० से सुलोप, आत्व, प्रतिसरवैतस २१८ से इकार। पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी। एवम् (प्रसिद्धिः) का पूर्ववत् पासिद्धी, पसिद्धी। (मनस्विनी) नं. ३ से वलोप, ६१ से अनुस्वार, २५ से णकार, प्रकृत सूत्र से दीर्घ। माणंसिणी, मणंसिणी। (अभिजातं) न २३ से अ को हकार, २ से जकार, तकार का कोप,

२. प्रत्यादी ड. ८। १। २०६ इति हेमसूत्रेण तो डः। केचित्तु 'प्रतिसरवैतसप्रताकण्ड डः' इति सूत्रे प्रतिसरादयः प्रत्यादीनामुपलक्षणमिति वदन्ति। २ न दीर्घाङ्गुलपाराट्। ३. १९ इति हेमसूत्रेण द्वित्वनिषेधः। ३. द्वित्वाभावपक्षे असौ। ४. क पुस्तके प्रतिपद् पाठस्तत्र—(४-७ दू = वा)। ५. यत्र प्रतिस्पद्धिपाठस्तत्र (३-६७ रूप = सि) इति विशेषः।

नोः—(१०) इहध्याविषु । (५२) सुमिसुप्तु दीर्घः । (६०) अन्त्यस्य इङ् ।
 (५) सर्वत्र लवरासु । (२६) साधोः सः । (६१) वक्राविषु । (२५) नो णः सर्वत्र ।
 (२३) लवयधर्मा हः । (२) कगञ्जतदपयवां प्रायो कोपः । (६२) नृपुंसके लो-
 बिन्दुः । (६) गोपादसयोर्हितस्मनादौ । (१९) डो इः ॥ २५

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855

सत्य
तत्त्व
न
ह-
वर्ष
म-
र,
स्य
स्य

२. 'इत्यमीश्वरपदे कैश्चिदोक्तान्नापि चेद्व्यस्ये । इति जुम्बिमित्यादि रूप तेन हि इदमर्थे ।'

[illegible]

पकाराकारस्य चेतवम् । पो व । नो ण सर्वत्रेति नस्य णत्वे । अत ओत् सो । सिविणो इति । (वेतस) वेडिसो । प्रतिवेतसपताकासु ड इति ड । यत्तु भामहेन प्रतिसरेति पठितम्, तन्नये पडिह्र । पडिवअण इत्यादिका कथं सेत्स्यन्तीति विभावयन्तु सुधियः । साधुत्व लोकभाषाया स्फुटीभविध्यति । (व्यजनकम्) विअणअ । (मृदङ्ग) मुह्णो । (अङ्गार) इङ्गाल । चकारप्रहणाद् मज्झिम, चरिम इत्यादि ॥ ३ ॥

ईषदादिक शब्दों में आदिस्थ अकार को इकार होता है । जिस शब्द में आदिस्थ अकार न होगा वहाँ मध्यस्थ को ही इकार हो जायगा, उदाहरणों में स्पष्ट है । (ईषत्) न २६ से षकार को सकार, ६० से सु का और ईषत् के वकार का लोप, प्रकृत सूत्र से अकार को इकार, ईसि इति । (पक्कम्) न ५ से वलोप, ६ से द्वित्व, इत्त्व, पिक्क । (स्वप्न) नं. ५ से वलोप, इदीषत्० से आदिस्थ अकार को इकार । इत् श्रीही० इससे पकार नकार का विप्रकर्ष और पकारस्थ अकार को इकार । नं १८ से पकार को वकार, २५ से नकार को णकार, ४२ से ओकार, सिविणो । (वेतस) प्रतिवेतस० से डकारादेश, प्रकृत सूत्र से मध्यस्थ अकार को इकार । नं ४२ से ओकार, वेडिसो । (व्यजनकम्) न ४ से यलोप । प्रकृत इदीषत् से इकार । नं २ से जकार और ककार का लोप । २५ से णकार । ६२ से अनुस्वार, विअणअं । (मृदङ्ग) न ११ से ऋ को उकार । उक्त प्रकृत सूत्र से इकार न २ से वलोप । ४२ से ओकार, मुह्णो । (अङ्गार) न ६४ से रेफ को लकार । उक्तसूत्र से इकार, ४२ से ओकार । इङ्गालो ॥ ३ ॥

नोट—न (२६) शषो स । (६०) अन्यस्य हल् । (५) सर्वत्र लवरात् । (६) शेषादेशयोर्द्विस्वमनादौ । (१८) पो व । (२५) नो ण सर्वत्र । (४२) अत् ओस्सो । (४) अधो मनयाम् । (२) कगखजतदपयषां प्रायो लोपः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (११) उहत्वादिषु । (६४) हरित्रादीनां रो ल ॥ ३ ॥

२१ ५१ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

लोपोऽरण्ये ॥ ४ ॥

अरण्यशब्दे आदेरनो लोपो भवति । रण्णं । (३-२ यलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ५-३० बिन्दुः) ॥ ४ ॥

लोपोऽरण्ये—अरण्यशब्दे आदेरकारस्य लोपः स्यात् । अरण्य । रण्णं । कथम् इदानीमित्यस्य 'दाणि' इति । योगविभागात्सेत्स्यति । लोप १४ । आदेर्लोप स्यात् । इतीकारलोपे, नो ण सर्वत्रेति णकारे, इदीत पानीयादिषु इतीत्वे, मो बिन्दुरित्यनुस्वार । तस्य मासादित्वालोप । दाणि इति ॥ ४ ॥

अरण्य शब्द के आदिभूत अकार का लोप हो । (अरण्यम्) इससे अकार का लोप हो गया । न ४ से यकार का लोप । ६ से अवशिष्ट णकार को द्वित्व । ३० से अन्य मकार को अनुस्वार । रण्णं । इदानीम् का दाणि । योगविभाग करके 'लोपः'—यह सूत्र मानना । अरण्य शब्द के अतिरिक्त भी कहीं लोप हो । इससे इकार का लोप । न. २५ से णकार । इदीत. पानीयादिषु से इत्त्व इकार । मकार को अनुस्वार । मासादित्वालोप दाणि । इति ॥ ४ ॥

ए' शय्यादिषु ॥ ५ ॥

शय्या इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरत एकारादेशो भवति । सेज्जा । (२-४३ श् = स्, ३-१७ य् = ज्, ३-५० द्वित्वम्) सुन्देरं । (४-१७ बिन्दुः, १-४४ औ = उ, ३-१८ र्थ = र्, ५-३० बिन्दुः) उक्केरो । (३-१ तलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ५-१ ओ) तेरहो । (३-३ रूलोपः, २-२ यूलोपः, ४-१ ओलोपः, २-१४ व् = र्, २-४४ श् = ह्, ५-१ ओ) अच्छेरं । (४-१ आ = अ, ३-४० श्च = छ्, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ छ् = च्, ३-१८ र्थ = र्, ५-३० बिन्दुः) पेरन्तं । (३-१८ र्थ = र्, ५-३० बिन्दुः) वेल्ली । (३-३ लूलोपः, ३-५० द्वित्वम्) शय्यासौन्दर्योत्करत्रयोदशाश्चर्य-पर्यन्तवल्ल्यः ॥ ५ ॥

ए च शय्यादिषु—शय्याशब्देन सदृशा शय्यादयः, सादृश्यं च समुक्तत्वेन । शय्याशब्दसदृशेषु आदेरत एव स्यात् । चकारादनादेरपि । (शय्या) अनेन आदे-रकारस्य एत्वे, य इत्यस्य जकारे तस्य द्वित्वे, सकारे च कृते । सेज्जा । (सौन्दर्यम्) सुन्देरं । (वल्ली) वेल्ली । (कियत्) केत्तिअ । (यावत्) जेत्तिअ । (तावत्) तेत्तिअ । (उत्कर) उक्केरो । (त्रयोदश) तेरहो । (आश्चर्यम्) अच्छेरं । (स्तोकमात्रम्) थोअमेत्त । (पर्यन्तम्) पेरन्त । (वृन्तम्) वेण्ट ।

शय्यासौन्दर्यपर्यन्तवल्लीत्रित्तिआन्तोत्करा ।

३५:२०५

आश्चर्यमात्रवृन्तानि ज्ञेय शय्यादिरोदृश ॥ ५ ॥

शय्यादिक शब्दों के आदि अकार को एकार हो । चकार ग्रहण से अनादि अकार को भी एकार होगा । शय्या०, इससे एकार । न २६ से शकार को सकार । ४ से अध-स्थ एक यकार का लोप । 'यशय्याभिमान्युषु ज' इससे जकार । न ६ से जकार को द्वित्व । सेज्जा । (सौन्दर्यम्) इसमें मध्यस्थ अकार को एकार । नं. ६५ से औकार को उकार । न ४ से यलोप । न. ३७ से मकार को अनुस्वार । सुन्देरं । (वल्ली) प्रकृत सूत्र से एकार । वेल्ली । (कियत्) 'किम कः' ५।५९ इससे कादेश । प्रकृत से एकार । 'इष्टौ कियत्तदेतेभ्यः परिमाणे स्तिथइहौ' इस इष्टि से परिमाण अर्थ में स्तिथ प्रत्यय । नं ६० से अन्य तकार का लोप । सुप्रत्यय । केत्तिथ । एवम् (यावत्) से स्तिथ प्रत्यय । एव । न २४ से यकार को जकार । जेत्तिथ । एवम् (तावत्) से पूर्ववत् । तेत्तिथ । (उत्करः) न ३ से तकार लोप । न ६ से ककार को द्वित्व । न. ५२ से ओकार । उक्केरो । (आश्चर्यम्) नं. ५८ से आकार को अकार । नं ६४ से अ को छकार । नं ६ से छकार को द्वित्व । नं ७ से छकार को चकार । मध्यस्थ छकारोत्तरवर्ती अकार को प्रकृत सूत्र से एकार । त्र्यर्घ्ये ३।१८ से रेफादेश । न. ३७ से अनुस्वार । अच्छेरं । (त्रयोदश) नं ५ से रेफ-लोप । प्रकृत से एव । 'संख्यायाश्च' से एकार को रेफादेश । नं. २७ से शकार को हकार । न. ४२ से ओकार । 'लोपः साधो

१. वसन्तराजमतानुयायि 'चन्द्रिका' व्याख्यानुरोधेन 'च' इति वर्णोऽपेक्षितः ।

२. ह्रस्वः सर्वान्ते ८।१।८४। तिलम् । हे० मू० सर्वत्र बोध्यम् ।

यकारस्य' इससे यकार, ओकार का लोप । तेरहो । (स्तोकमात्रम्) नं. २९ से यकार । नं. २ से कलोप । नं. ५८ से आकार को अकार । एत्वं प्रकृत सूत्र से । नं. ५ से रेफ लोप । नं. ६ से तकार को द्वित्व । नं. ३७ से अनुस्वार । थोअमेत्तं । (पर्यन्तम्) शय्यादिषु वा से एकार । तृयैर्व्यं से यकार का लोप । नं. ३७ से अनुस्वार । परन्तं । (वृन्तम्) न ९ से ऋकार को अकार । 'तालवृन्ते षट्' से 'न्त' को 'षट्' आदेश । प्रकृत सूत्र से एकार, नं. ३७ से अनुस्वार । षण्ट । प्रायः शय्यादिक उक्त मात्र हैं ॥ ५ ॥

नोट—नं. (४) अघो मनयाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनावौ । ६२ नपुंसके सोर्बिन्दुः । (२५) नो ण. सर्वत्र । (२६) शषो स. । (६५) उत्सौन्दर्यादिषु । (६०) अन्त्यस्य हलः । (२४) आवेयो ज । (३) उपरि लोप कगडतवपषसाम् । (४२) अत ओत् सो । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६४) अस्सप्तां लु । (७) वर्गेषु व्यञ्जः पूर्व । (५) सर्वत्र लवणम् । (२७) दशादिषु ह । (२९) स्तस्य य । (९) अतोऽन् ।

ओ बदरे देन ॥ ६ ॥

बदरशब्दे दकारेण सहादेरत ओत्वं भवति । बोरं (५-३० बिन्दुः) ॥ ६ ॥

ओ बदरे देन—बदरशब्दे दकारेण सह आदेरत ओत्वं स्यात् । बोर । (बदरम्) लवणशब्देऽपि वकारेण सह अकारस्य ओत्वमिष्यते । लोण । आर्द्रार्पितशब्दयोस्तु विकल्पेन इष्यते । ओह, अह । (आर्द्रम्) । ओपिअ, अपिअ । (अपितम्) । इयमिष्टिरिति वसन्तराजसदानन्दौ । पुस्तकान्तरे तु सूत्रमेवम् ॥ ६ ॥

बदर शब्द में दकार के सहित आदिवर्णस्थ अकार को ओकार हो तो वकारोत्तर अकार और दकार के स्थान में ओकार होगा । नं. ३७ से अनुस्वार । (बदरम्) बोर । वसन्तराजदिक लवण शब्द में प्रयोगप्रामाण्य से ओत्वं मानते हैं, अन्य के मत से 'लवण०' यह ७ वाँ वररुचि कृत सूत्र है । अस्तु, पूर्ववत्साधुत्व जानना । (लवणम्) लोण । आर्द्रा-अर्पित शब्द में विकल्प से ओकार होगा । (आर्द्रा) नं. ५ से नित्य रेफद्वय का लोप, अथवा 'द्रे रो वा' इससे विकल्प से लोप । न ५८ से अकार । न ६ से दकार को द्वित्व, न ३७ से अनुस्वार । ओह । पक्ष में अहं । एवम् (अपितम्) ओपिअ, अपिअ । साधुत्व पूर्ववत् जानना ॥ ६ ॥

लवणनवमल्लिकयोर्वेन ॥ ७ ॥

लवणनवमल्लिकयोरादेरतो वकारेण सह ओकारः स्यात् । लोणं । (५-३० बिन्दुः) गोमल्लिआ (२-४२ न = ण् , २-२ क्लोपः) ॥ ७ ॥

लवणनवमल्लिकयोर्वेन—एतयोर्वकारेण सह आदेरत ओत्वं स्यात् । लोणं (लवणम्) । गोमल्लिआ (नवमल्लिका) ॥ ७ ॥

लवण और नवमल्लिका शब्द में वकार के सहित आदि अकार को ओकार होगा । (लवणम्) लोणं । (नवमल्लिका) नं. २५ से नकार को णकार । नं. २ से ककार लोप । प्रकृत सूत्र से ओत्वं । गोमल्लिआ ॥ ७ ॥

मयूरमयूखयोर्वा वा ॥ ८ ॥ ✓

मयूर मयूख इत्येतयोर्व्यंशब्देन सहादेरत ओत्वं वा भवति । मोयो,

मऊरो । (५-१ ओ) मोहो, मऊहो । (२-२७ स् = ह् , ५-१ ओ) उम-
यत्र, (पक्षे २-२ यलोपः) ॥ ८ ॥

मयूरमयूखयोर्वा वा—च्वा इति तृतीयान्तम् । एतयोर्'यू' इत्यनेन सह आदेरत
ओत्वं वा स्यात् । मोरो । मऊरो (मयूर) । मोहो । मऊहो (मयूख) ॥ ८ ॥

मयूर-मयूखशब्द में 'यू' के सहित आदि वर्णस्थ अकार को ओकार होमा ।
(मयूरः) न ४२ से लु को ओकार । मोरो । पक्ष में नं २ से यलोप । मऊरो । एवम्
(मयूखः) यू और मकाराकार को ओकार । नं. २३ से खकार को हकार, मोहो, पक्ष
में मऊहो, साधुत्व पूर्ववत् ॥ ८ ॥

चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना ॥ ९ ॥

एतयोस्तुना सहादेरत ओत्वं भवति वा । चोत्थी, चउत्थी । (३-३
रलोपः, ३-५० यद्वित्वं, ३-५१ थ् = त् , पक्षे २-२ तलोपो विशेषः)
चोइही, चउइही । (२-४४ श् = ह् , शेषं पूर्ववत्) ॥ ९ ॥

चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना—एतयो तु इत्यनेन सह आदेरत ओत्वं वा स्यात् ।
चोत्थी । चउत्थी (चतुर्थी) । चोइसी, चउइसी (चतुर्दशी) ॥ ९ ॥

चतुर्थी और चतुर्दशी शब्द में 'तु' के सहित आदि अकार को ओकार हो । चतुर्थी०
इससे ओकार । न ५ से रेफलोप । न ६ से थकार को द्वित्व । नं. ७ से थकार को
तकार । चोत्थी, पक्ष में चउत्थी । (चतुर्दशी) न. २६ से शकार को सकार ।
रेफलोप । दकार को द्वित्व पूर्ववत् । चोइसी, चउइसी ॥ ९ ॥

नोट—(३७) मो बिन्दु । (५) सर्वत्र लङ्गाम् । (५८) अदातो यथादिषु वा ।
(६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनावौ । (२५) नो ण' सर्वत्र । (२) कगच्छतवपयवां
प्रायो लोपः । (४२) अत ओत् सोः । (२३) खयथभां ह । (७) वर्गेषु युजः
पूर्व । (२६) शबो सः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः ॥ ९ ॥

अदातो यथादिषु वा ॥ १० ॥

अत इति निवृत्तम् , स्थान्यन्तरनिर्देशात् । यथा इत्येवमादिषु आतः
स्थाने अकारादेशो भवति वा । जह, जहा । तह, तहा । (२-२७ थ् =
ह्) । पत्थरो, पत्थारो । (३-३ रलोपः, ३-१२ स्त् = थ् , ३-५० यद्वित्वम्,
३-५१ थ् = त् , ५-१ ओ) पउअं, पाउअं । (३-३ रलोपः, १-२९ ङ = उ,
२-२ कतयोर्लोपः, ५-३० बिन्दुः) तलचेण्टअं, तालचेण्टअं । (१-२८
ङ = इ, १-१२ इ = ए, ३-४५ स्त = ण्ट, २-२ क्लोपः, ५-३० बि०)

१. क० पु० चतुर्थी-तत्र चोत्थी, चउत्थी । चतुर्दशी-तत्र चोइही, चउइही । पाठः ।

२. आद्यादेराकृतिगणत्वात् । ३. संयोगपरत्वेन पिण्डसमत्वात् । 'श्वेदी इते' ८. १ ।
११९ बिण्ड, कैण्ड, वीण्ड । इ० ।

उक्खअं, उक्खाअं । (३-१ तलोपः, ३-५० ख्छि०, ३-५१ ख् = क्, २-२ तलोपः, ५-३० बि०) चमरं, चामरं । (५-३० बि०) पहरो, पहारो । (३-२ तलोपः, ५-१ ओ) चड्, चाड् । (२-२० ट् = ड्) दवग्गी, दावग्गी । (३-२ तलोपः, ३-५० छि०, ५-१८ दीर्घः) खइअं, खाइअं । (२-२ तलोपः, ५-३० बि०) संठविअं, संठाविअं । (८-२६ स्था = ठा, ३-५६ द्वित्वनिषेधः, २-१५ प् = व्, २-२ तलोपः, ५-३० बि०) हलिओ, हालिओ । (२-२ कलोपः, ५-१ ओ) । यथातथाप्रस्तारप्राकृततालवृन्त-कोत्खातचामरप्रहारचाडुदावाग्निखादितसंस्थापितहालिकाः ॥ १० ॥

अदातो यथादिषु वा—यथादिषु शब्देषु आदेराकारस्य अकार स्यात्, वा शब्देऽनुवर्तमानेऽपि पुनर्वाग्रहणादनादेराकारस्याकार । जह, जहा । तह, तहा । पवहो, पवाहो । पहरो पहारो । पअअ, पाअअ । पत्थरो, पत्थारो । तलवेण्ठअ, तालवेण्ठअ । उक्खओ, उक्खाओ । चमर, चामर । पहरो, पहारो । चड्, चाड् । दवग्गी, दावग्गी । खइअ, खाइअ । सठविअ, सठाविअ । पत्थवो, पत्थारो । परिआओ, पारिआओ । हलिओ, हालिओ । वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाग्रहणाद् यथादिष्वेव विकल्प । ब्राह्मणादौ तु नित्यमकार । बम्हणो । ठविओ । पत्त । पस् । अच्छरिअ । पुव्वण्हो । मज्झण्हो । अवरण्हो । इत्यादि ॥ १० ॥

यथादिक शब्दों में आदि अथवा अनादि दीर्घ आकार को ह्रस्व अकार होगा । वाग्रहण अनुवृत्ति से मिट् था, फिर जो 'वा' ग्रहण किया है इससे आदिस्थ एव अनादिस्थ आकार का ग्रहण करना । उदाहरण—(यथा) नं २३ से थकार को हकार । उक्त सूत्र से अकार । न २४ से जकार । जह, पत्त में जहा । एवम् (तथा) तह, तहा । (प्रवाह) न ५ से रेफ लोप । न ४२ से ओकार । विकल्प से अकार । पवहो, पवाहो । (प्रहारः) पूर्ववत् । रेफ लोप । ओकार । विकल्प से अकार । पहरो, पहारो । प्राकृत शब्द का पाउड भी प्रयोग होता है । ऋष्यादि गण में मान कर उकार । कृत शब्द के तकार को डकार । कड देवेहि, पाउड भासाए । इत्यादि प्रयोग बहुलाश में मिलते हैं । (प्राकृतम्) न. ५ से रेफ लोप । नं ९ से ऋकार को अकार । न २ से ककार तकार का लोप । न ३७ से मकार को अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से विकल्प से आदिस्थ पकाराकार को अकार । पअअ, पाअअ । (प्रस्तार) नं ५ से रेफ लोप । २५ से स्त को थकार । न ६ से थकार को द्विष्व । नं. ७ से थ को तकार । प्रकृत सूत्र से आकार को अकार विकल्प से । नं ४२ से ओकार । पत्थरो, पत्थारो । (तालवृन्तकम्) नं. १० से ऋकार को हकार । नं. ६५ से हकार को एकार । तालवृन्ते ण्ट् से न्त को ण्ट आदेश । नं २ से कलोप । नं. ३७ से अनुस्वार । विकल्प से अकार । तलवेण्ठअं, तालवेण्ठअं । (उत्खातम्) न ३ से तलोप । न. ६ से द्विष्व, ७ से ककार । न. २ से द्वितीय तकार का लोप । ३७ से अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से अकार । उक्खअं, उक्खाअं । (चामरम्) प्रकृत सूत्र से पाक्षिक अकार । अनुस्वार पूर्ववत् । चमर, चामरं । (प्रहारः) न ५ से रेफ लोप । ४२ से ओकार ।

अदातो से अकार । पहरो, पहारो । (चाट्टु) नं. १९ से ङ । विकल्प से अकार । चट्टु, चाट्टु । (दावसि) नं. ४ से न लोप । नं. ६ से गकार को द्वित्व । नं. ५२ से इकार को दीर्घ । विकल्प से अकारादेश । दवग्गी, दावग्गी । (सादितम्) पूर्ववत् दकार-तकार-लोप, अनुस्वार । विकल्प से अकार । खइअं, खाइअं । (संस्थापितम्) छाध्यामाना ८।२५। से स्था को ठा आदेश । 'न बिन्दुपुरे' से द्वित्व निषेधः । नं. १८ से पकार को वकार । नं. २ से तलोप । नं. ३७ से अनुस्वार । विकल्प से अकार । संठविअं, संठा-विअं । (हालिकः) पूर्ववत् कलोप, ओकार, विकल्प से अकार । हलिओ, हालिओ । बाग्रहणं व्यवस्थित विकल्पार्थक है । अतः ब्राह्मणादिक में नित्य अकार होगा । (ब्राह्मणः) बग्रहणो । ब्रह्मणोऽपुं इससे हकार के पूर्व हकारोपरि मकार । नं. ५ से रेफलोप । नं. ३२ से 'सु' को ओकार । बग्रहणो । (स्थापित.) स्था चातु + (क्त) त प्रत्यय । 'आवि' कभाव-कर्मसु वा' इस से आवि आगम । (छाध्यागाश्च ८।२६) सूत्र से ठा आदेश । न ३५ से आवि के आकार का लोप । न. १८ से पकार को वकार । ३२ से ओकार । व्यवस्थित विभाषा से नित्य ह्रस्व । ठविओ । एवम् । (प्राप्तम्) नं. ३ से पलोप । ६ से तकार को द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । पूर्ववत् नित्य ह्रस्व अकार । अनुस्वार । पत्तं । (पांशु) नित्य अकार । नं. ५२ से उकार को दीर्घ । २६ से शकार को सकार । पत्तु । (आश्चर्यम्) नं. ६४ से श्र को छकार । न. ६ से छकार द्वित्व । ७ से छकार को चकार । ५७ से र्य को रिय । नं. २ से यलोप । न ६२ से अनुस्वार । नित्य ह्रस्वाकार । अच्छरिअं । एवम् (पूर्वाह्णः) का पुव्वणो । नित्य अकार । ५९ से उकार को उकार । अन्य कार्यं पूर्वोक्त सूत्रों से । एवम् (मध्याह्नः) मज्झणो । (अपराह्नः) अवरणो ।
नो—नं (२३) खचथधर्मा हः । (२४) आदेश्यो जः (५) सर्वत्र लवणम् (३२) अत ओत् सो' । (९) ऋतोऽत् । (२) कगचजतदपयथा प्रायो लोपः । (३७) मो बिन्दु । (२९) स्तस्य थ' । (६) दोषादेशयो० । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३) उपरि लोपः कगडतवपचसाम् (१९) टो ङः । (४) अथो मनयात् । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घः । (१८) पो वः ॥ १० ॥

इत्सदादिषु ॥ ११ ॥

सदा इत्येवमादिष्वात् इकारो भवति वा । सइ, सआ । (२-२ द्रलोपः, एवमग्रिमेष्वापि) । तइ, तआ । जइ, जआ । सदा, तदा, यदा ॥ ११ ॥

इत् सदादिषु—सदा इत्येवमादिषु आकारस्य वा इत्स्यात् । (सदा) सइ, सआ । एवम्—(यदा) जइ, जआ । (तदा) तइ, तआ ॥ ११ ॥

सदा इत्यादिक शब्दों के आकार को विकल्प से इकार हो । नं. २ से दकार लोप । (सदा) सइ, सआ (यदा) नं. २४ से आदिस्थ वकार को उकार । पूर्ववत् दकारलोप । जइ, जआ । (तदा) तइ, तआ ॥ ११ ॥

इत् एत् पिण्डसमेषु ॥ १२ ॥

पिण्ड इत्येवमसमेषु इकारस्यैकारादेशो भवति वा । पेण्डं, पिण्डं । (५-३० बि०) पेहा, पिहा । (२-४२ न् = ण्, ३-३ द्रलोपः, ३-५० वृद्धिः) सेंदूरं, सिन्दूरं । (४-१७ वर्गान्त बि०, ५-३० बि०) धम्मेलं, धम्मिल्लं ।

(५-३० बि०) चेंधं, चिधं । (३-३४ न्ह् = न्ध्, ५-३० बि०) वेण्ह्, विण्ह् । (३-३३ ण् = ण्ह्, ५-१८ दीर्घः,) पेट्ठं, पिट्ठं । (३-१० छ् = ट्, ३-५० छि०, ३-५१ ट् = ट्, ५-३० बि०) पिण्ड-निद्रा-सिन्दूर-धम्मिल्ल-चिद्ध-विण्णु-पिष्टानि । समग्रहणं संयोगपरस्योपलक्षणार्थम् ॥ १२ ॥

इत एत् पिण्डसमेषु—पिण्ड इत्येवसदृशेषु शब्देषु इकारस्य एत्व वा स्यात् । (पिण्डम्) पेण्डं, पिण्ड । (सिन्दूरम्) सेंदूरं, सिन्दूर । (धम्मिल्ल) धम्मेल्लो, धम्मिल्लो । (विण्णु) वेण्ह्, विण्ह् । (बिल्वम्) वेल्ल, विल्ल । (विष्टि) वेष्टी, विष्टी । व्यवस्थित-विकल्पत्वात्किंशुके नित्यमेत्त्वम् । केसुअं । पिण्डसमत्व संयोगपरत्वेन बोध्यम् ॥ १२ ॥

पिण्ड शब्द के समान शब्दों के इकार को एकार विकल्प से हो । सादृश्य संयोग परत्वेन लेना । (पिण्डम्) अनुस्वार सर्वत्र न ६२ से होगा । पेण्ड, पिण्ड । (सिन्दूरम्) सेन्दूरं, सिन्दूर । (धम्मिल्ल) ४२ से ओकार । धम्मेल्लो, धम्मिल्लो । (विण्णु) 'इल्लण्णक्कणां ण्ह' इससे ण्ण को ण्ह आदेश । न ५२ से उकार को दीर्घ । नं. ६० से सुलोप, पिण्डादित्वात् विकल्प से एकार । वेण्ह्, विण्ह् । (बिल्वम्) नं. २ से वलोप । ६ से लकार द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । वेल्ल, विल्ल । (विष्टि) न २८ से छ को ट । न. ६ से द्वित्व । ७ से टकार । न. ५२ से उकार को दीर्घ । प्रकृत सूत्र से विकल्प से एत्व । वेष्टी, विष्टी ।

नोट—न (५) सर्वत्र लवराम् । (४२) अत ओत् सो' । (३५) संघी अज्-लोपविशेषा बहुलम् । (१८) पो न. । (३) उपरि लोपः कगडतदपयसाम् (६) शेषा-देशयोर्द्वित्वमनादौ । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ. (२६) शपो. स' । (६४) श्वत्सप्लां छ । (७) वर्गेषु युज पूर्व. । (५७) चौर्यसमेषु रिब' । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोप. । (५९) उद्धृतो मधूकादिषु ॥ १२ ॥

अत् पथिहरिद्रापृथिवीषु ॥ १३ ॥

पथ्यादिषु शब्देषु इकारस्याकारो भवति । पथो । (२-२७ थ् = ह्, ४-६ नलोपः, ५-१ ओ) हलहा । (२-३० र् = ल्, ३-३ र्लोपः, ३-५० छि०) पुहवी । (१-२९ ऋ = उ, २-२७ थ् = ह्) ॥ १३ ॥

अत् पथिहरिद्रापृथिवीषु—एषु इकारस्याकारो भवति । (पन्था) पथो । हलहा, हल्ही । पुहवी । (हरिद्रा, पृथिवी) ॥ १३ ॥

पथिन्, हरिद्रा, पृथिवी शब्दों के इकार को अकार हो । (पन्थाः) पथिन् नं. ६० से नकार का लोप । अत् पथि० प्रकृत सूत्र से अकार । नं. २३ से थकार को हकार । न ४२ से ओकार । ३५ से अकारलोप । पथो इति सिद्धम् । अथवा दूसरे प्रकार से भी सिद्ध हो सकता है । (पन्था.) नज्जेहल्लि, इससे नकार को अनुस्वार, मांसादिषु वा इससे अनुस्वारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । पथो इति । (हरिद्रा) 'हरिद्रादीनां रो लः' इससे रेफ को लकार । 'इत् पथिहरिद्रा' इससे इकार को अकार । हलहा । रेफलोप, दकारद्वित्व नं. ५+६ से जानना । 'आदीतौ बहुलम्' से इकार

होने से हलदी। (पृथिवी) उक्त सूत्र से हकार को अकार। नं. ११ से उकार।
नं. २३ से थकार को हकार। पुहवी ॥ १३ ॥

इतेस्तः पदादेः ॥ १४ ॥

पदादेरिति शब्दस्य यस्तकारस्तस्मात् परस्येकारस्य अकारो भवति।
इअ। (२-२ तलोपः) उअह, अण्णहा। (३-२ यलोपः, २-४२ नू=ण,
३-५० ण्ठि०, २-२७ थू=ह) वअणं। (२-२ चलोपः, २-४२ नू=ण,
५-३० बि०) इअ, विअसन्तीउ। (२-२ कलोपः, ५-२० जशू=उ) चिरं।
इति पश्यतान्यथावचनम्। इति विकसन्त्यक्षिरम्। पदादेरिति वचनादिह
न भवति। पिओ त्ति^१। (३-३ रलोपः, २-२ यलोपः, ५-१ ओ, ४-१
इलोपः) प्रिय इति ॥ १४ ॥

इतेस्तः पदादेः—पदादौ वर्तमानस्य इतिशब्दस्य ति-इत्यस्येकारस्य अकारः
स्यात्। इअ विहसन्तो। अपदादौ तु—असि णक्केइ। सुजणो त्ति ॥ १४ ॥

पद के आदि में वर्तमान इतिशब्द के तकारोत्तर हकार को अकारादेश
होता है। नं. २ से तकारलोप। इअ विअसन्तीउ। जहाँ इतिशब्द पद के आदि
में नहीं होगा वहाँ अकारादेश नहीं होगा। जैसे—‘हरो त्ति’ नं. ४२ से ओकार,
हरो। ‘नीडादिपु’ से तकारद्वित्व। ३५ से हकार लोप। (हरः इति)। एवञ्च—(सुजन-
इति) सुजणो त्ति ॥ १४ ॥

उदिक्षुवृश्चिकयोः ॥ १५ ॥

इक्षुवृश्चिकयोरित् उत्वं भवति। उच्छू। (३-३० क्षू=च्छू, ५-१८ दीर्घः)
विच्छुओ। (१-२८ ऋ=इ, ३-४१ अू=च्छू, कूलोपः, ५-१ ओ) ॥

उदिक्षुवृश्चिकयोः—एतयोरिकारस्य उ स्यात्। उच्छू। विच्छुओ। (इक्षु, वृश्चिकः) ॥

इक्षु-वृश्चिक शब्द के हकार को उकार हो। (इक्षुः) ‘अक्यादिपु क्षू’ इससे
‘क्षू’ को ‘क्षू’ आदेश। न. ६ से द्वित्व। ७ से चकार। ५२ से उकार को दीर्घ, प्रकृत
सूत्र से उकार। उच्छू। (वृश्चिकः) न. १० से ऋ को हकार। प्रकृत सूत्र से वृश्चिक
शब्द के हकार को उकार। ‘वृश्चिके ष्छू’ से अ को ष्छू आदेश। न. २ से तलोप,
४२ से ओकार। विच्छुओ। भामह ने ‘अ’ को ‘क्षू’ आदेश करके ‘विच्छुओ’ जो सिद्ध
किया है, वह प्रमाद है, क्योंकि ष्छादेश विशेष विहित होने से छादेश का बाधक है ॥

ओ च द्विधा कृजः ॥ १६ ॥

कृज्यातुप्रयोगे द्विधाशब्दस्योकारो भवति अकारादुत्वं च।
द्विधा कृतम्, दोहाइअं। (३-३ वलोपः, २-२७ धू=ह, १-२८
ऋ=इ, २-२ कतयोलोपः, ५-३० बि०) द्विधा कियते=दोहाइअं, दुहा-

१. ‘उअ पदय’ ८ । २ । २११ ति। पक्षे देख। ६० ॥ २. इतिः ‘स्वरात्’ तथा दिः
८ । १ । ४२ । पदात्परस्य इतिरादेर्लुङ् भवति, स्वरात्परस्य तकारो द्विर्भवति। किन्ति, अन्ति।
स्वरात्-तद्वत्ति। अस्ति। पुरितोत्ति। ६० ॥ ३. क. पु इअ इत्यधिकः पाठः ॥

अइ । (७-८ यक् = इज्ज, ४-४ इलोपः, ३-३ इलोपः, २-२ इलोपः, ७-१ त = इ) ॥ १६ ॥

ओ च द्विधा कृत्वा — कृम उपपदस्य द्विधा इत्यस्य इकारस्य उकार स्याद्, ओकारश्च । दुहाइश्च, दोहाइश्च । (द्विधा कृतम्) ॥ १६ ॥

कृम उपपद रहते द्विधा शब्द के इकार को ओकार हो और चकार से उकार भी हो । (द्विधा-कृतम्) न. ५ से वकारलोप । २ से ककार-तकारलोप । मं. २३ से धकार को हकार । न. १० से इकार । ६२ से अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से इकार को विकल्प से ओकार । दोहाइअं । पञ्च में उकार । दुहाइअं ॥ १६ ॥

ईत् सिंहजिह्वयोश्च ॥ १७ ॥

एतयोरादेरिकारस्य ईकारो भवति । सीहो' (५-१ ओ)' जीहा । (३-३ व्लोपः) । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन-वीसत्थो, (३-३ व्लोपः, २-४३ श् = स्, ३-१२ स्त् = थ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ थ् = त्, ५-१ ओ) वीसंभो । (३-३ व्लोपः, २-४३ श् = स्, ४-१७ बिन्दुः, ५-१ ओ) इत्येवमादिषु ईत्वं भवति ॥ १७ ॥

ईत् सिंहजिह्वयोश्च — एतयोरिकारस्य ईकार स्यात् । सीहो (सिंह) । जीहा (जिह्वा) ॥ सिंह और जिह्वा शब्द के इकार को ईकार हो । (सिंह.) मांसादिषु वा (किसी-किसी पुस्तक में वा नहीं है । अस्तु) इससे अनुस्वारलोप । प्रकृत सूत्र से ईकार । ४२ से ओकार । सीहो । (जिह्वा) ईकार । न. ५ से वकारलोप । जीहा ।

नोट—न (६०) अन्यस्य हल् (२३) सचधभा हः । (४२) अत ओत् सो. । (३५) सन्धौ अज्जलोपविशेषा बहुलम् । (५) सर्वत्र लवराम् । (६) शेषादेश-योर्द्वित्वमनादौ । (११) उरत्वादिषु । (२) कगचजतदप्यवां प्रायो लोपः । (७) वर्गेषु युज पूर्वः । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (१०) हृदय्यादिषु (६२) नपुंसके सोर्बिन्दु ॥ १७ ॥

(ऊदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन*)

ऊदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन—हलीत्यनुवर्तते । उपसर्गे यो विसर्जनीयस्तेन सह वर्तमानस्य आदिभूतस्य उत. ऊत् स्यात् हलि । वृसिक्खिअं । (दुःशिक्षितम्) विसर्जनीयेन सह उपसर्गस्याविवक्षणाद् कचिद्विसर्जनीयेऽपि उपसर्गोकारस्य ऊत् । सुह्वा (सुभगा), 'सुभगाया भवत्यत्र दुर्भगायाश्च गस्य व.' इति गस्य व । एवम्-ऊसुअो । ऊसुअो । 'नोत्सुकोत्सवयो'रिति छत्व न । (उत्सुक । उत्सव) हल्परवा-भावे—दुराआरो (दुराचार) । 'ऊदुत सविसर्गस्य दु सहादौ विभाषया'—दुसहो, दुसहो (दु सह) । 'ऊदुत सविसर्गस्य दुर्जनादिषु नेष्यते', दुज्जणो (दुर्जन) । दुब्भरो (दुर्भर) । दुत्तरो (दुस्तर) इत्यादि ॥

उपसर्गस्य विसर्जनीय के सहित आदिभूत उकार को उकार हो, हल्प्रत्याहार

* १. हो षोऽनुस्वारात् ८ । १ । २६४ । सीहो, सिहो । ६० ॥ २. त्राहुलकादनुस्वार निवृत्तिः साध्या ॥ * सूत्रमिदं भामहटीकाया नास्ति ।

के परे । (दुःशिक्षितम्) इससे विसर्ग सहित उकार को उकार । नं. २६ से शकार को सकार । ३४ से ख को ख । नं. ६ से खकारद्वित्व । ७ से पूर्व ख को क आदेश । नं. २ से तकारलोप । ६२ से अनुस्वार । दूस्मिन्नित्त्व । विसर्ग के साथ ही उपसर्ग के उकार को उकार हो ऐसा नियम नहीं है, किन्तु प्रयोगानुरोध से योग विभाग करके यह मानना कि कहीं-कहीं विना विसर्ग के भी उपसर्ग के उकार को उकार होता है । जैसे—सूहवा (सुभगा) । 'सुभगाया भवत्यत्र दुर्भगायाश्च गत्य वः' । इस दृष्टि वचन से गकार को वकार । पूर्वोक्त सूत्र से विसर्ग के बिना भी उकार को दीर्घ । नं. २३ से भकार को हकार । सूहवा । जहाँ हल् परे नहीं होगा वहाँ उकार नहीं होगा । दुराआरो (दुराचारः) यहाँ आचार शब्द के आकार परे है । न २ से चकार का लोप, नं. ४२ से ओकार । दुराआरो इति । 'दुःसहादौ विभाषया' इस दृष्टि वचन से दूसहो । पञ्च में—'लुगवा दुरुपसर्गस्य विसर्गस्य क्वचिद् भवेत्' इस वचन से विसर्गलोप । दूसहो (दु सह) । 'दुर्जनादिषु नेप्यते' दुर्जनादिक शब्दों में हल्परत्वं रहते भी ऊत्त्व, विसर्गलोप नहीं होते हैं । दुर्जनः । नं. ५ से रेफ लोप । न ६ से जकार द्वित्व । २५ से नकार को णकार ४२ से ओकार । वुज्जणो । एवम्—(दुर्भर) का दुःभरो । रेफ, लोप, द्वित्व, ओत्त्व पूर्ववत् । न. ७ से भकार को बकार । (दुस्तरः) लुगवा दुरुपसर्गस्य० इससे सकार का लोप, तकारद्वित्व, ओत्त्व पूर्ववत् । दुस्तरौ ।

नोट—(२६) शषो स । (३४) ष्कस्कच्चा ख । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज्ज पूर्व । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (६२) नपुसके सोर्बिन्दुः । (२३) खघथभभा ह । (४२) अत ओत् सोः । (५) सर्वत्र लघ्वराम् । (२५) नो णः सर्वत्र ।

(ईदितः*)

ईदित —उपसर्ग स्थितस्य आदेरिकारस्य विसर्जनीयेन सह ईकारादेशः स्यात् हलि । णीसङ्गो (नि सङ्ग) । हल्परत्वाभावाद्देह, गिरन्तरो (निरन्तर) । 'ईदृताधिवृतो स्थाने स्यातां लक्ष्यानुरोधतः' । तेन निर्धनादौ न—णिङ्गणो । (निर्धन) । गिगगञ्चो (निर्गत) । इह विसर्गाभावेऽपि स्यादेव । बीसासो (विश्वास) । बीसंभो (विश्रम्भ) ॥

उपसर्ग में विद्यमान आदिभूत विसर्ग के सहित इकार को ईकारादेश हो हल् के परे । (निःसङ्गः) विसर्ग के सहित इकार को ईकार । न. २५ से नकार को णकार । न. ४२ ओत्त्व । णीसङ्गो । जहाँ हल् परे नहीं होगा किन्तु अच् परे होगा वहाँ ईकार नहीं होगा, जैसे—'निरन्तरः' का गिरन्तरो । साधुत्वं पूर्ववत् है । यह विसर्ग सहित इकार के स्थान पर ईकार एव पूर्वोक्त उकार को उकार प्रयोगानुकूल प्रचलित प्रयोग का आश्रयण करके अथवा प्राकृत भाषा में कविता करने वाले महाकवियों के प्रयोगानुकूल व्यवस्था मानना । अतः (निर्धनः) इत्यादि में नहीं होगा । नं. २५ से णकार । ५ से रेफ लोप । ६ से द्वित्व । ७ दकार । ४२ से ओकार । णिङ्गणो । एवम् (निर्गतः) नं. २ से तकार लोप । अन्य कार्य पूर्वोक्त सूत्रों से जानना । गिगगञ्चो । कहीं कहीं विसर्ग न होने पर भी दीर्घ हो जायगा । जैसे (विश्वासः) ईदितः से ईकार । नं. ५

से बलोप । ४२ से ओकार । सकार आदि में है, अतः शेषादेशो० नं. ६ से द्वित्व नहीं होगा । बीसासो । एवम्- (विभ्रम्भ.) का बीसंभो । ईकार, रेफलोप, ओकार पूर्ववत् । नं. ३७ से मकार को अनुस्वार । बीसंभो ।

इदीतः पानीयादिषु ॥ १८ ॥

पानीय इत्येवमादिष्वादेरीकारस्य इकारो भवति । पाणिअं । (२-४२ न = ण्, २-२ य्लोपः, ५-३० सोर्बिन्दुः) अलिअं । (२-२ क्लोपः, ५-३० बिन्दुः) वलिअं । (३-२ य्लोपः, २-२ क्लोपः, ५-३० बिं०) तआणि । (२-२ द्लोपः, २-४२ न = ण्, ४-१२ = बिन्दुः) करिसो । (२-४३ ष् = स्, ५-१ ओ) दुइअं । (३-३ व्लोपः, ४-१ इ = उ, २-२ त्लोपः, यलोपश्च, ५-३० बिन्दुः) तइअं । (१-२७ ऋ = अ, २-२ त्थो-लोपः । ५-३० बिन्दुः) गहिरं । (२-२७ भ् = ह्, ५-३० बिन्दुः) । पानीय-अलीक-व्यलीक-तदानीं-करीष-द्वितीय-तृतीय-गभीराः ॥

इदीतः पानीयादिषु—पानीयादिषु ईकारस्य इकार स्यात् । पाणिअ (पानीयम्) । विलिअ (व्रीडितम्) । अलिअ (अलीकम्) । दुइअ, तइअ, दाणि, णिरिबिखओ, गहिअ, गहिर । आणिअ । (द्वितीय, तृतीयम्, इदानीं, निरीक्षित, गृहीत, गभीरम्, आनीतम्) ॥ १८ ॥

पानीयादिक शब्दों में ईकार को इकार हो । (पानीयम्) इससे ह्रस्व इकार । न २ से यकार लोप । ६२ से अनुस्वार । २५ से नकार को णकार । पाणिअ । (व्रीडितम्) इससे इकार, न ५ से रेफलोप । न २० से ढकार को लकार । न २ से तकारलोप, ६२ से अनुस्वार । विलअ । (अलीकम्) इत्थ, कलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । अलिअ (द्वितीयम्) प्रकृत से इकार । न ३५ से उकार, तकार यकारलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । एवम्- (तृतीयम्) न ९ से ऋ को अकार, अन्य कार्य न. २ + ६२ से जानना । (इदानीम्) दाणि । साधुत्व चतुर्थसूत्र में है । (निरीक्षितम्) न २५ + ३४ + ६ + ७ + २ + ६२ से णिरिबिखअ । (गृहीतम्) न ९ + २ + ६२ गहिअ । (गभीरम्) न २३ + ६२ से गहिर । (आनीतम्) आनिअ । पूर्ववत् । सर्वत्र प्रकृत सूत्र से मध्यस्थ ईकार को इकार होगा ॥ १८ ॥

एभीडापीडकीदगीदशेषु ॥ १९ ॥

नीडादिष्वादेरीकारस्यैकारो भवति । णेडं^१ । (२-४२ न = ण्, ५-३० बिन्दुः) आमेलो । (२-१६ प् = म्, २-२३ ड् = ल्, ५-१ ओ) केरिसो । (१-३१ ऋ = रि, २-२ द्लोपः, २-४३ श् = स्, ५-१ ओ) एरिसो पूर्ववत् ॥ १९ ॥

एभीडापीडकीदशेषु—एषामीकारस्य एत्व स्यात् । नेड्ड (नीडम्) । आमेलो (आपीडः) । केरिसो (कीदश) । एरिसो (ईदश) ॥ १९ ॥

१. का. पु णेड्ड । तत्र सेवादित्वाद् द्वित्वं हेयम् ॥

नीडाविक शब्दों के ईकार को एकार हो। (नीडम्) इससे एकार। 'नीडाविषु' से द्वित्व। नं. ६२ से अनुस्वार। नेडुं। (आपीड.) एपीडा० इससे एकार। 'आपीडे मः' इससे एकार को मकार। नं. २० से ड को लकार। ४२ से ओकार। आमेलो। (कीदशः) प्रकृत सूत्र से एकार। 'कश्चिदयुक्तस्यापि' इससे ऋकार को 'रि' आदेश। नं. २ से दकारलोप। २६ से शकार को सकार। ४२ से ओकार। केरिसो। एवम्—(ईदशः) परिसो। सब कार्य पूर्ववत्।

नोट—न. (२५) नो णः सर्वत्र। (४२) अत ओत् सो.। (५) सर्वत्र लघ्वराम्। (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ। (७) वर्गेषु युज. पूर्वः। (२) क्माचजतदपयवां प्रायो लोप.। (३७) मो बिन्दु। (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः। (२०) डस्य च। (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम्। (९) ऋतोऽत्। (३८) ऋक्कां ख.। (२३) खचयधभां ह ॥ १९ ॥

उत ओत् तुण्डरूपेषु ॥ २० ॥

तुण्ड इत्येवंरूपेषु आदेरुकारस्यौकारो भवति। तोण्डं। (५-३० बिन्दुः) मोत्ता। (२-२ क्लोपः, ३-५० द्वित्वम्) पोक्खरो। (३-२९ ष् = ख्, ३-५० द्वित्वं, ३-५१ ख् = क्, ५-१ ओ) पोत्थओ। (३-१२ स्त = थ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ थ् = त्, ५-१ ओ) लोद्धओ। (३-३ व्लोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ ध् = द्, ५-१ ओ) कोट्टिमं। (५-३० बिन्दुः) तुण्ड-मुक्ता-पुष्कर-पुस्तक-लुब्धक-कुट्टिमानि। रूपग्रहणं संयोगपरो-पलक्षणार्थम् ॥ २० ॥

उत ओत् तुण्डसमेर्षु—तुण्डसदृशेषु शब्देषु उत ओकार स्यात्। तोण्ड (तुण्डम्)। पोक्खरो (पुष्कर)। मोत्थं (मुस्तम्)। पोत्थञ्च (पुस्तकम्)। मोग्गरो (मुद्गर)। लोद्धओ (लुब्धक)। सोमालो (सुकुमार.)। कोट्टिमं (कुट्टिमम्) ॥ २० ॥

तुण्ड सदृश शब्दों में विद्यमान उकार को ओकार हो। (तुण्डम्) इससे ओकार। नं. ६२ से अनुस्वार, तोण्डं। (मुस्तम्) ओकार। नं. २९ से स्त को थकार। ६+७ से द्वित्व, तकार। ६२ से अनुस्वार, मोत्थं। (पुस्तकम्) पूर्ववत्। पोत्थञ्च। (मुद्गर) ओकार। नं. २ से दलोप। ६ से शकारद्वित्व। ४२ से सु को ओकार। मोग्गरो। (लुब्धकः) ओकारादेश। नं. २ से वकारलोप। ६ से द्वित्व। ७ से लकार। २ से कलोप। ४२ से ओकार। लोद्धओ। (सुकुमार.) ओकारादेश। नं. २ कलोप। ३५ से उकारलोप। ६३ से रेफ को लकार। ४२ से सुविभक्ति को ओकार। सोमालो। (कुट्टिमम्) प्रकृत सूत्र से ओकार। ६२ से अनुस्वार। कोट्टिम ॥ २० ॥

उत्खले खा वा ॥ २१ ॥

उत्खलशब्दे लृशब्देन सह उकारस्यौकारो भवति वा। ओखलं, उत्खलं (५-३० बिन्दुः) ॥ २१ ॥

उल्लखले ल्वा वा—उल्लखलशब्दे लूकारेण सह आदेः उकारस्य वा ओकार म्यात् । ओहलं-उल्लहल (उल्लखलम्) ॥ २१ ॥

उल्लखल शब्द के ल के सहित आदिस्थ उकार को ओकार विकल्प से हो । उल्लखल० इससे ओकार । नं २३ से हकार । ६२ से अनुस्वार । ओहलं । पक्ष में उल्लहलं । पूर्वोक्त से ककार, अनुस्वार ॥ २१ ॥

अन्मुकुटादिषु ॥ २२ ॥

मुकुट-इत्येवमादिष्वादेरुकारस्य स्थाने अकारो भवति^१ । मउङं । (२-२ क्लोपः, २-२० ट्=ड्, ५-३० बि०) मउलं । (२-२ क्लोपः, ५-३० बि०) गरुअं^२ (२-२ स्वार्थिकस्य लोपः, ५-३० बि०) गरुई । (३-६५ रस्य विप्रकर्ष उत्वं^३ च) जह्दिट्टिलो । (२-३१ य्=ज्, २-२७ ध्=ह्, ३-१ ष्लोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ ट्=ट्, २-३० र्=ल्, ५-१ ओ) सोअमल्लं । (१-४१ औ=ओ, २-२ क्लोपः, ४-१ आ=अ, ३-२१ र्य्=ल्, ३-५० द्वि०, ५-३० बिन्दुः) अवरि । (२-५१ प्=व्) । मुकुट-, मुकुल, गुरु, गुर्वी, युधिष्ठिर, सौकुमार्योपरयः ॥ २२ ॥

अन्मुकुटादिषु—मुकुटादिषु शब्देषु आदेरुकारस्य अतः स्यात् । मउङ (मुकुटम्) मउल (मुकुलम्) । सोअमल्ल (सौकुमार्यम्) । गरुअ (गुरुकम्) । बाहा-बाहु (बाहू) ॥ २२ ॥

मुकुटादिक शब्दों में आदिभूत उकार को अकार आदेश हो । (मुकुटम्) इससे अकार । न २ से क्लोप । १९ से टकार को डकार । ६२ से अनुस्वार, मउङ । (मुकुलम्) पूर्वोक्तवत्, मउल । (सौकुमार्यम्) न १४ से औकार को ओकार । २ से ककारलोप । प्रकृत सूत्र से उकार को अकार । न ५८ से दीर्घ, मकारोत्तर आकार को अकार । 'पर्यस्त-पर्याण-सौकुमार्येषु ल' इससे र्य को लकारादेश । न ६ से लकार द्वित्व । पूर्ववत् अनुस्वार, सोअमल्ल । (गुरुकम्) प्रकृत सूत्र से अकार । न २ से क्लोप । ६२ से अनुस्वार, गरुअ । (बाहू) ऊकार को अकार । न ५५ से द्विवचन का बहुवचन । ४३ से विभक्तिलोप । ४८ से उकार को दीर्घ ।

नोट—(४२) अत ओत् सो । (२) कगचज० । (२६) शषो सः । (६२) नपुसके सोबिन्दु । (२९) स्तस्य थः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३५) सन्धौ अज्लोपविशेषा बहुलम् । (६३) हरिद्रादीनां रो लः । खघथघभां ह । (१९) टो डः । (१४) औत् ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (५५) द्विवचनस्य बहुवचनम् । (४३) जरशसोर्लोपः (४८) जरशसूङ्घां सुदीर्घः ।

इत्पुरुषे रोः ॥ २३ ॥

१. का. पु. वेति निवृत्तम् इत्यधिक पाठभेद प्रदर्शित ॥ २ ४-२५ सूत्रेण पाञ्चिक क ॥ ३ तन्वी समत्वात् । यद्वा—'अजाते पुस' ८ । ३ । ३२ हेमसूत्रानुसारात् संस्कृतवद् औपि बाऽसन्धौ बोध्यम् ॥

पुरुषशब्दे यो हस्तस्य उकारस्य इकारो भवति । पुरिसो । (२-४३ ष = स्, ५-१ ओ) ॥ २३ ॥

इत् पुरुषे रोः—पुरुषशब्दे हकारे उकारस्य इकार स्यात् । पुरिसो (पुरुष) ॥
पुरुष शब्द में ह के उकार को इकार हो । (पुरुष.) इससे इकार हो गया ।
न. २६ से ष को स । ४२ से सु को ओकार । पुरिसो ॥ २३ ॥

उदूतो मधूके ॥ २४ ॥

मधूकशब्दे उकारस्य उकारो भवति । मधुअं । (२-२७ घू = ह्, २-२ क्लोपः, ५-३० बिन्दुः) ॥ २४ ॥

उदूतो मधूकादिषु*—मधूकादिषु शब्देषु उकारस्य उत् स्यात् । मधुओ । मुखो । कुम्हण्ड । सुहो । पुत्तो । उद्ध । मुत्ती । भुज्जं । सुण्णं । उम्मओ । चुण्णं । उण्णा । 'मूल्याताम्बूलयोस्तौत्वम्' । मोल्ल । तबोलं ॥ २४ ॥

मधूकादिक शब्दों में उकार को उकार हो । (मधूकः) इससे उकार हो गया ।
नं. २६ से धकार को हकार । २ से कलोप । ४२ से ओत्व । मधुओ । (मूर्ख) उक्त सूत्र से उकार । न. ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । ४२ से ओत्व । मुखो । (कूष्माण्डम्) 'पमपमविस्मयेषु म्ह' इससे पम को म्ह आदेश । प्रकृत सूत्र से उत्त्व । न. ५८ से आकार को अकार । ६२ से अनुस्वार । कुम्हण्ड । (शूद्र.) इससे उकार । न. २६ से शकार को सकार । ४२ से ओत्व । न. ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । सुहो । (पुर्तः) पूर्ववत् उत्त्व, रलोप, द्वित्व, ओत्व । पुत्तो । 'पुत्र' का भी 'पुत्तो' होगा । प्रकरणानुकूल तत्र तशब्द की कल्पना कर लें । (ऊर्ध्वम्) पूर्ववत् उकार, नं. ५ से रेफ वकारलोप । ६ से द्वित्व, ७ से दकार । ६२ से अनुस्वार । उद्ध । (मूर्ति) उकार-रेफलोप, द्वित्व पूर्ववत् । नं. ५२ से इकार को दीर्घ । ६० से सकारलोप । मुत्ती । (भूर्जम्) उत्त्व, रलोप, द्वित्व पूर्ववत् । नं. ६२ से अनुस्वार । भुज्ज । (शून्यम्) प्रकृत सूत्र से उकार को उकार । नं. ४ से यलोप । २६ से सकार । २५ से णकार । ६ से द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । सुण्णं । (ऊर्मयः) उक्त सूत्र से उकार । नं. ५ से रेफलोप । ६ से मकार-द्वित्व । 'जसो वा' इससे ओकार । उम्मओ । (चूर्णम्) उकार, रेफलोप, द्वित्व, अनुस्वार, पूर्ववत् । चुण्णं । (ऊर्णा) उण्णा । साधुत्व पूर्ववत् । मूल्य और ताम्बूल शब्द के उकार को ओकार होगा । प्रयोगानुकूल पूर्वाचार्यों का इष्ट वचन है । (मूल्यम्) ओकार हो जायगा । नं. ४ से यलोप, ६ से लकारद्वित्व । ६२ से अनुस्वार । (ताम्बूलम्) ऊ को ओकार । नं. ५८ से तकारोत्तर आकार को उकार । अनुस्वार 'ययि तद्वागन्त' से । ६२ से अन्यानुस्वार । तबोलं । दुक्कल शब्द में उकार को अकार और लकारद्वित्व विकल्प से हो । सह पठित होने से जहाँ अकार होगा वहीं लकारद्वित्व होगा ॥ २४ ॥

अव् दुक्कले वा लस्य द्वित्वम् ॥ २५ ॥

दुकूलशब्दे ऊकारस्याकारो भवति वा, तत्संयोगेन लकारस्य द्वित्वम् । दुअलं, दुऊलं । (२-२ क्लोपः, ५-३० बिन्दुः) ॥ २५ ॥

अद् दुकूले वा लस्य द्वित्वम्—दुकूलशब्दे ऊकारस्य अकारो लस्य द्वित्वं च युगपद् वा भवति । दुअल्ल । दुऊल ॥ २५ ॥

(दुकूलम्) उक्त सूत्र से अकार, ल को द्वित्व । नं २ से क्लोप, ६२ से अनुस्वार । पक्ष में—दुऊलं । पूर्ववत् क्लोप, अनुस्वार होगा ॥ २५ ॥

एभूपुरे ॥ २६ ॥

नूपुरशब्दे ऊकारस्य एकारो भवति । णेउरं । (२-५२ न् = ण्, २-२ प्लोपः, ५-३० बिन्दुः) २६ ॥

एभूपुरे—नूपुरशब्दे ऊकारस्य एत्वं स्यात् । नेउर । (नूपुरम्) ॥ २६ ॥

'नूपुर' शब्द में ऊकार को एकार होगा । (नूपुरम्) एकारादेश । न २ से प्लोप । ६२ से अनुस्वार । न २५ से नकार को णकार । णेउर ॥ २६ ॥

नोट—(२६) शपो स (४२) अत ओत् सोः (२३) स्वचश्चभां ह । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः (५) सर्वत्र कवराम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ (७) वर्गेषु युज पूर्व । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ । (६०) अन्यस्य हल । (४) अधो मनयाम् । (२६) नो णं सर्वत्र ।

ऋतोऽत् ॥ २७ ॥

आदेर्ऋकारस्याकारो भवति । तणं । (२-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०) घणा । (२-४२ न् = ण्) मअं । (२-२ त्लोपः, ५-३० बिं०) कअं । (पूर्ववत्) वझो । (३-१ त्लोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ घ् = ङ्, ५-१ ओ) वसहो । (२-४३ ष् = स्, २-२७ म् = ह्, ५-१ ओ) । तृण-घृणा-मृत-कृत-वृद्ध-वृषभाः ॥ २७ ॥

ऋतोऽतोत्—ऋकारस्य अत् स्यात् । तण्हा (तृष्णा) । तण । कअ । वसहो । घणा—इत्यादि ॥ २७ ॥

ऋकार को अकार हो । (तृष्णा) 'ह्रस्वणचणभां णह' इससे ण्न को णह आदेश । तण्हा । एवम् (तृणम्) ऋ को अकार, पूर्ववत् । सर्वत्र नपुंसक लिङ्ग में ६२ से अनुस्वार । तण । (कृतम्) अकार, नं. २ से त्लोप । कअं । (वृषभः) ऋ को अकार । २६ से ष को स । २२ से भ को ह आदेश । ४२ से ओत्व । वसहो । (घृणा) घणा ॥ २७ ॥

इदृष्यादिषु ॥ २८ ॥

ऋष्यादिषु शब्देषु आदेर्ऋकारस्य इकारो भवति । इसी । (२-४३ ष् = स्, ५-१८ दीर्घः) विसी । (पूर्ववत्) गिड्डी । (३-१० घ् = ङ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ ङ् = ङ्, ५-१८ दीर्घः) विड्डी । (पूर्ववत्) पचमुत्तरत्रापि । सिड्डी ।

सिञ्जारो । (२-४३ श् = स्, ४-१७ वर्गान्तो वा, ५-१ ओ) मिञ्जो ।
 (२-२ ग्लोपः, ४-१ आ=अ, ४-१७ वर्गान्तविन्दुः, ५-१ ओ) मिञ्जो ।
 (४-१७ झू = वि०, ५-१ ओ) मिञ्जारो । (पूर्ववत्) द्विअं । (२-२
 द्योलोपः, ५-३० विन्दुः) विइण्हो । (२-२ त्लोपः, ३-३३ ण् = ण्, ५-१ ओ) विद्विअं । (२-२ त्लोपः, ५-३० वि०) कित्तरो । (२-४३
 श् = स्, ५-१ ओ) किञ्चा । (३-२७ त्व् = च्, ३-५० छि०) विञ्जुओ ।
 (१-१५ सू० स्प०) । सिञ्जालो । (२-४३ श् = स्, २-२ ग्लोपः, ५-१
 ओ) किई । (२-२ त्लोपः, ५-१८ दीर्घः) किस्ती । (२-४३ च् = स्,
 ५-१८ दीर्घः) किवा । (२-१५ प् = व्) । ऋषि-वृषी-गृष्टि-हृष्टि-सृष्टि-
 शृङ्गार-सृगाङ्ग-भृङ्ग-भृङ्गार-हृदय-वितृष्ण-वृंहित-कृशर-कृत्या-वृश्चिक-
 शृगाल-कृति-कृषि-कृपाः ॥ २८ ॥

इट्ठ्यादिषु वा*—ऋध्यादिषु शब्देषु ऋकारस्य इत्थ वा स्यात् । इत्ती ।
 पत्ते—रिस्ती । मसिण, मसण । घिट्ठी, धट्ठी । विसहो, वसहो । पिहुल, पहुलं ।
 दिहो, दहो । मिञ्जो, मञ्जो । गिट्ठी, गट्ठी । किअं, कअ । गिद्धो, गद्धो ।
 शृङ्गादिषु तु नित्यमित्त्वम् । मिञ्जो । मिञ्जारो । किवाणो । किवणो । सिञ्जालो ।
 द्विअअ । विहो । दिट्ठी । सिट्ठी । मिअको । विइण्ह । विहिअ । कित्तरो । किञ्चा ।
 विञ्जुओ । सिञ्जालो । किई । किवा । किस्ती । इत्यादयो ज्ञेया ॥ २८ ॥

ऋध्यादिक शब्दों में ऋकार को हकार विकल्प से हो । (ऋषिः) ष को स ।
 नं. ५२ से दीर्घ । इत्ती । पक्ष में ऋ रीति सूत्र से रि आदेश । रिस्ती । (मसणम्)
 हकार विकल्प से—मसिणं । पक्षे—ऋतोऽत् से मसणं । (घट्ठः) विकल्प से हकार, छ को
 नं. २८ से ठकार । ६ से द्वित्व, ७ से टकार । ४२ से ओत्व । धिट्ठी । पक्षे—धट्ठी । (वृषभः)
 हकार, ष को स । भ को ह । ओत्व आदि पूर्वोक्त सूत्रों से जानना । पक्ष में अकार ।
 विसहो । वसहो । (पृथुलम्) विकल्प से हकार, नं. २३ से थकार को हकार । अनुस्वार
 पूर्ववत् । पिहुलं, पहुल । (हट्ठः) दिहो, दहो । (ऋगः) नं. २ से गलोप । ४२ से
 ओत्व । मिहो, मओ । (गृष्टिः) न २८ से ह को ठ, ६ से द्वित्व, ७ से टकार । ५२ से
 दीर्घ । गिट्ठी, गट्ठी । (कृतम्) किअं, कअं । तलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । (गृष्टः)
 नं. ५ से रेफलोप । ६ से धट्टित्व । ७ से वकार । विकल्प से गकारोत्तर ऋ को
 हकार । गिद्धो । पक्ष में—गद्धो । सूत्र में 'वा'ग्रहण न्यवस्थित विकल्पावर्क है । अतः
 शृङ्गादिक शब्दों में नित्य हकार होगा । (शृङ्गः) मिञ्जो । (शृङ्गारः) मिञ्जारो ।
 (कृपाणः) नं. ३८ से वकार । ४२ से ओकार । किवाणो । (कृपणः) किवणो । (शृगालः)
 नं. २६ शकार को सकार । २ से गकारलोप । ४२ से ओकार । सिञ्जालो । (हृदयम्)
 नं. २ से दकार-अकारलोप । ६२ से अनुस्वार । द्विअं । (वृष्टिः) विहो । (हृष्टिः)

१. का० पु० विंजुओ इति पाठभेदः प्रदर्शितस्तत्र 'वृश्चिके श्रेष्ठं वा' ८।२।१६। आपवादः ।
 विञ्जुओ, विंजुओ । पक्षे विञ्चिओ । इति हेमानुसारिणी प्रक्रियाऽनुसर्तव्या ॥

* 'वे'ति सञ्जीवनीसंमतः पाठः ।

इ को उकार, द्वित्व, टकार को दीर्घ। इत्वं पूर्ववत्। विट्ठी। एवम् (सष्टिः) सिट्ठी। (मृगाङ्गः) नित्य इकारादेशः। न. २ गलोप। 'नवोदंलि' से अनुस्वार। ४२ से ओत्वं। मिअंको। (वितृष्णम्) ऋकार को इकार। ह्रस्वम्० इससे ण को ण् आदेश। नं २ से तलोप। ६२ से अनुस्वार। विट्ठं। (वृहितम्) इकारादेशः, पूर्ववत् तलोप, अनुस्वार। बिट्ठिअ। (कृशरः) ऋ को इकारादेशः। न २६ से श को स। ४२ से ओकार। किसरो। (कृत्या) नं. ३२ से त्य को ष आदेश। ६ से द्वित्व। किष्वा। (वृक्षिकः) 'वृक्षिके ष्ठः' से ष्ठादेशः। इकारादेशः, कलोप, ओकार पूर्ववत्। विम्बुओ। (शृगालः) इकारादेशः। नं. २६ से श को स। २ से गलोप। ४२ से ओत्वं। सिआलो। (कृतिः) पूर्ववत्। किई। (कृपा) न १८ से पकार को वकार, किवा। (कृषिः) का किसी ॥ २८ ॥

नो.—(२५) नो ण' सर्वत्र। (५) सर्वत्र लवराम्। (२८) ह्रस्व ठ। (६) शेषा-देशयोर्द्वित्वमनादौ। (७) वर्येषु युज पूर्व। (४२) अत ओत् सो। (६२) नपुसके सोर्बिन्दु। (२) कगजतदपयवां प्रायो लोप। (२६) शपो स। (२३) खषय-धमा ह। (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ। (२८) ह्रस्व ठ। (१८) पो व'।

उदत्वादिषु ॥ २९ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु आदेर्कृत उकारो भवति। उट्। (२-७ त्=द, ५-१८ दी०) मुणालो। (२-४३ न्=ण, ५-१ ओ) पुहवी। (१-१३ सू० स्प०) बुंदावणं। (४-१७ बि०, २-४२ न्=ण, ५-३० बि०) पाउसो। (३-३ त्लोपो वलोपश्च, ४-११ ष्=स्, ४-१८ पुंवत्, ५-१ ओ) पउत्ती। (३-३ त्लोपो वलोपश्च, ३-१ त्लोपः, ३-५० द्वि० ३-१८ दी०) णिउदं। (२-४२ न्=ण, २-२ व्लोपः, २-७ त्=द, ५-३० बि०) संबुदं। (२-७ त्=द, ५-३० बि०) णिव्बुदं। (२-४२ न्=ण, ३-३ त्लोपः, ३-५० द्वि०, २-७ त्=द, ५-३० बि०) बुत्तंतो। (३-१ तलोपः, ३-५० द्वि०, ४-१ आ=अ, ४-१७ न्=बि०, ५-१ ओ) परहुओ। (२-२७ भ्=ह, २-२ त्लोप, ५-१ ओ) माउओ। (२-२ त्लोपः कलोप-श्च, ५-१ ओ) जामाउओ। (पूर्ववत्)। ऋतु, मृणाल, पृथिवी, वृन्दावन, प्रावृष्, प्रवृत्ति, निवृत्त, संवृत, निर्वृत, वृत्तान्त, परभृत, मातृक, जामा-तृक, इत्येवमादयः ॥ २९ ॥

उदत्वादिषु—ऋत्वादिषु शब्देषु ऋकारस्य उ स्यात्। उट् (ऋतु)। पउत्ती। वुत्ततो। मुणाल। पुहवी। सुओ। पाउसो। परहुओ। माउओ। बुंदावण। पउत्ती। णिउद। संबुद। णिव्बुद। वुत्ततो। जामाहुओ। इत्यादयः ॥ २९ ॥

ऋतु इत्यादिक शब्दों में ऋकार को उकार हो। (ऋतु) उक्त सूत्र से ऋ को उकारादेश। 'ऋत्वादिषु तो दः' से तकार को दकार। न. ५२ से उकारदीर्घ। ६० से

१ क० पु० निवृत्तपाठः। विवद प्राकृतम् ॥ २ क० पु० मातृक इत्यधिकः पाठः। माउओ इति प्राकृतम् ॥

सु के सकार का लोप । उवू । (प्रवृत्तिः) नं. ५ से रेफलोप । उकारादेश । इकार-दीर्घ, सलोप पूर्ववत् । पठत्ती । (वृत्तान्तः) नं. ५८ से आकार को अकार । 'नमोर्हति' से अनुस्वार, ४२ से ओकार । सुतंसो । (मृणालम्) उक्त सूत्रों से मुणालं । (पृथिवी) 'अल्पमिहिरिद्राप्रथिवीषु' से इकार को अकार । नं. २३ से धकार को हकार । पुहवी । (मृतः) मुओ । (प्रावृत्) 'दिक्प्रावृषोः सः' इससे अन्य ष् को सस्वर सकारादेश । 'नसाम्तप्रावृत्तशब्दः पुंसि' से पुलिङ्ग, अन्य कार्य पूर्ववत् । नं. २ से बलोप । पाउसो । (परभृतः) उकारादेश । नं. २३ से मकार को हकार । ४२ से ओकार । परहुओ । (मातृकः) ऋ को उकार । तकार-ककारलोप, ओकार पूर्ववत् । माउओ । (वृन्दावनम्) । नं. २५ से न को ण । वुंदावणं । (निवृत्तम्) निउद । (संवृत्तम्) सवुद । 'अस्वादिषु तो वः' से वकार, अन्य कार्य पूर्ववत् । (निर्वृत्तम्) रेफलोप नं. ५ से । वकारद्वित्व ६ से, न को ण, तलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । णिवुओ । (जामातृकः) नं. २ से तकार-ककारलोप । उकारादेश । ओत्व पूर्ववत् । जामावुओ ॥ २९ ॥

ऋ रीति ॥ ३० ॥

वर्णान्तरेणायुक्तस्यादेर्ऋकारस्य रिक्कारो भवति । रिणं । (५-३० बिं०) रिद्धो । (३-१ वृत्तोपः, ३-५० छि०, ३-५१ ध् व, ५-१ ओ) रिच्छो । (३-३० क्ष् = छ् । शेषं पूर्ववत्) ॥ ३० ॥

ऋरीति—वर्णान्तरेण अयुक्तस्य ऋकारस्य रि स्यात् । रिण । रिद्धो । रिच्छो ॥ ३० ॥

टिप्पण—पुस्तकान्तरे-अयुक्तस्य रि । वर्णान्तरेण असंयुक्तस्य ऋतो ऋकारः स्यात् । रिणं । असंयुक्तस्यापि मध्ये । सुसंस्कृताद्यवर्णमध्यस्थितस्य ऋतो युक्तस्यापि रिः स्यात् । तारिसो इत्यादि । पुस्तकान्तरे-युक्तस्यापि रिः इति पाठः ।

वर्णान्तर से असंयुक्त ऋकार को री आदेश हो । (ऋणम्) रिणं (ऋद्धः) रिद्धो । (ऋच्छः) रिच्छो । (ऋक्) रिष्वा । (ऋषिः) रिसी । इति ॥ ३० ॥

नोट—(नं. २) कगचजतदपयवा प्रायो लोपः । (४२) अत ओत् सोः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (२६) शपोः सः । (३२) त्यभ्यर्था चङ्गजाः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्व-ममादौ । (१८) पो वः । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६०) अन्यस्य हलः । (५) सर्वत्र लबरात् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (१३) खययधर्मा हः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

क्वियुक्तस्यापि ॥ ३१ ॥

वर्णान्तरेण युक्तस्यापि क्वचिदकारस्य रिक्कारो भवति । परिसो । (१-१९ ई = ए, २-२ वृत्तोपः, १-४३ श् = स्, ५-१ ओ) सरिसो । तारिसो । परिसोवत् ॥ ३१ ॥

क्वचिद् युक्तस्यापि—वर्णान्तरेण सयुक्तस्यापि वर्णादिमध्यस्थितस्य ऋतो रिः स्यात् । तारिसो । तारिसो । परिसो । सरिसो ॥ ३१ ॥

१ क० पु० ऋण, ऋद्ध, ऋच्छ इत्येवमीदृशः-अधिक. पाठः । क्वचिद् ऋच्छं पठन्ति ॥

२ क० पु० ईवृत्त, सवृत्त तावृत्त, कीदृश इत्येवमादयः । केरिसो प्राकृतम् । अ० पा० ॥

कहीं-कहीं पर वर्णान्तर से संयुक्त भी ऋकार को रि आदेश होगा। (बाह्वाः) नं. २४ से चकार को जकार। २ से दकारलोप। प्रकृत सूत्र से रि आदेश। २६ से संस्कार। ४२ से ओत्त्व। जादिसो। (ताह्वाः) पूर्ववत्-तारिसो। (ईह्वाः) 'पृष्ठीडा-पीडकीहोहोषु' इससे ईकार को एकार। अन्य कार्य पूर्ववत्। एरिसो। एवम्- (कीह्वाः) का केरिसो ॥ ३१ ॥

वृक्षे वेन रुवा ॥ ३२ ॥

वृक्षशब्दे वशब्देन सह ऋकारस्य रुकारो भवति वा। रुक्खो, (२-२९ झ् = ख्, ३ = ५० द्वि०, ३-५१ ख् = क्, ५-१ ओ) वच्छो। (१-२७ ऋ = अ, ३-३१ झ् = छ्, शो० पू०) व्यवस्थितविभाषाज्ञापना-च्छत्वपक्षे न भवति, खत्वपक्षे तु नित्यमेव भवति ॥ ३२ ॥

वृत्ते वेन रुवा—वृक्षशब्दे वकारेण सह ऋकारस्य रु स्यात्। रुक्खो। पत्ते-वच्छो ॥ ३२ ॥

वृक्ष शब्द में वकार के सहित ऋकार को रु आदेश हो। नं. ३४ से ऋ को ख आदेश। नं. ६ से द्वित्व। ७ से ककार। ४२ से ओत्त्व। रुक्खो। पक्ष में—'वृक्ष-वृक्षणेषु छ्।' इससे छकारादेश। द्वित्व, चकार, ओत्त्व पूर्ववत्। नं. ९ से ऋ को अकार वच्छो ॥ ३२ ॥

लुतः क्लृप्त इलिः ॥ ३३ ॥

क्लृप्तशब्दे लृकारस्य इलीत्ययमादेशो भवति। किलिप्तं। (३-१ प्लोपः, ३-५० द्वि०, ५-३० बि०) तदेवमादेशान्तरविधानात्प्राकृते ऋकार-लृकारौ न भवतः ॥ ३३ ॥

लुत इलि*—लृकारस्य इलिरादेश स्यात्। किलिप्त (क्लृप्तम्)। लिञ्जालो (लृकार) ॥ ३३ ॥

टिप्पण—अत्र ऋकारस्यादेशप्रकरणे—'अखमित्त्वं तथा चोत्त्व रित्त्व रुक्खमृतोऽत्र यत्। एषां लक्ष्यवशात्कार्यो निश्चयो ननु सूत्रतः॥ पुस्तकान्तरे—'लुत क्लृप्त इलिः' इति।

लृकार को इलि आदेश हो। (क्लृप्तम्) इससे लृकार को इलि हो गया। न. २ से पलोप। ६ से तकारद्वित्व। ६२ से अनुस्वार। किलिप्त। एवम् (लृकारः) ऋ लृ का सावर्ण्य होने से लृकार को न १२ से रि आदेश। न. ६३ से दोनों रकारों को लृकारादेश। कलोप, ओत्त्व पूर्ववत्। लिञ्जालो ॥ ३३ ॥

एत इद्वेदनादेवरयोः ॥ ३४ ॥

वेदनादेवरयोरेकारस्य इकारो भवति। बिअणा। (२-२ वृत्तोपः, २-४२ न् = ण्) विअरो। (२-२ वृत्तोपः, ५-१ ओ) बाप्रहणानुवृत्तेः कचिद् वेअणा, देअरो इत्यपि ॥ ३४ ॥

एतद्द्वयं वेदनादेवरयोः—एतयोरेकारस्य इदं वा स्यात् । विञ्जणा, वेञ्जणा । (वेदना) । दिञ्जरी, देञ्जरी (देवर) । केशरेऽपीति इष्टिः । किञ्जरी, केत्तरी (केशरः) ॥३५॥
वेदना और वेवर शब्द के एकार को विकल्प से इकार हो । (वेदना) इच्छते इकार, नं. २ से वलोप । २५ से नकार को गकार । विञ्जणा । एञ्ज में—वेञ्जणा । एवम्—(देवरः) इव विकल्प से । नं. ५ से वलोप । ४२ से ओत्व । दिञ्जरी । एञ्ज में—वेञ्जरी । केशर शब्द में भी एकार को विकल्प से इकार हो—यह पूर्वाचार्यों का मत है । (केशरः) न. २६ से श को सकारादेश । पूर्ववत् ओत्व । विकल्प से इकार करने से किञ्जरी । अन्यत्र केत्तरी ॥ ३४ ॥

नोट—नं (२४) आदेशों जः । (२) कणाक्षजतवपयवा प्रायो लोप* । (२६) शबोः सः । (४२) अत ओत् सोः । (३४) ञ्कस्कृष्णं ल* । (६) शोभादेशयोर्द्वित्वमनादी । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (९) ऋतोऽत् । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (१२) ऋ रीति । (६३) हरिद्रादीनां रो लः । (२५) नो ण. सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवराम् ।

ऐत एत् ॥ ३५ ॥

आदेरैकारस्य एकारो भवति । सेलो । (२-४३ श् = स्, ५-१ ओ) सेञ्चं । (२-४२ श् = स्, ३-२७ त्य् = च्, ३-५० द्वि०, ५-३० बि०) एरावणो । केलासो । (५-१ ओ) तेह्लोक् । (३-३ रलोपः, ३-५८ लङ्गित्व, ३-२ यलोपः, ३-५० कङ्गित्व) । शैल-शैत्य-पेरावण-कैलास-त्रैलोक्यानि ॥

ऐत् एत्—ऐत स्थाने एत् स्यात् । सेलो । केलासो । वेसवणो । सेण्ण । वेर तेह्लं । एरावणो । तेह्लोक् ॥ ३५ ॥

एकार के स्थान में एकार हो । (शैल) एकारादेश । नं. २६ से शकार को सकार । ४२ से ओत्व, सैलो । एवम् (कैलाशः) कैलासो । (वैश्रवणः) नं. ५ से रेफलोप । २६ से सकार । वेसवणो । (सैन्यम्) नं. ४ से यकारलोप । ६ से द्वित्व । ६२ से अनुस्वार, सेह्ल । (वैरम्) वेरं । (तैलम्) नं ४१ से लकारद्वित्व । अन्यकार्य पूर्ववत् । तेह्ल । (पेरावणः) एरावणो । पूर्ववत् । (त्रैलोक्यम्) एकार । नं. ५ से रेफलोप, ४१ से लकारद्वित्व । नं. ४ से यलोप । ६ से ककारद्वित्व । ६२ से सर्वत्र अनुस्वार । तेह्लोक् ॥ ३५ ॥

दैत्यादिष्वह् ॥ ३६ ॥

दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अह् इत्ययमादेशो भवति । वइच्छो । (३-२७ त्य् = च्, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) वइत्तो । (३-३ रलोपः, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) भरवो । (५-१ ओ) सइरं । (३-३ वलोपः, ५-३० बिन्दुः) वइरं । (५-३० बि०) वइवेसो । (२-४३ श् = स्, ५-१ ओ) वइवेहो । (५-१ ओ) कइअवो । (२-२ वलोपः, ५-१ ओ) वइसाहो, (२-४३ श् = स्, २-२७ स् = ह्, ५-१ ओ) वइसिअो । (२-४३ श् = स्, २-२ कलोपः, ५-१ ओ) वइसंपाअण* । (२-४३ श् = स्,

* 'वा' इत्यधिकं सञ्जीवन्याम् । १. क० पु० वइसम्पाअणो वाहः ।

४-१७ बिं०, २-२ यलोपः, २-४२ न् = ण, ५-२७ ओत्वनिषेधः, ४-६ सोर्लोपः) । दैत्य-चैत्र-भैरव-स्वैर-वैर-वैदेश-वैदेह-कैतव-वैशाख-वैशिक-वैशम्पायन-इत्यादयः ॥ ३६ ॥

दैत्यादिष्वहत्*—दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अहत् स्यात् । दह्वो । (दैत्य.) कहअवं । वहसाहो । सहर । भहरवं । कहरव । वहसंपाअणो । वहदेही । वहतो । वहरं । वहदेसो । वहसिओ । इत्यादि ॥ ३६ ॥

दैत्यादिक शब्दों में ऐकार को 'अह' आदेश हो । (दैत्यः) न ३२ से त्व को आदेश । ६ से चकारद्वित्व । ओत्व ४२ से । ऐकार को अह आदेश । दह्वो । (कैतवम्) ऐकार को अह । नं २ से तलोप । कहअवं । (वैशाख.) अह आदेश । न. २६ से श को स । २३ से ख को हकार । ४२ से ओत्व । वहसाहो । (स्वैरम्) अह आदेश । वलोप, अनुस्वार । सहर । (भैरवम्) भहरव । (कैरवम्) कहरव । (वैशम्पायन.) अह आदेश । न २६ से श को स । २ से यलोप । २५ से नकार को णकार । पूर्ववत् ओकार । वहसंपाअणो । (वैदेही) वहदेही । (चैत्रः) अह आदेश । रेफलोप, तकार-द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । चह्वो । एवम् (वैरम्) वहर । (वैदेश.) अह आदेश । २६ से श को सादेश । ओत्व । वहदेसो । (वैशिक.) वहसिओ । अह आदेश, सकार, कलोप, ओत्व पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

दैवे वा ॥ ३७ ॥

दैवशब्दे ऐकारस्य अह इत्ययमादेशो भवति वा । दह्वं, (५-३० बिं०) देव्वं । (पूर्ववत्) अनादेशपक्षे नीडादित्वाद् द्वित्वम् ॥ ३७ ॥

दैवे वा—दैवशब्दे ऐकारस्य अहत् वा स्यात् । दह्वं । दैव्व ॥ ३७ ॥

दैवशब्द में ऐकार को अह आदेश विकल्प से हो । (दैवम्) दह्व । पक्ष में—'सेवादिषु च' से वकारद्वित्व । ऐत एत् से एकार । देव्वं ॥ ३७ ॥

इत्सैन्धवे ॥ ३८ ॥

सैन्धवशब्दे ऐकारस्य इकारो भवति । सिधवं । (४-१७ न् = बिं०, ५-३० बिं०) ॥ ३८ ॥

इत्सैन्धवे—सैन्धवशब्दे ऐकारस्य इ स्यात् । सिधव ॥ ३८ ॥

सैन्धव शब्द के ऐकार को इकार हो । इससे इकार हो गया । सिधवं ॥ ३८ ॥

ईद् धैर्ये ॥ ३९ ॥

धैर्यशब्दे ऐकारस्य ईकारो भवति । धीरं । (२-१८ र्न् = र्, ५-३० बिं०) ॥ ३९ ॥

ईद् धैर्ये—धैर्यशब्दे ऐकारस्य ईत् स्यात् । धीरं ॥ ३९ ॥

* दैत्यादिष्वहत्—इति सजीवनीसमतः पाठः ।

१. कचिद् दह्व पाठः । स तु भ्रममूलकः, विमावाप्तु व्यवस्थितविभाषाश्रयणादनादेशपक्षे नित्यमेव, आदेशपक्षे नेति मूल एव स्फुट वक्ष्यमाणत्वाद् ॥

धैर्यशब्द के ऐकार को ईकार हो। इससे ईकार हो गया। 'तूर्ध्वैव' से यं को रकार हो गया। अनुस्वार पूर्ववत्। धीरं ॥ ३९ ॥

नोट—(२६) शब्दोः सः । (४२) अत ओत् सोः । (५) सर्वत्र क्वराम् । (४) अधो मनयाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (४१) नीडादिषु (३२) त्यय्यद्यां चङ्गजाः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

ओतोऽद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः ॥ ४० ॥

प्रकोष्ठशब्दे ओकारस्य अकारो भवति वा तत्संयोगेन च ककारस्य वस्त्वम्। पवट्ठो, (३-३ रूलोपः, ३-१० ष्ट् = ट्, ३-५० द्वि०, ३-५१ ट् = ट्, ५-१ ओ) पओट्ठो । (२-२ कूलोपः, शेषं पूर्ववत्) ॥ ४० ॥

ओत उद् वा प्रकोष्ठे कस्य वः*—प्रकोष्ठशब्दे ओकारस्य उत्व ककारस्य वकार्थ युगपद् वा भवति। पवुट्ठो। पओट्ठो ॥ ४० ॥

प्रकोष्ठशब्द में ककारोत्तरवर्ती ओकार को उकार हो और ककार को वकार हो। इससे ओकार को उकार और ककार को वकार हो गया। नं ५ से रेफलोप। २८ से ट् को ठकार। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। ४२ से ओत्व। पवुट्ठो। पव् में-पओट्ठो (प्रकोष्ठः) ॥ ४० ॥

ओत ओत् ॥ ४१ ॥

औकारस्यादेरोकारो भवति। कोमुई। (५-२ वूलोपः)। जोम्बणं। (२-३१ य् = ज्, ३-५० द्वि०, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०)। कोत्थुहो। (३-१२ स्त् = थ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ थ् = त्, २-२७ भ् = ह्, ५-१ ओ)। कोसम्बी। (२-४३ श् = स्, ४-१७ बि०, ४-१ ह्रस्वः)। कौमुदी-यौवनम्-कौस्तुभः-कौशाम्बी ॥ ४१ ॥

ओत ओत्—औकारस्य ओकारादेश स्यात्। सोहगं। दोहगं। जोवणं। कौसबी। कोत्थुहो (कौस्तुभः) सोमिप्ती। कोमुई ॥ ४१ ॥

औकार को ओकारादेश हो। (सौभाग्यम्) प्रकृत से औकार को ओकारादेश सर्वत्र। न. २३ से भ को ह। ५८ से अथवा ३५ से आकार को ञकार। ४ से यलोप। ६ से गकारद्वित्व। ६२ से अनुस्वार। 'न रहो' से निषेध हो जाने से आदेशभूत हकार को द्वित्व नहीं होगा। सोहगं। (सौभाग्यम्) दोहगं। पूर्ववत्। (यौवनम्) ओकारादेश। नं. २४ से यकार को ञकार। ४१ से वकारद्वित्व। २५ से णकार। ६२ से अनुस्वार। जोवणं। (कौशाम्बी) ओकार, ओकारादेश, अनुस्वार, पूर्ववत्। नं. २६ से

* एष संजीवनीसंमतः पाठः।

शकार को सकार । कोसंबी । (कौस्तुभ.) नं. २९ से स्त को थकारादेश । ६ से द्विस्व । ७ से तकार । २३ से भ को ह । ४२ से ओकार । ककारोत्तर औकार को प्रकृत सूत्र से ओकार । कोत्थुहो । (सौमित्रि.) न. ५ से रलोप । ६ से तकारद्विस्व । ५२ से इकार-दीर्घ । सोमिन्ती । (कौमुदी) ओकार । न. २ से दकारलोप । कोमुई ॥ ४१ ॥

पौरादिष्वउ ॥ ४२ ॥

पौर इत्येषमादिषु शब्देषु औकारस्य अउ इत्ययमादेशो भवति । पउरो । (५-१ ओ) एवमुत्तरत्र । कउरवो । पउरिसो (शेषं १-२३ सू० स्प०) । पौर-कौरव-पौरुषाणि । आकृतिगणोऽयम् । कौशले विकल्पः । कोसलो, कउसलो । कौशलम् ॥ ४२ ॥

पौरादिषु अउत्*—पौरादिषु शब्देषु आदेरीकारस्य अउत् स्यात् । पउरो । पउरिस । मउण (मौनम्) । मउली (मौली) । रउरवो । कउरवो । गउडो । सउह । कोशले विकल्पः । कउसल । कोसलं । आकृतिगणोऽयम् ॥ ४२ ॥

पौरादिक शब्दों में औकार को 'अउत्' आदेश हो । (पौरः) इससे औकार को अउ हो गया । ओख पूर्ववत् । पउरो । (पौरुषम्) अउ आदेश । 'इत्युरुषे रो' से उकार को इकार । न. २६ से ष को सकार । ६२ से अनुस्वार । पउरिस । (मौनम्) न. २५ से णकार । अन्यकार्य पूर्ववत् । मउन । एवम्—(मौली) मउली । (रौरव) रउरवो । (कौरव.) कउरवो । (गौड.) गउडो । औकार को सर्वत्र अउ आदेश, सु को ओकार सर्वत्र जानना । (सौधम्) न. २३ से ध को हकार । सउह । 'कोशल' शब्द में प्रयोगानुकूल विकल्प से अउ आदेश होगा । कउसल । पक्ष में—कोसल । २६ से श को स । ६२ से अनुस्वार ॥ ४२ ॥

आ च गौरवे ॥ ४३ ॥

गौरवशब्दे औकारस्य आकारो भवति, चकारादउत्वं च । गारवं, गउरवं । (५-३० बिन्दुः) ॥ ४३ ॥

आच* गौरवे—गौरवशब्दे औकारस्य आकार स्यात्, चकारात् अउच । गारव । गउरव ॥ ४३ ॥

गौरव शब्द में औकार को आकार हो । चकारग्रहण से 'अउ' आदेश भी हो । (गौरवम्) आकार हो जाने पर गारवं । पक्ष में—गउरवं ॥ ४३ ॥

* 'उ' नास्ति भामहवृत्तौ ।

* 'आ च' इति भामहवृत्तौ ।

उत्सौन्दर्यादिषु ॥ ४४ ॥

इति वररुचिकृतप्राकृतसूत्रेषु अजिबिधिनाम प्रथमः परिच्छेदः ।

सौन्दर्यं इत्येवमादिषु औकारस्य उकारो भवति । सुन्दरं । (१-५ सू० स्प०) मुञ्जाग्रणो । (४-१७ पञ्चमः, २-२ यूलोपः, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) सुण्डो । (२-४३ श् = स् ४-१७ पञ्चमः, ५-१ ओ) कुक्खे अओ । (३-२९ क्ष् = ख्, ३-५० द्वि०, ३-५१-ख् = क्, २-२ य्क्यो-ल्लोपः, ५-१ ओ) दुब्बारिओ । (३-५२ व् = व्व्, २-२ कूलोपः, ५-१ सो) । सौन्दर्य-मौजाग्रण-शौण्ड-कौक्षेयक-दौवारिकाः ॥ ४४ ॥

इति भामहविरचिताया प्राकृतप्रकाशव्याख्याया मनोरमाया प्रथमः परिच्छेदः ।

उत्सौन्दर्यादिषु—सौन्दर्यादिष्वौकारस्य उ स्यात् । सुन्दरं । सुण्डो । पुलोमी । उवविट्ठञ्च । मुट्ठिओ । दुब्बारिओ । मुञ्जाग्रणो । कुक्खेअओ ॥ ४४ ॥

इति श्रीवररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे म० म० मथुराप्रसादविनिर्मितायां चन्द्रिकायां प्रथमोऽजिबिधिपरिच्छेदः ।

सौन्दर्यादिक शब्दों में औकार को उकार हो । (सौन्दर्यम्) उक्त सूत्र से सर्वत्र औ को उ होगा । 'ए शब्दादिषु' से एकार । 'तूर्यैर्वै०' से यं को रकार । सुन्दरं । (शौण्ड.) न. २६ से श को स । सुण्डो । (पुलोमी) पुलोमी । (औपविट्ठकम्) न. १८ से पकार को वकार । २८ से ह को ठ । ६ से द्वित्व, ७ से टकार । २ से कक्षेय । ६२ से अनुस्वार । उवविट्ठञ्च । (मौष्टिकः) पूर्ववत् । मुट्ठिओ । (दौवारिकः) औ को उ । नं २ से वकार-ककार का लोप । ४२ से ओकार । दुब्बारिओ । (मौजाग्रणः) इससे उकार, नं. २५ से णकार । यूलोप । मुञ्जाग्रणो । (कौक्षेयकः) औकार को उकार । नं ३४ से ख को ख । नं. ६ से द्वित्व, ७ से ककार । २ से यकार-ककारलोप । औत्वं । कुक्खेअओ ॥

नोट—नं. (२३) लक्ष्यथमां हः । (५८) अवातो यथादिषु या । (४) लघो मन्-थाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (२४) अदिर्वो ज । (४१) नीडादिषु । (२५) नो णः सर्वत्र । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घः । (१८) पो वः । (२८) हस्य ठः । (२) क्माञ्जलतदपञ्चमां प्रायो लोपः । (३४) क्कस्सकां खः ।

इति श्री.....प्रथमोऽजिबिधिः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः

अयुक्तस्यानादौ ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तदयुक्तस्य व्यञ्जनस्यानादौ वर्तमानस्य कार्यं भवतीत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति कादीनां लोपः । मउङ् । (१-२२ सू० स्प०) अयुक्तस्येति किम् ? अग्नौ (३-३ लोपः, ३-५० घट्टि०, ३-५१, घ् = ग्, ५-१ ओ) अको^१ (पूर्ववद्) । अनादौ इति किम् ? कमलं^२ । अयुक्तस्येत्यापरिच्छेदसमाप्तेः । अनादाविति च आ^३ जकारविधानात् ॥ १ ॥

अयुक्तस्यानादौ—अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वम् आ परिच्छेदसमाप्ते अयुक्त-स्येत्यधिक्रियते । 'अनादौ' इति तु जविधानपर्यन्तम् । इत पर यत्कार्यं तद् अयुक्तस्य अनादौ वर्तमानस्य व्यञ्जनस्य भवतीति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

'अयुक्तस्य' जो सयुक्त न हो अर्थात् परस्पर दो व्यञ्जन जब सम्मिलित न हों तब इस परिच्छेद में कहे गये लोपादि कार्य होंगे, 'अनादौ' आदि में विद्यमान को न हो । इसका अधिकार 'आदेयों ज' (२+२८) तक होगा । उदाहरण सुगम हैं, अतः साधुरव नहीं दिखाते हैं, तन्मात्र के लोप से स्पष्ट हो जाता है । जैसे—(क) (बकुल) बउलः, (वराकी) वराई, (मुकुल) मउल. 'अन्मुकुदादिपु' से अकार । (नकुल) णउलो । (ग) सागरः, नगरम्, भुजगाः, विहगाः । गलोप करने से सब उदाहरण सिद्ध हो जाते हैं । नकार को णकार पूर्वोक्त 'नो ण सर्वत्र' से जानना । (ञ) रचना, सूची, वचन, वाचाल. में ञलोप । (ज) गजः, सुजन रजनी, राजा, इत्यादि में जकारलोप है । (त) सुरतम्, असती, गतः बितानम् इत्यादि में तलोप है । (द) वेदना, सदनम्, सदा, गदा, इत्यादि में दलोप है । (ण) कपिः, विपुल, रूपः, गोपुरम्—पकारलोप करने से सभी उदाहरण स्पष्ट हो जाते हैं । (व) वायु, नयनम्, जयः, लयः । (ब) कविः, देवर, जीवः, दिवसः । उक्त स्थलों पर यकार तथा वकार का लोप करने से उदाहरण स्पष्ट प्रतीत हो जाते हैं ॥ १ ॥

कगचजतदपयवां प्रायो लोपः ॥ २ ॥

कादीनां नवानां वर्णानामयुक्तानामनादौ वर्तमानानां प्रायो बाहुल्येन लोपो भवति^४ । कस्य तावत्, मउलो । (१-२२ सू० स्प०, ५-१ ओ) ।

१. क० पु० अक्षः । अक्षः । संस्कृतम् । २. क० पु० कङ्कण । अक्षिः पाठ । ३. 'आद यों ज' इति सूत्रपर्यन्तमित्यर्थः । ४. प्रायोऽप्रवृत्त्यात्कविवादेरपि । सपुनः-सतपः । कचि कस्य जः, पिशाची-पिसाजी । कस्य गः, एकत्वम्-एकत्व ।-इत्यादी बाहुल्यकात् । आर्वे-आकुञ्चनम् ॥ ६० ॥

णउलं । (२-४२ न् = ण, ५-३० बिन्दुः) । गस्य, साअरो (५-१ ओ) ।
 णअरं । (२-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०) । चस्य, वअणं (२-४२ न् = ण्,
 ५-३० बिन्दुः), सूर्ह । जस्य, गओ (५-१ ओ) । रअवं । (२-७ त् = व्,
 ५-३० बिन्दुः), तस्य, कअं (१-२७ ङ = अ, ५-३० बिन्दुः) विअणं ।
 (२-४२ न् = ण्, ५-३० बिन्दुः) । वस्य, गआ । मओ (५-१ ओ) ।
 पस्य, कई । (५-१८ दीर्घः), विउलं । (५-३० बिन्दुः), सुउरिसो ।
 (१-२३ सू० स्प०) सुपुरुष इति । यद्यपि उत्तरपदस्य पुरुषशब्दस्यादि-
 स्तथापि लोपो भवतीत्यनेन ज्ञापयति वृत्तिकारः—यथा, 'उत्तरपदादिरना-
 दिरेव' इति । यस्य, बाऊ । (५-१८ दीर्घः), णअणं । (२-४२ उभयत्र
 णत्वम्, ५-३० बिन्दुः) वस्य, जीअं । (५-३० बिन्दुः), दिअहो ।
 (२-४७ स् = ह्, ५-१ ओ) । मुकुल, नकुल, सागर, नगर, वअन, सूअी,
 गज, रजत, कृत, वितान, गदा, मद, कपि, विपुल, सुपुरुष, वायु,^१
 नयन, जीव, दिवसाः । प्रायोग्रहणाद्यत्र श्रुतिसुखमस्ति तत्र^२ न भव-
 त्येव । सुकुसुमं (५-३० बिन्दुः) । पिअगमणं (३-३ र्लोपः २-४२,
 न् = ण् ५-३० बिन्दुः) । सचावं । अवजलं । (२-१५ प् = व्, ५-३०
 बिं०) । अतुलं । (५-३० बिं०) । आदरो । (५-१ ओ) अपारो । (५-१
 ओ) अजसो । (२-३१ य् = ज्, २-४२ श् = स्, ४-१८ पुंवत्, ४-६
 अन्त्यलोपः, ५-१ अ) सबहुमाणं । (२-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०) सुकु-
 सम, प्रियगमन, सचाप, अपजल, अतुल, आदर, अपार, अयशः, सब-
 हुमानानि । अयुक्तस्येत्येव^३—सओ (२-४३ श् = स्, ३-३ र्लोपः,
 ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) । मगो (४-१ आ = अ, ३-३ र्लोपः, ३-५०
 द्वि०, ५-१ ओ) शक्रः । मार्गः । अनादावित्येव । कालो । गन्वो । (५-१
 ओ, उभयत्र) । कालः, गन्धः ॥ २ ॥

कगचजतदपयवां प्रायो लोपः—एषां कगचजादीनामसयोगक्तान् अमादौ
 वर्तमानानां प्रायो लोपः स्यात् । यथा—(कस्य लोपे) बउलो, वरार्ह । मउलो, गउलो ।
 (गस्य) साअरो, णअर । भुजओ, विहओ । (चस्य) रअणा, सूर्ह । वअणं, वाआलो ।
 (जस्य) सुअणो, रअणी । गओ, राआ । (तस्य) सुअ, असर्ह । गओ, विअण ।

१ क० पु० आदिर्यस्तथापि । अधिकः पाठः । २. क० पु० जीओ—पाठः । ३. क० पु०
 कायः । काओ । प्राकृतम् । अधिकः पाठः । ४. क० पु० तत्र लोपो न भवत्येवेति । तेन—अ०
 पा० । ५. क० पु० तेन—सओ, मगो, अक्का, अऊजुणो, अउवाअत्ता, हओ, सुओ सप्यो, वप्यो,
 अओ, सुओ, गव्यो । शक्र, मार्ग, अर्वा, अर्जुन, मार्तवार्ता, रर, कृह, सर्प, दर्प, आर्ष,
 गर्व इति अ० पा० ।

॥ वाङ्मयकाव्य इत्येव ।

(दस्य) मञ्जणो, सञ्जण । सञ्जा, गञ्जा । (पस्य) कई, विडल । स्तञ्जो, गोडर । (यस्य) वाक, णञ्जणं । जञ्जो, लञ्जो । (वस्य) कई, देञ्जरो । जीञ्जो, दिञ्जहो । प्रायोमहणात् सुखञ्जुतौ कादीना न लोप । यथा सुकुसुम, प्रियगमण, अतुल, सचावं, धवजलं, अतुलं, अपारो, अजसो, अकोपणो, सगयं, सदय इत्यादय । क्विञ्जोपेऽपि अक्षरं यद्युति । यथा—कणयं, चणया, गयण, वयण, मयणो, इत्यादि । आदिस्वत्वाच्चेह-कालो, गन्धो, चरणो, दमणो । सयुक्त्वात्-कङ्कणो, गङ्गा, शङ्करो, इत्यादौ न ॥ २ ॥

‘प्रायो लोपः’ । कादिवर्गों का प्रायः लोप होता है । इस प्रायः पद के ग्रहण से जहाँ बिना लोप के सुखपूर्वक उच्चारण प्रतीयमान होगा वहाँ लोप नहीं होगा । जैसे-सुकुसुम, प्रियगमण, इत्यादिकों में । कहीं कहीं ‘क’ ‘ग’ ‘च’ इत्यादिकों के लोप करने के बाद अकार के स्थान पर यकार होता है । इसका प्रयोगबाहुल्य मागधी में जैनागमों में है । उदाहरणों में ‘न’ को ण, ‘नो ण’ सर्वत्र से, सु को ओकार ‘अत ओत् सो’ से, ‘नपुसके सोर्बिन्दुः’ से अनुस्वार जानना ॥ २ ॥

यमुनायां मस्य ॥ ३ ॥

यमुनाशब्दे मकारस्य लोपो भवति । जउणा । (२-३१ य् = ज् , २-४२ न् = ण्) ॥ ३ ॥

ययुनायां मस्य—यमुनाशब्दे मस्य लोप स्यात् । जउणा ॥ ३ ॥

यमुना शब्द में मकार का लोप हो । (यमुना) इससे मकार का लोप होगा । न. २४ से यकार को जकार होगा । २५ से नकार को णकार । जउणा ॥ ३ ॥

स्फटिकनिकषचिकुरेषु कस्य हः ॥ ४ ॥

अनादाविति वर्तते । एषु कस्य हकारो भवति । लोपापवादः । फलिहो । (३-१ स्लोपः, २-२२ ट् = ल् , ५-१ ओ) णिहसो । (२-४२ न् = ण् , २-४३ ष् = स् , ५-ओ) चिहुरो । (५-१ ओ) ॥ ४ ॥

शीकरे भः ॥ ५ ॥

शीकरशब्दे ककारस्य भकारो भवति । सीभरो । (२-४३ श् = स् , ५-१ ओ) ॥ ५ ॥

स्फटिकनिकषचिकुरशीकरेषु को हः*—एषु कस्य ह स्यात् । फलिहो, णिहसो, चिहुरो, सीहरो । कलोपापवाद । केचित्तु—शीकरे भः—अस्य ककारस्य भ स्यात् । सीभरो—इति वदन्ति ॥ ४-५ ॥

स्फटिक निकष चिकुर शीकर शब्दों में विद्यमान ककार को हकार हो । (स्फटिक) न. ३ से सकारलोप । ‘स्फटिके लः’ से टकार को लकार । उक्त सूत्र से ककार को हकार । ४२ से सु को ओकार । फलिहो । (निकष) नं २५ से णकार । २६ से ष को स । सु को ओकार सर्वत्र न ४२ से होगा । उक्त सूत्र से ककार को ह । (चिकुर) चिहुरो । (शीकरः) २६ से श को स । उभयत्र ककार को हकार होगा । सीहरो ।

किसी किसी मुस्तक में 'हीकारे मः' पृथक् है । शीकरशब्द में विद्यमान ककार को भकार होगा । तदनुसार सीमरो होगा ॥ ४-५ ॥

चन्द्रिकायां मः ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाशब्दे ककारस्य मकारो भवति । चंदिमा । (३-३ रूलोपः, ४-१७ बिन्दुः, ३-५६ द्वित्वनिषेधः) ॥ ६ ॥

चन्द्रिकायां मः—अत्र ककारस्य मकार स्यात् । चंदिमा ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाशब्द में विद्यमान क को म हो । इससे मादेस । 'मे रो वा' इससे रेफलोप । चंदिमा ॥ ६ ॥

ऋत्वादिषु तो दः ॥ ७ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु तकारस्य दकारो भवति^१ । उद् । (१-२९ सू० स्प०), रअदं । (२-२ जलोपः, ५-३० बि०) । आअदो, (२-२ गूलोपः, ५-१ ओ) । णिवुदी (२-४२ नू=ण, ३-३ रूलोपः, ३-५० द्वि०, १-२९ ऋ=उ, ५-१८ दी०) । आउदी (२-२ वूलोपः, १-२९ ऋ=उ, ५-१८ दी०) । संवुदी (प्रायोग्रहणात् वूलोपो न, शेषं पू०, ४-१२ म्बिन्दुः) । सुइदी (२-२ कूलोपः, १-२८ ऋ=इ, ५-१८ दी०, एवमुत्तरत्रापि) । आइदी । हदो (५-१ ओ) । संजदो (२-३१ य्=ज्, ५-१ ओ) । विउदं (२-२ वूलोपः, १-२९ ऋ=उ, ५-३० बिन्दुः) । संयादो । (संजदोवत्) । संपदि । (४-१२ म्बिन्दुः, ३-३ रूलोपः, ३-५६ द्वित्वनिषेधः) । पडिवही । (३-३ रूलोपः, २-८ त्=ङ्, २-१५ प्=व्, ३-१ तूलोपः, तकारस्य दकारे कृते ३-५० वृद्धि०, ५-१८ दी०) । ऋतु, -रजत-आगत-निर्वृति-आवृति-संवृति-सुकृति-आकृति-हृत-संयत-विवृत-संयात-सम्प्रति-प्रतिपत्तयः ॥ ७ ॥

ऋत्वादिषु तो दः—ऋत्वादिषु शब्देषु तकारस्य द-स्यात् । उद् (ऋतु) । सुद (ध्रुतम्) । खादी (ख्याति) । सपद (साम्प्रतम्) । तदो । णिवुदी । पदारिदो । रदी । पीदी । अय दकारादेश प्रायेण शौरसेनीमागभ्योर्दृष्टव्यः । महाराष्ट्रा तकारलोप एव ॥ ७ ॥

ऋतु इत्यादिक शब्दों में तकार को दकार हो । (ऋतुः) त को द । नं. ११ से ऋ को उकार । ५२ से अन्य उकार को दीर्घ । ६० से सु के स का लोप । उद् । (ध्रुतम्) २१ से ख को स । ५ से रेफलोप । ६२ से अनुस्वार । प्रकृत सुज से सर्वत्र त को द होगा । (ख्यातिः) नं. ४ से यलोप । आदिस्थ होने से खकार को द्वित्व न होगा । अन्य कार्य पूर्ववत् । खादी । (साम्प्रतम्) ५८ से आकार को अकार । ५ से रेफलोप । दकार, अनुस्वार पूर्ववत् । सम्पद । (ततः) दकार, ओकार । तदो । (निर्वृतः) २५ से न

१. 'ऋत्वादिषु' शौरसेनी-मागधी-विषय एव । प्राकृते तु रिङ, उङ् । २. क० ५० तकारोपादान जमादीनां अकारादेर्माभूदित्वर्थम् । अ० पा० ।

को ण । ५ से रेफलोप । ६ से अकारद्वित्व । ११ से उकार । दकार, ओकार पूर्ववत् । णिष्पुदो । (प्रतारितः) दोनों तकारों को दकार । रेफलोप, ओत्व पूर्ववत् । पदारिदो । (रतिः) दकारादेश । नं. ५२ से इकारदीर्घ । ६० से सु के स का लोप-रदी । एवम् । (प्रीतिः) पीदी । आआदो-आयातः । आअदो-आगतः । आउदी-आवृत्तिः । संवुदी-संवृत्तिः । सुहृदी-सुकृतिः । आहृदी-आकृतिः । विउदं-विवृतम् । इत्यादिक उदाहरण अव्यवहार्य हैं । कहीं ककारादि लोप से प्रतीति नहीं रहती है, अतः लोप न करके उदाहरण उपयुक्त हो सकते हैं । यह तकार को दकार शौरसेनी मागधी में ही होगा । महाराष्ट्री में तलोप ही होगा ॥ ७ ॥

नोट—नं. (२४) आदेशों ज' । (२५) नो णः सर्वत्र । (३) उपरि लोपः कगडत-दपषसाम् (२६) शयो. स' (४२) अत ओत्सो' । (११) उह्वादिषु । (५२) सुभिषुप्सु दीर्घ । (६०) अन्यस्य हल' । (५) सर्वत्र लवराम् । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दु । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादी ।

प्रतिसरवेतसपताकासु^१ डः ॥ ८ ॥

एषु शब्देषु तकारस्य डकारो भवति । लोपापवादः । पडिसरो । (३-३ र्लोपः, ५-१ ओ) वेडिसो । (१-३ अ = इ, ५१ ओ) पडाआ । (२-२ क्लोपः) ॥ ८ ॥

प्रति*वेतसपताकासु ड'—एषु तकारस्य ड स्यात् । पडिह्रं, पडिवअणं । 'प्रतिशब्दे तकारस्य रेफलोपावपि क्वचित्'—परिट्ठिअं । पङ्गा । वेडिसो । पडाआ । अत्र बहुत्वग्रहणात् अन्यत्रापि क्वचित् । हरडई । पाहुड । मडओ ॥ ८ ॥

प्रति, वेतस, पताका—इन शब्दों में विद्यमान तकार को डकार हो । (प्रतिहतम्) प्रति के तकार को ड हो गया । नं २ से हतम् शब्द के तकार का लोप । ६२ से अनुस्वार । पडिह्रं । एवम् (प्रतिवचनम्) त को ड । नं २ से चलोप । २५ से णकार, पूर्ववत् अनुस्वार । पडिवअण । 'प्रति'शब्द के तकार का कहीं कहीं लोप होता है । प्रयोगानुकूल व्यवस्था माननी चाहिये । (प्रतिष्ठितम्) में प्रतिशब्द के तकार को रेफादेश । न ३ से चलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । २ से तकारलोप । ३७ अथवा ६२ से अनुस्वार । परिट्ठिअं । (प्रतिष्ठा) नं ५ से रेफलोप । कहीं तकार-लोप होता है, अतः तकारलोप । 'झ झ पञ्चाक्षत्' से झ को ण आदेश । नं. ६ से ण-द्वित्व । पङ्गणा । (वेतस) 'हृदीषत् पङ्क' से अकार, प्रकृतसूत्र से त को ड । ओत्त्व पूर्ववत् । वेडिसो । (पताका) त को ड । नं २ से कलोप । पडाआ । 'कगचज' सूत्र से अण्वक ण्वुति से प्रायः पद की अनुवृत्ति, प्रायः इन पदों में अर्थात् कहीं अन्यत्र भी त को ड होगा, तो हरीतकी, प्राशृत, सृतक में त को ड होगा । (हरीतकी) 'अन्मु कुटादिषु' से ई को अकार, प्रकृत सूत्र से त को ड । न. २ से कलोप । हरडई ।

१ प्रतिवेतसपताकासु ड.—प्रतेरुपसगस्य वतसपताकयोश्च यस्तकारस्तस्य डकारः स्यात् । पडिवाआ । पडिह्रन्दो । पडिसरो । पडिकूलो । इत्यादि । कगजेति (सू० २-२) लोपापवादः । इति केचित्पठन्ति ।

*. प्रतिसर—इति आमदसंमतः पाठः ।

(प्राप्तम्) नं ५ से रेफलोप । २३ भ को ह । ११ से ऋ को ऊ । त को ड । ६२ से अनुस्वार । पाहुडं । (मृतकः) नं. ९ से ऋ को अ । इससे त को ड । २ से कलोप । ४२ से ओकार । मडओ ।

वसतिभरतयोर्हः ॥ ९ ॥

वसतिभरतशब्दयोः तकारस्य हकारो भवति । वसही । (५-१८ दीर्घः), भरहो । (५-१ ओ) ॥ ९ ॥

वसतिभरतयोर्हः—एतयोस्तकारस्य ह स्यात् । वसही । भरहो ।

वसति, भरत शब्दों के त को हकार हो । (वसतिः) नं. ५२ से हकार को दीर्घ । वसही । एवं (भरत) भरहो । ओकार पूर्ववत् ४२ से होगा ।

गर्भिते णः ॥ १० ॥

गर्भितशब्दे तकास्य णकारो भवति । गग्भिणं । (३-३ रूलोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ भू = व्, ५-३० बिन्दुः) ॥ १० ॥

गर्भिते णः—अत्र तकारस्य णकार स्यात् । गग्भिणो । स्त्रियाम्—गग्भिणी ॥ १० ॥

गर्भितशब्द के तकार को णकार हो । (गर्भितः) नं ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । ७ से भ को व आदेश । प्रकृत से त को ण, ओस्व पूर्ववत् । गग्भिणो । स्त्रीलिङ्ग में गग्भिणी । (गर्भिता) रेफादिलोप पूर्ववत्, 'आदीतौ बहुलम्' से ई । जैसे—हलिही । एवं 'गग्भिणी' इति ॥ १० ॥

ऐरावते च ॥ ११ ॥

ऐरावतशब्दे तकारस्य णकारो भवति । एरावणो । (१-३५ ऐ = ए, ५-१ ओ) ॥ ११ ॥

ऐरावते वा*—अस्मिन् तकारस्य णकारो वा स्यात् । एरावणो, एरावओ ॥ ११ ॥

ऐरावत शब्द के त को ण विकल्प से हो । (ऐरावतः) नं. १३ से एकार । एरावणो । पञ्च में—नं. २ से तलोप । ४२ से ओकार । १३ से एकार । एरावओ ॥ ११ ॥

प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु दो लः ॥ १२ ॥

एषु शब्देषु दकारस्य लकारो भवति । पलितं । (३-३ रूलोपः, ४-१ ई = इ, ३-१ प्लोपः, ३-५० त्द्वि०, ५-३० बिन्दुः) । कलंबो । (४-१७ बि०, ५-१ ओ) । दोहलो । (५-१ ओ) ॥ १२ ॥

प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु दो लः—एषु अनादित्यस्य दस्य ल स्यात् । पलितं । गिजन्तेऽपीष्यते—पलाविभ्र । कलंबो । दोहलो । अनादावित्यधिकारादायस्य न ॥ १२ ॥

प्रदीप्त-कदम्ब-दोहद शब्दों में द को ल हो । (प्रदीप्तम्) नं. ५ से रूलोप । प्रकृत सूत्र से द को ल । 'इदीतः पानीयादिषु' से ई को इ । नं. ३ से पलोप । ६ से द्वित्व, ६२

१. रुदिते दिनाणः ८ । १ । २०९ । रुण । ६० ॥

* सजीवन्यादिसमतः पाठः ।

से अनुस्वार। पलितं। गिजन्त में भी लादेश होगा। (प्रहीपितम्) नं. ५ से रेफलोप। प्रकृत से द को ल। न १८ से पकार को वकार। २ से तलोप। ६२ से अनुस्वार। पलीविअ। (कदम्बः) इससे द को ल। ४२ से सर्वत्र ओकार। कलम्बो। एवं (दोहद) दोहलो। 'अनादौ' इस अधिकार के कारण आदिस्थ द को द ही होगा ॥
 नोट—न० (२) कगाञ्जतदपयवा प्रायो लोप। (६२) नपुंसके सोर्विन्दु। (२५) नो ण. सर्वत्र। (३) उपरि लोप कगाञ्जतदपयसाम् (६) शेषादेशयोद्वित्व-मनादौ (७) वर्गेषु युजः पूर्व। (५) सर्वत्र लवरात्। (२३) खययधर्मा हः। (११) उहत्वादिषु। (९) ऋतोऽत्। (४२) अत ओत् सो। (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः। (१३) ऐत एत्। (१८) पो वः।

गद्गदे रः ॥ १३ ॥

गद्गदशब्दे दकारस्य रेफादेशो भवति। गगरो। (३-१ दूलोपः, ३-५० गद्वि०, ५-१ ओ) ॥ १३ ॥

गद्गदे रः—गद्गदशब्दे अयुक्तस्य दस्य रेफादेश स्यात्। गगरो ॥ १३ ॥

गद्गदशब्द में असंयुक्त द को र हो। (गद्गदम्) द को र हो गया। नं ३ से दलोप। ६ से शेष गकार को द्वित्व। ६२ से अनुस्वार। गगार। पुलिङ्ग में—गगरो ॥ १३ ॥

संख्यायाञ्च ॥ १४ ॥

संख्यावाचिनि शब्दे यो दकारस्तस्य रेफादेशो भवति। एआरह। (२-२ कूलोपः, २-४४ श् = ह), बारह। (३-१ दूलोपः, शेषं पूर्ववत्)। तेरह (१-५ सूत्रे द्रष्टव्यम्)। एकादश-द्वादश-त्रयोदशाः। अयुक्तस्येत्येव, नेह-चउहह। (१-९ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

संख्यायाञ्च—संख्यावाचिनि शब्दे अयुक्तस्यानादौ स्थितस्य दस्य रेफादेश स्यात्। एआरह। तेरह। बारह। सत्तरह। अट्ठारह। सयुक्तत्वाच्चेह—चउहह। अनादौ एवेति नेह—दह ॥ १४ ॥

संख्यावाचक शब्द के असंयुक्त अनादिस्थित द को रेफादेश हो। (एकादश) नं. २ से कूलोप। न. २७ से श को ह। प्रकृत से रेफादेश। एआरह। (त्रयोदश) नं. ५ से रेफलोप। २ से यलोप। ३५ से ओकारलोप। ३१ से एकार। १७ से रेफ। २७ से ह। तेरह। (द्वादश) नं ३ से दलोप। १७ से रेफ। २७ से हकार। बारह। (सप्तदश) पूर्ववत्, ३ से पलोप। ६ से द्वित्व। १७ से रेफ। २७ से हकार। सत्तरह। (अष्टादश) नं. २८ से ष्ट को ड। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। पूर्ववत् रेफहकारादेश। अट्ठारह। (चतुर्दश) में रेफ से द संयुक्त है अतः द को रेफ नहीं होगा। नं. २ से तलोप। ५ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। २७ से श को ह। चउहह। (व्रज) में आदिस्थ दकार है, अतः रेफ नहीं होगा। २७ से हकार। दह ॥ १४ ॥

पो वः ॥ १५ ॥

पकारस्यायुक्तस्यानादिवर्तिनो वकारादेशो भवति। सावो। (२-४३

श् = स्, ५-१ ओ), सबहो । (२-२७ य् = इ, शो० पूर्ववत्), उल्लो । (५-१ ओ) । शापः, शपथः, उल्लपः । प्रायोप्रहणाद्यत्र लोपो' न भवति तत्रार्थं विधिः ॥ १५ ॥

पो वः—अयुक्तस्यानादिस्थस्य पकारस्य वकार स्यात् । क्वालो । उल्लापो । कबोलो । उवमा । सावो । सबहो । कगन्जेत्यत्र प्रायो-प्रहणाद् यत्र लोपो न भवति तत्रायं विधिः । अयुक्तस्य किम् ? विप्पो, सप्पो । अनादाविति किम् ? पर्ह, पडिओ ॥ १५ ॥

असंयुक्त अनादिस्थ पकार को वकार हो । (कपालः) कवालो । (उल्लापः) उल्लाओ । (कपोलः) कबोलो । (उपमा) उवमा । (शापः) सावो । (शपथः) नं २६ से उभयत्र सकार । २३ से थ को ह । सबहो । (विप्रः) ५ से रेफलोप, ६ से द्वित्व । संयुक्त होने से पलोप नहीं होगा । विप्पो । एवं (सर्पः) सप्पो । (पतिः) नं २ से तलोप । ५२ से हकारदीर्घ । आदिस्थ होने से पलोप नहीं होगा । पर्ह । एवम्—(पण्डितः) पंडिओ ॥ १५ ॥

आपीडे मः ॥ १६ ॥

आपीडशब्दे पकारस्य मकारो भवति । आमेलो । (१-१९ ई = ए, २-२३ ड् = ल्, ५-१ अ) ॥ १६ ॥

आपीडे म' । आपीडशब्दे पकारस्य म स्यात् । आमेलो ॥ १६ ॥

आपीडशब्द में पकार को म हो । 'एन्नीडापीड०' से एकार । नं. २० से ड को छ । आमेलो ॥ १६ ॥

नोट—न. (५) सर्वत्र लवराम् । (१८) पो वः । (२) कगञ्ज० । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः (४२) अत ओत्सो । (३) उपरि लोपः क्वाडतदपवसाम् । (६) शेषा-देशयोर्द्वित्वमनादौ । (२७) दशादिषु हः । (३४) सन्धौ अज्जोपविशेषा बहुलम् । (३१) ए ऋय्यादिषु । (२७) ह्रस्व ठः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (२६) शपो. स. । (२३) खच्चधमां हः । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घ । (२०) डस्य च ।

उत्तरीयानीययोज्जो वा ॥ १७ ॥

उत्तरीयशब्देऽनीयप्रत्ययान्ते च यस्य ज्जो भवति वा । उत्तरीअं, (२-२ य्लोपः, ५-३० वि०), एवमुत्तरत्रापि । उत्तरिज्जं । रमणीअं, रम-णिज्जं । भरणीअं, भरणिज्जं ॥ १७ ॥

उत्तरीयानीययोर्यो* ज्जो वा—उत्तरीयशब्दे अनीयप्रत्यये च यकारस्य 'ज्ज' इत्ययमादेशो वा स्यात् । उत्तरिज्ज, उत्तरीअं । रमणिज्ज, रमणीअं । करणिज्ज, करणीअ । भरणिज्ज, भरणीयम् ॥ १७ ॥

टिप्पणी—ननु शेषादेशबोरेति द्वित्वे सिद्धे, उत्तरीयानीययोरिति सूत्रे जकारस्य

१ कगञ्जे—(सू० २-२) त्यादिना पलोप इत्यर्थः । २ क० पु० उत्तरीयानीययोर्यस्य वा । सू० पा० । आरमणिज्ज, आकरणिज्जं । अ० पा० । उत्तरीयानीययोर्यो* अजो वा । इति केचित् ॥ * सजीबन्यादिसमतः पाठः ।

द्वित्वविधानं किमर्थम् ? आदेशभूतत्वात् द्वित्वं तु भविष्यत्येवेति चेन्न । अस्य युक्तस्ये-
त्यधिकारपठितत्वात् युक्तेभ्य एव सगतानां शेषादेशभूतानां द्वित्वम् । यथा-त्यथ्य-
द्यादेः-नक्षम् । सर्वत्र लवराम्-कम्मेत्यादि । इह यकारस्य ज' इति न द्वित्वप्राप्तिः ॥ १७॥

उत्तरीय-शब्द और अनीय-प्रत्ययसबन्धी यकार को द्वित्वापन्न 'ज' आदेश
विकल्प से हो । (उत्तरीयम्) य को ज-आदेश । 'इवीतः पानीयादियु' से ईकार
को इकार । ६२ से अनुस्वार पूर्ववत् । उत्तरिज्ज । पत्त-में नं २ से यलोप । उत्तरीअं ।
(करणीयम्) पूर्ववत्, 'जादेश, इकार, अनुस्वार । करणिज्जं, करणीअं । एवम्
'भरणीयम्' का भरणिज्ज, भरणीअ ॥ १७ ॥

छायायां हः ॥ १८ ॥

छायाशब्दे यकारस्य हकारो भवति । छाहा ॥ १८ ॥

छायायां हः—अत्र यकारस्य वा ह स्यात् । छाहा, छाही । पत्ते-छात्रा ।
'आतपाभाव इति वक्तव्यम्' । तेनेह न-कणअछाअ अग । पउमछाअ मुह ॥ १८ ॥

छायाशब्द में विद्यमान यकार को विकल्प से हकार हो । (छाया) यकार को
हकार । 'आदीतो बहुलम्' से जहाँ आकार होगा, वहाँ छाहा । ईकार होने पर छाही ।
पत्त मे-न २ से यलोप-छाआ । आतप के अभावस्वरूप 'छाया' शब्द में हकारा
देश होगा, सादृश्यादि में नहीं होगा । जैसे—'कनकच्छायम्'—यहाँ नहीं होगा ।
क्योंकि आतपाभावस्वरूपा बोधिका छाया नहीं है । कनअच्छाअ । एवम्-पउमच्छाअ
मुह (पञ्चछाय मुखम्) । उभयत्र कान्तिबोधक छाया शब्द है ॥ १८ ॥

कबन्धे वो मः ॥ १९ ॥

कबन्धशब्दे वकारस्य मकारो भवति । कर्मणो । (४-१७ बिं०,
५-१ ओ) ॥ १९ ॥

कबन्धे वो मः—अत्र वस्य म स्यात् । कर्मणो ॥ १९ ॥

कबन्धशब्द में व को म हो । (कबन्धः) प्रकृत सूत्र से व को मकार ।
ओत्व पूर्ववत् ४२ से जानना । कर्मणो ॥ १९ ॥

टो डः ॥ २० ॥

टस्यानादिवर्तिनो डकारो भवति । णडो । (२-४२ नू=ण्, ५-१
ओ) । विडओ । (२-१५ पू=व्, ५-१ ओ) । नटः । विटपः ॥ २० ॥

टो डः—अयुक्तस्यानादिस्थितस्य टस्य ड स्यात् । रडिअ । फुड । कुक्कुडो ।
णडो । युक्तत्वाच्चेह—भटो, घण्टा । आदावपि न-टङ्कारो ॥ २० ॥

किसीसे योग को नहीं प्राप्त ऐसे टकार कं 'ड' आदेश हो । (रडितम्) न १९ से
डादेश । २ से तकारलोप । पूर्ववत् अनुस्वार । रडिअं । एवम् (स्फुटम्) न. ३ से
सलोप । १९ से डकारादेश । फुड । (कुक्कुट) ट को ड । कुक्कुडो । (नटः) न २५ से
न को ण । १९ से डादेश । णडो । जहाँ सयुक्त 'ट' होगा, वहाँ डादेश नहीं होगा ।
जैसे—(भटः) भटो । घण्टा । उभयत्र सयुक्त ट है । 'टङ्कार' में आदिस्थ टकार है
अतः ड आदेश नहीं होगा ॥ २० ॥

सटाशकटकैटभेषु ढः ॥ २१ ॥

पतेषु टकारस्य ढकारो भवति । सटा । सअढो (२-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । केढवो (१-३५ ऐ = ए, २-२९ भू = वू, ५-१ ओ) ॥ २१ ॥

सटाशकटकैटभेषु ढः—एषु टस्य ढ स्यात् । सटा । सअढ । केढवो ॥ २१ ॥
सटा शकट-कैटभषाब्दों के ट को ढ आदेश हो । (सटा) ढ आदेश । सटा (शकटम्) ढ आदेश । पुनः २६ से श को स । २ से क्लोप । ६२ से अनुस्वार । सअढं । (कैटभः) ट को ढ । नं. १३ से ऐ को एकार । 'कैटभे वः' से भ को व । ओत्वं पूर्ववत् । केढवो ॥ २१ ॥

स्फटिके लः ॥ २२ ॥

स्फटिकशब्दे टकारस्य लकारो भवति । फलिहो । (३-१ स्क्लोपः, २-४ कू = हू, ५-१ ओ) ॥ २२ ॥

स्फटिके लः—स्फटिकशब्दे टकारस्य ल स्यात् । फलिहो ॥ २२ ॥
स्फटिकशब्द में ट को लकारादेश हो । (स्फटिकः) ट को लादेश । नं. ३ से स्क्लोप । 'स्फटिकनिकष' (२-४) से ककार को हकार । फलिहो ॥ २२ ॥

नोट—न (२) कमाचजतदपयवां प्रायो लोपः । (४२) अत ओत्सोः । (१९) टो ढः । (२) उपरि लोपः कगाडतदपयसाम् । (१५) नो णः सर्वत्र । (२६) शवोः सः । (६२) नपुसके सोर्बिन्दुः । (१३) ऐत एत् ।

डस्य च ॥ २३ ॥

डकारस्यायुक्तस्थानादिभूतस्य लकारो भवति । दालिमं (५-३० बिं०) । तलाअं (२-२ ग्लोपः, ५-३० बिं०) । बलही (२-२७ भू = हू) । प्राय इत्येव^१ । दाडिमं (५-३० बिं०) । बडिशं (२-४३ शू = सू, ५-६० लि०) । गिबिडो (२-४२ नू = णू, ५-१ ओ) । दाडिमः, तडागः, बलभी, बडिशं, निबिडम् ॥ २३ ॥

डस्य च—अयुक्तस्थानादिस्थस्य डस्य लः स्यात् । तलाओ । निअल । सोलह । अयुक्तस्य किम् ? उड्डीणो । मण्डवो । अनादिस्थस्य किम् ? डाङ्गी । डकारो । चकार-ग्रहणात् व्यवस्थितविभाषया कचिद् वा डस्य ल —गुलो, गुडो । दालिम, दाडिम । आपीलिअ, आपीडिअं । कचिन्नैव ल —लउडो । गिबिडो ॥ २३ ॥

अस्युक्त आदि में विद्यमान नहीं ऐसे ढ को ल हो । (तडागः) ढ को लादेश । न. २ ग्लोप । सर्वत्र ४२ से ओकार होगा । तलावो । (निगडम्) निअलं, अनुस्वार ६२ से होगा । (षोडश) ढ को लकार । नं. २७ से श को हकार, २६ से ष को स । सोलह । (उड्डीनः), (मण्डपः) उभयत्र ढ संयुक्त है अतः लादेश नहीं होगा । नं. २५ से न को नादेश । १८ से प को व । उड्डीणो, मण्डवो । (डाकिनी), (डकारः)

१. कचिडकारो न भवतीत्यर्थः ।

उभयत्र आदिस्थ ढकार है अतः ढादेश नहीं होगा । नं. २ से कलोप । २५ से न को ण । ढाहणी, नं ४१ से कङ्कित्व । ढकारो । चकार-प्रहण से व्यवस्थित विभाषा है । अतः कहीं-कहीं विकल्प से द्वित्व होगा । जैसे—(गुडः) गुलो, गुडो । (दाडिमम्) दाळिमं, दाडिमं । (आपीडितम्) आपीळिअं, आपीडिअं । २ से तकारलोप । ६२ से अनुस्वार । कहीं नहीं भी होता है । जैसे—(लकुड) लउडो । (निबिड) णिविडो । नं. २ से कलोप । २५ से णकारादेश ॥ २३ ॥

ठो ढः ॥ २४ ॥

ठकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य ढकारो भवति । मढं । (५-३० बि०) एवमग्रेऽपि । जढरं । कढोरं । मठः, जठरं, कठोरम् ॥ २४ ॥

ठो ढ.—अयुक्तस्य अनादिस्थस्य ढस्य ढ स्यात् । पडिअ, कडिण, लुडिअो, कमढो । संयुक्तत्वाच्चेह-कण्ठो । आदिस्थत्वाच्च-ठङ्कुरो ॥ २४ ॥

असंयुक्त अनादिस्थ ठ को ढ हो । (पठितम्) ठ को ढादेश । नं २ से तलोप । पडिअं । (कठिनम्) ढादेश । २५ से णकारादेश । कडिण । (लुठित-) ढकार आदेश । न. २ से तकार का लोप । लुडिअं । (कमठ-) कमढो । कण्ठ- में संयुक्त ठ है । (ठङ्करः) ठङ्कुरो-आदिस्थ ठकार है । अतः ढादेश नहीं होगा ॥ २४ ॥

अङ्कोले लुः ॥ २५ ॥

अङ्कोलशब्दे लकारस्य लुकारो भवति । अङ्कोलो* । (५-१ ओ) ॥ २५ ॥

अङ्कोटे* लु.—ढस्य लु इत्ययमादेश स्यात् । अङ्कोलो ॥ २५ ॥

अकोठशब्द में ठ के स्थान पर द्वित्व 'ल्ल' आदेश हो । (अकोठ-) अकोल्लो । प्रश्न—'शेषादेशयो' से द्वित्व होकर 'ल्ल' आदेश सिद्ध था, फिर द्वित्व लकारविधान क्यों ? उत्तर—'शेषादेशयो.' से संयुक्त वर्ण के स्थान पर जहाँ आदेश होगा, वहीं द्वित्व होगा । क्योंकि 'युक्तस्य' के अधिकार में 'शेषादेशयो.' पठित है । अत एव द्वित्व ल्ल आदेश का विधान है ॥ २५ ॥

नोट—नं -(२) कणाच्चतदप्यवा प्रायो लोपः । (४२) अत ओप् सो । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दु । (२७) दशाविषु हः । (२६) शपोः सः । (२५) नो णः सर्वत्र । (१८) पो वः । (४१) नीडाविषु ।

फो भः ॥ २६ ॥

फकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य भकारो भवति । सिभा (२-४३ श=स्) । सेभालिआ (२-२ क्लोपः) । सभरी (२-४३ श=स्) । संभलं । (५-३० बि०) * ॥ २६ ॥

खधथधमां हः ॥ २७ ॥

खादीनां पञ्चानामयुक्तानामनादिवर्तिनां ढकारो भवति । खस्य तावत्-

१ क० पु० अङ्कोटे ल । अङ्कोटशब्दे ढकारस्य लकारो भवति । अङ्कोलो ॥

* सजीवनीसमत पाठः ।

२ क० पु० अयुक्तस्येति किम् ? तवफल । अनादाविति किम् ? फलिहो । अ० पा० ॥

मुहं । (५-३० बि०) । मेहला । अस्य, मेहो (५-१ ओ) । जहणं (२-४२ न=ण्, ५-३० बि०) । यस्य, गाहा । सवहो । (२-१५ सू० स्प०) । घस्य, राहा । बहिरो (५-१ ओ) । भस्य, सहा । रासहो (५-१ ओ) । प्राय इत्येव)^१-पखलो (३-३ र्लोपः, ५-१ ओ) । पलङ्गणो (३-३ र्लोपः) ४-१७ वर्गान्तविन्दुः, २=४२ न=ण्, ५-१ ओ) । अधीरो (५-१ ओ) । अधणो (२-४२ न=ण्, ५-१ ओ) । उवलङ्गभावो (२-१५ प=व्, ३-३ र्लोपः, ३-५० घृद्विस्वम्, ३-५१ घ=व्, प्रायोप्रहणात् न र्लोपः, ५-१ ओ) । मुखम्, मेखला, मेघः, जघनं, गाथा, शपथः, राधा, बधिरः, सभा, रासभः, प्रखलः, प्रलङ्गनः, अधीरः, अधनः, उपलङ्घभावः ॥ २७ ॥

खघथधफभां* हः—अयुक्तानामनादौ स्थितानामेषां ह स्यात् । (खस्य) मुहला, मेहला । (घस्य) मेहो, अमोहो । (थस्य) पहिओ, महिओ । (घस्य) अहरो, बहिरो । (फस्य) सुहला, सेहालिआ । (भस्य) वल्लहो, करहो । अयुक्तानामिति किम् ? णिघोसो । पथरो । णिप्पलो । णिब्भरो । आदिस्थत्वात्-खलो, घणो, थिरो, धीरो, फणा, भीसणा इत्यादिषु न । केचित्तु—‘फो भ’ इति सूत्रं पठित्वा फस्य भकारमिच्छन्ति । तत्रये-सभल, सेभालिआ । ‘न हत्व खघथादीनां परेषां बिन्दुतो भवेत्’ तेन-सखो, लघण, मयरा, किंफलो, इत्यादौ न । प्रायःपदानुवृत्त्या-अखडो, थिरो, अधमो, बहुफलो, अभओ, इत्यादौ न । ‘ककुदे दस्य ह इष्यते’-ककुह ॥ २६-२७ ॥

असयुक्त और आदि में नहीं विद्यमान ऐसे ख-घ-थ-ध-फ-भ को हकारादेश हो । ख का उदाहरण—(मुखरा) ख को हकार । नं. ३३ से र को ल । मुहला । (मेखला) ख को ह । मेहला । (मेघः, अमोघः) घ को ह आदेश । ओख नं. ४२ से । मेहो, अमोहो । (पथिकः, मथित) थ को ह । न. २ से ककार और तकार का लोप । ओकार पूर्ववत् । पहिओ । महिओ । (अधरः, बधिरः) ध को ह आदेश । अहरो । बहिरो । (सुफला, शेफालिका) उभयत्र फ को ह । सुहला । सेहालिआ । इसमें नं. २ से ककार-लोप । (वल्लभः, करभ.) भ को ह । वल्लहो । करहो । असंयुक्त खादि जहाँ नहीं होंगे वहाँ हकारादेश नहीं होगा । जैसे निर्घोषः, प्रस्तरः, इत्यादिकों में घकारादि के साथ रेफादि का संयोग है । (निर्घोषः) ५ से रेफलोप, ६ से द्वित्व । ७ से ग । २६ से ष को स । २५ से न को ण । णिघोसो । (प्रस्तरः) २९ से स्त को थ । अन्य कार्य पूर्ववत् । पथरो । (णिप्पलः) २५ से न को ण । ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से पकार । णिप्पलो । संयुक्त होने से फ को ह नहीं हुआ । एवं (भिर्भरः) का पूर्ववत्-णिब्भरो । (खलः) खलो । (घनः) घणो । (स्थिरः) थिरो । (धीरः) धीरो । (फणा) फणा । (भीषणा) भीसणा—इत्यादिकों में आदिस्थ खादिक हैं, अतः हादेश नहीं होगा ।

पुस्तकान्तर में ‘फो भ’ सूत्र पृथक् है, और शेफालिका का ‘सेभालिआ’ सफल का

‘समल’माप्तते हैं। परन्तु ‘सफल’ का सहल भी होगा, क्योंकि सहल प्रसिद्ध है। इसका मूल सफल ही हो सकता है। मेरे सिद्धान्त से यह उर्दू फारसी शब्द नहीं है।

बिन्दु से पर खादिकों को हादेश नहीं होगा। जैसे—बांखः। लंघनम्। मंधरा। किंफलः इत्यादिकों में ह आदेश नहीं होगा। प्रायःपदानुवृत्ति से—अखण्डो, धिरो, अधमो, बहुफलो, अभओ—इत्यादिक में ‘ह’ नहीं होगा, साधुत्व इनका पूर्ववत् है। ककुद-शब्द में व को ह आदेश हो। (ककुद) व को ह हो गया। ककुहो ॥ २६-२७ ॥

नोट—नं (६३) हरिद्रादीनां रो लः। (४२) अत ओरसो (२) कगच्चज-तदपयवां प्रायो लोपः। (५) सर्वत्र लवराम्। (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ। (७) वर्गेषु युज पूर्वः। (२६) शपो. सः। (२५) नो णः सर्वत्र। (२९) स्तस्थ थः। (३) उपरि लोपः कगडतदपयसाम्।

प्रथमशिथिलनिषधेषु ढः ॥ २८ ॥

एतेषु थघयोर्ढकारो भवति। पढमो (३-३ र्लोपः, ५-१ ओ)। सिढिलो (२-४३ श्=स्, ५-१ ओ)। णिसढो (२-४३ श्=स्, शेषं पूर्ववत्) ॥ २८ ॥

प्रथमशिथिलनिषधेषु ढः—एषु थस्य घस्य च ढ स्यात्। पढमो। सिढिलो। निसढो ॥ २८ ॥

प्रथम-शिथिल निषध-शब्दों में थकार और घकार को ढ आदेश हो। (प्रथमः) ५ से रेफलोप। थ को ढ आदेश। पढमो। (शिथिल) २६ से श को स। उक्त सूत्र से ढकार। सिढिलो। (निषध) २५ से न को ण। २६ से घ को स। उक्त सूत्र से ढकार। णिसढो ॥ २८ ॥

कैटभे वः ॥ २९ ॥

कैटभशब्दे भकारस्य वकारो भवति। केढवो। (१-३५ ऐ=ए, २-२१ ट्=ड्, ५-१ ओ) ॥ २९ ॥

कैटभे व—अत्र भस्य व स्यात्। केढवो ॥ २९ ॥

कैटभशब्द में भ को व हो। इससे भ को व हो गया। ‘सटाशकटकैटभेषु ढ’ से ट को ढ हो गया। १३ से ऐ को एकार। केढवो ॥ २९ ॥

हरिद्रादीनां रो लः ॥ ३० ॥

हरिद्रा इत्येवमादीनां रेफस्य लकारो भवति। हलहा (१-१३ इ=अ, ३-३ र्लोपः, ३-५० द्वि०, ५-२४ आत्वं बाहुल्यात्)। चलणो (२-४२ न्=ण, ५-१ ओ)। मुहलो (५-२७ ख्=ह्, ५-१ ओ)। जडिड्डिलो (१-२२सू० स्प०)। सोमालो (५-१ ओ)। कलुणं (प्रायोग्रहणात्

१ नवा, मयूख, लवण, चतुर्गुण, चतुर्थ, चतुर्दश, चतुर्वार, सुकुमार, कुतूहल, वदूखल, उलूखले, ८। १। १७१। मयूखादिष्वादे स्वरस्य परेण सत्स्वरव्यजनेन सङ्ग ओद् वा भवति। मोहो, मऊहो इत्यादि। हेम०। पक्षे—सुडमालो ॥

कलोपाभावः, ५-३० विन्दुः) । अङ्गुली (स्पष्टम्) । इङ्गालो (४-१७ विन्दुः, ५-१ ओ) । चिलादो (२-३३ क्=च्, २-७ त्=व्, ५-१ ओ) । फलिहा (२-३६ प्=फ्, २-२७ ख्=ङ्) । फलिहो (५-१ ओ, शो० पूर्ववत्) । हरिद्रा-चरण-मुखर-युधिष्ठिर-सुकुमार-करुण-अंगुरी-अङ्गार-किरात-परिखा-परिघ-इत्येवमादयः ॥ ३० ॥

हरिद्रादीनां रो लः—हरिद्रासदृशेषु शब्देषु रेफस्य ल स्यात् । हलद्दी । मुहलो । हगलो । सोमालो । जुहिट्टिलो । चिलाओ । फलिहो ॥ ३० ॥

हरिद्रादिक शब्दों के रेफ को ल आदेश हो । (हरिद्रा) इससे रेफ को लादेश । 'द्रे रो वा' से रेफलोप । 'अत् पधि०' से इ को अकार । ६ से द्दित्व । ५४ से ईकार । हलद्दी । (मुखरः) २३ से ख को ह । उक्त सूत्र से रेफ को लकार । मुहलो । (अङ्गारः) 'इदीषत्०' से अ को इकार । इङ्गालो । (सुकुमारः) सोमालो, का (१।२१) सूत्र पर साधुत्व है । (युधिष्ठिरः) २४ से य को ज । २३ से घ को ह । ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । प्रकृत से र को ल । जुहिट्टिलो । (किरातः) 'किराते चः' से ककार को च । २ से तलोप । उक्त सूत्र से र को ल । चिलाओ । (परिघः) इससे र को ल । 'पुरुषपरिघ०' से प को फ । २३ से घ को ह । फलिहो ॥ ३० ॥

आदेर्यो जः ॥ ३१ ॥

अनादेरिति निवृत्तम् । आदिभूतस्य यकारस्य जकारो भवति । जट्टी (३-१० ङ्=ट्, ३-५० ठद्वित्वम्, ३-५१ ट्=ट्, ५-१८ दीर्घः) । जसो (२-४३ श्=स्, ४-६ स्लोपः, ४-१८ पुंस्त्वं, ५-१ ओ) । जक्खो (३-२९ क्ष्=ख्, ३-५१ ख्=क्, ५-१ ओ) । यष्टिः, यशाः, यक्षः ॥ ३१ ॥

आदेर्यो जः—आदिभूतस्य यकारस्य जः स्यात् । जोव्वणं । जुअई । जामिणी । अनादिस्त्वत्वाच्चेह-अवयवो । भूतपूर्वकरयापि यस्य आदेश इष्यते । गाढजोव्वण । बालजुवई । सजमी । सुजोगो ॥ ३१ ॥

आदि में विद्यमान य को जकार हो । (बीवनम्) य को ज । १४ से औकार । ४१ से षद्वित्व । २५ से न को ण । ६२ से अनुस्वार । जोव्वणं । (युवतिः) य को ज । २ से तकार का लोप । ६० से सुलोप । ५२ से दीर्घ । जुअई । (जामिनी) आदेश । २५ से न को ण । जामिणी । अवयवो—यहां आदि में यकार नहीं है । प्रथम आदि में हो, बाद में समासादि के कारण आदि में न भी हो तो भी जकारादेश होगा । जैसे—गाढजोव्वणं । बालजुवई । संजमी । (सुयोग्यः) ६४ से षलोप । ६ से द्वित्व । य को जकारादेश । सुजोगो ॥ ३१ ॥

यष्ट्यां लः ॥ ३२ ॥

यष्टिशब्दे यकारस्य लकारो भवति । लट्टी । (जट्टीक्व) ॥ ३२ ॥

६ प्रा०

यष्ट्यां लः—यष्टिशब्दे यकारस्य लकारः स्यात् । लट्ठी । तदन्तेऽपि-खग-
लट्ठी । महुलट्ठी ॥ ३२ ॥

यष्टिशब्द में य को ल हो । इससे ल होगा । २८ से ट को ठ । ६ से द्वित्व ।
७ से टकार । ६० से सुलोप । ५२ से दीर्घ । लट्ठी । तदन्त में भी ल होगा । खगलट्ठी ।
३ से डलोप । महुलट्ठी । २३ से ह ॥ ३२ ॥

नोट—न. (५) सर्वत्र लवरात् । (२६) शपोः सः । (२५) नो णः सर्वत्र । (१३)
ऐत एत । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादी । (२३) खद्यथभां हः । (२४) आदेशो
ज । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (१४) औत
ओव । (४१) नीडाविषु । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (६०) अन्यस्य हल ।
(५२) सुमिसुप्सु दीर्घः । (४) अधो मनयाम् । (२८) ह्रस्व ठः ।

किराते चः ॥ ३३ ॥

किरातशब्दे आदेर्वर्णस्य चकारो भवति । चिलादो (२-३० सू. स्प. १) ॥

किराते च—किरातशब्दे आदिर्वर्णस्य च स्यात् । चिलाओ । म्लेच्छवाच्ये
एव, नेह—किराओ हर ॥ ३३ ॥

किरात शब्द में आदिस्थ ककार को चकार हो । न. २६ से र को ल आदेश ।
२ से तलोप । चिलाओ । म्लेच्छवाचक किरात में चकारादेश होगा । 'किराओ हर'
यहाँ नहीं होगा ॥ ३३ ॥

कुब्जे खः ॥ ३४ ॥

कुब्जशब्दे आदेर्वर्णस्य खकारो भवति । खुजो^१ । (३-२ व्लोपः,
३-५० जङ्घि०, ५-१ ओ) ॥ ३४ ॥

कुब्जे खः—कुब्जशब्दे आदेर्वर्णस्य खादेश स्यात् । खुजो । 'खादेशो नम्रदेहत्वे
न कुब्जे पुष्पवाचिनि' । 'फुल्लइ कुब्ज वसंतमि' ॥ ३४ ॥

कुब्जशब्द में ककार को ख आदेश हो । ५ से वलोप । २ से जकारद्वित्व । खुजो ।
यह ख-आदेश नम्रदेह वाचक कुब्ज शब्द में होगा । यहाँ नहीं होगा । जैसे—'फुल्लइ
कुब्ज वसंतमि' ॥ ३४ ॥

दोलादण्डदशनेषु डः ॥ ३५ ॥

एषु आदेर्वर्णस्य डकारो भवति । डोला । डंडो (५-१ ओ) । इस-
णो (२-४३ श् = स् २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) ॥ ३५ ॥

दोलादण्डदशनेषु डः—एषु आदेर्वर्णस्य ड स्यात् । डोला, डडो, डसणो ॥ ३५ ॥

१ चिलाओ । पुकिन्द एवाय विधिः, तेन कामरूपिणि नेष्यते । नमिमो हरकिराय-इति
३० । २ क० पु० खुजो-पाठः । ३ दशन, दष्ट, दग्ध, दोला, दण्ड, दर, दाह, दम्भ,
दर्भ, कदन, दोहरे दो वा डः ८ । १ । ११७ । एषु दस्य डो वा भवति । ३० ।

ढोला-दण्ड-दशान-शब्दों के आदिभूत ढकार को ङ आवेश हो । (ढोला) ङ आवेश हो गया । ढोला । (दण्ड) ङहो । (दशाना) २६ से श को स । ४३ से जस का लोष । ४८ से दीर्घ । २५ से न को ण । दसणा ॥ ३५ ॥

परुषपरिघपरिखासु फः ॥ ३६ ॥

पतेषु आदेर्वर्णस्य फकारो भवति । फरुसो (२-४३ ष् = स्, ५-१ ओ) । फलिहो । फलिहा (२-३० स् ० स्प०) ॥ ३६ ॥

पनसेऽपि ॥ ३७ ॥

पनसशब्देऽपि पकारस्य फकारो भवति । फणसो । (२-४२ न् = ण्, ५-१ ओत्वम्) ॥ ३७ ॥

परुषपरिघपरिखासु फः—एषु आदेर्वर्णस्य फ स्यात् । फरुस, फलिहो, फलिहा । 'पनसेऽपि पकारस्य फकारादेश इत्यते'—फणस ॥ ३६-३७ ॥

परुष-परिघ-परिखा-शब्दों के आदिभूत प को फ आवेश हो । (परुषम्) २६ से ष को स । ६२ से अनुस्वार । इससे प को फ-आवेश । फरुसं । (परिघः । परिखाः) उभयत्र ६३ से र को ल आवेश । २४ से घ और ख को ह आवेश । फलिहो, फलिहा । 'पनसेऽपि' । पनसशब्द में भी प को फ आवेश हो । पनसः । ५ से न को ण । फणसो ॥

बिसिन्यां भः ॥ ३८ ॥

बिसिनीशब्दे आदेर्वर्णस्य भकारो भवति । भिसिणी (२-४२ न् = ण्) । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति—भिसं (२-४३ ष् = स्, ५-३० बिं०) ॥ ३८ ॥

बिसिन्यां भः—बिसिनीशब्दे आदिस्थस्य वस्य भः स्यात् । भिसिणी । 'अस्त्रियां तु वा'—भिसं, भिस ॥ ३८ ॥

बिसिनीशब्द में व को भ हो । (बिसिनी) भिसिणी पूर्ववत् णकारादेश । अस्त्रीलिङ्ग में अर्थात् जहाँ स्त्रीलिङ्ग नहीं है वहाँ विकल्प से हो । 'प्राधान्याद् बिसिनीशब्दस्य स्याद् भावेऽस्त्रीलिङ्गां तु वा' । (बिसम्) भिसं, भिसं ॥ ३८ ॥

मन्मथे वः ॥ ३९ ॥

मन्मथशब्दे आदेर्वर्णस्य वकारो भवति । वम्महो । (३-४३ न्म् = म्, ३-५० मृदित्वम्, २-२७ थ् = ह्, ५-१ ओत्वम्) ॥ ३९ ॥

मन्मथे वः—अत्र आदेर्मस्य व स्यात् । वम्महो ॥ ३९ ॥

मन्मथशब्द में आदिस्थ म को व आवेश हो । (मन्मथः) इससे व आवेश । 'म्मा मः' से न्म को म आवेश । २२ से थकार को हकार । ६ से मकारादित्त्व । वम्महो ॥ ३९ ॥

१. परुषपक्षितपरिखासु फः इति पाठे पक्षितेत्पपाठः प्रतीयते । पक्षिते वा टा १ । २१२ । पक्षितं, पक्षिम् । हेम० ह्युदाहृतम् । २ पनसेऽपि—इति पुनक् पूर्व नास्ति संजीवनादिषु ।

लाहले णः ॥ ४० ॥

लाहलशब्दे आदेर्वर्णस्य णकारो भवति । णाहलो । (ओत्वं पूर्ववत्) ॥
लाहललाङ्गललाङ्गूलेषु वा णः*—एषु आदेर्वर्णस्य णादेशो वा स्यात् ।
णाहलो, लाहलो । णागल, लांगल, णांगूल, लांगूल ॥ ४० ॥

लाहल-लाङ्गल-लाङ्गूल-शब्दों में आदि वर्ण को णकार विकल्प से हो । (लाहल.)
विकल्प से आदि ल को ण हो गया । णहलो, लाहलो । (लाङ्गलम्) णंगल, लंगल ।
(लाङ्गूलम्) णंगूल, लंगूल । सर्वत्र ५८ से दीर्घ । 'आ' को ह्रस्व 'अ' होगा ॥ ४० ॥

नोट—न. (६२) हरिद्रादीनां रो लः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोप ।
(५) सर्वत्र लवराम् । (२६) शपो. सः । (४३) जरशसोलोपः । (४८) जरशस्-
क्यासु दीर्घः । (३५) नो ण. सर्वत्र । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (२३) खचधधभो
हः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (५८) अदातो यधादिषु वा ।

षट्शावकसप्तपर्णानां छः ॥ ४१ ॥

एतेषामादेर्वर्णस्य छकारो भवति । छट्टी (३-१० छ्=ट्, शे०,
२-३१ सू० स्प०) । छम्मुहो (१०-५' ण्=न्, ३-४३ न्म्=म्, ३-५०
म्द्वित्वम्, २-२७ ख्=ह्, ५-१ ओ) । छावओ (२-२ कलोपः, ५-१
ओ) । छत्तवणो (३-१ प्लोपः, ३-५० त्द्वि०, २-१५ प्=व्, ३-३
र्लोपः, ३-५० ण्द्वित्वम्, ५-१ ओ) । षष्टी, षण्मुखः शावकः, सप्तपर्णः ॥

षट्शावसप्तपर्णेषु छ.†—एषादेर्वर्णस्य छ स्यात् । छट्ठो । छप्पओ । छम्मुहो ।
छाओ । छत्तवणो ॥ ४१ ॥

षट् शाव सप्तपर्ण-शब्दों में आदिस्थ वर्ण को छकारादेश हो । (षष्ठ, षष्टी) ष को
छ हो गया । ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । छट्टो । एव छट्टी । (षट्पदः)
'उपर्यपि च वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च' । इससे अथवा भूतपूर्वत्वेन या स्थानित्वेन
षकार मान कर ३ से ष-स्थानिक टकार का लोप । ६ से पद्वित्व । २ से दलोप ।
४२ से ओकार । छप्पओ । (षण्मुखः) पूर्ववत् णकारलोप । मकार को द्वित्व ।
२३ से ख को ह आदेश । छम्मुहो । (शाव) छकारादेश । २ से वकारलोप ।
छाओ । (सप्तपर्णः) ३ से पलोप । २ से द्वित्व । १८ से प को व । ५ से रेलोप ।
३ से णकारद्वित्व । ओकार सर्वत्र ४२ से जानना ॥ ४१ ॥

नो णः सर्वत्र ॥ ४२ ॥

आदेरिति निवृत्तम्^१ । सर्वत्र नकारस्य णकारो भवति^२ । णई
(२-२ दलोपः, ५-२८ दीर्घः) । कणअं (२-२ कलोपः, ५-३० बि०) ।

*सजीवन्यादिसंमत पाठ । १ व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि । †सजीवन्यादिसंमतः पाठः ।
२ सर्वत्रेति ग्रहणात् । ३ अयुक्तस्वेत्येव कश्चित्पाठः । अयुक्तस्वेति किम् ? वन्दरा ।
अन्तरम् ।

वज्रजं (२-२ वृत्तोपः, ५-३० बिन्दुः) । माबंसिणी (१-२ सू० स्प०) ।
नदी, कनकम्, वचनम्, मनस्विनी ॥ ४२ ॥

नो णः*—वर्णान्तरेणासंयुक्तस्य नस्य णः स्यात् । घणत्थणी । जञ्जणं । वज्रण ।
संयुक्तत्वात्-कन्दरा, अन्तरा, इत्यादौ न । इह असंयुक्तत्वम्, वर्णान्तरेणासंयुक्तत्वमपे-
क्षितम्, तेन-उण्णञो, पण्णञो इत्यादौ णत्वं भवत्येव । क्वचिदादिस्थत्वेऽपि णत्व-
मिष्यते । णूणं ॥ ४२ ॥

वर्णान्तर से असंयुक्त न को ण हो । (वनस्तनी) उभय न को ण हो गया ।
२९ से स्त को थ आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से तकार । घणत्थणी । (नयनम्)
उभय नकार को णकार । ६२ से अनुस्वार । २ से पलोप, णञं । एवम् (वचनम्)
का वञ्ज । यहाँ चकारलोप होगा । कन्दरा, यहाँ व से, अन्तरा यहाँ त से संयुक्त
न है अतः णकारादेश नहीं होगा । यहाँ असंयुक्त पद से दूसरे वर्ण से योग न हो यह
अपेक्षित है । अतः (उञ्जतः, पञ्चगः) यहाँ वर्णान्तर से संयुक्त न है किन्तु नकार और
नकार का ही योग है अतः ण हो जायगा । ३ से वृत्तोप । ६ से द्वित्व । २ से तकार-
गकार का लोप । उण्णञो, पण्णञो । कहीं आदिस्थ भी न को ण हो । (नूनम्)
दोनों न को ण हो गया । णूणं ॥ ४२ ॥

शषोः सः ॥ ४३ ॥

सर्वत्र शकारषकारयोस्सकारो भवति । शस्य, सडो^१ (३-३ वृत्तो-
पः, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) । णिसा (२-४२ न=ण्) । अंसो^२ (५-
१ ओत्वं) । यस्य, संडो (४-१७ वर्णान्तबिन्दुः, २-२४ ङ=ङ्, ओत्वं
पू०, ३-५६ द्वि० न) । वसडो (१-२७ ऋ=अ, २-२७ भू=ङ्, ओत्वं
पू०) । कसाअं (२-२ वृत्तोपः, ५-३० बि०) । शब्दः, निशा, अंशः,
षषडः, वृषभः, कषायम् ॥ ४३ ॥

शषोः सः—शकारषकारयोः सः स्यात् । ससञ्चो । सोहिञ्चो । अस्तो । अस्समो ।
महिसो । बसडो । सेसो । मेसो ॥ ४३ ॥

श और ष को दन्त्य स हो । (शशक.) दोनों श को स हो गया । २ से
कलोप । ओत्वं पूर्ववत् । ससञ्चो । एवं (शोभितः) २३ से म को ह्रादेश । तलोप-
सादेशादि पूर्ववत् । सोहिञ्चो । (जञ्जः, आञ्जम.) ५ से चकार-रेफलोप । ६ से
द्वित्व । सकार-ओत्वं पूर्ववत् । अस्तो, अस्समो । इसमें ५८ से दीर्घ को इत्वं अकार
होगा । (महिषः, शेषः, मेघः) इत्यादि में ष और श को स हो जायगा, अन्य कार्य
पूर्ववत् । महिसो, सेसो, मेसो । (वृषभः) ९ से ङ को अकार । २३ से म को
ह । सकार प्रकृत सूत्र से । वसडो ॥ ४३ ॥

नोट—मं. (३) उपरि लोभः कगडतदपषसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादी ।

* सर्वत्र-इत्यधिक मामद्भुतो ।

१ सडो इति कचित् । २ अंकुश इति कचित्, तत्र अंकुश इति संस्कृतम् ।

(७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (२) कगघजतदपयवां प्राचो लोपः । (४२) अत ओत्सोः ।
 (२६) स्वघयधमां हः । (२८) यो च । (५) सर्वत्र लभराम् । (२९) स्तस्य धः ।
 (६२) नपुसके सोर्बिन्वु । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

दशादिषु हं ॥ ४४ ॥

दश इत्येवमादिषु शकारस्य हकारो भवति । दह (स्पष्टं) । एआ-
 रह (२-२ क्लोपः, २-१४ दृ = र्) । बारह (३-१ द्लोपः, २-१४
 दृ = र्) । तेरह (१-६ सू० स्प०) । दश, एकादश, द्वादश, त्रयोदशाः ॥

दशादिषु हं—दशादिषु अष्टादशपर्यन्तेषु शस्य ह स्यात् । दह । एआरह ।
 बारह । तेरह । चउह । पण्णरह । सोलह । सत्तरह । अट्ठारह । व्याख्यानात् संख्या-
 वाची एव दशशब्दो गृह्यते । यद्वा आदिपदोपादानात् दशशब्द एव गृह्यते, न तु
 दशाशब्द, तेनेह न—(अदशो वीर) अदसो वीरो । सिंहावलोकनन्यायेन वेत्यप-
 कृत्य व्याख्येयम्-विकल्पेन ह स्यात् । तेनेह न-दसमी अवस्था । दससु दिसासु ।
 'पाषाणोऽपि षस्य ह' । पाहाणो । सहचरितत्वात् 'शषो'स्तुवृत्त्या षोडशेत्यत्र हादेश
 कथं न ? आदिस्थत्वात् । अष्टादशेत्यत्र 'ष्टस्य ठ' इत्यनेन बाधात् ॥ ४४ ॥

अष्टादशपर्यन्त दशादिक शब्दों के शकार को हकार हो । विंशादिकों में 'दश'
 शब्द नहीं है अतः फलितार्थ अष्टादश कहा है । (दश) श को ह हो गया । दह ।
 (सख्यायां च १२-१४) सूत्र की व्याख्या में एआरह, बारह, तेरह, चउह, सत्तरह,
 अट्ठारह का साधुत्व है, वहाँ से जान लेना । (पञ्चदश) 'अज्ञपञ्चाशत्पञ्चदशसु णः'
 इससे णादेश । ६ से द्वित्व । १७ से द को रेफादेश । २७ से श को ह । पण्णरह ।
 सोलह पद का साधुत्व 'इस्य च' २-२३ सूत्र पर है ।

'दश' पद से संख्यावाची दश शब्द का ग्रहण है, क्योंकि सूत्र में आदिपदोपादान से
 दशा आदिक यह अर्थ नहीं हो सकता, अतः 'अदश' इत्यादिक में हादेश नहीं होगा ।
 क्योंकि यहाँ दशा शब्दजन्य दशशब्द है । 'सिंहावलोकन' न्याय से, 'संज्ञायां वा'
 से वा का अपकर्षण करके विकल्प से हकारादि हो—यह अर्थ करना । तो—दसमी
 अवस्था, दससु दिसासु, इत्यादि में ह नहीं होगा । वा को व्यवस्थित बहुलत्व होने से
 ष को हकार होगा । (पाषाणः) पाहाणो । षोडश में आदिस्थ ष है । अष्टादश में
 'ष्टस्य ठ' से बाध हो जायगा ॥ ४४ ॥

संज्ञायां वा ॥ ४५ ॥

संज्ञायां गम्यमानायां दशशब्दे शस्य हत्वं वा भवति । दहमुहो ।
 पक्षे-दसमुहो (२-४३ श् = स्, २-२७ ख् = द्, ५-१ ओ) । दहबलो,
 दसबलो (पूर्ववत्) । दहरहो, दसरहो (२-२७ थ् = द्, ५-१ ओत्वम्) ।
 दशमुखः, दशबलः, दशरथः ॥ ४५ ॥

संज्ञायां वा—नात्रि वाचिनि दशशब्दे शस्य वा इ स्यात् । दहमुहो, दसमुहो ।
दहरहो, दसरहो ॥ ४५ ॥

संज्ञावाचक दश-शब्द के शकार हो हकार विकल्प से हो । (दशमुखः) २३ से
ख को ह । प्रकृत से श को विकल्प से ह । दहमुहो । पञ्च में-२६ से सकार । दसमुहो ।
पूर्व (दशरथः) २३ से थ को ह । दहरहो, दसरहो ॥ ४५ ॥

दिवसे सस्य ॥ ४६ ॥

दिवसशब्दे सकारस्य हकारो वा भवति । दिअहो, दिअसो । (२-
२ ब्रह्मोपः, ५-१ ओ) । दिवसः ॥ ४६ ॥

दिवसे सस्य—दिवसे सस्य वा ह स्यात् । दिअहो, दिअसो ॥ ४६ ॥
दिवस-शब्द के स को ह विकल्प हो । ५ से ब्रह्मोप । (दिवसः) दिअहो ।
पञ्च में-दिवसो ॥ ४६ ॥

स्तुषायां ण्हः ॥ ४७ ॥

इति वररुचिकृतप्राकृतसूत्रेषु अयुतवर्णविधिर्नाम द्वितीय परिच्छेदः ।

स्तुषाशब्दे षकारस्य ण्हकारो भवति । सोण्हा (१-२० ओत्वम्,
३-२ नकारलोपः) ॥ ४७ ॥

इति भामहविरचिताया प्राकृतप्रकाशव्याख्यायां मनोरमाया द्वितीय परिच्छेदः ।

स्तुषायां ण्हः—स्तुषाशब्दे षस्य ण्हादेशः स्यात् । सोण्हा ॥ ४७ ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृताया चन्द्रिकाव्याख्याया द्वितीय परिच्छेदः ।

स्तुषा-शब्द के ष को ण्हादेश हो । (स्तुषा) ४ से नकार का लोप । 'उत ओत्
तुण्डसमेधु' से उकार को ओकार । ष को ण्ह आदेश । सोण्हा ॥ ४७ ॥

नोट—नं. (९) ऋतोऽन् । (२३) खघथधर्मा हः । (३) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ।
(२७) संख्यायां च । (२७) दशादिषु हः । (२६) शषो. सः । (५) सर्वत्र
लुब्राम् । (४) अघो मनयाम् । इति ।

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृताया प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः

(अथ युक्तविधिरुच्यते)

उपरि लोपः कगडतदपषसाम् ॥ १ ॥

कादीनामथानां युक्तस्योपरि स्थितानां लोपो भवति । कस्य तावत् , भक्तं (३-५० त्वि०, ५-३० बि०) । सिस्थिओ (३-५० थ्वि०, ३-५१ थ् = त् , २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । गस्य, मुद्धो (३-५० घ्वि० ३-५१ घ् = द् , ५-१ ओ) । सिणिद्धो (२-४२) न् = ण् , ३-५९ अधि-कारसूत्रात् विप्रकर्षः पूर्वस्वरता च, ३ = ५० घ्वि०, ३-५१ घ् = द्, ओ० पू०) डस्य, खगो (३-५० ग्वि०, ओ पू०) । तस्य, उप्पलं (३-५० प्वि०, ५-३० बि०) । उप्पाओ (३-५० ए्वि०, २-२ त्लोपः, ५-१ ओ) । दस्य, मुग्गा (३-५० ग्वि०, ५-११ दीर्घः, ५-२ जस्तो लोपः) । मुग्गरो (५-१ ओ, ओ० पू०) । पस्य, सुत्तो' (३-५० त्वि०, ओ० पू०) । षस्य, गोदूठी (३-५० ढ्वि०, ३-५१ ढ् = द्) । णिदुडुरो (२-४२ न् = ण् , ३-५० ढ्वि०, ३-५१ ढ् = द् , ५-१ ओ) । सस्य, खलिअं (२-२ त्लोपः, ५-३ बि०) । णेहो (२-४२ न् = ण् , ५-१ ओ) । भक्तम् , सिक्थकम् , मुग्धः, खिग्धः, खड्गः, उत्पलम् , उत्पातः, मुद्गाः, मुद्गरः, सुतः, गोष्टी, निष्ठुरः, स्थलितम् , खेहः ॥ १ ॥

उपरि लोपः कगडतदपषसाम्—वर्णान्तरस्योपरिस्थितानां व्यञ्जनमात्राणां कादीनां लोपः स्यात् । (कस्य) भक्त । भुक्त । सिक्थञ्च । रिक्त । (गस्य) दुद्ध । मुद्ध । सिणिद्ध । (डस्य) खगो । छगुणो । छगधिश्चा । (तस्य) उप्पकुल्ल । उप्पलं । उप्पाओ । सत्सगो । (दस्य) मुग्गरो । मुग्गलो । मुग्गा । सव्वाओ । (पस्य) गुत्त । लुत्त । सुत्तो । (षस्य) कुट्ठ । गोदूठी । कट्ठ । पुट्ठ । णिदुडुरो । (सस्य) खलिञ्च । अप्फालिञ्च । 'उप-रिस्थोऽपि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च' । छप्पओ । छम्मुहो । णिखलो । हरिञ्चंदो ॥ १ ॥

अथ संयुक्त अक्षरों की विधि कहते हैं—

दूसरे अक्षरों युक्त ऊपर में विद्यमान अर्थात् संयुक्त वर्ण का प्रथमाक्षरस्वरूप व्यञ्जनमात्र कादिकों का लोप हो । क्रमशः उदाहरण दिखाते हैं । (क) भक्त, भुक्त, सिक्थक, रिक्त । सर्वत्र ककार का लोप हो गया । अवशिष्ट तकार को द्वित्व हो गया । भक्तं । भुक्तं । रिक्तं । सिक्थक में कलोप के बाद ६ से थद्वित्व, ७ से तकार, २ से द्वितीय ककार का लोप । सिक्थञ्च । (ग) बुग्ध, मुग्ध, खिग्ध । सर्वत्र गकार का लोप । पूर्ववत् ६ से द्वित्व । ७ से वकार । दुद्धं । मुद्ध । खिग्ध में गलोप । विप्रकर्ष तथा पूर्वस्वरता भी । ३ + ५९ से सि और नि पृथक्-

पृथक् दो वर्ण हो जाँवगे । २५ से ञ को णकार, अन्य कार्य पूर्ववत् । सिगिधं । (ङ) ञङ्गाः, ञङ्गुणः, ञङ्गमिधिका । डलोप । लम्बो । 'चट्पाव' २+३० से ष को झ आदेश । छम्बुणो । ५ से रेफ का लोप । द्वित्व ६ से । २ से कलोप । छम्बुमिधिका । (त) उत्कुलम्, उत्पलम्, उत्पादः, सस्त्रः । सर्वत्र तकारलोप, द्वित्वादिक पूर्ववत् । उत्कुलं, उत्पलं, उत्पाओ, सस्त्रो । (व) सुन्नरः, सुन्नलः, सुन्नाः, सद्वाद् । सर्वत्र दकार का लोप, अवशिष्ट को द्वित्व । सुन्नारो, सुन्नाओ, सुन्ना, सद्वाओ । (य) गुत्तः, छुत्तः, सुत्तः । पलोप, द्वित्व । गुत्तो, छुत्तो, सुत्तो । (ष) कुडम्, गोडम्, काडम्, पृडम् । सर्वत्र चकारलोप । अवशिष्ट को ६ से द्वित्व । ७ से टकार । २५ से ञ को ण । अनुस्वार ६२ से । कुटं, गोटी, कट, पुटं । पृडम् ११ से ञ को उकार होगा । (स) स्खलितम्, आस्फलितम् । सकार का लोप । २ से तलोप । खलिअ । अप्फलिअं । यहाँ ५८ से आकार को अकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । सयुक्त वर्ण के पूर्व में स्थित 'कगडतद' इत्यादिकों से अतिरिक्त वर्ण का भी लोप होता है । जैसे—(षट्पद) छप्पओ । (षण्मुखः) छम्मुहो । (निश्चलः) निचलो । (हरिश्चन्द्रः) हरिअंओ । वस्तुतः इस वचन या वक्तव्य की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि ङादेश से प्रथम ही नियत्य अथवा स्थानियत्व से लोप हो जायगा । एवं निश्चल में भी ङादेश से प्रथम ही लोप हो जायगा । हरिअंओ, अन्यवहर्त्य है । हरिचंदो होगा ॥ १ ॥

नोट—नं. (६) शेषादेशोद्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (२) क्वाचञ्च तदपयवां प्रायो लोप । (२५) नो णः सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवराय । (६२) नपुसके सोर्विन्दु । (११) उहत्वादेषु । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

अधो मनयाम् ॥ २ ॥

मकारनकारयकाराणां युक्तस्याधः स्थितानां लोपो भवति । मस्य, सोस्त्वं (२=४३ श्=स्, १-२० उ=ओ, मलोपे, २-४३ ष्=स्, ३-५० स्रि०, ५-३० बि०) । रस्सी (२-४३ श्=स्, मलोपे, ३-५० स्रि०, ५-१८ दीर्घः) । जुमां (२-३१ य्=ज्, मलोपे, ३-५० ग्रि०, बिन्दुः पू०) । बग्गी (४-१ आ=अ, शो० पू०, ५-१८ दीर्घः) । नस्य, णग्गो (२-४२ न्=ण्, नलोपे, ३-५० ग्रि०, ५-५१ ओ) । यस्य, सोम्बो (१-४१ औ=ओ, यलोपे, ३-५० म्रि०, ओत्वं पू०) । ओम्बो (२-३१ य्=ज्, शो० पू०) । शुष्म, रश्मिः, युग्मम्, वाग्मी, नग्गः, सौम्यः, योग्यः ॥ २ ॥

अधो मनयाम्—वर्णान्तरस्याधः स्थितानामेषां लोपः स्यात् । रस्सओ । लम्बो । अग्गा । सामा । 'रेफस्याधो हकारेऽपि लोपो भवति कुञ्चित्' । दसारो ॥ २ ॥

अन्य वर्ण के अधःस्थित मकार-नकार-यकार का लोप हो । (रश्मयः) मकार का लोप । २६ से ञ को स । ६ से स्रित्व । 'असओ वो' ५+१६ से अस् को ओकार, पूर्व इकार को अकार । रस्सओ । (कग्गः) नलोप । ६ से ग्रित्व । ६० से लोप । ४२ से ओत्वं । लम्बो । (अग्गा । दसारो) यलोप । २५ से नकार ।

६ से अकारद्वित्व । २६ से शकार को सकार । आविस्थ होने से द्वित्व नहीं होगा । सामा । रेफ के अधःस्थित हकार का भी कहीं पर लोप होता है । (वृशार्हः) हकारलोप । २६ से श को सकार । 'न रहोः' ३+५४ से रेफ को द्वित्व नहीं होगा । दूसारो ॥ २ ॥

सर्वत्र लवराम् ॥ ३ ॥

लकारवकाररेफाणां युक्तस्योपर्यधः स्थितानां लोपो भवति । लस्य, उक्ता (३-५० कृद्वि०) । वक्कलं । विक्कवो (प्राय इति वृत्तोपो न, ५-१ ओ) । वस्य, लुङ्गओ (३-५० धृद्वि०, ३-५१ ध् = वृ, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । पिक्कं (१-३ सू० स्पष्टम्) । रस्य, अक्को (३-५० कृद्वि०, ५-१ ओ) । सक्को (२-४३ श् = स्, शो० पूर्व०) । उल्का, वल्कलम्, विक्कवः, पक्कम्, अर्कः, शक्कः ॥ ३ ॥

सर्वत्र लवराम्—वर्णान्तरस्योपरि अधश्च स्थितानामेषा लोप स्यात् । (ल) सेम्मली । वक्कल । सण्ह । विक्कओ । (व) लद्धो । सहो । उज्जलो । ईसरो । (र) धम्मो । वम्मा । मित्त । कलत्त ॥ ३ ॥

वर्णान्तर के ऊपर और अध स्थित ल व-रेफ इनका लोप हो । (शास्त्रमलिः) २६ से श को स । लकारलोप । ६ से मद्वित्व । ५८ से आ को ह्रस्व अकार । ३१ से एकार । ६० से सुलोप । ५२ से हकारदीर्घ । सेम्मली । (वक्कलम्) लकार का लोप । ६ से द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । वक्कल । (श्लक्कम्) लकारलोप । २६ से श को स । 'हृक्क०' से ण्ह आदेश । सण्ह । (विक्कवः) लकारलोप । ५ से वलोप । द्वित्व-ओत्व पूर्ववत् । विक्कओ । (व) (लब्धः) बलोप । ६ से धद्वित्व । ७ से वकार । लद्धो । (शब्दः) बकार का लोप, सादेश, दद्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । सहो । (उज्जवलः) ईश्वरः) अधः वकार का लोप । द्वित्व-सत्त्व ओत्व पूर्ववत् । उज्जलो । ईसरो । (धर्मः) धम्मो । (वर्मा) वम्मा । (मित्रम्) मित्त । (कलत्रम्) कलत्तं । यहाँ 'व' से बकार-वकार दोनों का ग्रहण है, क्योंकि—लद्धो, ईसरो—आदि प्रयोग देखने से ऐसा ज्ञात होता है ॥ ३ ॥

द्रे रो वा ॥ ४ ॥

व्रशब्दे रेफस्य वा लोपो भवति । दोहो (५-१ ओ), द्रोहो । चन्दो (३-५६ वृद्वि०, न, शो० पू०), चन्द्रो । रहो (३-५० वृद्वि०, ५-१ ओ), रुद्रो । द्रोह, चन्द्र, रुद्राः ॥ ४ ॥

द्रे रो वा—द्रे-स्थितस्य रेफस्य वा लोप स्यात् । चंदो, चन्द्रो । हदो, इन्द्रो । रहो, रुद्रो । समुहो, समुद्रो ॥ ४ ॥

१ लोद्धओ इति कचित्, तत्र पुण्डरूपसमत्वादित्वम् । २ बाधो रो लुक् ८ । ४ । ३९८ । अपभ्रंशे संयोगादथो वर्तमानो रेफो लुग् वा भवति । उदाहृत लोपाभावे—अथ भग्या पारक्कवा तो सदि मण्णु मियेण—इति हे० ।

‘द्र’ अक्षर में स्थित रेफ का विकल्प से लोप हो । (चन्द्रः) चंदो, चन्द्रो । (इन्द्रः) इंदो, इन्द्रो । (रुद्रः) रुदो, रुद्रो । (समुद्रः) समुदो, समुद्रो । द्वित्वादि पूर्ववत् ॥४॥

सर्वज्ञतुल्येषु जः ॥ ५ ॥

सर्वज्ञतुल्येषु अकारस्य लोपो भवति । सम्बज्जो (३-३ र्लोपः, ३-५०, वज्रयोर्द्धि०, ओत्वं पू०) । इंगिभज्जो (४-१७ वर्गान्तो वा, २-२ त्लोपः, ज्लोपे, ज्द्वि०, पू०) । जानातेर्यान्त्येवं रूपाणि तत्र ज्लोपः ॥५॥

सर्वज्ञतुल्येषु वः—सर्वज्ञतुल्येषु शब्देषु अस्य लोप स्यात् । सम्बज्जो । अप्पज्जो । देवज्जो । विज्जो । मणोज्जो ॥ ५ ॥

सर्वज्ञसदृश शब्दों में अकार का लोप हो । (सर्वज्ञः) अकार का लोप हो गया । ५ से रेफलोप । ६ से शेष वकार को और अकार को द्वित्व होगा । सम्बज्जो । एवं (आत्मज्ञः) जलोप । ५८ से अकार । ‘आत्मनि प’ से एकार । द्वित्वादि पूर्ववत् । अप्पज्जो । (दैवज्ञः) १३ से ऐ को एकार । ज्द्वित्व । देवज्जो । (विज्ञः) विज्जो । (मनोज्ञः) २५ से न को णकार । मणोज्जो ॥ ५ ॥

नोट—नं (२६) शषो. सः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (६०) अन्त्यस्य हलः । (४२) अत ओत्सो । (२५) नो णः सर्वत्र । (५८) अदातो यथादिवु वा । (३१) ए शय्यादिषु । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (५) सर्वत्र लबरासु । (७) वर्गेषु युज. पूर्व । (१३) ऐत ए ।

श्मश्रुश्मशानयोरादेः ॥ ६ ॥

श्मश्रुश्मशानयोरादेर्वर्णस्य लोपो भवति । मस्सु (२-४३ श् = स्, ३-३ र्लोपः, ३-५० स्द्वि०) । मसाणं (२-४३ श् = स्, २-४२ न् = ण, ५-३० बि०) ॥ ६ ॥

श्मश्रुश्मशानयोरादेः—एतयोरादेर्वर्णस्य लोप स्यात् । मस्सु । मसाणं ॥ ६ ॥

श्मश्रु एवं श्मशान शब्द के आवि वर्ण का लोप हो । इससे स का लोप । ५ से रेफलोप । २६ से श को सकार । ६ से द्वित्व । मस्सु । (श्मशानम्) शलोप । २६ से सकार । २५ से न को ण । ६२ से अनुस्वार । मसाणं । प्रश्न—श के स्थान पर सादेश करने से आदेशभूत सकार को द्वित्व क्यों नहीं होता ? उत्तर—संयुक्त वर्ण के स्थान पर जो आदेश होगा उसको ही द्वित्व होगा, क्योंकि ‘युक्तस्य’ सूत्र के अधिकार में द्वित्वविधायक सूत्र पठित है ॥ ६ ॥

मध्याह्ने हस्य ॥ ७ ॥

मध्याह्नशब्दे हकारस्य लोपो भवति । मज्झण्जो (३-२८ ह्य् = ह्, ३-५० ह्द्वि०, ३-५१ प्रथम-ह् = ज्, ४-१ आ = अ, २-४२ न् = ण, ३-५० ण्द्वि०, ५-१ ओ) ॥ ७ ॥

मध्याह्ने हस्य—अत्र हकारस्य लोपः स्यात् । मज्झण्जो ॥ ७ ॥

१ क० पु० मणोज्जो—अ० पा० । सर्वज्ञशक्तिज्ञमनोवाः । २ संजीवन्त्यादी ‘मध्याह्ने’ इति ६ सल्याकं, ‘श्मश्रु’ इत्यादिक सप्तम सूत्रम्—इति क्रमः ।

मध्याह्न शब्द में हकार का लोप हो। हकार का लोप हो गया। अवशिष्ट न को २५ से न हो गया। ६ से द्वित्व। ३३ से ध्य को झ आदेश। ६ से द्वित्व। ७ से जकार। मञ्जणो ॥ ७ ॥

ह्रस्वेषु नलमां स्थितिरूर्ध्वम् ॥ ८ ॥

ह्र-ह्र-ह्र-इत्येतेषु अधः स्थितानां नकारलकारमकाराणां स्थितिरूर्ध्व-
मुपरिष्ठाद्भवति। ह्रस्य, पुव्वण्हो (४-१ पू = पु, ३-३ र्लोपः, ३-५०
व्वि०, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ)। अवरण्हो (२-१५ प् = व्, ४-१ रा =
र, शो० पू०)। ह्रस्य, अल्हादो (४-१ आ = अ, ५-१ ओ)। ह्रस्य,
बम्हणो (३-३ र्लोपः, ४-१ आ = अ, ५-१ ओत्वम्) ॥ ८ ॥

ह्रस्वेषु नलमां स्थितिरूर्ध्वम्—एषु संयोगेषु अथ स्थितानां नलमां वर्णानां
स्थिति हकारस्य ऊर्ध्वं भवति। संयोगवर्णयोः परिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः। (ह्र) पुव्वण्हो।
अवरण्हो। (ह्र) कल्हार। आल्हादो। (ह्र) जिम्हो। बम्हणो ॥ ८ ॥

ह्र ह्र ह्र इनके संयोग में न-ल-म इन वर्णों की हकार के ऊपर स्थिति हो जाती है।
अर्थात् हकार का उक्त वर्णों के साथ व्यत्यय हो जाता है। (पूर्वाह्नः) ५९ से दीर्घ
ऊ को ह्रस्व उकार। ४ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। उक्त सूत्र से हकार-नकार की
परिवृत्ति। ५८ से अकार। २५ से न को ण। पुव्वण्हो। (अपराह्नः) पूर्ववत्
हकार-नकार की परिवृत्ति। न को ण, ह्रस्व अकारादेश। १८ से प को वकारादेश।
अवरण्हो। (कल्हारम्) परिवृत्ति। कल्हार। (आल्हादः) आल्हादो। न्यावहारिक
आल्हाद शब्द है, अतः 'कगचज' सूत्र से प्रायः पद से दकार का लोप नहीं हुआ।
(जिम्ह) जिम्हो। (ब्राह्मण) ह-म की परिवृत्ति। ५ से रेफलोप। ५८ से ह्रस्व
अकारादेश। बम्हणो ॥ ८ ॥

युक्तस्य ॥ ९ ॥

अधिकारोऽयमापरिच्छेदसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो युक्तस्ये-
त्येवं वेदितव्यम्। वक्ष्यति 'अस्थानि' (सू० ११)। अट्टी (३-११ स्थ =
ट्, ३-५० ट्द्वि०, ३-५१ ट् = ट्, ५-१८ दीर्घः) अस्थि। युक्तग्रहणं
ह्रलोऽन्त्यस्य मा भूत् ॥ ९ ॥

युक्तस्य—अधिकारोऽयम्। अतः पर ये आदेशा वक्ष्यन्ते ते युक्तस्यैवेति
वेदितव्यम्। पूर्वमेकदेशस्य विधिरासीत्। आपरिच्छेदसमाप्तेरयमधिकार ॥ ९ ॥

'युक्तस्य' यह अधिकार-सूत्र है। परिच्छेद समाप्ति तक जो कुछ कार्य होंगे, वे युक्त
वर्णों की होंगे। प्रथम-वर्ण के एकदेश की विधि कही है, अब युक्त में होगी ॥ ९ ॥

ष्टस्य ठः ॥ १० ॥

ष्ट इत्येतस्य युक्तस्य ठकारो भवति। लट्टी (२-३२ य् = ल्, शो०
पू०)। विट्टी (१-२८ सू० स्प०, शो० पू०)। यष्टिः, दष्टिः ॥ १० ॥

ष्टस्य ठः—अस्य ठ स्यात्। दिट्ठी। सिट्ठी। मुट्ठी। दट्ठ। णट्ठं। 'इष्टा-

यामप्रियायां तु ठादेशो नैव दृश्यते' । इडा-मृण्मयविशेषाः । प्रियायाम्-इडा । 'उट्'-शब्दे विकल्पेन ठादेशः । उटो, उट्ठो ॥ १० ॥

षकार-टकार-संयुक्त वर्ण को ठ आदेश हो । (इटिः) ट को ठ आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । १० से ऋ को इकार । विट्टी । एवम् (सुटिः) पूर्ववत् । सिट्टी । (सुटिः) सुट्टी । (इट्म्) ठादेश, द्वित्वादि पूर्ववत् । ९ से ऋ को अकार । वट्ट । (नट्म्) ठादेशादि पूर्ववत् । २५ से न को णकार । णट्ट । सर्वत्र इकार को दीर्घ ५२ से । 'वट्ट' इत्यादिक में अनुस्वार ६२ से, एवं सु का लोप ६० से जानना । वहाँ प्रिय अर्थ नहीं है, वहाँ ठादेश नहीं होगा । (इडा) ३ से सलोप । ६ से द्वित्व । इडा—मृण्मय वस्तु-ईट इति । उट्-शब्द में विकल्प से ठादेश होगा (उट्) पूर्ववत् उभयत्र साधुत्व है । उटो । उट्ठो ॥ १० ॥

नोट—न (२५) नो ण सर्वत्र । (६) शेषादेशबोद्धित्वमनादौ । (३३) ध्वज्योर्ज्ञः । (७) वर्णेषु युजः पूर्वः । (५) सर्वत्र लबरात् । (२६) शपो. स. । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (५९) उटूतो मधूके । (५८) अदातो यथादिषु वा (१८) पो वः ।

अस्थनि ॥ ११ ॥

अस्थिशब्दे युक्तस्य ठकारो भवति । अट्टी । (३-९ सू० स्प०) ॥ ११ ॥

अस्थनि—अस्थिशब्दे युक्तस्य स्थस्य ठ स्यात् । 'लिङ्गविपर्यास' इति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम् । अट्टी । 'कचिदन्यत्रापि स्थस्य ठत्वमिष्यते' । विसर्पस्य स्थाषातो-रूपम् । 'अनुस्वारपरस्यादेशस्य न द्वित्वम्' । विसटुलं, विसटुलम् । कचिद्ग्रहणाच्चेह-सुस्थिओ । दुस्थिओ ॥ ११ ॥

अस्थिशब्द में संयुक्त स्थ को ठ आदेश हो । (अस्थि) 'स्थ' को ठादेश । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । 'लिङ्गविपर्यासः' । कहीं-कहीं लिङ्ग बदल जाता है । अतः नपुंसक लिङ्ग का स्त्रीलिङ्ग हो गया । ५२ से दीर्घ । सुलोप ६० से । अट्टी । कहीं अन्यत्र भी 'स्थ' को ठ होता है । (विसंठुलम्) स्थ को ठ हो गया । अनुस्वार से पर आदेशादि को द्वित्व नहीं होता है । अतः ठकारद्वित्व नहीं हुआ । विसंठुलं । कचित् कथन से (सुस्थितः) सुस्थिओ, (दुस्थितः) दुस्थिओ में ठादेश नहीं होगा, किन्तु ३ से सलोप, द्वित्व, तकार, पूर्ववत् होगा ॥ ११ ॥

स्तस्य थः ॥ १२ ॥

स्तशब्दस्य थकारो भवति । उपरिलोपापवादः । इत्थो (३-५० थत्वि०, ३-५१ थू = त्, ५-१ यो) । समत्थो (३-३ रूलोपः, शो० पू०) । थुई (२-२ तूलोपः, ५-१८ दीर्घः) । थवओ (२-२ प्रायो ग्रहणात् वलोपो न, कूलोपस्तु भवति, ५-१ ओ) । कोत्थुहो (१-४१ सू० स्प०) । हस्तः, समस्तः, स्तुतिः, स्तवकः, कौस्तुभः ॥ १२ ॥

स्तस्य थः—स्त इत्यस्य थः स्यात् । कोत्थुहो ॥ १२ ॥

स्त को थ हो । (कौस्तुभः) स्त को थ हुआ । ६ से द्वित्व । ४ से तकार । १३ से हादेश । १४ से औ को ओ । ४२ से अ को ओकार । ६० से सलोप । कोत्थुहो ॥ १२ ॥

स्तम्भे ॥ १३ ॥

स्तम्भशब्दे स्तकारस्य थकारो न भवति । तंबो (३-१ स्तलोपः, ४-१७ वर्गान्तिबिन्दुः, ५-१ ओ) ॥ १३ ॥

त' स्तम्भे'—अस्य त स्यात् । तबो ॥ १३ ॥

स्तम्भशब्द में स्त को त हो । आदेश का अपवाद है । (स्तंबः) तंबो ॥ १३ ॥

स्तम्भे खः ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्दे स्तकारस्य खकारो भवति । खंभो (४-१७ वर्गान्तिबिन्दुः, ओत्वं पू०) ॥ १४ ॥

स्तम्भे ख —स्तम्भशब्दे स्तस्य ख' स्यात् । खंभो । 'स्थूणार्थे स्तस्य ख स्तम्भे नत्वन्यस्मिन् कदाचन' । ऊर्ध्वम्भो ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्द के स्त को ख हो । (स्तम्भः) ख हो गया । खंभो । केवल स्थूणा अर्थ में आदेश होगा, अन्यत्र नहीं । (ऊर्ध्वस्तम्भ) में ख नहीं होगा, किन्तु पूर्ववत् स्तको थ । द्वित्व, तकार ६ तथा ७ से । ओत्वादि पूर्ववत् । ऊर्ध्वम्भो । (अग्निस्तम्भ.) ४ से नलोप । ६ से द्वित्व । अगित्थम्भो ॥ १४ ॥

नोट—न (९) ऋतोऽत् । (१०) इह्यादिषु । (१५) नो णः सर्वत्र । (५२) सुभि सुष्पु दीर्घ । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (६०) अन्यस्य हलः । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज' पूर्व । (२३) खवथधमां हः । (१४) औत् ओत् । (४२) अत् ओत् सोः । (४) अधो मनयाम् ।

स्थाणावहरे ॥ १५ ॥

स्थाणुशब्दे युक्तस्य खकारो भवति, अहरे हरेऽभिधेये न भवति । खाणू (५-१८ दीर्घः) । अहर इति किम् ? थाणू हरो (३-१ स्तलोपः, शो० पू०, ५-१ ओ) । स्थाणुर्हरः ॥ १५ ॥

स्थाणावहरे—महेश्वरभिज्ञेऽर्थे विद्यमानस्य स्थाणुशब्दस्य स्थस्य ख स्यात् । खण्णुओ । हरे तु-थाणू ॥ १५ ॥

हर=महादेव से अतिरिक्त अर्थ में विद्यमान स्थाणु-शब्द के स्थ को ख आदेश हो । (स्थाणुकः) ख आदेश । ५८ से आ को अकार । ४१ से णद्वित्व । २ से कलोप । ४२ से ओकार । खण्णुओ । हर-अर्थ में ३ से सकारलोप । ५२ से उकार को दीर्घ । थाणू । 'स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः' । 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' अमर ॥ १५ ॥

स्फोटके ॥ १६ ॥

स्फोटकशब्दे युक्तस्य खकारो भवति । खोडओ (२-२० ट् = ड्, २-२ कलोपः, ५-१ ओ) ॥ १६ ॥

खेटके च—अत्र युक्तस्य ख स्यात् । खेडओ ॥ १६ ॥

खेटक शब्द में ख को ख आदेश हो । (खेटक.) खेडओ । कलोपादि पूर्ववत् ॥ १६ ॥

यश्चय्याभिमन्युषु जः ॥ १७ ॥

यं इत्यस्य शय्याभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य जकारो भवति । कज्जं (४-१ आ = अ, ३-५० ज्झित्वम्, ५-३० वि०) । सेज्जा (१-५ सू० स्पष्टम्) । अहिमज्जू' (२-२७ भ् = ह्, ३-५० ज्झि०, ५-१८ दीर्घः) । कार्यम्, शय्या, अभिमन्युः ॥ १७ ॥

यंशय्याभिमन्युषु ज — यं इत्यस्य शय्याभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य वर्णस्य जः स्यात् । कज्जो । मज्जा । सेज्जा । अहिमज्जू । 'यं-इत्यस्य र-लोपोऽपि शौरसेन्यां प्रयुज्यते' । अस्यो । अस्यउत्तो । शुद्धप्राकृते तु -अज्जो । अज्जउत्तो ॥ १७ ॥

यं-अक्षर और शय्या-अभिमन्यु शब्दों के संयुक्त य को जकारादेश हो । (कार्यम्) यं को जकार । ६ से द्वित्व । ५८ से ककारोत्तर आकार को अकार । लिङ्गव्यत्यय । पुल्लिङ्ग । ओत्वादि पूर्ववत् । कज्जो । (भार्या) जादेश । द्वित्व । ३८ से ह्रस्व । मज्जा । (शय्या) जकारादेश, द्वित्व । २६ से श को स । ३१ से एकार । सेज्जा । (अभिमन्युः) उक्त सूत्र से न्यु गत न्य को जादेश । द्वित्व । २३ से अ को ह् आदेश । ५२ से दीर्घ । ६० से सलोप । अहिमज्जू । शौरसेनी में यं इसके रेफ का लोप होगा । ६ से द्वित्व । आर्यः का अज्यो । आर्यपुत्रः का अज्यउत्तो । ५ से रेफलोप । २ से पलोप । ६ से तकारद्वित्व । अज्यउत्तो । प्राकृत में अज्जउत्तो ॥ १७ ॥

तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु रः ॥ १८ ॥

पतेषु शब्देषु र्यस्य रेफो भवति । तूरं (३-५४ रस्य द्वित्वं न, ५-३० वि०) । धीरं (१-३९ सू० स्प०) । सुन्देरं । अच्छेरं । पेरन्तं । (१-५ सू० स्प०) ॥ १८ ॥

तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु रः—एषु 'यं' इत्यस्य र' स्यात् । तूरं । धीरं । सुदेर । अच्छेर । पेरतो । 'शौण्डीर्येऽपि रादेश' । सौंडीरं ॥ १८ ॥

तूर्यादिक शब्दों के 'यं' इसको 'र' आदेश हो । (तूर्यम्) र आदेश हो गया । ६२ से अनुस्वार । तूरं । (धैर्यम्) यं को र आदेश । 'ईत् धैर्यं' से ऐकार को ईकार । धीरं । (सौन्दर्यम्) यं को र आदेश । ६५ से औ को उकार । ३१ से एकार । सुन्देरं । (आश्चर्यम्) र आदेश । ६४ से अ को छ । ६ से द्वित्व । ७ से एकार । ३१ से एकार । ५८ से आकार को अकार । अच्छेर । (पर्यन्तः) यं को र । ३१ से एकार, ओत्वादि पूर्ववत् । पेरतो । शौण्डीर्य-शब्द में भी 'यं' को र आदेश होता है । २६ से श को सकार, १४ से औकार को ओकार । सौंडीरं ॥ १८ ॥

सूर्ये वा ॥ १९ ॥

सूर्यशब्दे र्यकारस्य रेफादेशो भवति वा । सूरौ (५-१ ओत्वं) । सुज्जो-पक्षे (४-१ ऊ = उ, ३-१७ र्य=ज्, ३-५० ज्झि०, ओ० पू०) ॥ १९ ॥

१ क० पु० शेषादेशयोर्द्वित्वमनादायिति द्वित्वम् । तत्र अकारस्य वर्णतुल्यत्वेन युक्त्या वाद् 'वर्गेषु वृजः पूर्व' इत्यस्य न प्राप्तिः । अ० पा० । २. नामद्वयात् 'यंशय्यादि' (१।१७) सूत्रेण जकारोऽपि ।

सूर्ये वा—अत्र र् य इत्यस्य वा रः स्यात् । सूरौ । सुञौ ॥ १९ ॥

सूर्य-शब्द में 'य' को 'र' विकल्प से हो । सूरौ । पञ्च-मं-अन्देश, द्वित्व, ओत्त्व पूर्ववत् । ५९ से अकार को उकार । सुञौ ॥ १९ ॥

नोट—मं (५८) अदातो यथादिषु वा । (४१) नीडादिषु । (२) कमाक्षतवपयवां प्राणो लोप । (४२) अत ओत् सो । (३) उपरि लोपः कमाक्षतवपयसाम् । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२६) शपोः सः । (३१) ए शब्दादिषु । (२३) खघथभभां ह् । (६०) अम्भस्व ह्रलः । (५) सर्वत्र लृबाम् । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दु । (६५) उत्सौन्द्यादिषु । (६४) अत्सप्सां छ् । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (१४) औत् ओत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।

चौर्यसमेषु रिञ् ॥ २० ॥

चौर्यसमेषु शब्देषु र्यस्य रिअमित्यादेशो भवति । चोरिञ् (१-४१ औ = ओ) । सोरिञ् । वीरिञ् (२-४३ श् = स्, शे० पूर्व०) । चौर्य-शौर्य धीर्याणि । सम प्रहृणादाकृतिगणोऽयम् ॥ २० ॥

चौर्यसमेषु रिञ् —चौर्यतुल्येषु शब्देषु 'र्य' इत्यस्य रिअ आदेशः स्यात् । चोरिअ । ईषत्पृष्ठो रियादेशो यकारोऽकार एव वा । पक्षे-चोरिय । मधुरिअ, मधुरिय । अच्छरिअ, अच्छरिय । मोरिअ, सोरिय । थेरिअ, थेरियं । आचारिअ, आचारियो । धुरिअ, धुरियो । धोरिअ च । भारिअ, भारिया । अरिअ, अरियो ॥ २० ॥

चौर्यशब्द के सदृश शब्दों में र्य को रिय आदेश हो । ईषत्पृष्ठ प्रत्यय वाला 'रिय' आदेश का यकार होगा अथवा यकार का लोप होकर 'रिअ' आदेश रहेगा । उदाहरणों में स्पष्ट है । (चौर्यम्) रिय आदेश । १४ से औ को ओकार । चोरियं । पञ्च में 'रिअ' । चोरिअ । (माधुर्यम्) र्य को रिय । ५८ से आ को अकार । २३ से ध को ह । मधुरिय, पञ्च में मधुरिअं । (आश्चर्यम्) रिय आदेश । ५८ से आ को अ । ६४ से अ को छ । ६ से छकारद्वित्व । ७ से चकार । अच्छरिय, अच्छरिअ । (शौर्यम्) रियादेश । १४ से औ को ओ । २६ से श को स । सोरियं, सोरिअं । (स्यौर्यम्) १३ से ऐ को एकार । ३ से सलोप । थेरिय, थेरिअं । सर्वत्र नपुंसक-लिङ्ग में ६२ से अनुस्वार होगा । (आचार्यः) २ से चलोप । रियादेश । आचारियो, आचारिओ । ४२ से ओकारादि पूर्ववत् । (धुर्यः) धुरियो, धुरिओ । किसी किसी पुस्तक में 'धोरिओ' है, वहाँ 'उत् ओत् ०' से उ को ओ होगा । (भार्या) भारिया, भारिआ । (आर्यः) अरियो-अरिओ । ५८ से आ को अकार ॥ २० ॥

पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः ॥ २१ ॥

एषु शब्देषु र्यस्य लकारो भवति । पल्लत्थं (३-५० लृङ्, ३-१२ स्त् = थ्, ३-५० थृङ्, ३-५१ थ् = त्, ५-३० बि०) । पल्लाणं (पूर्ववत्) । सोअमल्लं (१-१२ स्त् ० स्पष्टम्) ॥ २१ ॥

पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः—एषु र्यस्य ल स्यात् । पल्लत्थ । पल्लाण ।

सोममहं । पल्लन्ति । पल्लंकी । 'आर्द्रे विभाषा लृत् स्यात् ओकाररचेभ्यते बुधैः' । ओर्द्धं, अल्ल । ओर्द्धं, अर्द्धं ॥ २१ ॥

पर्यस्त-पर्याण-सौकुमार्य शब्दों में 'य' को 'लृ' हो । (पर्यस्तम्) लादेश । १ से द्वित्व । २९ से स्त को य । १ से द्वित्व । ३० से तकार । पल्लत्वं । (पर्याणम्) लादेश । पल्लानं । (सौकुमार्यम्) लादेश । १४ से औ को ओकार । २ से कलोप । 'अभ्युक्टादिषु' से उकार को अकार । ५८ से आ को अ । सोममहं । परि-पूर्वक अस् धातु निष्ठाप्रत्ययान्त ही लेना यह नियम नहीं । पर्यस्यन्ति । 'स्यस्तबोरपि वा टत्वम्' इससे टकार । १ से द्वित्व । ४ से वलोप । १३ से र को ल । द्वित्व । पल्लन्ति । पृथम् (पर्यङ्क) का पल्लंकी सिद्ध कर लेना । अतः 'वसन्तराजादि'मान्य लृत्वप्रतिपादक वार्तिक निरर्थक है । आर्द्रशब्द में र्द्र को ल आदेश और आकार को ओ विकल्प से हो । जहाँ लादेश और ओकार हुआ, वहाँ १ से ल को द्वित्व । ओर्द्धं, जहाँ ओकार नहीं हुआ केवल लादेश हुआ वहाँ ५८ से अकार । अल्ल । ओकार के विकल्प में ५ से उभयरेफ का लोप । शेषभूत द को और आदेशभूत ल को १ से द्वित्व । अल्लं, अर्द्धं ॥ २१ ॥

नोट—न (१४) औत् ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२३) लघयधर्माः । (६४) अस्तप्सा छ् । (६) शेषादेशयोद्वित्वमनादौ । (७) वर्णेषु युजः पूर्वः । (२६) शपोः स । (१३) ऐत् एत् । (३) उपरि लोपः कण्ठतदपवसात् । (६९) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (२) कण्ठजतदपयर्षा प्राप्ते लोप । (४२) अत ओत्सोः । (२९) स्तस्य थः । (४) अधो मनयाम् । (६३) हरिद्रादीनां रो लः ।

तस्य टः ॥ २२ ॥

तं इत्येतस्य टकारो भवति । केवट्टो (१-३४ ऐ = ए, प्रायोप्र-हणात् वलोपो न, ३-५० टद्धि०, २-२ कलोपः, ५-१ ओ) । णट्टो । णट्टई । (२-४२ न् = ण्, शो० पू०) । कैवर्तक, नर्तक, नर्तक्यः' ॥ २२ ॥

तस्य ट — अस्य टादेश स्यात् । पमट्टई । नट्टई । केवट्टो । वट्टो । वट्टा । अट्टो । 'स्यस्तबोरपि वा टत्व क्रियते क्वापि शाब्दिकैः' । पल्लट्टो । पल्लट्टो । पल्लट्ट्यो । व्यवस्थित-विभाषाभयणाजेह-विणस्सतो ॥ २२ ॥

तं को ट आदेश हो । (प्रवर्तते) ५ से रेफलोप । २ से वलोप । तं को ट । १ से द्वित्व । आत्मनेपद वा परस्मैपद । पमट्टई । (नर्तकी) तं को ट आदेश, द्वित्व, कलोप पूर्ववत् । २५ से न को ण । णट्टई । (कैवर्तः) केवट्टो । 'कण्ठज' से लोप प्राधिक है अतः वलोप नहीं होगा । (वर्ति) वट्टी । (वसम्) ४ से मलोप । 'तं' को टादेश । लिङ्गव्यत्यय से स्त्रीत्व । वट्टा । (आर्तः) तं को ट । ५८ से अकार । द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । अट्टो । कहीं कहीं स्य और स्त को भी टादेश होता है । (पर्यस्यम्) 'पर्यस्तपर्याण०' में निष्ठा प्रत्यय की अविवक्षा होने से ल आदेश । 'स्यस्तबोरपि' से स्य को ट आदेश । पूर्ववत् टद्धित्व । पल्लट्टो । (पर्यस्तः) पूर्ववत् अभ्यकार्य, टादेश विकल्प से । पल्लट्टो । पञ्च में-पल्लट्ट्यो । पूर्वसूत्र में साधुत्व विक्षा

विषा है। व्यवस्थित विकल्प होने से कहीं नहीं भी होगा। (विनश्यन्) २५ से न को ण। ४ से यलोप। २६ से सकार। ६ से द्वित्व। विणस्सतो ॥ २२ ॥

पत्तने ॥ २३ ॥

पत्तनशब्दे युक्तस्य टकारो भवति। पट्टणं (३-५० ट्ठि०, २-३ ४२ न = ण्, ५-३० बि०) ॥ २३ ॥

मृत्तिकापत्तनयोश्च—एतयोर्युक्तस्य तस्य ट स्यात्। मट्टिआ। पट्टणं ॥ २३ ॥

मृत्तिका और पत्तन शब्द के द्वित्व त को ट हो। (मृत्तिका) त को ट। द्वित्व। २ से कलोप। ९ से ञ को अकार। मट्टिआ। (पत्तनम्) टकारादेश, द्वित्व। २५ से न को ण। पट्टणं ॥ २३ ॥

न धूर्तादिषु ॥ २४ ॥

धूर्त इत्येवमादिषु त इत्येतस्य टकारो न भवति। धुत्तो (३-३ र्लोपः, ३-५० त्ठि०, ५-२९ ह्रस्वः, ५-१ ओ)। कित्ति (३-३ र्लोपः, ३-५० त्ठि०, ५-२९ ह्रस्वः)। वत्तमाणं (३-३ र्लोपः, ३-५० त्ठि०, २-४२ न = ण्, ५-३० बि०)। वत्ता (४-१ आ = अ, ३-३ र्लोपः, शे० पू०)। आवत्तो (५-१ ओ, शे० पू०)। संवत्तओ (३-३ र्लोपः, ३-५० त्ठि०, २-२ क्लोपः, शे० पू०)। णिवत्तओ (२-४२ न = ण्, शे० पू०)। वत्तिआ (३-३ र्लोपः, ३-५० त्ठि०, २-२ क्लोपः)। अत्तो। कत्तरी। मुत्ती (पूर्ववद्र्लोपो ह्रस्वादिकञ्च)। धूर्तः, कीर्तिः, वर्तमानम्, वार्ता, आवर्तः, संवर्तकः, निवर्तकः, वर्तिका, आर्तः, कर्तरी, मूर्तिः ॥ २४ ॥

न धूर्तादिषु—एषु तस्य टकारो न स्यात्। धुत्तो। मुत्तो। मुहुत्त। कत्तरी। आवत्तो। कित्ति। वत्ता। भत्तारो। कत्तारो ॥ २४ ॥

धूर्तादिक शब्दों में त को ट आदेश नहीं होगा। (धूर्त, मूर्त, मुहुर्तः) सर्वत्र ५ से रेफलोप। ६ से तद्वित्व। ५९ से उकार। धुत्तो, मुत्तो, मुहुत्तो। (कर्त्तरी) कत्तरी। (आवर्त्त) आवत्तो। (कीर्ति) 'इदीत' पानीयादिषु से ई को इकार। कित्ति। (वार्ता) ५८ से अकार। वत्ता। (भर्तारः, कर्तारः) भत्तारो। लोप, द्वित्व, पूर्ववत् ॥ २४ ॥

गर्ते डः ॥ २५ ॥

गर्तशब्दे तस्य डकारो भवति। गड्डडो (३-५० ड्ठि०, ५-१ ओ) ॥

गर्ते डः—अत्र तस्य ड स्यात्। गड्डो ॥ २५ ॥

गर्त-शब्द में त को ड हो। ६ से द्वित्व। गड्डो ॥ २५ ॥

गर्दभसंमर्दवितर्दिबिच्छर्दिषु र्स्य ॥ २६ ॥

एतेषु र्सस्य ङो भवति । गङ्ङहो (३-५० छ्त्रि०, २-२७ म् = ह्, ५-१ ओ) । संमङ्ङो (पूर्व०) । विअङ्ङी (२-२ तलोपः, ३-३ तलोपः, छ्त्रि० ५०, ५-१८ दीर्घः) । विछङ्ङी (पूर्व०) ॥ २६ ॥

गर्दभसंमर्दवितर्दिविच्छर्दिषु र्सस्य—एषु र्सस्य वा ङादेशः स्यात् । गङ्ङहो, गङ्ङहो । समङ्ङो, समहो । विअङ्ङी, विअही । विच्छङ्ङी, विच्छही ॥ २६ ॥

गर्दभ इत्यादिक शब्दों में र्द को विकल्प से ङ हो । (गर्दभः) र्द को ङ, द्वित्व । २३ से भ को ह । गङ्ङहो । पक्ष में—५ से सर्वत्र रेफलोप । द्वित्व । गङ्ङहो । (संमर्दः) संमङ्ङो, संमहो । विअङ्ङी, विअही । विच्छङ्ङी, विच्छही । ङादेशः, रेफलोप, द्वित्व, पूर्ववत् ॥ २६ ॥

त्यथ्यद्यां चछजाः ॥ २७ ॥

त्य-थ्य-द्य इत्येतेषां च-छ-ज इत्येते यथासंख्यं भवन्ति । त्यस्य, णिष्ठां (२-४२ न् = ण, ३-५० च्छ्रि०, ५-३० वि०) । पञ्चच्छं (३-३ तलोपः, ३-३० क्ष = छ्, ५-३० वि०) थ्यस्य, रच्छा । मिच्छा । पच्छं । (३-५० छ्त्रि०, ३-५१ छ् = च्) । द्यस्य, विजा (३-५० ज्छ्रि०) । बेज्जो (१-३४ पे = ए, पूर्व० ज्छ्रि०, ५-१ ओ) । नित्यम्, प्रत्यक्षम्, रथ्या, मिथ्या, पथ्यम्, विद्या, वैद्यः ॥ २७ ॥

त्यथ्यद्यां चछजा — एषा यथासंख्यमेते आदेशा स्युः । (त्यस्य) पञ्चखं । मञ्चलोओ । सच्च । णिच । (थ्य०) पच्छो । गौपच्छो । रच्छा । मिच्छा । (द्य०) अज्ज । विजा । जूअ । मज्ज । पडिबज्जइ । 'यथाप्राप्तो यलोपोऽपि त्यथ्यद्येषु तु दृश्यते' । अत्तओ । सामत्थ । आत्तिथ् । गद् । अयद् ॥ २७ ॥

त्य, थ्य, द्य, इनको क्रम से च छ ज आदेश हों । उदाहरण—(प्रत्यक्षः) त्य को च आदेश । ६ से द्वित्व । ३४ से ण को ख । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । अनुस्वार, ओकार, सर्वत्र पूर्ववत् । रेफलोप ५ से । पञ्चख । (मत्स्यलोकः) रेफलोप, चकारादेश, पूर्ववत् । २ से कलोप । मञ्चलोओ । (सत्यम्) त्य को च, द्वित्व पूर्ववत् । सच्च । (नित्यम्) २५ से न को ण । णिष्ठां । (थ्य) (पथ्य) उक्त सूत्र से छ । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । पच्छो । (नेपथ्यः) पूर्ववत् छकार, द्वित्व, चकारादेश । २५ से णकार । जेपच्छो । एवम् (रथ्या) रच्छा । (मिथ्या) मिच्छा । (द्य०) (अद्य) द्य को जकार । ६ से द्वित्व । अज्ज । (विद्या) विजा । (द्युतम्) द्य को ज । २ से तलोप । जूअं । (मद्यम्) मज्ज । (प्रतिपद्यते) ५ से रेफलोप, 'प्रतिषेत्तस०' से त को ङ । १८ से ष को ब । द्य को ज, द्वित्व । आत्मनेपद के स्थान पर परस्मैपद । २ से तलोप । पडिबज्जइ । 'त्य, थ्य, द्य' तीनों में प्रयोगानुसृत यकार का लोप भी होता है । (अत्ययः) ४ से त्य के य का लोप । ६ से द्वित्व । २ से यलोप । ४२ से ओकार । अत्तओ । (सामर्थ्यम्)

पूर्ववत् बलोप । ४ से रेफलोप । द्वित्व ६ से, तकार ७ से । सामर्थ्य । (आतिथ्यम्)
जातिस्थं । (गद्यम्) गहं । (अवद्यम्) अबहं ॥ २७ ॥

ध्यह्योर्मः ॥ २८ ॥

ध्य-ह्य इत्येतयोर्ज्ञकारो भवति । ध्यस्य, मज्झं (३-५० झझि०, ३-५१ झ = ज्, ५-३० बि०) । अज्झाओ (५-१ ओ, शो० पू०) । ह्यस्य, वज्झओ (४-१ आ = अ, २-२ कलोपः, शो० पू०) । गुज्झओ (पूर्व०) । मध्यः, अध्यायः, बाह्यकः, गुह्यकः ॥ २८ ॥

ध्यह्योर्मः^१—एतयोर्मः स्यात् । सक्ता । वक्ता । गुज्झ । सणज्झइ । जुज्झइ । गुज्झइ । 'वक्तव्य साध्वसेष्वस्य क्तादेशोऽपि विभाषया' । सज्झस । पत्ते-साहस ॥ २८ ॥

ध्य-ह्य इनको झ हो । (सध्या) झादेश । ६ से द्वित्व अनुस्वार से पर को नहीं होता है । संसा । (वन्ध्या) बन्धा । (गुह्यम्) ६ से द्वित्व । ७ से जकार । गुज्झ । (सनझाते) णकारादि भी पूर्ववत् । सणज्झइ । (युध्यते) २५ से य को जकार । जुज्झइ । (मुझाते) मुज्झइ । 'साध्वस' शब्द में झादेश विकल्प से होगा । जहाँ झादेश हुआ वहाँ द्वित्व, जकार, पूर्ववत् । ५८ से अकार । सज्झसं । पत्त में ५ से बलोप । २३ से धकार को हकार । साहस ॥ २८ ॥

नोट—न (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (५८) अदातो यथादिषु वा । (५) सर्वत्र लवराम् । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (२५) नो णः सर्वत्र । (४) अधो मनयाम् । (२६) शुभो स । (९) ऋतोऽत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।

✓✓✓

ष्कस्कक्षां खः ॥ २९ ॥

ष्कस्कक्षां खकारो भवति । ष्कस्य, सुक्खं (३-५० ख्झि०, ३-५१ ख् = क्, ५-३० बि०) । पोक्खरो (१-२० खू० स्प०) । स्कस्य, खंधो । खंधो । (४-१७ वर्गान्त बि०, ५-१ ओ) । क्षस्य, खदो । जक्खो (२-३१ खू० स्प०) ॥ २९ ॥

ष्कस्कक्षां खः—एषां ख स्यात् । 'ष्कस्कयोरत्र खादेशो व्यवस्थितविभाषया' । तेन-सुक्ख, सुक् । पोक्खर, पोक्कर । णिक्खओ, णिक्कओ । (स्क०) खंधो । क्वचिच्चैव, दुक्कर । णिक्खो । सक्कअ । संकारो । णमक्कारो । तक्करो । (क्षस्य) जक्खो, रक्खओ ॥ २९ ॥

ष्क-स्क-क् इनको ख आदेश हो । स्क और ष्क को विकल्प से हो । (शुष्कम्) २६ से श को सकार । प्रकृत सूत्र से ष्क को ख । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । सुक्खं । पत्त में ३ से बलोप । शेष क को द्वित्व । सुक् । (पुष्करम्) १ से उ को ओ । अन्य कार्य पूर्ववत् । पोक्खरं । पोक्करं । (निष्कय) ५ से रेफलोप । ष्क को ख विकल्प से । २५ से न को ण । २ से यलोप । द्वित्व, ख को क पूर्ववत् । णिक्खओ । पत्त में-३ से बलोप । ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । णिक्कओ । (स्कन्ध) स्क को ख हो गया । खंधो । कहीं ष्क स्क को ख आदेश नहीं होगा । (दुष्करम्)

१ शुष्क, पुष्कर, स्कन्द, स्कन्ध, क्षत, यक्षा । सुक्खमिति पाठे मुष्क इति ।

२ एव सजीव्यादिसंमत पाठः ।

३ से कलोप । ७ से द्वित्व । बुद्धर । (निष्कृपः) १५ से न को ण । ९ से ऋ को अकार । १८ से प को व । अन्य कार्य पूर्ववत् । (संस्कृतम्) सादेश नहीं हुआ । 'मांसादिषु वा' से अनुस्वारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । सङ्ख्यं । (संस्कारः) संस्कारो । (नमस्कारः) पूर्ववत् । न को ण, सलोप, कद्वित्व । नमस्कारो । परंतु 'णमो अरि-हताणं'—इस आर्ष प्रसिद्ध मन्त्र में 'एसो पच णमुक्कारे' सध्वपावपणासणो । मंगलाण अ सध्वेसि पढमं हवइ मगलं ॥ इस वचन में 'णमुक्कार' उकारयुक्त है, अतः आर्षत्वात् अथवा ३५ से अ को उ हो जायगा । 'णमुक्कारो' यही होगा । (तस्करः) तस्कारो । (च) (यचः) २४ से य को ज आदेश । स्वादेश, द्वित्वादि पूर्ववत् । जन्तो । (राक्षसः) ५८ से आ को अकार, अन्य कार्य पूर्ववत् । रक्षसो ॥ २९ ॥

अक्ष्यादिषु च्छः ॥ ३० ॥

अक्षि इत्येवमादिषु क्षकारस्य च्छकारो भवति । अच्छी (३-५० छद्भि०, ३-५१ छ=च्, ५-१८ वीर्घः) । लच्छी (३-२ मलोपः, शो० पू०) । छुण्णो (५-१ ओ) । छीरं (स्पष्टं) । छुओ (३-३ वलोपः, ३-५० ध्वि०, ३-५१ ध्व=व्, ५-१ ओ) । उच्छिस्तो (३-१ तपयोत्तोपः, ३-५० छद्भि०, ३-५१ चत्वं, ३-५० त्वि०, ५-१ ओ) । सरिच्छं (१-२ सू० स्प०) । उच्छू (१-१५ सू० स्प०) । उच्छा (५-४७ आत्मवत् कार्य, शो० पू०) । रिच्छो (१-३ ऋ=रि, ३-५० छद्भि०, ३-५१ छ=च्, ५-१ ओ) । मच्छिन्ना (२-२ कलोपः, शो० पू०) । छुअं (२-२ तलोपः, ५-३० वि०) । छुरं (५-३० वि०) । छेत्तं (३-३ रलोपः, ३-५० त्वि०, ५-३० वि०) । वच्छो (३-५० छद्भि०, ३-५१ छ=च्, ४-१८ पुं०, ४-६ सलोपः, ५-१ ओ) । दच्छो (पू०) । कुच्छी (५-१८ वीर्घः, शो० पू०) । अक्षि-लक्ष्मी-क्षुण्ण-क्षीर-क्षुब्ध-उक्षित-सदक्ष-इक्षु-उक्षन्-क्षार-ऋक्ष-मक्षिका-क्षुत-क्षुर-^१क्षेत्र-वक्षस्-^२वक्ष-कुक्षि-इत्येवमादयः^३ ॥ ३० ॥

अक्ष्यादिषु छः—एषु छ रयात् । अच्छीह । छीर । छुरं । छार । मच्छिन्ना । रिच्छो । लच्छी । छुहा । दच्छो ॥ ३० ॥

अक्ष्यादिक शब्दों में छ को छ आदेश हो । (अक्षिणी का अक्षिणि) छ को छकार, ६ से द्वित्व, ७ से च आदेश । अच्छीह । विभक्ति-कार्य पञ्चम-परिच्छेद में कहेंगे । (क्षीरम्) छ आदेश । आदिस्थ छकार है, अतः द्वित्व नहीं होगा । क्षीर । (क्षुरम्) छुरं । (क्षारम्) छार । (मक्षिका) यहाँ आदेशभूत छ आदिस्थ नहीं है, अतः द्वित्व चकार हो जायगा । २ से कलोप । मच्छिन्ना । (ऋक्षः) १२ से ऋ को रि । छारेश । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । रिच्छो । (लक्ष्मीः) ४ से मलोप, अन्य कार्य पूर्ववत् । लच्छी । (छुहा) ३३ से ध को ह । छुहा । (वक्षः) वक्षो ।

१ चक्षारहितवृक्षकार आदेशो बोध्य । तथैव च छुण्णादिषु वृद्धते । २ क्षुरे विकृतः । छुरो, क्षुरो इति पठन्ति केचित् । ३ वृक्ष इति केचित् । ४ भार्ये इच्छ, क्षीर, सारि-नक्षमिन्माषपि दृश्यते । हे० ।

नोट—अं. (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादी (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३४) क्त्स्नोः सः । (५) सर्वत्र लवराम् । (२) कगञ्जतदप्यनो प्रायो कोपः । (२५) नो जः सर्वत्र । (१८) यो व. (४) अयो मनयाम् । (४२) जत ओत् सौः । (२४) आदेशो जः । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२३) खचथभमां हः । (२६) शयोः सः ।

क्षमावृक्षक्षणेष्वा ॥ ३१ ॥

एतेषु क्षकारस्य छकारो भवति वा । छमा, खमा^१ (३-२९ क्ष = ख्) । वच्छो, रुक्खो (१-३२ सू० स्प०) । छणं, खणं (पक्षे ३-२९ क्ष = ख्, ५-३० बि०) । 'वृक्ष'शब्दे ऋकारस्याकारे कृते, क्षणशब्दे चोत्सवाभिधायिनि छत्वमिष्यते^२ ॥ ३१ ॥

क्षमावृक्षक्षणेष्वा—एषु वा छ स्यात् । पक्षे खः । छमा, खमा । वच्छो, रुक्खो । छणो, खणो । 'उत्सवार्थे क्षणे छत्व, मुहूर्ते तु खणो भवेत्' । सूत्रे क्षमेति केचित् ॥ ३१ ॥

क्षमा-वृक्ष-क्षण शब्दों में ख को छ विकल्प से हो । (क्षमा) 'अः क्षमाश्लाघयोः' इससे ख और मकार का विश्लेषण करके मध्य में अकारागम होगा । ख को छकार । छमा । पक्ष में ३४ से ख को ख आदेश । खमा । (वृक्ष.) ९ से ऋ को अकार । छकार आदेश । ६ से छकारद्वित्व । ७ से चकार । ओत्वं पूर्ववत् । वच्छो, पक्ष में 'वृक्षे वेन रुवी' १।३३ । से वृ को रु आदेश । ३४ से ख को ख आदेश । द्वित्व, कादेश पूर्ववत् । रुक्खो । (क्षण.) छादेश । छणो । पक्ष में-खणो । 'उत्सव अर्थ में छादेश छणो और मुहूर्त अर्थ में खणो । कोई 'क्षमा' के स्थान पर 'खमा' पढ़ते हैं । पूर्ववत् साधुव ॥ ३१ ॥

ष्मपक्षमविस्मयेषु म्हः ॥ ३२ ॥ ✓

ष्म—इत्येतस्य पक्षमविस्मयशब्दयोश्च युक्तस्य म्हकारो भवति । ष्मस्य, गिम्हो (३-३ रेफलोपः, ह्रस्वः संयोगे—ई = इ, ५-१ ओ) । उह्मा (५-४७ आत्मवत् कार्य्यं, शो० पू०) । पम्हो (५-१ ओ, शो० पू०) । विम्हओ (२-२ यलोपः, शो० पू०) । ग्रीष्म, उष्मन्, पक्षमन्, विस्मयाः ॥

ष्मपक्षमविस्मयेषु म्हः—एषु युक्तवर्णस्य म्हादेशः स्यात् । गिम्हो । पम्हो । विम्हओ ॥ ३२ ॥

ष्म को और पक्षम-विस्मय शब्दों के युक्त वर्ण को 'म्ह' आदेश हो । (ग्रीष्मः) ष्म को म्ह आदेश । ३६ से ईकार को इकार । ५ से रेफलोप । गिम्हो । (पक्षम) ष्म को म्ह आदेश । लिङ्गव्यत्यय । नपुसक-लिङ्ग का पुलिङ्ग । पम्हो । (विस्मयः) स्म को म्ह आदेश । २ से यलोप । विम्हओ ॥ ३२ ॥

नोट—न. (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादी (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३) उपरि कोपः कगञ्जतदप्यनम् । (१) उत ओत् गुणसमेष्टु । (५) सर्वत्र लवराम् ।

१. क्षमा पृथिवी, खमा क्षान्ति । हे० । २. क० पु० खणो । क्षण उत्सव इत्यर्थः । अ० पा० । ३. सजीवनीसमत. पाठोऽयम् ।

(२५) नो णः सर्वत्र । (२) कणचञ्जतदपञ्चवा प्रायो लोपः । (९) ऋतोऽयः । (१८) पो वः । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (३४) आदेशो जः । (५४) अदातो वयादिबु वा । (२२) ऋ रीति । (४) अधो मनयाम् । (२३) क्षत्रयञ्जना हः ।

ह्रस्वणक्षणाभ्रां णः ॥ ३३ ॥

ह्रादीनां ण्ह इत्ययमादेशो भवति । ह्रस्य, षण्हवी, जण्ह (५-१८ दीर्घः) । स्नस्य, ण्हानं (५-३० बि०, २-४२ न् = ण्) । पण्हुवं (३-३ रूलोपः, १२-३' त् = व्, ५-३० बि०) । ण्स्य, विण्ह (५-१८ दीर्घः) । कण्हो (३-६१ विप्रकर्षात् ऋ = अ, ५-१ ओ) । क्षस्य, सण्हं (२-४३ श् = स्, विप्रकर्षात् बाहुलकेन लस्यात्वे, ५-३० बिन्दुः) । तिण्हं (ह्रस्वः संयोगे ती = ति, शे० पू०) । णस्य, पण्हो (३-३ रूलोपः, ५-१ ओ) । सिण्हो (२-४३ श् = स्, शे० पू०) । वङ्गिः, जहनुः, क्षानम्, प्रस्तुतम्, विष्णुः, कृष्णः, श्लक्ष्णं, तीक्ष्णम्, प्रश्नः, शिश्नः ॥ ३३ ॥

ह्रस्वणक्षणाभ्रां ण्ह—एषां ण्ह स्यात् । जण्ह । जाण्हवी । ण्हानं । जोण्ह । विण्ह । जिण्ह । तिण्ह । 'तीव्रार्थे तीक्ष्णशब्दे ण्हो, निशितार्थे तु खो भवेत्' । निशि तार्थे तु-तिक्ख । श्लक्ष्णम् । 'उपरि क्वापि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य वा' । इति शलोप । लण्ह । (रनस्य) पण्ह । अण्हन्तो ॥ ३३ ॥

ह्रस्व-ण-क्ष-अ इनको ण्ह आदेश हो । (जह्नु) ह्र को ण्ह आदेश । कोई 'अधो मनयाम्' से नकारलोप के अनन्तर ण्ह मानते हैं । परन्तु चित्वात्वात् प्रथम ही ण्ह हो जायगा । ५२ से दीर्घ । (जाह्वी) जाण्हवी । (स्नानम्) ण्हानं । २५ से न को ण । (ज्योत्स्ना) २ से तलोप । ४ से यलोप । ण्हादेश । जोण्ह । (विष्णुः) ५२ से उकार । विण्ह । (जिष्णुः) जिण्ह । (तीक्ष्णम्) ३६ से ह्रस्व इकार । षण्ह को ण्ह आदेश । तिण्हं । तीव्र अर्थ में तिण्हं । निशित तीक्ष्ण अर्थ में तिक्ख । ४ से नलोप । ३४ से ख आदेश । ६ से द्वित्व, ७ से ककार । (श्लक्ष्णम्) 'उपरि क्वापि' से शलोप । लण्ह । (प्रश्नः) ५ से रेफलोप । पुंलिङ्ग का प्राकृतत्वात् खीलिङ्ग । पण्ह । (अश्नन्) अण्हन्तो ॥ ३३ ॥

चिह्ने न्वः ॥ ३४ ॥

चिह्नशब्दे युक्तस्य न्व इत्ययमादेशो भवति । चिन्धं । (१-१२ सू० स्प०) ॥ ३४ ॥

चिह्ने न्व —अत्र न्वः स्यात् । चिन्ध ॥ ३४ ॥

चिह्न शब्द में ह्र को न्व आदेश हो । (चिह्नम्) ण्हादेश । चिन्धम् ॥ ३४ ॥

व्यस्य फः ॥ ३५ ॥

व्य इत्येतस्य फ इत्ययमादेशो भवति । वुप्फं (३-५० फङ्गि०, ३-५१ फ् = व्, ५-३० बि०) । सप्फं (२-४३ श् = स्, शे० पू०) । विष्फा-

ओ । (२-३२ नू = ण्, २-२ प्लोपः, फ्रुद्धित्वं पत्वं च पू०, ५-१ ओ) ।
पुष्पम्, शष्पम्, निष्पापः ॥ ३५ ॥

स्पस्य फ'—ष इत्येतस्य फ' स्यात् । पुष्फं । सप्फं । निष्फाओ । निष्फण्णं ।
'श्लेषशब्दे तु फादेशः ष इत्यस्य प्रवक्षते' । सेष्फो । सलेसमा इति लोके ॥ ३५ ॥
ष को फ आदेश हो । (पुष्पम्) फ आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से पकार । पुष्फ ।
(शष्पम्) २६ से ष को सकार । अन्यकार्यं पूर्ववत् । सप्फं । (निष्पापः) २५ से
न को ण । २ से पलोप । फादेशादि पूर्ववत् । निष्फाओ । अथवा 'प्रायो लोपः'
निष्फावो । (निष्पन्नम्) निष्फण्ण । श्लेष-शब्द में भी ष को फ आदेश होता है ।
५ से लकार का लोप । २६ से ष को स । फ आदेशादि पूर्ववत् । सेष्फो ।
'सलेस्मा' लोक में होता है । शकार-लकार का वर्ण विरलेषण करके मध्य में अकारागम ।
२६ से ष को सकार । सलेस्मा ॥ ३५ ॥

स्पस्य सर्वत्र स्थितस्य ॥ ३६ ॥

स्प इत्येतस्य सर्वत्र स्थितस्य फ इत्ययमादेशो भवति । फंसो
(४-१५ बिन्दुः, ३-३ प्लोपः, २-४३ श=स्, ५-१ ओ) । फण्णं (२-४२
नू = ण्, ५-३० बि०, शो० पू०) स्पर्शः, स्पन्दनम् ॥ ३६ ॥

स्पस्य—स्पस्य फः स्यात् । फंसो । 'बिन्दुादीद्विपरस्येह द्वित्वं शेषस्य नेष्यते । क्वचि-
त्सत्यक्चित्पस्य लोपः स्यात्पर इष्यते' । परोप्परं । वणस्सई । क्वचित् छादेशोऽपि—छिहा ॥
स्प को फ आदेश हो । (स्पर्श) स्प को फ आदेश । ५ से रेफलोप । २६ से
श को स । ६१ से अनुस्वारागम । (बिन्दु०) अनुस्वार-आकार-ईकार-उकार से पर
लोपादि से अवशिष्ट वर्ण को द्वित्व नहीं होता है । असः सकार को द्वित्व नहीं हुआ ।
फंसो । 'स्प' अक्षर के कहीं सकार का और कहीं पकार का लोप हो । (परस्परम्)
सलोप । ६ से द्वित्व । ३५ से बहुलग्रहण से अकार को ओकार । परोप्पर ।
(वनस्पति.) पलोप, सद्वित्व । ५२ से इकार को दीर्घ । २ से तकारलोप । २५ से
न को ण । वणस्सई । कहीं स्प को छुकारादेश भी होता है । (स्पृहा) १० से
शकार को इकार । छिहा ॥ ३६ ॥

नोट—न (३४) फ्रुद्धित्वं सः । (९) ऋतोऽत् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ।
(७) वर्गेषु युजः पूर्व । (३६) इक्षितः पानीयादिषु । (५) सर्वत्र लवणम् ।
(२) कणञ्जतदपयमां प्रायो लोपः । (४) अधो मनयाम् । (५२) सुमिषुप्सु दीर्घ ।
(२६) शपोः सः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

सि च ॥ ३७ ॥

स्पस्य क्वचित् सि इत्ययमादेशो भवति । पाडिसिद्धी । (१-२ सू०
स्प०) । प्रतिस्पर्शी ॥ ३७ ॥

वाग्येऽश्रुणि हः ॥ ३८ ॥

वाग्यशब्दे ष इत्येतस्य हकारो भवति अश्रुणि वाच्ये । बाहो

(५-१ ओ, ३-५४ इत्थिं न) । अश्रुषि किम् ? बष्को (४-१ वा = ब, ३-३५ ष् = फ्, ३-५० फत्ति०, ३-५१ फ् = प्, ५-१ ओ) । उह्य' (५-४७ आत्मवत्) । बाष्पः, ऊष्मा ॥ ३८ ॥

बाष्पेऽश्रुणि हः—अश्रुण्यर्थे बाष्पशब्दस्य ष्स्य ह' स्यात् । बाहो । मण्डूक-
प्लुत्या वेति संबध्यते । तेन—'बष्मोक्त्वं करइस्सं' इत्यादौ न । 'कचिद् दक्षिण-
शब्देऽपि क्षस्य हादेश इत्यते' । दाहिणो । कचिद्ग्रहणात् न सर्वत्र । दक्षिणो ।
दक्षिण्यं-इत्यादौ न ॥ ३८ ॥

अश्रु-अर्थ में बाष्पशब्द के ष को ह आदेश । (बाष्पः) ह आदेश हो गया ।
बाहो । 'मण्डूकप्लुति' से 'बष्मोक्त्वं करइस्सं' से वा की अनुवृत्ति खाने से यह
अर्थ होगा कि कहीं ह आदेश नहीं होगा । जैसे—'बष्मोक्त्वं करइस्सं', 'ष्स्य कः' से
फ आदेश । द्वित्व, पकार पूर्ववत् । 'बष्फ' इति । कहीं 'दक्षिण'शब्द में भी ष को
ह आदेश होता है । (दक्षिण') ष को हकार । दाहिणो । कचिद् ग्रहण है, अर्थात्
कहीं किसी स्थलविशेष में होगा, सर्वत्र नहीं । अतः (दक्षिण') में ह आदेश नहीं
होगा । किन्तु ३४ से ष को ख आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । दक्षिणो ।
(दाक्षिण्यम्) पूर्ववत् ष को ख आदेश, द्वित्व, ककार । ४ से यलोप । शेष गकार
को ६ से द्वित्व । ५८ से आकार को इस्व अकार । दक्षिण्यं ॥ ३८ ॥

कार्षापणे ॥ ३९ ॥

कार्षापणशब्दे युक्तस्य हकारो भवति । काहावणो (२-१५ प् =
व्, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) ॥ ३९ ॥

कार्षापणो—अत्र युक्तस्य ह स्यात् । काहावणो ॥ ३९ ॥

कार्षापणशब्द में युक्त 'व' को ह होय । (कार्षापणः) वं को ह आदेश । १८ से
प को वकार । काहावणो ॥ ३९ ॥

अत्सप्सां छः ॥ ४० ॥

एतेषां छकारो भवति । अस्य, पच्छिमं (३-५० छत्ति०, ३-५१
छ = च्, ४-१२ बि०) । अच्छरं (१-५ स्त्वं स्प०) । त्सस्य, वच्छो
(५-१ ओ) । वच्छरो (३-५० छत्ति०, ३-५१ छ् = च्, ५-१ ओ) ।
प्सस्य, लिच्छा । जुगुच्छा (स्पष्टम्) । पश्चिमम्, आश्चर्यम्, वत्सः,
वत्सरः, लिप्सा, जुगुप्सा ॥ ४० ॥

अत्सप्सां छः—एषां छ स्यात् । (अस्य) णिच्छओ । पच्छिमो । (त्सस्य)
वच्छो । उच्छाहो । (प्सस्य) लिच्छा । जुगुच्छा । 'छादेशः अत्सयो कापि न मन्यन्ते
मनीषिणः' । णिच्छो । इह तु वा-ऊसितो । 'ईदृगाविदुतो स्थाने स्यातां वक्ष्यानु-
रोधत' । पक्षे-उच्छित्तो ॥ ४० ॥

अ + त्स + प्स इनको छकार हो । (निश्चयः) अ को छ आदेश । ६ से द्वित्व ।

१. कचिदव पाठो न दृश्यते ।

७ से चकार । २५ से न को ण आदेश । २ से यलोप । ४२ से ओकार । णिच्छओ । (पश्चिमः) पूर्ववत् । पच्छिमो । 'त्स' का उदाहरण—(वत्सः) वच्छो । (उत्साहः) उच्छाहो । (प्स का)—(लिप्सा) लिच्छा । (जुगुप्सा) २ से गलोप । जुउच्छा । लोप प्रायिक है, अतः जुगुच्छा । 'श्चत्स' को सर्वत्र छकार नहीं होता है । अतः निश्चल, उत्सिक्त-इत्यादिक में छदेश नहीं होगा । (निश्चल) २५ से न को णकार । 'उपरि क्वापि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च' । इससे अथवा पूर्वस्थानिक सकार मानकर ३ से सलोप । ६ से द्वित्व । णिच्छलो । (उत्सिक्तः) यहाँ विकल्प से छकार का निषेध होगा । ३ से तकार और क के ककार का लोप होगा । लघ्यानुरोध से उकार को उकार होगा । बिन्दु, दीर्घ-आ, ई, ऊ से पर वर्ण को द्वित्व नहीं होता है, अतः उकार से पर सकार को द्वित्व नहीं हुआ । तकार को द्वित्व । असित्तो । पञ्च में-छकार । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । उच्छित्तो ॥ ४० ॥

नो—न (२६) शषो स । (५) सर्वत्र लवराम् । (६१) वक्रादिषु । (६) शेषादेशयोर्द्विवचनादौ । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोपः । (२५) नो णः सर्वत्र । (१०) इट्प्यादिषु । (३४) क्कस्का ख । (७) बर्गेषु युजः पूर्व । (४) अधो मनयाम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (१८) पो वः । (४२) अत ओत्सो ।

वृश्चिके ञ्छः ॥ ४१ ॥

वृश्चिकशब्दे श्चकारस्य ञ्छ इत्ययमादेशो भवति । विञ्छुओ (शेषं १-१५ सू० स्प०) ॥ ४१ ॥

वृश्चिके ञ्छ—अस्य ञ्छ स्यात् । विञ्छुओ ॥ ४१ ॥

वृश्चिकशब्द में श्च को ञ्छ आदेश हो । (वृश्चिक) १० से ञ्च को इकार । 'उदिष्टवृश्चिकयो' से श्च-गत इकार को उकार । विञ्छुओ ॥ ४१ ॥

नोत्सुकोत्सवयोः ॥ ४२ ॥

उत्सुक, उत्सव-इत्येतयोः छकारो न भवति । 'श्चत्सप्सां छ' इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते । उत्सुओ (२-२ कूलोपः, ५-१ ओ) । उत्सवो (३-१ तूलोपः, ३-५० स्रि०, २-२ प्रायोग्रहणात् लोपो न, शो० पू०) ॥ ४२ ॥

नोत्सुकोत्सवयो—एतयोः तस्य छदेशो न स्यात् । ऊसुओ । ऊसओ ॥ ४२ ॥

उत्सुक और उत्सव शब्द में 'त्स' को छकार नहीं होगा । (उत्सुकः) ३ से तकारलोप । लघ्यानुरोध से उकार को उकार । तथा दीर्घ से पर को द्वित्व नहीं होगा । २ से ककार का, उत्सव में वकार का लोप होगा । ऊसुओ । (उत्सवः) ऊसओ ॥ ४२ ॥

न्मो मः ॥ ४३ ॥

न्म इत्येतस्य म इत्ययमादेशो भवति । अधो लोपे प्राप्ते । जम्मो (३-५० म्रि०, ५-१ ओ) । वम्महो (२-३९ सू० स्प०) । जम्म, मन्मथः ॥ ४३ ॥

न्मो मः—न्म इत्यस्य मः स्यात् । उम्माओ । सम्मगो । जम्मो ॥ ४३ ॥

न्म इसको म आदेश हो । (उम्मादः) न्म को मकार हो गया । ६ से मकारद्वित्व । २ से दकारलोप । ४२ से ओकार । उम्माओ । (सम्मगः) म आदेश, द्वित्व । ५ से रेफलोप । द्वित्व । ५८ से आ को अकार । ओत्वादि पूर्ववत् । सम्मगो । (जम्म) न्म को मकार । द्वित्व । 'नसन्तप्रावृट्' ४+१८ से पुंस्त्रिङ् । ओकार पूर्ववत् । जम्मो ॥ ४३ ॥

नोट—नं. (२५) नो णः सर्वत्र । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (६) शेषादेशबोधित्वमनादी । (७) वर्णेषु युज. पूर्व. । (१०) इहण्पादिषु । (४२) अत ओत्सोः । (५) सर्वत्र छवरात् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (३२) त्यभ्यधां चछजाः ।

भ्रज्जपञ्चाशत्पञ्चदशेषु णः ॥ ४४ ॥

झ झ इत्येतयोः पञ्चाशत्-पञ्चदशशब्दयोश्च युक्तस्य णकारो भवति । अन्य, पज्जुणो (३-३ रलोपः, ३-२७ द् = ज्, ३-५० जणयो द्वि०, ५-१ ओ) । झस्य जणो (२-३१ द् = ज्, शो० पू०) । विण्णार्ण (३-५० णद्वि०, २-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०) । पण्णासा (२-४३ श् = स, ४-७ त् = आ, शो० पू०) । पण्णरहो (३-५० णद्वि०, २-१४ द् = र्, २-४४ श् = ह्, ५-१ ओ) । प्रद्युम्नः, यज्ञः, विज्ञानम्, पञ्चाशत्, पञ्चदश ॥ ४४ ॥

भ्रज्जपञ्चाशत्पञ्चदशसु^१ णः—भ्रज्यो पञ्चाशत्-पञ्चदश इत्येतयोर्यो युक्तो वर्णरतस्य ण स्यात् । पज्जुणो । गिण्णआ । अहिण्णाण । विण्णाण । पण्णासा । पण्णरह ॥ ४४ ॥

झ, ज्ञ-इन अक्षरों को और पञ्चाशत्-पञ्चदश शब्दों के युक्त वर्ण को णकार हो । (प्रद्युम्न.) ५ से रलोप । ३२ से छ को जकार । झ को णकार । द्वित्व, ओकार पूर्ववत् । पज्जुणो । (निज्ञगा) झ को ण । द्वित्व । २५ से न को ण । २ से गलोप । गिण्णआ । 'गिण्णगा' व्यवहार्य है । (अभिज्ञानम्) ज्ञ को णकार । द्वित्व । २३ से भ को हकार । २५ से न को णकार । अहिण्णाण । पवम् (विज्ञानम्) विण्णार्ण । (पञ्चाशत्) झ को णकार । द्वित्व । २६ से श को स । 'स्त्रियामात्' से आकार । पण्णासा । (पञ्चदश) 'झ' को णकार, द्वित्व । २७ से ह । १७ से रेफ । पण्णरह ॥ ४४ ॥

तालवृन्ते णटः ॥ ४५ ॥

तालवृन्ते युक्तस्य णट इत्ययमादेशो भवति । तालवेण्टअं (१-१० सू० स्प०) ॥ ४५ ॥

तालवृन्ते णटः—अत्र युक्तस्य णटदेश स्यात् । तालवेण्टं । वृन्तशब्दस्य प्राधान्येनाभिप्रेतत्वात्तालपदोपपदं विनापि णटदेशः । (वृन्तम्) वेण्टं ॥ ४५ ॥

तालवृन्तशब्द में न्त को णट हो । इससे न्त को णट आदेश । ९ से ञ्च को अकार । ११ से एकार । तालवेण्टं । प्रधान वृन्तशब्द ही विवक्षित है । ताल-

१. शो अः ८।२।८३ । झः सम्बन्धिनो अस्य लुग् भवति । सज्ञा, सण्णा । कश्चिन्न भवति, विण्णार्ण । हे० । २ सजीवनीस्थः पाठः ।

शब्द के बिना केवल वृन्त-शब्द में भी 'ण्ट' आदेश होगा। अन्य कार्य पूर्ववत्।
(वृन्तम्) बेण्ट ॥ ४५ ॥

भिन्दिपाले ण्डः ॥ ४६ ॥

भिन्दिपालशब्दे युक्तस्य ण्ड इत्ययमादेशो भवति । भिण्डिवालो
(२-१५ प = व् , ५-१ ओ) ॥ ४६ ॥

भिन्दिपाले ण्डः—अत्र युक्तस्य ण्डादेशः । भिण्डिवालो ॥ ४६ ॥

भिन्दिपालशब्द में न्द को ण्ड हो । (भिन्दिपाल.) भिण्डिवालो ॥ ४६ ॥

विह्ले महौ वा ॥ ४७ ॥

विह्लशब्दे युक्तस्य भकारहकारौ भवतौ वा । विभ्रमलो* (३-५०
भद्वि०, ३-५१ भू = व् , ५-१ ओ) । विहलो (३-५४ द्वित्वं न) ।
विह्लः ॥ ४७ ॥

विह्ले भो वा*—अत्र युक्तस्य भो वा स्यात् । भिभ्रमलो । पक्षे—विहलो ।
'हस्य भ क्वचिदन्यत्र गोजिह्वादावपीण्यते' । गोह्रभा ॥ ४७ ॥

(आदेशः)

आदेशः*—विह्लशब्दे आदेर्वर्णस्य वा भकार स्यात् । अत्र चकारग्रहणाद् यत्र
सयुक्तस्य भकारस्तत्रैवादेरपि । भिभ्रमलो, विहलो ॥

विह्लशब्द में ह्र को भकार हो । इससे ह्र को भकार हो गया । ६ से भकार-
द्वित्व । ७ से पूर्व भ को बकार । अग्रिम 'आदेश' से चकार को भकार हो गया ।
आदि में भकार है, अतः उसे द्वित्व नहीं होगा । ओकार पूर्ववत् । भिभ्रमलो । पक्ष में-
५ से वलोप । 'न रहो.' से हकार के द्वित्व का निषेध हो जायगा । विहलो ।
'विह्ल' शब्द के अतिरिक्त अन्यत्र भी ह्र को भ आदेश होता है । (गोजिह्वा) ह्र को
भ आदेश । द्वित्व, चकार पूर्ववत् । २ से जकार लोप । गोह्रभा । पक्ष में—जहाँ ह्र को
भ नहीं होगा वहाँ 'आदेश' से चकार को भकार क्यों नहीं होता है ? समाधान यह
है कि—जहाँ ह्र को भ होता है वहीं आदि को भी भ होगा—यह चकारग्रहण से
सूचित होता है । (विह्ल) भिभ्रमलो । विहलो ॥ ४७ ॥

नोट—नं (२५) नो ण सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२३)
खघयघमां हः । (२६) शपो. सः । (२७) दशादिषु हः । (१७) सख्यायां च ।
(९) ऋतोऽत् । (३१) ए शय्यादिषु । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु
युजः पूर्वः । (५) सर्वत्र लवराम् ।

आत्मनि पः ॥ ४८ ॥

१ वा विह्ले वौ वक्ष ८।२।५८ । विह्ले हस्य भो वा भवति तत्सन्निधौ च विशब्दे
वस्य वा भो भवति । भिभ्रमलो । हे० । २ क्वचिद् बेभ्रमलो, तत्र पिण्डसमत्वादेत्वं बोध्यम् ।
३ संजीवनीसम्मतः पाठः । ४ इदं सूत्रं नास्ति मामहङ्करी ।

आत्मशब्दे युक्तस्य प्रकारो भवति । अप्पा (३-५० पङ्क्ति, ५-४६ राजवत्कार्यम्-भा = अ) ॥ ४८ ॥

आत्मनि पः—अत्र युक्तस्य वा पः स्यात् । अप्पा । अत्ता । अप्पाणो । ‘अत्रिकल्पेन पादेशो माहात्म्ये प्रतिपाद्यते’ । माहप्य ॥ ४८ ॥

आत्मन्-शब्द में संयुक्त त्म को विकल्प से पकार हो । (आत्मा) त्म को प आदेश हो गया । ६ से द्वित्व । अप्पा । पञ्च में-४ से मलोप । तकारद्वित्व । ५८ से आकार को इत्त्व । अत्ता । पञ्च में-‘आत्मनोऽप्पाणो वा’ इससे अप्पाण आदेश । अप्पाणो । माहात्म्यशब्द में नित्य ‘त्स्य’ को ‘प’ आदेश हो । (माहात्म्यम्) ४ से बलोप । त्मको पकार । ६ से द्वित्व । माहप्यं ॥ ४८ ॥

कमस्य ॥ ४९ ॥

कम इत्येतस्य प्रकारो भवति । रूपं (३-५० पङ्क्ति० , ५-३० वि०) । रूपिणी (पू०) । रुक्मं, रुक्मिणी । योगविभागो नित्यार्थः ॥ ४९ ॥

कमस्य—कम इत्यस्य पादेश स्यात् । रूप । रूपिणी । ‘भवति स्थानिनो ङ्मस्य कुङ्मलेऽपि पकारता’ । कुपल । ‘त्वस्य स्थाने कचौ क्तापि ग्वद्व्येषु च ङ कथित’ । मउङ् । चच्चरं । विश्रुद्धी । परिश्रुद्धी । बुद्धो । थद्धो । क्वचिदित्युक्तेर्नेह-गत्तरो । सदित्थो । गिसित्थो । लद्धो ॥ ४९ ॥

कम को प आदेश हो । (रुक्मम्) प आदेश, पूर्ववत् द्वित्व । रूपं । (रुक्मिणी) रूपिणी । ‘कुङ्मल’ शब्द में भी ङ्म के स्थान पर पकार आदेश हो । (कुङ्मलम्) ङ्म को पकार आदेश । ६१ से अनुस्वारागम । कुपलं । अनुस्वार से पर को द्वित्व नहीं होता है, यह प्रथम बता आये हैं । त्व के स्थान पर कहीं ककार अथवा चकार होता है, और ग्व द् द्व को उकार होता है । जैसे—(मृदुत्वम्) त्व को ककार । ६ से कद्वित्व । ९ से ऋ को अकार । २ से वलोप । मउङ् । (चत्वरम्) त्व को च आदेश । द्वित्व । चच्चर । (विदग्धः) ग्व को उकार । ६ से द्वित्व । ७ से ङ । २ से वलोप । विश्रुद्धो । (परिश्रुद्धिः) ङ्ग को ङ । ९ से ऋ को अकार । २ से वलोप । ५२ से इकारदीर्घ । ङ को द्वित्व । आदेश पूर्ववत् । परिश्रुद्धी । (वृद्धः) ङ्ग को ङ आदेश । द्वित्व, ङ आदेश ६+७ से । ११ से ऋ को उकार । बुद्धो । (स्तब्धः) ङ्ग को ङ आदेश । पूर्ववत् द्वित्व, ङ आदेश । २९ से स्त को थ आदेश । थद्धो । ‘क्वचित्’ कहीं ये आदेश होते हैं, सर्वत्र नहीं । अतः गत्तरो (गत्वरः) । (संविग्धः) संविद्धो । (निषिद्धः) गिसित्थो । (लब्धः) लद्धो । ३ से व गलोप । ६+७ द्वित्व, वकार । २५ से न को ण । २६ से ष को स । गिसित्थो । २ से नलोप । लद्धो ॥ ४९ ॥

नोऽ-न. (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (४) अधो मनयास । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६१) वक्रादिषु । (९) ऋतोऽत् । (२) कगचजतदपचवां प्राप्नो लोपः । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घः । (७) वर्गेषु युज पूर्वः । (११) उहत्वादिषु । (२९) स्तस्य थः । (३) उपरि लोपः कगचतदपचसाम् । (२५) नो णः सर्वत्र । (२६) क्षपोः सः ।

शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ॥ ५० ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशभूतौ तयोरनादौ वर्तमानयोर्द्वित्वं भवति । शेषस्य तावत्, भुक्तं (३-१ क्लोपः, ३-५० त्वि०, ५-३० बि०) । मग्नो (३-३ र्लोपः, ३-५० ग्वि०, ५-१ ओ) । आदेशस्य, लट्टी (२-३२ सू० स्प०) । दिट्टी (१-१८ सू० स्प०) । हत्थो (३-१२ सू० स्प०) । अनादाविति किम् ? खलिअं (३-१ स्लोपः, २-२ त्लोपः, ५-३० बि०) । खंभो (३-१४ सू० स्प०) । थवओ (३-१२ सू० स्प०) । भुक्तम्, मार्गः, यष्टिः, हस्तः, स्थलितम्, स्तम्भः, स्तबकः ॥ ५० ॥

शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ—सयुक्तस्य अध उपरि वा स्थिते व्यञ्जने लुते यदवशिष्टं व्यञ्जनं तच्छेष । यच्च युक्तस्यैव स्थाने आदिष्ट तदादेश । तयो अनादौ वर्तमानयोर्युक्ताक्षरस्य शेषादेशयोर्द्वित्वम् । पूर्वञ्चोदाहरणानि प्रपञ्चितानि, तत् एवागन्तव्यम् । अथापि किञ्चिदुदाह्रियते, शेषस्य तावत्-भुक्ति-भुक्ती । रसमय-रस्तओ । आसक्त-आसत्तो । तस्कर-तक्करो । लग्नम् लग्न । भोज्यम्-भोज्ज । उल्का-उक्का । विप्लव-विप्पओ । निर्वण-णिर्वणो । आदेशस्य-मर्यादा-मज्जादा । पर्याप्तम्-पल्लान् । कर्तनम् कट्ठण । गर्त-गट्ठा । चेष्टा-चेट्ठा । प्रत्यय पञ्चओ । आतोद्यम्-आओज्जं । अनादाविन्युक्तेनेह—स्थविर-थविरौ । न्यवन-नवणो । ध्वज धओ । आदेशस्यादिस्थत्वाच्चेह—स्तबक-थवओ । स्पन्द-फदो । ध्यानम्-माण । क्षीण-खीणो । स्थविरा-थविरा । वज धओ । युक्तस्येत्यधिकाराद् युक्तयोरेव शेषादेशयोर्द्वित्वम् । तेनेह न-तट-तटो । तडाग-तलाओ । विशेष-विसेसो । 'बिन्द्वादीदूपरस्येह द्वित्वं कस्यापि मेघ्यते' । बिन्दो सख्या-सखा । सन्ध्या-सम्भा । वक्क वको । प्रस्थिजम्-पासिण्ण । निष्पन्द-णीमन्दो । 'ईदूताविदुतो स्थाने स्याता लक्ष्यानुरोधत' । इतीकार । उत्सिक्त-ऊसितो । एवमेव लक्ष्यानुसारेण इदुतोरीदूतौ कल्पनीयौ ॥ ५० ॥

इस सूत्र में सयुक्ताक्षर के अध. स्थित अथवा उपरि स्थित वर्ण का लोप करने पर जो अवशिष्ट रहे वह शेष तथा सयुक्त व्यञ्जन के स्थान पर जो हो वह आदेश कहलाता है । क्योंकि यह द्वित्वविधायक सूत्र 'युक्तस्य' ३+९ के अधिकार में पठित है । तो यह अर्थ होगा—आदि में विद्यमान नहीं ऐसे युक्त अक्षर का जो शेष अथवा आदेश-स्वरूप व्यञ्जन हो उसे द्वित्व हो । पूर्व में अनेक उदाहरण आ गये हैं । फिर भी उदाहरण तत्तत् सूत्रों के शेष तथा आदेश के दिये हैं । किस किस सूत्र के शेष तथा किस किस सूत्र के आदेश के उदाहरण हैं, अतः उन सूत्रों को दिखाते हैं, उदाहरणों में स्वयं कल्पना कर लेना ।

सूत्र शेष के—(२) कगञ्जतदपयवा प्रायो लोप । (४) अधो मनयाम् । (३) उपरि लोप कगञ्जतदपयसाम् । (५) सर्वत्र लव्वराम् ।

आदेशविधायक—(१०) र्यशय्याभिमन्नुषु । (२१) पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः । (३०) तस्य ट । (२५) गर्ते ड । (२८) हस्य ठ । (३२) स्थथय्यां चङ्गजाः ।

आदि में लोपशेष—(३) उपरि लोप. कगञ्जतदपयसाम् । (४) अधो मनयाम् । (५) सर्वत्र लव्वराम् ।

आदि में आदेश—(२९) स्तस्य थः । (५३) स्पस्य । (३३) ध्वज्जबोर्ज्ञः ।
(३४) ष्कस्कां खः ।

अयुक्त मे आदेश—(१९) टो डः । (२०) डस्य च । (२६) शषोः सः ।

संख्यादिक शब्दों में भी उक्त ही सूत्र लगते हैं ।

विन्दु तथा ईकार, उकार से परे वर्ण को कभी भी द्वित्व नहीं होता है । जैसे—
संख्या का संखा । वक्रः—वंको इत्यादि । ह्रस्व इकार, उकार के स्थान पर लघ्यानुसार
दीर्घ ईकार, उकार होते हैं । जैसे—निष्पन्दः का णीसंदो । उत्सिक्तः का ऊसितो—
इत्यादि ॥ ५० ॥

वर्गेषु युजः पूर्वः ॥ ५१ ॥ ✓

युक्तस्य यौ शेषादेशावनादिभूतौ तयोर्द्वित्वेऽपि विहिते अध ऊर्ध्वे'
च यौ वर्गेषु वर्णौ द्वितीयश्चतुर्थो वा' विहितस्तस्य पूर्वः प्रथमस्तृतीयो
वा भवति । वर्गेषु युग्मस्य द्वितीयस्य प्रथमः, चतुर्थस्य तृतीयो द्वित्वेन
विधीयते, अयुग्मयोः प्रथमतृतीयपञ्चमरूपयोः शेषादेशयोस्तु तावेव
भवतः । शेषस्य, वक्खाणं (३-२ उभयत्र यलोपः, ४-१ ह्रस्वः, ३-५०
खद्वित्वे, पूर्व० ख = क्, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । अगघो (३-३
रलोपः, ५-१ ओ) । मुच्छा (४-१ ह्रस्वः) । णिज्झरो । लुङ्घो ।
णिज्झरो (पू० दलोपादि) । आदेशस्य, दिट्ठी (१-२८ सूत्रतोऽनुसन्धे-
यम्) । लट्ठी (२-३२ सू० स्प०) । वच्छो (३-३० सू० स्प०, शेषम-
वदातम्) । विष्फरिसो (३-३५ स्प् = स्फ्, ३-६२ विप्रकर्षः, पूर्वस्व-
रतया रिकारश्च, २-४३ श् = स्, ५-१ ओ) । णित्थारो (२-४२
न् = ण्, ३-१२ स्त् = थ्, शो० स्प०) । जक्खो (१-३१ सू० स्प०) ।
लच्छी (३-३० सू० स्प०) । अट्ठी (३-११ सू० स्प०) । पुप्फं (३-
३५ सू० स्प० । ३-५० सर्वत्र द्वित्वम्) । व्याख्यानम्, अर्घः, सूच्छा,
निर्झरः, लुब्धः, निर्भरः, दृष्टिः, यष्टिः, वक्षः, विस्पर्शः, निस्तारः, यक्षः,
लक्ष्मीः, अस्थि, पुष्पम् ॥ ५१ ॥

वर्गे^३ युजः पूर्वः—कवर्गादिके पञ्चवर्गमध्ये शेषादेशयोर्द्वित्वे विहिते, युजः =
समाक्षरस्य द्वितीयस्य चतुर्थस्य वा द्वित्वे कृते तस्मादेव पूर्व-यथाक्रम स्वाव्यवहितपूर्व-
गतो वर्ण द्वितीयस्य प्रथम चतुर्थस्य तृतीयो वर्णो भवति । पूर्व बहुषूदाहरणेषु प्रपञ्चि-
तम् । अथापि अभ्यासाय किञ्चिदुदाह्रियते—सौख्यम् = सोक्ख । मोक्षः = मोक्खो ।
विघ्नः = विग्घो । व्याघ्र = वग्घो । मूर्च्छितः = मुच्छिओ । निर्भर = णिज्झरो । 'ओत्वं
सह नकारेण स्यादितो निर्भरेऽपि वा' । ओज्झलो । गोष्ठी = गोट्ठी । गुणाब्जः =
गुणङ्घो । पार्थिवः = पत्थिओ । अश्वगः = अद्धओ । गुल्फः = गुप्फो । अभ्यासः =

१ क० पु० ऊर्ध्वे । अ० पा० । २ क० पु० 'अवशिष्टो विहितो य' अ० पा० ।

३ सजीवस्त्वनुसारी पाठ यधः ।

अम्भासो । नक्षत्रम् = नक्षत्रं । लक्ष्मी = लच्छी । उपाध्यायः = उपाध्यायी । धृष्टः = धिष्टो । वृद्ध = बुद्धो । विश्वस्तः = वीर्यस्तो । पुष्पितम् = पुष्पिकम् । विह्वलः = वि-
व्वलो । पूर्वोक्तौ सूत्रे प्रायः सेतस्य स्थितिः ॥ ५१ ॥

कवर्गादि पाँच वर्गों के वर्णों को द्वित्व करने पर जो सम् अक्षर है अर्थात् दूसरा अथवा चौथा अक्षर है उसके द्वित्व करने पर उसका पूर्व अर्थात् द्वितीय का पूर्व प्रथम एवं चतुर्थ का पूर्व तृतीय आदेश हो । तात्पर्य यह कि द्वितीय को द्वित्व करने पर उसके प्रथम द्वित्व वर्ण को उस वर्ग का क-ख ट त-प आदेश होगा एवं चतुर्थ को द्वित्व करने पर उसका ग-ज ङ-व आदेश होगा । एतदनुकूल ही सब उदाहरण हैं ॥ ५१ ॥

नीडादिषु ॥ ५२ ॥

नीड इत्येवमादिषु अनादौ वर्तमानस्य च द्वित्वं भवति । गेड्डं (रूपष्टम्), 'एन्नीडापीड' (१-१९) त्यादिना एत्वम् । सोत्तं (३-३ र्लोपः, ४-६ अन्यलोपः, ५-३० बिन्दुः) । पेम्मं (३-३ र्लोपः, बाहु-
स्तकाद् उभयत्र ४-१८ प्रवृत्तिर्न, शेषं पूर्ववत्) । वाहितं (२-२ य्लोपः, १-२८ ऋ = इ, ५-३० बिन्दुः) । उज्जुओ (१-२९ ऋ = उ, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । जणओ (२-४२ न् = ण्, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । जोव्वणं (१-४१ औ = ओ, २-३१ य् = ज्, २-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०) । नीडम्, सोतः, प्रेम, व्याहृतम्, ऋजुकाः, जनकाः, यौवनम् ॥ ५२ ॥

नीडादिषु—एषु अनादौ स्थितस्य द्वित्वम् । नेड् । जोव्वण । तुण्हीको । पेम्मो । एक्को । वाहितो । उज्जुओ । सोत्तो । चल्लिओ । मड्डको ॥ ५२ ॥

नीडादिक शब्दों में अनादि स्थित वर्णों को द्वित्व हो । (नीडम्) गेड्ड । 'एन्नीडा-
पीड' से एकार । (यौवनम्) १४ से ओकार । २४ से ज । २५ से ण । जोव्वण । (तूणीक) 'हल्लण्ण' ३।३३ से ह । ५९ से उकार । तुण्हीको । (प्रेम) ५ से र-
लोप । पुस्त्व । पेम्मो । (एक) एक्को । (व्याहृत) ४ से यलोप । १० से ऋ को
हकार । वाहितो । (ऋजुका) ११ से उ । २ से कलोप । उज्जुओ । (सोतस्) ६० से
सलोप । ५ से रेफलोप । पुस्त्व । सोत्तो । (चलितः) २ से तलोप । चल्लिओ ।
(मण्डक) ५९ से ऊकार को उकार । मड्डको । ये उदाहरण दिखाये हैं । लक्ष्यानुसार
अन्य भी कल्पना कर लेना ॥ ५२ ॥

नोट- न० (१४) औत् ओत् । (२४) आदेशो जः । (२५) नो णः सर्वत्र ।
(५९) उवृत्तो मधुकादिषु । (५) सर्वत्र लवरात् । (४) अधो मनयात् । (१०)
इह्यादिषु । (११) उह्वादिषु । (२) कगाजतवपयवा प्रायो लोपः । (१०)
अन्त्यस्य हलः ।

आम्रताम्रयोर्वः ॥ ५३ ॥

१ अनादेशत्वादप्राप्ते विधिरयम् । २ इक्षुपादौ ८।१।१२८ । हेमसूत्रे कृपाचन्तर्गतेभ्यां
दाक्त्व बाढात् । ३ ऋणवर्धनमन्त्रौ वा ८।१।१४२ । इति हेमानुसारतः-रिक् । उक् ।

आम्र-ताम्र इत्येतयोर्द्वित्वेन वकारो भवति । अम्बं । तम्बं' (४-१ ह्रस्वः संयोगे, ३-५० तद्धि०, ५-३० बि०) ॥ ५३ ॥

आम्रताम्रयोर्व.—अनयोर्द्वित्वे न स्यात् । स च लक्ष्यवशादेकदेशे एष । अयो । तयो ॥ ५३ ॥

आम्र ताम्र के द्वित्व होने पर लक्ष्यानुसार अन्तिम म को व हो । (आम्रः) ५ से रेफलोप । अंबो । (ताम्रः) तयो । उभयत्र ५८ से आकार को अकार । फल अर्थ में—(आम्रम्) अंबं । (ताम्र पात्रम्) तंब ॥ ५३ ॥

न रहोः ॥ ५४ ॥

रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति । धीरं (१-३९ सू० स्पष्टम्) । तूरं (३-१८ सू० स्पष्टम्) । जीहा (१-१७ सू० द्रष्टव्यम्) । वाहो (३-३८ सू० स्प०) । धैर्यम्, जिह्वा, वाष्पः ॥ ५४ ॥

न रहोः.—अनयोर्द्वित्व न स्यात् । सुदेर । अच्छेरं । पेरतो । विहलो । काहायणो ॥ ५४ ॥

रेफ और हकारको द्वित्व न हो । (सौन्दर्यम्) ६५ से औ को उकार । ३१ से एकार । 'तूर्यधैर्यं' से र्य को रकार । उसे द्वित्व प्राप्त था, निषेध हो गया । सुंदेरं । (आश्चर्यम्) ५८ से आ को अकार । ६४ से अ को छकार । द्वित्वादि पूर्ववत् । 'तूर्यधैर्यं' से र्य को रकार । ३१ से एकार । रेफ को द्वित्व नहीं । अच्छेर । (पर्यन्त) पूर्ववत् रेफ और निषेध । पेरतो । (विहलः) ५ से वकारलोप । उक्त सूत्र से ह के द्वित्व का निषेध । विहलो । (कार्षापण) ५८ से अकार । ५८ से प को व । 'कार्षापणे हः' इससे हकार । द्वित्व-निषेध । काहावणो ॥ ५४ ॥

आडो ज्ञस्य ॥ ५५ ॥

आड उत्तरस्य ज्ञ इत्येतस्यादेशस्य द्वित्वं न भवति । आणा (३-४४ ज्ञ=ण) । आणत्ती (पूर्ववत् ज्ञ=ण, ३-१ प्लोपः, ३-५० तद्धि०, ५-१८ दीर्घः) । आज्ञा, आज्ञसिः । आड इति किम् ? सण्णा (३-४४ ज्ञ=ण, ३-५० ण्द्वित्वम्) । संज्ञा ॥ ५५ ॥

आडो ज्ञादेशस्य—आड परस्य ज्ञादेशस्य द्वित्वं न स्यात् । आणा । आणत्ती । आड परत्वाभावात् नेह-विण्णाण । अहिण्णाण ॥ ५५ ॥

आड से पर ज्ञादेश को द्वित्व न हो । (आज्ञा) 'ज्ञञ्' (३।४३) से णकार आदेश । आणा । (आज्ञसिः) ३ से प्लोप । पूर्ववत् णकार । आणत्ती । जहाँ आड नहीं होगा, वहाँ द्वित्व हो जायगा । (विज्ञानम्) २५ से न को ण । 'ज्ञञ्' से ज्ञ को ण । ३ से द्वित्व । विण्णाणं । एवम् (अभिज्ञानम्) २३ से न को ह । अन्य कार्य पूर्ववत् । अहिण्णाणं ॥ ५५ ॥

१. हेमस्तु ताम्रात्रे ऋ.' अनयो. संयुक्तस्य मयुक्तो वो भवति । अम्ब । तम्बं-इत्याह ।

२. सजीवन्त्यादिसंभत एष पाठः ।

न बिन्दुपरे ॥ ५६ ॥

अनुस्वारे परे द्वित्वं न भवति । संकन्तो (३-३ रेफलोपः, ४-१७ वर्गान्त०, ४-१ ह्रस्वः, ५-१ ओ) । संज्ञा (३-२८ ध्य = ह्, ४-१७ वर्गान्त०) । संक्रान्तः, सन्ध्या^१ ॥ ५६ ॥

समासे वा ॥ ५७ ॥

समासे शेषादेशयोर्वा द्वित्वं भवति । णङ्गामो, णङ्गामो (२-४२ न = ण्, २-२ वृलोपः, ३-३ रलोपः, ४-१ ह्रस्वः, द्वित्वाभावे तु यथाव-
दोकारः ५-१ ओ) । कुसुमप्यअरो (३-३ रलोपे, २-२ कलोपः, ५-१ ओ) ।
कुसुमप्यअरो (पृथित्वाभावः, शो० पू०) । देवत्थुई, देवत्थुई (३-१२ स्त् =
थ्, ३-५१ थ् = त्, २-२ तृलोपः, ५-१८ दीर्घः) । आणालखंभो,
आणालखंभो (४-२९ परिवृत्तौ आनाले जाते, २-४२ न = ण, ३-१४
स्त् = ख्, ३-५१ ख् = क्, ४-१७ वर्गान्त०, ५-१ ओ) । नदीग्रामः,
कुसुमप्रकरः, देवस्तुतिः, आलानस्तम्भः ॥ ५७ ॥

समासे वा—समासवशादनादितामापन्नयो शेषादेशयोर्वा द्वित्वम् । मरुत्थली,
मरुत्थली । गुणजेट्टो, गुणजेट्टो । घरदार, घरदार । अत्थगहो, अत्थगहो । घण-
त्थणी, घणत्थणी । विरहखमा, विरहखमा । अगप्फसो, अगप्फसो । 'द्वित्वं कापि समासे
स्याद् अशेषादेशयोरपि' । सप्पिआसो, सप्पिआसो । बद्धप्फलो, बद्धप्फलो । सिहरखंडो,
सिहरखंडो ॥ ५७ ॥

समास होने पर मध्यगत लोप से शेष अथवा आदेश से जायमान वर्ण को विकल्प
से द्वित्व हो । (मरुत्थली) ३ से सलोप । मरुत्थली, मरुत्थली । सर्वत्र ६ से द्वित्व
होगा । (गुणजेट्टो) ४ से यलोप । छ में ३ से यलोप । गुणजेट्टो, गुणजेट्टो । (गृह-
द्वारम्) ४ से वलोप । घरद्वार, घरदार । 'गृहस्य घरोऽपतौ' (४३४) घर आदेश ।
(अर्थग्रह) ४ से दोनों रेफों का लोप । अत्थगहो, अत्थगहो । (घनस्तनी) २९ से
स्त को थ । २५ से न को ण । घणत्थणी, घणत्थणी । (विरहखमा) ३४ से ख को
ख । विरहखमा, विरहखमा । (अङ्गस्पर्शः) ५ से रेफलोप । २६ से श को स ।
'स्पस्य' (३३६) से फ आदेश । द्वित्वविकल्प । अगप्फसो, अगप्फसो । ६१ से अनु-
स्वारागम । कहीं पर समास में, लोप से शेष न होने पर अर्थात् विना लोप के विषय
में एवम् आदेश के विना केवल स्वाभाविक अक्षर को विकल्प से द्वित्व हो । (सप्पि-
पास) पूर्व पकार को द्वित्व । २ से दूसरे पकार का लोप । सप्पिआसो । पञ्च में—
सप्पिआसो । एवम् (बद्धप्फलो) बद्धप्फलो, बद्धप्फलो । (सिहरखण्ड) २६ से श को
स । २३ से ख को ह । विकल्प से द्वित्व । ७ से ककार । सिहरखंडो, सिहरखंडो ॥ ५७ ॥

१० नं. (५८) अवातो यथादिषु वा । (६५) उत्तौन्द्यादिषु । (३१) ए
शय्यादिषु । (६४) अस्सप्पां छुः । (५) सर्वत्र लवराम् (१८) पो वः । (३)
उपरि लोपः कण्ठतद्वपसाम् । (२५) नो णः सर्वत्र । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वम-

नादौ । (३३) खयययमां हः । (४) अथो मनयाम् । (३४) क्कस्कां खः ।
(२६) शयोः सः । (६१) क्कादिषु ।

सेवादिषु च ॥ ५८ ॥

सेवा इत्येवमादिषु चानादौ वा द्वित्वं भवति । सेव्वा, सेवा (२-२ प्रायोग्रहणात् वलोपो न, शेषं स्पष्टम्) । एकं, यञं (द्वित्वाभावे २-२ क्लोपः, ५-३० बि०) । णक्खो (२-४२ न् = ण्, द्वित्वपक्षे ३-५१ ख् = क्, ५-१ ओ) । ण्हो (द्वित्वाभावे २-२७ ख् = ह्, ५-१ ओ) । देव्वं, वइव्वं (१-३७ सू० स्प०) । असिक्खं, असिक्खं । तेलोक्कं (१-३५ सू० स्प०), तेलोअं (द्वित्वाभावे, ३-१ क्लोपः, शो० पू०) । णिहिस्सो (२-४२ न् = ण्, द्वित्वे, ५-१ ओ) । णिहिओ (द्वित्वाभावे २-२ त्लोपः, शो० पू०) । तुण्हको, (३-३३ ण्ण् = क्, ह्रस्वः संयोगे, कस्य द्वित्वे, ५-१ ओ) । तुक्किओ (द्वित्वाभावे, २-२ क्लोपः, शो० पू०) । कणिण-
आरो, कणिआरो (३-३ र्लोपः, २-२ क्लोपः, द्वित्वभावाभावौ च पू०, ५-१ ओ) । विग्वं (३-३ र्लोपः, ३-५१ घ् = ग्, ह्रस्वः संयोगे इति दी = दि, ५-३० बि०) । दीहं (द्वित्वाभावे र्लोपे च असंयोगपरत्वात् ह्रस्वाभावः, २-२७ घ् = ह्, शो० स्पष्टम्) । रत्तो (३-३ र्लोपः, ४-१ ह०) । राई (३-१ त्लोपः, ३-३ र्लोपः, ५-१८ दीर्घः) । दुक्खिओ, (खद्वित्वे, ३-५१ ख् = क्, २-२ त्लोपः, ५-१ ओ) । दुहिओ (द्वित्वा-
भावे २-२७ ख् = ह्, शो० पू०) । अस्सो, असो (१-२ सू० द्रष्टव्यम्) । इस्सरो (३-३ व्लोपः, २-४३ श् = स्, द्वित्वे, ह्रस्वः संयोगे ई = ह्, ५-१ ओ) । ईसरो (द्वित्वाभावे ह्रस्वाभावः, शो० पू०) । विस्सासो, वीसासो । णिस्सासो, णीसासो (२-४२ न् = ण्, शो० पू०) । रस्सी, (३-२ म्लोपः, २-४३ श् = स्, स्रद्वित्वे ५-१८ दीर्घः) । रसी (द्वित्वाभावः, शो० पू०) । मिस्सो (३-३ र्लोपः, ५-१ ओ) । मिओ^१ (द्वित्वाभावे ३-१ त्लोपः, शो० पू०) । पुस्सो, (३-२ य्लोपः, २-४३ घ् = स्, ५-१ ओ) । पुसो (द्वित्वाभावे, शो० पू०) । सेवा, एकः, नखः, वैषम्, अशिषम्, त्रैलोक्यम्, निहितम्, तूष्णीकः, कर्णिकारः, दीर्घम्, रात्रिः, दुःखितः, अश्वः, ईश्वरः, विश्वासः, निश्वासः, रश्मिः, मित्रम्, पुण्यः । उभयत्र विभाषेयम् । सेवादीनामप्राप्ते^२ दीर्घादीनां च प्राप्ते ॥ ५८ ॥

१ 'तह इन्दो निश्चिन्दो विहरतु अन्दे इरमि सो दाव । इन्दस्स तावमिह इवेसि महिषा मिभा तुमय' ॥ इति कुमारपालचरिते ७ सर्गे ९३ तमं पद्यम् । 'त्वया इन्दो निश्चिन्दो विहरतु अन्तःपुरे स तावत् । इन्द्रस्य तावमिह भवसि महोत्सवामिन् त्वम्' ॥—एतदनुसारेण छन्दो-
कमित्रज्ञादौ नपुसकं, सूर्यवाचकस्तु पुष्टिज्ञो भवितुमर्हति । २. अनादेशत्वावरोधाच्चेति शेषः ।

सेवादिषु च—एषु द्वित्वं वा स्यात् । उभयत्र विभाषेयम् । 'सेवा कौतूहल दैवं निहित नखजानुनी । इवार्थका निपाताश्च एतदाद्यास्तथापरान्' ॥ एषु द्वित्वस्य अप्राप्तत्वाद् विधिसुखेन विकल्पः । 'त्रैलोक्य कर्णिकारश्च वेश्या भूर्जश्च दुःखितः' । एवं जातीयकान् शब्दान् विदुः सेवादिकान् बुधाः ॥ एषु लोपशेषत्वाभित्यप्राप्तस्य द्वित्वस्य निषेधसुखेन विकल्पः । सेव्या, सेवा । कोउहल्ल, कोउहल । देव्य, दैव्य । गिहित्त, गिहिअ । णक्खो, णहो । जण्णुअ, जाणुअ । सखव्व, सखोव । इवार्थे इव-पिव-मिव-विव-व्व-एते निपात्यते । एषु अप्राप्तौ विधानम् । तल्लोक्क, तल्लोअ । कणिआरो, कणिआरो । वेस्सा, वेसा । भुज्जा, भुआ । दुक्खिआओ, दुहिआओ । एषु नित्य प्राप्त द्वित्व विकल्पेन निषिध्यते ॥ ५८ ॥

सेवादिक शब्दों में विकल्प से द्वित्व हो । इन सेवादिक शब्दों में कहीं लोप से शेष अथवा आदेश स्वरूप न होने से द्वित्व अप्राप्त था और कहीं लोपशेष अथवा आदेशजन्य होने से नित्य द्वित्व प्राप्त था उसका विधि-निषेध-मुख से विकल्प है । तात्पर्य यह कि सेवादिविगणपठित कुछ शब्दों में विकल्प से द्वित्व का विधान है और कुछ शब्दों में नित्य प्राप्त द्वित्व का विकल्प से निषेध है । जैसे—सेवा, कौतूहल, दैव, निहित, नख, जानु और इवार्थक पिव मिवादिक—इनमें द्वित्व अप्राप्त था । त्रैलोक्य, कर्णिकार, वेश्या, भूर्ज, दुःखित—इस प्रकार के शब्दों में शेषाक्षर होने से नित्य द्वित्व प्राप्त था, विकल्प से विधि निषेध होगा । जैसे—(सेवा) अप्राप्त द्वित्व का विकल्प से विधान । सेव्या । पञ्च में—सेवा । इसी प्रकार अन्यत्र भी जानना । (कौतूहलम्) १४ से औ को ओकार । २ से तलोप । ५९ से उकार । विकल्प से द्वित्व । कोउहल्ल, कोउहल्ल । (दैवम्) 'दैवे वा' (१-३८) से ऐ को अह् । विकल्प से वद्वित्व । दह्व्यं । १३ से ऐ को एकार । देव्य । (निहितम्) २५ से न को ण । गिहित्त । २ से तलोप । गिहिअ । (नख) न को ण । णक्खो । २३ से ख को हकार । णहो । (जानुकम्) ५८ से अकार । २ से कलोप । २५ से णकार । जण्णुअं, जाणुअं । (सख इव) निपात से इव को व आदेश, विकल्प से वद्वित्व । सखव्व । एवम्—संखप्पिव । संखम्मिव । सखव्विव । पूर्वोक्त सेवादिक तथा पिव आदिक में अप्राप्त द्वित्व विकल्प से हो गया । तथा (त्रैलोक्यम्) ४ से यलोप । 'दैव्यादिव्वहत्' (१+३७) इससे ऐकार को 'अह्' आदेश । ५ से रेफलोप । विकल्प से ककार को द्वित्व । यहाँ यकार का लोप करने से शेष ककार था, अतः नित्य द्वित्व प्राप्त था, इसने वैकल्पिक निषेध कर दिया । तल्लोक्क । तल्लोअं । २ से कलोप । (कणिआरः) २ से कलोप । ५ से रेफलोप, शेष णकार को नित्य द्वित्व प्राप्त था, विकल्प से निषेध कर दिया । कणिआरो । कणिआरो । (वेश्या) ४ से यलोप । २६ से श को स । वेस्सा, वेसा । (भूर्जा) ५ से रेफलोप । ५९ से उकार को उकार । द्वित्व । भुज्जा । पञ्च में—२ से जलोप । भुआ । (दुःखितः) विसर्ग को सकार मानकर ३ से लोप । २ से तकारलोप । द्वित्व । दुक्खिआओ । पञ्च में—२३ से ख को ह । दुहिआओ । उक्त इन उदाहरणों में विकल्प से निषेध होने से द्वित्व विकल्प से होगा ॥ ५८ ॥

नोट—न. (२) कणञ्जतवपथवां प्रापो लोपः । (२६) झपोः सः । (२३) खञ्-

यधभां हः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (१४) औत ओत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।
(१३) ऐत एत् । (२५) नो णः सर्वत्र । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

विप्रकर्षः ॥ ५९ ॥

अधिकारोऽयम् । आपरिच्छेदसमाप्तेयुक्तस्य विप्रकर्षो भवति ॥ ५९ ॥

विकर्षः^१—इत ऊर्ध्वं युक्तस्य वर्णस्य विकर्ष = विरलेषो विधेय - इत्यधिक्रियते ॥ ५९ ॥

‘विकर्षः’—यह अधिकार सूत्र है अतः इसके उपरान्त परिच्छेद की समाप्ति तक जो कार्य कहेंगे उसमें वर्ण-विरलेष अर्थात् संयुक्त वर्णों का विभाग करना होगा ॥ ५९ ॥

क्लिष्टश्लिष्टरत्नक्रियाशाङ्गेषु तत्स्वरवत्पूर्वस्य ॥ ६० ॥

क्लिष्टादिषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति विप्रकर्षस्य च यः पूर्वो वर्णो निरर्थस्तस्य तत्स्वरता भवति । तेनैव पूर्वेण स्वरेण पूर्वो वर्णः साथो भवति-इत्यर्थः । किलिट्ठं (छकारविप्रकर्षे लकारेण सह पूर्वस्वरतया च किलिजाते, ३-१० छ = ठ, ३-५० ठद्वि०, ३-५१ पूर्व०, ट् = ट्, ५-३० बिन्दुः) । सिलिट्ठं (२-४३ श् = स्, शो० पू०) । रअणं (विप्रकर्षात् रत-जाते, ३-१ तलोपः, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । किरिआ (२-२ यलोपः, विप्रकर्षादिकं पू०) । सारंगो (२-४३ श् = स्, ४-१७ बि०, ५-१ ओ) ॥ ६० ॥

क्लिष्टश्लिष्टरत्नक्रियाशाङ्गेषु तत्स्वरवत्पूर्वस्य—एषु युक्तस्य वर्णस्य विकर्षो विधेय, तस्य युक्तस्य य स्वर तद्वत्स्वरो विकर्षे सति पूर्ववर्णस्य भवति । किलिट्ठ । सिलिट्ठ । अत्र पूर्व प्राप्तत्वात्, क्लिशिल इत्येतयोरेव विकर्ष, न तु छस्य । रअणं । किरिआ । सारंगो ॥ ६० ॥

क्लिष्ट-श्लिष्ट रत्न क्रिया-शाङ्ग इन शब्दों में संयुक्त अक्षरों का विभाग अर्थात् पृथक्-पृथक् उनको करना और जो स्वर उनमें है वही स्वर विभक्त पूर्व-वर्ण के साथ भी होगा । जैसे—क्लिष्ट में ककार पृथक् हुआ और ल में हकार स्वर है अतः ककार में भी हकारस्वर हुआ । २८ से छ को ठकार । ६ से द्विरव । ७ से टकार । किलिट्ठ । छ में विकर्ष क्यों नहीं ? क्रम-प्राप्त क्लि मिल में ही विकर्ष होगा । प्रथम के स्थाग में कोई प्रमाण नहीं । एवम् (श्लिष्टम्) विकर्ष तथा तत्स्वरता होने पर २६ से श को सकार । छ को ठकारादि पूर्ववत् । सिलिट्ठ । (रत्नम्) तकार नकार का विकर्ष । २ से तकारलोप । २५ से णकार । रअणं । (क्रिया) ४ से यलोप । हकारयुक्त ककार का विकर्ष । किरिआ । (शाङ्गः) २६ से श को स । अकारस्वरयुक्त रेफ का विकर्ष । सारंगो ॥ ६० ॥

नोट—नं. (४) अधो मनचाम् । (५) सर्वत्र लवचाम् । (२) कगचजतद्वपयवां प्रायो लोपः । (२६) षाघोः सः । (५९) उदूतो मधूकादिषु । (३) उपरि लोपः कगडतद्वपयसाम् । (२३) लवथयभां हः । (२८) छस्य ठः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

कृष्णे वा ॥ ६१ ॥

कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य च तत्स्वरता । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन वर्णे नित्यं विप्रकर्षः, विष्णौ तु न भवत्येव । कसणो (१-२७ ऋ = अ, णस्य विप्रकर्षे ण-जाते, २-४३ ष् = स्, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) । कङ्को (३-३३ सू० स्प०) ॥ ६१ ॥

कृष्णे वा—कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्ष स्यात्, पूर्वस्य तत्स्वरवत् स्वरवत्ता च स्यात् । कसणो । पक्षे—कण्हो । 'कृष्णशब्दे विकर्षो वा वर्णेऽर्थे न तु नामनि ।' तेन वासुदेवे नाम्नि 'कण्ह' इति ॥ ६१ ॥

कृष्णशब्द में युक्त वर्ण का विकर्ष अर्थात् पृथक् विभाग होगा और उस स्वर के समान विभक्त पूर्व वर्ण में भी स्वर हो जायगा । (कृष्ण) १ से ऋ को अकार । विभक्त अकारस्वरयुक्त होने पर कषण हुआ । २६ से ष को स । कसणो । पक्ष में—'ह्रस्वण०' (३+३३) से ण्ह आवेश । कण्हो । वर्ण अर्थ में कृष्णशब्द का विकर्ष होगा, वासुदेवापत्य कृष्ण नाम में नहीं । वहां तो 'कण्हो' यही होगा, साधुत्व पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

इः श्रीहीक्रीतक्लान्तक्लेशम्लानस्वप्नस्पर्शहर्षार्हगर्हेषु ॥ ६२ ॥

एषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य इकारः तत्स्वरता च भवति । सिरी (२-४३ श् = स्, विप्रकर्षत्वे, पूर्वस्य इत्वे, तत्स्वरताया च सिरी इति जानम्) । एवं—हिरी । किरीतो^१ । किलन्तो (विप्रकर्षे पूर्वस्ये-त्वे, ४-१७ यर्गान्तो बिन्दुर्वा, ५-१ ओ) । किलेसो (स्पष्टम्) । मिलाणं (पूर्ववत् इत्वं, तत्स्वरता च, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । सिविणो (१-३ सू० स्प०) । फरिसो (३-३५ स्प् = फ, इत्वं तत्स्वरता च, २-४३ श् = स्, ५-१ ओ) । एवमुत्तरत्रापि । हरिसो । अरिहो । गरिहो (स्पष्टाः) । श्रीः, हीः, कीतः, क्लान्तः, क्लेशः, म्लानम्, स्वप्नः, स्पर्शः, हर्षः अर्हः, गर्हः ॥ ६२ ॥

इत् श्रीहीक्रीतक्लान्तक्लेशम्लानस्वप्नस्पर्शदर्शहर्षार्हेषु^२—एषु युक्तस्य विकर्ष स्यात् विकृष्टस्य पूर्ववर्णस्य इकारस्वरता च स्यात् । सिरी । हिरी । किलतो । किलेसो । मिलाणो । सिविणो । अत्र 'स्व' इत्यस्य विकर्ष कथं न ? तथाभूतप्रयोगादर्शनात् । वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन क्रमप्राप्त व्यतिक्रम्यापि 'प्र' इत्यस्य विकर्ष । वेत्यनुवर्तते । फरिसो, फमो । दरिसण, दंसण । क्वचिन्तियम्—आअरिसो । हरिसो । उक्क रिसो । अमरिसो । वरिसो । परिसवरो । क्वचिन्नैव—वासारस्त । वाससअ । ह्रस्य क्वचिन्तियम्—अरिहो । गरिहा । वरिहिणो । क्वचिन्नैव—दसारो । (दशार्ह) । 'रेफस्याधो हकारस्य लोपो भवति कुत्रचित् । प्लोषे प्लुष्टे भवेत् त्रायौ रलोके विरलोष इस्तथा' ॥ पिलोसो । पिलुटो । सिणाऊ । सिलोओ । 'वा विरलोषो भवेद् वज्रे पूर्वस्य स्वर एव

वा' । बहरं । वज्रं । 'पूर्वशब्दे विकर्षो वा पूर्वस्थेत्वं च नस्य मः' । पुरिमं, पुष्पं ॥६२॥

श्री-ही-ह्रान्त-बलेश-भ्लान स्वम्-स्पर्श-आदर्श-हर्ष-अर्ह-इन अर्द्धों में युक्त वर्ण का विकर्ष हो अर्थात् युक्त वर्ण का पृथक् पृथक् विभाग हो और विभक्त पूर्व वर्ण के साथ इकार स्वर हो । (श्रीः) का श्-री विभाग हो गया और श के साथ इकार स्वर लग गया । २६ से श को स । सिरी । एवम्-(हीः) हिरी । (ह्रान्तः) ५८ से आकार को अकार । किलं तो । (बलेशः) २६ से सकार । किले सो । (भ्लानः) २५ से न को ण । मिलाणो । (स्वम्) ५ से वलोप । 'उदीषत्' (१+२) सकार के साथ इकार । पकार नकार का विकर्ष, इकार । १८ से प को व । २५ से न को णकार । सिविणो । 'स्व' का विकर्ष क्यों नहीं ? वैसा प्रयोग नहीं होता है । अथवा वा की अनुवृत्ति से व्यवस्थित कार्य होगा, अतः पूर्व का त्याग करके द्वितीय अक्षर 'म' में विकर्ष, इकार होगा । पूर्ववत् णकार । सिविणो । वा-पद की अनुवृत्ति करके स्पर्श आदर्श में विकल्प से विकर्ष, इकार होगा । (स्पर्शः) 'स्पश्य' (३+३६) से स्प को फ । रेफ और शकार का विकर्ष । रेफ के साथ इकार । २६ से श को सकार । फरिसो । पञ्च में - ६१ से अनुस्वारागम । ५ से रेफलोप । २६ से सकार । फादेश पूर्ववत् । फसो । एवम्-(दर्शनम्) विकर्ष पूर्ववत् । २५ से नकार को णकार । दुरिसण । पञ्च में-दसण । पूर्ववत् अनुस्वारादि । कहीं पर नित्य विकर्ष और इकार होगा । (आदर्शः) २ से दकार का लोप । रेफ और शकार का विकर्ष, इकार । २६ से श को स । आभरिसो । (हर्षः) हरिसो । हर्ष-पद से रेफ षकार का विकर्षादि अन्यत्र भी जानना । (उत्कर्षः) ३ से तलोप । ६ से कद्वित्व । रेफ-षकार का विकर्ष । २६ से ष को स । उक्तरिसो । एवम्-(अमर्षः) अमरिसो । (वर्षः) वरिसो । (वर्षवरः) वरिसवरो । कहीं पर 'र्ष' का विकर्ष नहीं होगा । (वर्षारात्र) 'आ समृद्धादिषु वा' (१+२) से आकार । ५ से रेफलोप । २६ से ष को सकार । ५८ से रेफ के आकार को अकार । ६ से तद्वित्व । वासारसो । (वर्षशतम्) पूर्ववत् । आकार, रेफलोप, ष श को सकार । २ से तकार का लोप । वाससअ । 'ह' का कहीं नित्य विकर्ष और इकार, और कहीं नहीं । (अर्हः) अरिहो । (गर्हा) गरिहा । (बर्हिणः) बरिहिणो । कहीं नहीं होगा । जैसे (दशार्हः) २६ से श को स । रेफ के अर्धस्थित इकार का कहीं लोप होता है—इससे इकार का लोप हो गया । दसारो । 'ग्लोष-प्लुष्ट ज्ञायु-श्लोक और विश्लेष शब्दों में युक्त वर्ण का विभाग हो और विभक्त पूर्व वर्ण के साथ इकार हो' । (ग्लोषः) २६ से ष को स । पि्लोसो । (प्लुष्टः) २८ से ट को ठ । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । पि्लुटो । (ज्ञायुः) सकार का विभाग, इकार । २५ से णकार । २ से यलोप । सिणाऊ । (श्लोकः) २६ से श को स । २ से कलोप । सिलोओ । वज्र-शब्द में विकल्प से युक्त का विकर्ष और पूर्व में इकार हो । (वज्रम्) विकर्ष-इकार होने पर 'वजिरम्' हुआ । २ से जलोप । बहर । पञ्च में-रेफलोप, द्वित्व । वज्रं । पूर्व-शब्द में युक्त का विकर्ष, इकार-योग और वकार को मकार । (पूर्वम्) ५९ से ऊकार को उकार । विकर्ष, मकारयोग, व को म । पुरिमं । पञ्च में-५ से रेफलोप, २ से द्वित्व । पुष्पं ॥ ६२ ॥

नोट—नं. (९) श्रुतोऽत् । (२६) शपोः सः । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२५) नो ञ. सर्वत्र । (५) सर्वत्र लब्राम् । (१८) पो वः । (६१) वक्रादिषु । (२) कगञ्जतदपचवा प्रायो लोपः । (३) उपरि लोपः कगञ्जतदपचसाम् । (६)

शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२८) हस्य ठ. । (७) बर्गेषु युजः पूर्वः । (५९)
उद्धृतो मधूकादिषु ।

अः क्षमाश्लाघयोः ॥ ६३ ॥

क्षमा श्लाघा इत्येतयोर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य अकारस्तत्स्वर-
रता च भवति । खमा (३-३९ क्ष = ख्, शो० स्प०) । सलाहा (२-४३
श = स्, विप्रकर्षः पूर्वस्याऽत्वं, तत्स्वरता च, २-२७ घ् = ह्) ॥ ६३ ॥

अ क्षमाश्लाघयो — एतयोर्युक्तस्य विकर्ष स्यात्, पूर्वस्य चाकार । खमा ।
सलाहा । 'वा विकर्षो विपर्यासो दीर्घेऽप्यत्वं च पूर्ववत्' । दिहरो, दीहो ॥ ६३ ॥

क्षमा और श्लाघा शब्द में विकर्ष और पूर्व में अकार योग । (क्षमा) विकर्ष
अकार का योग । ३४ से ख को ख आदेश । खमा । (श्लाघा) २६ से श को स ।
२३ से घ को हकार । सकार-लकार का विकर्ष, अकार का योग । सलाहा । 'दीर्घ'-
शब्द में भी विकल्प से विकर्ष, अकार का योग और वर्णव्यत्यय हो । (दीर्घ)
विकल्प से विकर्ष और अकार का योग होने से 'दीर्घ' हुआ, वर्णव्यत्यय होने से
दीर्घर हुआ । २३ से घ को ह आदेश । वार्तिक में चकारग्रहण से अथवा ३६ से
ईकार को हकार । दिहरो । पञ्च में-५ से रेफलोप । २३ से हकार । दीहो ॥ ६३ ॥

स्नेहे वा ॥ ६४ ॥

स्नेहशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो वा भवति, पूर्वस्य च अकारस्तत्स्वरता
च भवति । सणेहो (पूर्ववत् विप्रकर्षादिकं, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) ।
णेहो (३-१ सू० स्प०) ॥ ६४ ॥

स्नेहे वा—अत्र युक्तस्य विकर्षो वा भवति, पूर्वस्य च हकार । सिणेहो । क्वि-
त्पूर्वस्य चाकार, तदा-सणेहो, णेहो ॥ ६४ ॥

स्नेह-शब्द में विकल्प से विकर्ष और पूर्व को अकार । (स्नेह) २५ से णकार ।
सणेहो । पञ्च में-३ से सलोप । २५ से ण । णेहो । किसी मत से हकार का पूर्व वर्ण के
साथ योग होता है, तब-सिणेहो होगा । सूत्र में 'स्निह'शब्द का ग्रहण नहीं करना,
किन्तु प्रधानतया धात्वर्थ लेना । अतः 'स्निग्ध' यहाँ स्निह धातु से क्त प्रत्यय के योग
होने पर भी हो जायगा । (स्निग्ध) ३ से गकार का लोप । ६ से धद्वित्व । ७ से ङ ।
२५ से णकार । सिणिद्धो । पञ्च में-पूर्ववत् । णिद्धो ॥ ६४ ॥

नोट— नं (३४) एकस्त्वानां ख । (२३) खद्यधभां हः । (३६) इदीत'
पानीयादिषु । (५) सर्वत्र लचराम् । (२५) नो ण् । सर्वत्र । (३) उपरि लोपः
कगडतदपचसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) बर्गेषु युजः पूर्व ।

उः पद्मतन्वीसमेषु ॥ ६५ ॥

पद्मशब्दे तन्वी-इत्येवं समेषु च युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य च
उकारस्तत्स्वरता च भवति । पडमं (३-२ प्लोपः, शो० स्प०) । तणुई

(२-४२ न = ण, उत्वादिपू०, व्लोपश्च) । लहुई (२-२७ घ=ह, शो० पू०) । तन्वी । लघ्वी ॥ ६५ ॥

उः पद्मतन्वीसमेधु—पद्मतन्वीसमेधु तन्वीसदृशेषु च युक्तस्य विकर्षं स्यात् पूर्वस्य च उकार । 'पद्मघस्मरकरमीरवेरमसप्राप्तरादयः । समाना पद्मशब्दस्य प्राकृतौ प्रकीर्तिता' ॥ पउम । घसुमरो । कसुमीरो । वेसुम । सउम । अउमरो । 'तन्वी लघ्वी तथाऽशिश्वी शृङ्गी पट्टी तथैव च । बह्वी गुर्वी च पृथ्वी च तन्वीतुल्या स्युरीदृशा' ॥ तणुई । लहुई । असिसुई । मउई । पडुई । बहुई । गरुई । पुहुई ॥ ६५ ॥

पद्म तथा तन्वी के समान शब्दों में युक्त वर्ण का विकर्ष और पूर्व में उकार हो । पद्म, घस्मर-इत्यादिक पद्म-सदृश हैं और तन्वी, लघ्वी, अशिश्वी-इत्यादिक तन्वी-सदृश हैं । (पद्मम्) दकार मकार का विशेष । उकारागम । २ से वलोप । पउम । (घस्मरः) विकर्ष, उकार । घसुमरो । (करमीरः) २६ से श को सकार । कसुमीरो । मतान्तर से खीलिङ्गप्राकृतत्वात् बहुवचन । कसुमीरा । (वेरम) वेसुम । (सध) विकर्ष, उकारागम । २ से वलोप । सउम । (अघारः) अउमरो । ये पद्मसदृश दिक्तावे । तथा प्रचलित प्रयोगानुसार अन्य भी जानना । द्वार शब्द में दकार और वकार का विकल्प से लोप, उकार हो । (द्वारम्) वार, वार, वुआरं । तन्वी इत्यादि में विकर्ष, उकार । (तन्वी) २५ से णकार । २ से वलोप । तणुई । (लघ्वी) २३ से घ को ह । लहुई । (अशिश्वी) २६ से दोनों श को स । २ से वलोप । असिसुई । (शृङ्गी) ९ से ऋ को अकार । मउई । (पट्टी) पडुई । १९ से ट को ड । (बह्वी) बहुई । (गुर्वी) 'अन्मुकुटादिषु' से अकार । गरुई । (पृथ्वी) १० से ऋ को इकार, पिहुई । मतान्तर से ११ से उ । पुहुई ॥ ६५ ॥

ज्यायामीत् ॥ ६६ ॥

इति वरहविरचिते प्राकृतप्रकाशे तृतीयः परिच्छेदः ॥

ज्याशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो भवति पूर्वस्य च ईकारस्तत्स्वरता च । जीआ (२-२ यलोपः) ॥ ६६ ॥

इति भामहविरचिते प्राकृतप्रकाशे युक्तवर्णविधिर्नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

ज्यायामीत्—ज्याशब्दे विकर्ष, पूर्वस्य चेकार स्यात् । जीआ । जीआशब्दादपि जीआ-इत्येव ॥ ६५ ॥

इति श्री म म मथुराप्रसादकृतौ चन्द्रिकाख्यव्याख्याया युक्तवर्णविधितृतीयः परिच्छेदः ।

ज्याशब्द के युक्त वर्ण का विशेष करके ईकार हो । (ज्या) विशेष, ईकार । २ से य-लोप । जीआ । एवम्—जीआशब्द का भी जीआ होगा । (जीआ) २ से वलोप । जीआ ॥ ६६ ॥

नोट—नं (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२६) शपोः सः । (९) ऋ-तोऽन् । (१९) टो ङः । (१०) इहण्यादिषु । (११) उडरवादिषु ।

इति श्री म. म. मथुराप्रसादकृतौ प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपटीकायां तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः

सन्धावचामज्जलोपविशेषा बहुलम् ॥ १ ॥

अचामिति प्रत्याहारग्रहणम् । अजिति च । सन्धौ वर्तमानानामन्धौ स्थाने अजिविशेषा लोपविशेषाश्च बहुलं भवन्ति । अजिविशेषास्तावत्-जउणअडं, जउणाअडं (२-३ सूत्रे स्पष्टं जउणा, तटमिति २-२ त्लोपः^१, २-२० ट् = ड्, अत्र बहुलग्रहणात् 'णा' इत्यत्र ह्रस्वत्वं विकल्पेन, ५-३० सोर्बिन्दुः) । णइसोत्तो, णईसोत्तो (२-४२ न = ण्, २-२ वृलोपः, ह्रस्वविकल्पः पू०, सोत्तो ३-५२ सूत्रे द्रष्टव्यः । अत्र विशेषः ४-१८ पुं०^३) । बहुमुहं, बहुमूहं (२-२७ ख् = ह्, ५-३० बिं०, शो० पू०) । कण्णउरं, कण्णऊरं (३-३ र्लोपः, ३-५० ण्वि०, २-१ प्लोपः, शो० पू०) । सिरोवेअणा, सिरवेअणा (२-४३ श् = स्, ४-६ स्लोपे अजिव-शेष ओ = सिरो इति, वेअणा १-३४ सू० स्प०, शो० पू०) । पीआपीअं, पिआपिअं । सीआसीअं, सिआसिअं (२-२ त्लोपः, शेषं ह्रस्वविकल्पादि पूर्व०) । सवोमुओ (३-३ र्लोपः, ओत्वमकारस्य, २-२७ ख् = ह्, ५-१ ओ) । सवोमूओ (३-३ र्लोपः, २-१५ प् = व्, ओत्वमूत्वे बाहुलकात्, शो० पू०) । सरोरुहं, सररुहं (४-६ स्लोपः, ओत्व-विकल्पः, शो० स्प०) । लोपविशेषाः-राउलं, राअउलं (जलोपे विकल्पे-नाऽलोपः, २-२ क्लोपः, ५-३० बिं०) । तुहअं, तुहअअं (६-३१ तव = तुह, विकल्पेन बाहुलकादकारलोपे, ३-३ रकारलोपः, ५-३० बिं०) । महअं, महअअं (६-५० मम = मह, शो० पू०) । वावडणं, वाअवडणं (२-१५ प् = व्, २-२ वृलोपे बाहुलकात् विकल्पेन अकारलोपे वापतनमिति जाते, पुनः २-१५ प = व्, वावतन इति जाते, ८-५१ त् = ड्, २-४२ न = ण्, ५-३० बिं०, अलोपाभावे स्पष्टम्) । कुम्मारो, कुम्भारो (अनादिग्रहणात् २-२ क्लोपो न, ४-१७ वर्गान्त०, २-२ क्लोपे, ४-१ अकारोत्तरवर्त्यकारलोपे, ५-१ ओ, अलोपाभावे स्पष्टम्) । पवणुअअं, पवणउअअं (प्राय इति घलोपो न, २-४२ न = ण्, पूर्ववद-कारलोपः, पवण् उच्चतमिति जाते, २-२ त्लोपः, ५-३० बिं०, अलोपा-भावे पूर्व०) । यमुनातटं, नदीओतस्, बहुमुखं, कर्णपूरं, शिरोवेव्ना,

१ अर्धं पाठः का० पु० सम्मत । इतः प्राचीनेषु भजकपविशेषा इति पाठः ।
२ वृत्तावचमनादिरेव गृह्यते । ३ ३-५२ सूत्रे तु व्यत्ययेन नपुंसकत्वम् ।

पीताशीतं, सीताशीतं (शीताशीतं), सर्वमुखः (सर्पमुखः), सरोरुहं, राजकुलं, तवाहं, ममाहं, पादपतनं, कुम्भकारः, पवनोद्धतम् । संयोगपरे सर्वत्र पूर्वस्याचो लोपः, [ह्रस्वश्च । यथा—गस्थि, सक्कुन्ती, गिक्कुन्तो, अत्तो-इत्यादयः] ('स्पष्टाः') । कचिन्नित्यं, कचिदन्यदेव बहुलप्रहणात् । तेनान्यदपि लाक्षणिकं कार्यं भवति ॥ १ ॥

सन्धावचामङ्गलोपविशेषा बहुलम्—अत्रां सन्धौ कर्तव्ये अच्-विशेषो लोप-विशेषश्च बहुलं स्यात् । बहुलप्रहणात् विभिन्नानि कार्याणि भवन्ति ।

कचिद्विभक्तिः, कचिद्विभक्तिः, कचिद् विभाषा, कचिदन्यदेव ।

विशेषविधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं वदन्ति ॥ १ ॥

तच्च महाकविप्रयोगानुसारेण लोक्यबहुतशब्दानुसारेण च संस्कृतशब्देषु स्वयं कल्पनीयम् । यतो हि पाणिनीयानां छायावाहीनि खलु प्राकृतसूत्राणि । अत्रां सन्धौ अच्-विशेषास्तावत्—राएसी, राअइसी । बासेसी, बासइसी । कण्णौरो, कण्णऊरो । चक्काओ, चक्काओ । कुंमारो, कुमआरो । अंधारो, अंधआरो । ममवि, ममावि । केणवि, केणावि । कचिद्दीर्घविकल्प—वारीमई, वारिमई । वईमूलं, वइमूलं । वेणूवण, वेणूवणं । कचिद्वा ह्रस्व—जउणअहं, जउणाअहं । णहसोतो, णईसोतो । बहुसुहं, बहु-मुह । कचिद्वा ओकारस्य अत्वम्—सररुह, सरोरुहं । मणहर, मणोहरं । सिरविअणा, सिरोविअणा । कचिन्नैव ओकारस्य अत्वम्—मणोरहो । मणोहओ । अथ लोपविशेषा—कचित् पूर्वपदान्तस्य अकारस्य वा लोपः । राउल, राअउलं । पापडण, पाअपडणं । पापीठ, पाअपीठ । कचिद् ह्रस्वपरत्वेऽपि अचो नित्यमादिलोपः—एत्थ, त्थ । तुम्हे त्थ, अम्हे त्थ । बम्हणो त्थ चिट्ठह । प्रायः एक परत्वे एव एवं लोपः । नेह—हरी एत्थ चिट्ठह । अच्परत्वेऽपि कचिन्नित्य लोपः । राईदो । मईदो । उर्विदो । दीवुअलो । मअरदुआण । पमवुआण । महुसवो । तुह सि । मइ सि । गओ सि । सुओ सि । इओ सि । कचिद् यष्टिशब्दस्य वा लकारलोपः । चम्मट्ठी । चम्मलट्ठी । कचिन्न-असिलट्ठी । बहुलप्रहणात् कचिन्न सन्धिः । मुहअंदो । परिअरो । उवआरो । पईवो । वुराआरो । विश्रालो—इत्यादि । परोप्परं । अन्तेउर । तेरह । तेवीस । तेत्तीसा । पुणो, पुणा, पुण—इत्यादि ॥ १ ॥

अचो की सन्धि होने पर कहीं दोनों अच् मिलकर अच्-विशेष अर्थात् सीसरा ही अच् (स्वर) हो जाता है । सूत्र में अहलोप० पाठ है, वह 'कर्मवर्ति' में वकारलोप के ग्रहणार्थ है । अद्-प्रत्याहार में अच् आ जाते हैं । विभिन्न प्रकार के आवेश आदि बहुलपदग्रहण से जानना । क्योंकि बहुलपद का अर्थ ही यह है कि 'कहीं सूत्र की उचित प्रकार से प्रवृत्ति हो और कहीं सूत्र प्रवृत्त होते हुए भी अप्रवृत्त रहे, अर्थात् कुछ भी कार्य न करे । कहीं विकल्प और कहीं अन्य ही कार्य कर दे' । इस तरह अनेक कार्यों के करने का प्रकार विचार कर चार प्रकार का बहुल-अन्य कार्य माना

है। इस चार प्रकारों में सबका अन्तर्भाव हो जाता है। वह बहुत जन्म कार्य महा-कविर्षों के प्रयोग से अथवा लोक-व्यवहृत-वाक्यानुसार संस्कृत सब्दों में स्वयं कल्पना कर लेना। क्योंकि प्राकृतसूत्र पाणिनीय प्रयोगों का ही अनुसरण करते हैं।

अच्-विशेष—(राज ऋषिः) २ से जलोप। १० से इकार। २६ से ष को स। अ + इ मिलकर एकार। राएसी। पञ्च में—राअइसी। (व्यास ऋषिः) ४ से यलोप। वासेसी, वासइसी। (कर्णपूरः) ५ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। २ से वलोप। अ + ऊ मिल कर एकार। कण्णोरो, कण्णऊरो। पूर्ववत्—(चक्रवाकः) चक्राओ, प्राचग्रहण से वलोप। नहीं तो चक्रवाओ। एवम्, (कुम्भकारः) कुम्भारो, कुम्भारो। (अन्धकारः) अंधारो, अंधारो। (मम अपि) पूर्व के साथ दीर्घ। ममावि। अकार का लोप, ममवि। १८ से प को व। एवम्—(केन अपि) २५ से न को ण। केणावि, केणवि। कहीं पूर्व स्वर को विकल्प से दीर्घ हो। (वारिमयी) ४ से यलोप, वारीमई। पञ्च में वारिमई। एवम्—(वृत्तिमूलम्) ३ से दोनों तकारों का लोप। ९ से ऋ को अकार। ३५ प्रकृत से विकल्प से इकार को दीर्घ। वईमूल, वइमूल। अथवा (वृत्तिमूलम्) का पूर्ववत् साधुत्व। (वेणुवनम्) २५ से न को ण। विकल्प से दीर्घ। वेणूवणं, वेणुवणं। कहीं पर विकल्प से ह्रस्व होगा। (यमुनातटम्) २४ से य को ज। 'यमुनायां यस्य' से मकारलोप। २५ से न को ण। २ से तकारलोप। १९ से ट को ड। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। जउणअड। जउणाअड। एवम् (नदीस्रोतः) ५ से रेफलोप। ४१ से तद्वित्व। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। णइसोत्तो, णईसोत्तो। (बधूमुखम्) २३ से ध और ख को हकार। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। बहुमुह, बइमुह। कहीं ओकार को विकल्प से अकार। (सरोरुहम्) सररुह, सरोरुहं। (मनोहरम्) मणहरं, मणोहरं। (शिरोवेदना) सकार, दलोप, ण आदेश पूर्ववत्। 'एत इदं' (१ + ३५) से ए को इकार। प्रकृत सूत्र से ओ को अकार। सिरविअणा, सिरोविअणा। कहीं ओकार को अकारादेश नहीं होगा। (मनोरथः) मणोरहो। (मनोभवः) मणोहवो। उक्त सूत्र से हकार।

लोपविशेष—कहीं पदान्तस्थ पूर्व अकार का विकल्प से लोप हो। (राजकुलम्) २ से ज और क का लोप। प्रकृत से अकार का लोप। राउलं। राअउलं। (पाद् पतनम्) पापडणं, पाअपडणं। (पादपीठम्) 'ठो ड.' से ठ को ड। पापीड, पाअपीड। कहीं हल् पर होने पर भी, आदिस्थ अच् का नित्य लोप हो। एत्थ के एकार का लोप होगा। तुम्हे, अम्हे का साधुत्व पञ्चमपरिच्छेद में है। (युयमत्र) तुम्हे एत्थ, तुम्हेत्थ। अम्हे एत्थ, अम्हेत्थ। (ब्राह्मणः + अत्र) बम्हणोत्थ। प्रायः एक् से पर अकार का लोप होता है। यहाँ नहीं होगा—(हरिः + अत्र) हरी एत्थ। कहीं अच् पर होने पर भी नित्य अकार का लोप होता है। (गज + इन्द्रः) २ से जलोप। ५ से रेफलोप। नित्य अकार का लोप। गइंदो। (सुग + इन्द्रः) ९ से ऋ को अकार। पूर्ववत् रेफ-गकार का लोप। नित्य अकार का लोप। महइंदो। (उप + इन्द्रः) १८ से प को व। अलोप। उविंदो। (दीप + उज्ज्वलः) ५ से व लोप। ६ से जद्वित्व। प को व। अकारलोप। दीवु-जलो। (मकरंद + उद्यानम्) २ से कलोप। ३२ से घ को ज आदेश। ६ से द्वित्व। अकारलोप। मअरंदुजानं। (प्रमदा + उद्यानम्) ५ से रेफलोप। अन्य कार्य पूर्ववत्। पमदुजानं। (महा + उत्सवः) आकारलोप। महुसवो। उत्सवसब्द के

उकार को 'इदूवौ' वार्तिक की इष्टि से ऊकार । (तव+इति) तुह इति, प्रकृत सूत्र से इकारलोप । ४१ तकारद्वित्व । तुहति । (मम इति) मह इति । महति । (गवः इति) गवोति । (भुतः इति) भुओति । (दधितः इति) दद्वोति । २+५+२६ से रूपसिद्धि हो जायगी । ४२ से सर्वत्र ओकार । कहीं पर यदि शब्द के लकार का विकल्प से लोप हो । (चर्मयष्टिः) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । 'बट्टां लः' २+२९ से लकार । २८ से ट । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । विकल्प से प्रकृत सूत्र से लकार का लोप । चम्मट्टी, चम्मलट्टी । कहीं यदि के लकार का लोप नहीं होगा । जैसे— (असियष्टिः) असिलट्टी । कहीं पर बहुल ग्रहण से सन्धि ही न होगी । (सुखचम्रः) मुहअदो । (परिकरः) परिअरो । (उपकारः) उवआरो । (प्रदीपः) पहुँवो । (दुराचारः) दुराआरो । (विकालः) विआलो । सर्वत्र पूर्वोक्त (२६+२+५+१८) नम्बर के सूत्रों से सिद्धि जानना । (परस्परम्) इत्यादिक शब्दों में कहीं सकार का और कहीं पकार का लोप होता है । तो परस्पर शब्द के सकार का लोप । ६ से पकार-द्वित्व । ३५ प्रकृत सूत्र से ओकार । परोप्परं । (अन्तः पुरम्) २ से पकार का लोप । प्रकृत सूत्र से विसर्गसहित अकार को एकार । अन्तेउरं । (त्रयोदश) तेरह । (२+१४) द्वितीय अध्याय चौदहवें सूत्र में साधुत्व है । (त्रयोविंशति) ५ से रफ-लोप । 'मांसादिषु' (४+१६) सूत्र से अनुस्वार का लोप । 'आदीदूतौ' से ईकार । ३१ से एकार । ३५ प्रकृत सूत्र से ति को आकार । तेवीसा । (त्रयस्त्रिंशत्) ५ से रेफलोप । ३१ से एकार । 'मांसादि' से अनुस्वारलोप । ३५ प्रकृत सूत्र में 'लोपः साधो यकारस्य' से यकार का लोप । 'आदीदूतौ' वार्तिक से ति के इकार को ईकार । ६ से 'त्रिंशत्' के तकार को द्वित्व । 'तेसीसात्' इस अवस्था में २६ से त को स आदेश । ६० से तकार का लोप । 'क्षियामात्' से आकार । तेसीसा । कहीं एक पद में भी भिन्न-भिन्न आदेश होते हैं । (पुनः) २५ से न को ण आदेश । प्रकृत सूत्र से कहीं ओकार, पुणो । कहीं आकार, पुणा । कहीं विसर्ग का लोप, पुण । ये सब आदेश बहुल-ग्रहण से कल्पना कर लेना । तथा महाकविप्रयुक्त अथवा लोकम्यबहुत शब्दों में संस्कृतानुगामी शब्द की कल्पना करके आदेश विशेष की कल्पना कर लेना । क्योंकि समस्त प्राकृत वाक्याय के संस्कृत शब्द ही जनक अथवा माता हैं । श्लेषादिक देशों में स्वरूप अधिक बिगड़ गया है । परन्तु वे भी संस्कृत शब्द से जन्म हैं । इति ॥१॥

नोट—नं० (१) कणञजतृपयवां प्रायो लोपः । (१०) इष्ट्यादिषु । (२६) शपोः सः । (४) अघो मनयाम् । (५) सर्वत्र लवराय् । (६) दोषादेशयोर्द्वित्वमनादी । (१८) पो वः । (२५) नो णः सर्वत्र । (९) ऋतोऽत् । (३५) सन्धावचामज्जलोपविशेषा बहु लम् । (२३) आदेशो जः । (१९) टो ङः । (४१) नीडादिषु । (२३) खबधबभां हः । (३६) त्यथ्यथां चङुजाः । (४२) अत ओत् सोः । (२८) ह्रस्व टः । (७) वर्गेषु पुजः पूर्वः । (३१) ए शब्धादिषु । (६०) अन्त्यस्य ह्रलः ।

उदुम्बरे दोर्लोपः ॥ २ ॥

उदुम्बरशब्दे तु इत्येतस्य लोपो भवति । उम्बरं (४-१७ सर्गान्ताः, ५-३० सोर्बिन्दुः) ॥ २ ॥

उदुम्बरे दोर्वा' लोपः—उदुम्बरशब्दे हु इत्यस्य वा लोपः स्यात् । उम्बरं ।
उउम्बर ॥ २ ॥

(उदुम्बर इति) । उदुम्बरशब्द में 'हु' का विकल्प से लोप हो । (उदुम्बरम्)
हु का लोप हो जाने से उम्बर । पञ्च में-२ से व्कार का लोप हो जाने से उउम्बर ॥२॥

कालायसे यस्य वा ॥ ३ ॥

कालायसशब्दे यस्य वा लोपो भवति । कालासं, कालाअसं ।
(स्प०) ॥ ३ ॥

कालायसे यस्य—कालायसशब्दे साचो यकारस्य वा लोपः स्यात् । कालास,
कालाअस । 'लोप' साचो यकारस्य 'क्वचिन्नित्य क्वचिन्न वा' । तेत्तीसा । सहिओ,
सहिअओ । किसलं, किसलअ । ओसो, ओआसो (अवशयाय) । कइव, कइवअ ।
सुहाइ, सुहाअइ । धूमाइ, धूमाअइ ॥ ३ ॥

(कालायसे इति) । कालायसशब्द में अच्-सहित यकार का लोप हो । (काला-
यसम्) अकारसहित यकार का लोप हो गया । कालास । पञ्च में-२ से यलोप ।
कालाअस । कहीं पर अच्सहित यकार का नित्य लोप हो और कहीं नहीं हो अथवा
हो, अर्थात् विकल्प से लोप हो । (त्रयस्त्रिंशत्) ५ से रेफलोप । 'लोप साचो यका-
रस्य' इससे अकार-विसर्ग-सहित यकारलोप । ३१ से एकार अथवा ३५ से अकार-
विसर्ग-सहित को एकार । त्रिंशत् के रेफ का ५ से लोप, ६ से तद्धित्व । ३५ से
अनुस्वार का लोप । २६ से श को स । ६० से अन्य हल् का लोप । ३६ से आकार ।
तेत्तीसा । (सहृदयः) विकल्प से यकारलोप । २ से व्कारलोप । १० से ऋकार
को इकार । ४२ से ओकार । सहिओ । पञ्च में-सहिअओ । (किसलयम्) यलोप ।
किसल । पञ्चे—किसलअ । (अवशयायः) 'ओइवापयोः' (४+२०) से ओकार ।
'लोपः साचो' से यलोप । ४ से श्या-गत यकार का लोप । 'सेवादिषु वा' (५+९)
से ६ से प्राप्त द्वित्व का निषेध । २६ से श को सकार । पूर्ववत् ओकार । ओसो । पञ्च
में-अवसाओ । पूर्ववत् श को स । यकारलोप । (कतिपयम्) १८ से प को वकार ।
२ से तकारलोप । उक्त से अच्-सहित यकार का लोप । कइव । पञ्च में-कइवअ ।
(सुखायते) २६ से ख को ह । यलोप । 'ततिपोरिवेत्तौ' इससे इकार । २ से तलोप ।
सुहाइ । पञ्च में-सुहाअइ । एवम्—(धूमायते) धूमाइ, धूमाअइ ॥ ३ ॥

भाजने जस्य ॥ ४ ॥

भाजनशब्दे जकारस्य लोपो वा भवति । भाणं, भाअणं (२-४२
भू = ण, ५-३० बि०, पक्षे २-२ सूत्रेण केवलजकारलोपो भवति) ॥ ४ ॥

भाजने जस्य—अत्र साचो जकारस्य वा लोपः । भाणं, भाअणं ॥ ४ ॥

(भाजने इति) । भाजनशब्द के जकार का विकल्प से लोप हो । २५ से न
को ण । भाणं । पञ्च में-२ से जकार-लोप । भाअणं ॥ ४ ॥

१ वा-इति नास्ति मामहे ।

२ वा-इत्यधिकं मामहे ।

३ सत्वरस्य लोपो ज्ञेय । हेमस्तु ८ । १ । २६७ सूत्रे सत्वरस्येति पठत्वेव ।

यावदादिषु वस्य ॥ ५ ॥

यावदित्येवमादिषु 'वकारस्य वा लोपो भवति । जा, जावता । ता, तावता । (२-३१ य्=ज्, ४-६ तलोपः, पक्षे-स्प०) । पाराओ, पारा-वओ (२-२ तलोपः, ५-१ ओ, पक्षे-स्प०) । अणुसन्त, अणुवसन्त (२-४२ न्=ण्, वलोपे, ३-३ रलोपः, ३-५० वृद्धि, ७-१० मान=न्त, वलोपाभावे स्प०) । जीअं, जीविअं (२-२ तलोपः, ५-३० बि०, शो० स्पष्टम्) । एअं, एव्वं (३-५८ वृद्धित्वं, ५-३० बि०) । एअ, एव्व (३-५८ वृद्धि०) । कुअलअं, कुवलअं । (विकल्पेन स्वररहितवलोपे २-२ य्लोपः, ५-३० बि०) । यावत्, तावत्, पारावतः, अनुवर्तमानं, जीवितं, एवम्, एव, कुवलयम्-इत्येवमादयः ॥ ५ ॥

यावदादिषु वस्य—एषु साचो वकारस्य वा लोपः स्यात् । एषु सर्वत्र 'कान्वजे'-स्यादिना लोपे सिद्धे साचो ग्रहणार्थं सूत्रचतुष्टयम् । या, याव । ता, ताव ।

यावत्तावजीवितदेवकुलवर्तमानशब्दा ये ।

प्रावरक एवमेव स्कन्धावारो यावदादयो ह्येवम् ॥ ५ ॥

यावदादिक-शब्दों में अच्-सहित वकार का लोप हो । १० से तकारलोप । (यावत्) या । पञ्च में-याव । (तावत्) ता, ताव । (जीवितम्) २ से तलोप । जीअ, पञ्च में-जीविअ । (देवकुलम्) देउलं, वेवउलं । (आवर्तः) वकार का लोप । ५८ से आकार को अकार । ३० से तं को ट । १ से द्वित्व । अहं । पञ्च में-आअहं । (प्रावारकः) ५ से रेफलोप । यावदादि से वा का लोप । २ से ककार का लोप । पारओ । पञ्च में-पाआरओ । (एवमेव) वलोप । एमेअ । पञ्च में-एअमेअ । (स्कन्धावारः) ३४ से 'स्क' को ख । खन्धारो । पञ्च में-खन्धाआरो । कई विद्वान् चक्रवाक शब्द को भी यावदादिगण में मानते हैं । (चक्रवाकः) चक्काओ । यह उदाहरण देते हैं । परन्तु चक्रवाक शब्द में आकार-सहित वकार का लोप करने पर 'चक्काओ' होगा । अतः (चक्रवाकः) २ से वलोप । ५ से रेफलोप । १ से द्वित्व । 'सन्धावचां' ३५ से अकार को विकल्प से दीर्घ । चक्काओ । पञ्च में-चक्काओ ॥ ५ ॥

अन्त्यहलः ॥ ६ ॥

वेति निवृत्तम् । शब्दानां योऽन्त्यो हल् तस्य लोपो भवति । अज्जो (२-३१ य्=ज्, २-४३ श्=स्, ४-१८ पुंस्त्वं, ५-१ ओ) । जहं (२-४२ न्=ण्, ४-१९ पुंस्त्वाभावः, ५-३० बि०) । सरो (अलो-वत्) । कम्मो (३-३ रलोपः, ३-५० मद्धि०, शो० पू०) । जाव, ताव (४-५ सू० द्रष्टव्यम्) । वशाः, नभः, सरः, कर्म, यावत्, तावत् ॥ ६ ॥

१. सत्वरवलोपः, कचिद्वाङ्मुकात्स्वररहितस्याऽपि । २. क० पु० चक्काओ, चक्रवाओ । देउलं, वेवउलं । अ० पा० ।

अन्त्यस्य हल्ः—प्रादिपदिकसम्बन्धिनोऽन्त्यस्य, सुप्रत्ययसम्बन्धिनश्च हलो लोपः स्यात् । कम्मो । चम्मो । जसो । णमो । एसो । धणू । रमा । पाणी । वेणू । 'क्वापि लोपानुबन्धस्य बुधा वाञ्छन्त्यदन्तताम्' । सखिल्लणो । पच्चे-सक्खी ॥ ६ ॥

प्रातिपदिकसञ्ज्ञक शब्द के अन्त्य हल् का तथा प्रातिपदिक से पर सु-प्रत्यय के हल् का लोप हो । (कर्मन्) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । प्रकृत से अन्त्य हल् नकार का लोप । 'नसन्तप्रावृट्' (४ । १८) से पुल्लिङ्ग । ४२ से ओकार । कम्मो । एवस्-चम्मो । (यशस्) अन्त्य सकार का लोप । २४ से यकार को ऊकार । २१ से हा को स । पूर्ववत् पुल्लिङ्ग । जसो । (नमस्) २५ से न को ण । अन्त्य कार्य पूर्ववत् । णमो । (धनुष्) धणू । (एषः) 'तदेतद्वो.०' (५+६८) से तकार को सकार । अन्त्य का और सुप्रत्यय का लोप । ४२ से ओकार । एसो । (रमा) प्रातिपदिक से पर सु का लोप । रमा । (पाणि.) पाणी । (धेनु) प्रातिपदिक से पर सु-प्रत्यय का लोप । ५२ से पाणि में इकार को धेनु में उकार को दीर्घ । धेणू । कहीं लोपानुबन्धी को अर्थात् हलन्त को विकल्प से अदन्त कर देते हैं । जैसे—(साहिन्) नकारान्त का अदन्त हो गया । ३४ से छ को ख आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से क । २५ से न को ण । ४२ से ओकार । ५८ से ह्रस्व । सखिल्लणो । पच्च में-सक्खी । साधुस्व पूर्ववत् ॥ ६ ॥

स्त्रियामात् ॥ ७ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्यान्त्यहल आकारो भवति । सरिआ (स्पष्टम्) । पडिचआ (१-२ सू० स्प०) । वाआ (स्प०) । सरित्, प्रतिपद्, वाक् ॥ ७ ॥

स्त्रियामात्—स्त्रिया प्रातिपदिकस्यान्त्यस्य हल आत्व स्यात् । सपआ । एआवआ । सरिआ । वाआ । एआवई ॥ ७ ॥

कल्लिङ्ग में हलन्त प्रातिपदिक को आकार हो । (संपत्) त् को आकार हो गया । सपआ । (सरित्) सरिआ । (वाक्) वाआ । एतावत् शब्द में एतावती के स्थान पर 'एआवआ'—जो वसन्तराज जी ने माना है, वह अव्यवहार्य है । वस्तुतः जिन शब्दों में भागुरि के मत से हलन्त से आप् होता है वहीं आकारयुक्त है । क्या लिह्, गोदुह्, पुस् आदि में भी आकार होगा ? कभी नहीं, वस्तुतः भागुरि प्रसिद्ध, काव्यादि में व्यवहृत शब्दों में आप् मानते हैं, अतः एतावती में आकार नहीं होगा, किंतु 'एआवई' होगा ॥ ७ ॥

नोट—न० (२) कगचजतदपयवां प्राथो लोपः । (५) सर्वत्र लवराम् । (३१) ए शब्दादिषु । (३५) सन्धौ अज्जलोपविशेषा बहुलम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२६) शपो. स' । (६०) अन्त्यस्य हलः । (३६) स्त्रियामात् । (१०) इड्यादिषु । (४२) अत ओत् सोः । (४) अधो मनयाम् । (१८) पो बः । (२३) लघयधमां हः । (२५) नो णः सर्वत्र । (६०) अदातो यथादिषु वा । (३०) तस्व टः । (३४) ऋक्कषां लः । (२४) आदेशो जः । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः ।

रो रा ॥ ८ ॥

स्त्रियामन्त्यस्य हलो रेफस्य रा इत्ययमादेशो भवति । धुरा, गिरा ।
(स्प०) ॥ ८ ॥

रो रा—स्त्रियां वर्तमानस्य रेफान्तस्यान्त्यस्य रा भवति । गिरा । पुरा । धुरा ।
'बहिःशब्दे हलोऽन्त्यस्य रेफादेशो विभाषया' । बाहिर । बही ॥ ८ ॥

रेफान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द के अन्त्य रेफ को रा हो । (गिर्) गिरा । (धुर्) धुरा ।
(धुर्) धुरा । बहिः शब्द में अन्त्य हल् रेफ को सस्वर रेफ विकल्प से हो । (बहिः)
अन्त्य र् को सस्वर रेफ हो गया । ६७ से बकाराकार को आकार हो गया । बाहिरं ।
पञ्च में—६० से अन्त्यलोप । ५२ से दीर्घ । बही ॥ ८ ॥

न विद्युति ॥ ९ ॥

विद्युच्छब्दे आकारो न भवति । विज्जू (३-२७ घ् = ज्, ४-६
तलोपः, ३-५० जङ्घि०, ५-१८ दीर्घः) । विद्युत् ॥ ९ ॥

न विद्युति—विद्युति अन्त्यस्य हल आकारो न स्यात् । विज्जू ॥ ९ ॥

विद्युत्-शब्द में अन्त्य हल् को आकार न हो । (विद्युत्) ३२ से घ को जकारा-
देश । ६० से तकारलोप । ६ से अकारद्वित्व । ५२ से डकार को दीर्घ । विज्जू ॥ ९ ॥

(क्षुधो हः ।)

क्षुधो हः—क्षुधाशब्देऽन्त्यस्य ह स्यात् । क्षुहा । 'भागुरिमतेन प्रयोगानुसृत्या
आपि कृते 'कगन्तजे'ति लोपे, 'खघयवे'ति हकारे, इयं सूत्रचतुष्टयी मन्दप्रयोजना ॥

क्षुध्-शब्द के अन्त्य ध को ह हो । (क्षुध्) ध को ह आदेश । ६८ से क्ष-
करादेश । क्षुहा । यदि भागुरिमतानुसार प्रयोगानुकूल हलन्त से आप्-प्रत्यय मान
लें तो ये चारों सूत्र निष्प्रयोजन हैं । आ प्रत्यय करने पर वाचा आदि में २ से, क्षुहा
में २३ से सर्व प्रयोग सिद्ध हो जायेंगे ॥

शरदो दः ॥ १० ॥

शरच्छब्दस्यान्त्यहलो दो भवति । सरदो^३ (२-४३ श् = स्, ४-१८
पुं०, ५-१ ओ) ॥ १० ॥

शरदोऽत्—शरच्छब्देऽन्त्यस्य अ स्यात् । सरदो ॥ १० ॥

शरद् शब्द में अन्त्य द् को आकार हो । (शरद्) द् को अकारादेश । 'नसन्त०'
से पुंलिङ्ग । ४२ से ओकार । २६ से शकार को सकार । सरदो ॥ १० ॥

दिवप्रावृषोः सः ॥ ११ ॥

दिवच्छब्दस्यान्त्यहलः प्रावृट्-शब्दस्यापि सकारो भवति । दिस्त^४
(स्प०) । पाउस्तो (१-३० सू० स्प०) ॥ ११ ॥

१. स जीवन्वा प्रथम 'न विद्युति' इति सूत्र, ततः 'रो रा' इति । पञ्च पाठकमोऽस्ति ।

२. आमहे सूत्रमिदं नास्ति । ३. 'शरदादेरत्' ८ । १ । १८ सरदो, शरद् । मिषदो, मिषक् ।
'क्षुधो हा' ८ । १ । १७ क्षुहा, क्षुध । ६० । ४ संजीवनीसमतः पाठः । ५. आपि कृते
दिशाशब्दः प्रकृतिः । कचिद् दिशा, प्रावृट् इति सस्कृतवर्धनात् ।

विकृष्टावृषोः सः—एतयोरन्त्यस्य स स्यात् । दिसा । पाठसो । 'आधुरस्-
रसो. सो वा हलोऽन्त्यस्य विधीयते' । दीहाउसो, दीहाऊ । अच्छरसा, अच्छरा ॥११॥

दिष्, प्रावृष् शब्द के अन्त्य हल् को सकारादेश हो । (दिष्) दिसा । (प्रावृष्)
ष को सकारादेश । ५ से रेफ का और वकार का लोप । ११ से ऋ को उकार । 'अ-
सन्त प्रावृट्' (४+१८) से पुलिङ्ग । ४२ से ओकार । पाठसो । 'आयुस् और
अप्सरस् शब्द के अन्त्य हल् को सकारादेश हो । (दीर्घायुष्) ५ से रेफलोप । २३ से
हकारादेश । ४ से यलोप । पूर्ववत् पुंस्त्व, ओत्व । दीहाउसो । पञ्च में-६० से अन्त्य-
लोप । ४२ से दीर्घ । दीहाऊ । (अप्सरस्) ६४ से प्स को छकार । ६ से ह्रिस्व ।
७ से चकार । अच्छरसा । पञ्च में-५४ से आकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । अच्छरा ॥११॥

नोट- न० (३२) त्यथ्यथा चङ्गाः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (६) रोषादेशयोर्विस्व-
मनादौ । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६०) आ समृद्ध्यादिषु वा । (२) कणञ्जतद्
पयवां प्रायो लोप । (२३) स्वयथभमां ह. । (६८) अष्यादिषु । (४२) अत ओत्सोः ।
(२६) षयोः स । (५) सर्वत्र लवाम् । (११) उह्वादिषु । (४) अधो मनयाम् ।
(६४) ऋत्सप्तां छः । (०) वर्गेषु युजः पूर्वः । (५४) आधीतौ बहुलम् ।

मो बिन्दुः ॥ १२ ॥

अन्त्यस्य हलो मकारस्य बिन्दुर्भवति । अच्छं (४-२० विकल्पेन
पुंसि अमि, ५-३ अमोऽकारस्य लोपः, शो० ३-३० सू० स्प०) । वच्छं
(स्प०) । भं (३-३ र्लोपः, ३-५० छि०, शो० पू०) । अग्निं (३-२
नल्लोपः, ३-५० गृद्धि०, शो० पू०) । वट्टं (३-१० छ्=ट्, ३-५०
ट्छि०, ३-५१ ट्=ट्, शो० पू०) । वणं । घणं (२-४३ न=ण, शो०
पू०) ॥ १२ ॥

अचि मश्च ॥ १३ ॥

अचि परतो मो^२ भवति वा । फलमवहरह, फलं अवहरह (स्प०)^३ ॥

मो बिन्दुरचि वाऽलोपश्च—चकारग्रहणादत्र तिसूत्री कल्प्यते । मो बिन्दु
(१) । मस्य बिन्दु स्यात् । किं । एद । कह । तुर्णिह । अचि वा (२) । अचि परतः
अन्त्यस्य मस्य वा अनुस्वार स्यात् । पळमवहरह, पळ अवहरह । रसमुवयोइ, रस उव-
योइ । अलोपश्च (३) । अन्त्यस्य हलो मस्य लोपो न भवति । किम् हणमो । फलम्
एरिसं । ग्रहम् एसो । सचम् हण ॥ १२-१३ ॥

इस सूत्र में 'लोपश्च' यहाँ चकारग्रहण है, इससे भिन्न-भिन्न तीन कार्यों की कल्पना
होगी । 'मो बिन्दुः' १ । म को बिन्दु हो । (किम्) किं । (एतम्) उक्त से म को
अनुस्वार । एद । (कथम्) उक्त से बिन्दु । २३ से व को ह । कहं । (सूचीम्) ५९ से
ऊकार को उकार । ३६ से ईकार को इकार । 'ह्रस्वण०' (३+३३) से ण को ण्ह । अनु-

१ अक्ष, वत्सः, भद्रम्, भूमिः, दहः, वनः, धनम् । २. क० पु० बिन्दुः पा० ।
३ फलमपहरति । ४. सजीवनीसंमत. पाठ एव. । 'मो बिन्दुः,' 'अचि मश्च'—इति
सूत्रद्वयमत्र आसहे ।

स्वार । सुविह । 'अधि वा' २ । अच् के परे अन्य मकार को अनुस्वार विकल्प से हो । (पटम् अपहरति) १९ से ट को ड । १८ से प को नकार । ३ से तकारलोप । पञ्चमवहरह । पञ्च में-पञ्च अवहरह । एवम् (रसम् उपनयति) २५ से न को ण । रसमुवणेह, रसं उवणेह । जिस पञ्च में मकार को अनुस्वार नहीं हुआ, किंतु मकार रहा, वहाँ १० 'अन्यस्य हल्ः' से लोप प्राप्त था, नहीं होगा । किम् इणमो । फलम् परिसं । अहम् एतो । सञ्चम् इणं-इत्यादि ॥ १३ ॥

नवोर्धलि ॥ १४ ॥

नकारञ्कारयोर्धलि परतो बिन्दुर्भवति मकारश्च । नस्य-अंसो, अम्सो (५-१ ओ, शो० स्प०) । कंसो, कम्सो । अस्य-बंघणीअं, वम्-खणीअं (२-४२ न् = ण्, २-२ य्लोपः, ५-३० बि०, शो० स्प०) । विंशो, विम्शो (३-२८ ध्य् = झ्, नकारस्य बिन्दौ मकारे च ३-५६ सूत्रेण द्वित्वादिबाधः) ॥ १४ ॥

नञोर्धलि—नकारञ्कारयोर्धलि बिन्दुः स्यात् । सप्ता । वप्ता । पती । सकरो ॥ नकार और ञकार को हल् के परे अनुस्वार हो । (सन्ध्या) ३३ से ध्व को झ आदेश । संज्ञा । (वन्ध्या) बज्ञा । (पङ्क्तिः) २ से ककारलोप । ५२ से हकारदीर्घ । पती । (शङ्करः) २६ से श को स । ४२ से ओकार । संकरो ॥ १४ ॥

वक्रादिषु ॥ १५ ॥

वक्रादिषु शब्देषु बिन्दुरागमो भवति । वंकं (३-३ र्लोपः, ५-३० बि०) । तंसं (३-३ रकारयोर्लोपः, ३-२ य्लोपः, शो० स्प०) । हंसो (३-३ रेफलोपः व्लोपश्च, ५-१ ओ) । अंसू (३-३ र्लोपः, २-४३ श् = स्, ५-१८ उदीर्घः) । मंसू (३-६ श्लोपः, २-४३ श् = स्, ३-३ र्लोपः, ५-१८ उदीर्घः) । गुंठी (१-२९ ऋ = उ, ३-१० छ् = ठ्, ५-१८ दीर्घः) । मथं (१-२२ उ = अ, ३-१२ स्त् = थ्, ५-३० बि०) । मणंसिणो (१-२ सू० स्प०) । वंसणं (३-३ र्लोपः, २-४३ श् = स्, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । फंसो (३-३६ सू० स्प०) । वण्णो (३-३ र्लोपः, ३-५० ण्वि०, ५-१ ओ) । पडिसुवं (३-३ र्लोपः, २-८ त् = ड्, २-४३ श् = स्, ३-३ र्लोपः, १२-३ त् = द्, ५-३० बि०, २-४२ श् = स्, ५-१ ओ) । अंसो (स्पष्टम्) । अधिमुंको (२-२७ म् = ह्, ३-१ र्लोपः, ५-१ ओ) । वक्र-ज्यस्त्र-ह्रस्व-अधु-श्मधु-गृष्टि-मुस्त-मनस्विनी-दर्शन-स्पर्श-वर्ण-प्रतिभुत-अश्व-अभिमुक्त-इत्यादयः ॥ १५ ॥

१. अंसः, कंसः, वखनीय, बिन्ध्यः । २. सजीवन्यनुसारी पाठः । ३. मुकुटादौराकृति-गणत्वात् । ४. शक्तमुक्तदस्यमसृत्त्ये को वा ८ । १ । २. मुक्को-मुक्कोऽको बड्डो लुको लुग्यो आकङ्कं भावपुर्ण-वति हे० । अथ अधिमुंको इत्यत्र 'न बिन्दुः परे' इत्यनेन द्वित्वनिषेधो केवः ।

वक्रादिषु—एषु हलि परे बिन्दुरागम स्यात् । वको । तसं । वअसो । इत्यादि ।

वक्रव्यसवयस्याश्रुसौरभाणि मनस्विनी ।

स्पर्शो निवसन शुल्क स्युर्वक्रादय ईदृशा ॥ १५ ॥

वक्रादिक शब्दों में हल् के परे अनुस्वार का आगम हो । (वक्रः) ५ से रेफ का लोप । वको । (व्यसम्) अनुस्वारागम । पूर्ववत् रेफलोप । ४ से यलोप । तसं । (वयस्यः) वअसो । (अश्रु) असु । (सौरभम्) १४ से औ को ओ । 'खचयधभां ह' सूत्र में प्रायःपदानुवृत्ति से भ को ह नहीं होगा । अनुस्वारागम । सौरभं । 'नपुंसके सोर्बिन्दुः' से अनुस्वारागम सिद्ध ही था फिर वक्रादि में सौरभ शब्द का पाठ मन्द-प्रयोजन है । (मनस्विनी) मणंसिणी । (स्पर्शः) 'स्पस्य कः' (३ + ११) से फादेश । फसो । (निवसनम्) णिअंसणं । (शुल्कम्) सुकं ॥ १५ ॥

नोट—नं० (२३) खचयधभा हः । (५९) उद्धृतो मधुकादिषु । (६९) इदीतः पानी यादिषु । (११) टो ड । (१८) पो व । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२५) नो ण सर्वत्र । (३३) ध्यद्ययोक्तः । (५२) सुभिमुप्सु दीर्घः । (२३) शपोः सः । (४२) अत ओत्सोः । (५) सर्वत्र लवराम् । (४) अधो मनयाम् । (१४) औत ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

मांसादिषु वा ॥ १६ ॥

मांसादिषु शब्देषु वा बिन्दुः प्रयोक्तव्यः । मंसं, मासं (स्प०) । कहं, कह (२-२७ थ् = ह्, श० स्प०) । णूणं, णूण (स्प०) । तहिं, तहि (स्प०) । असुं, असु' (स्प०) । तदयमपठितो मांसादिर्गणः । यत्र कचिद्वृत्तभङ्गमयात् त्यज्यमानः क्रियमाणश्च बिन्दुर्भवति, स मांसादिषु द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥

मांसादिषु—मण्डकप्लुत्या लोप इत्यनुवर्तते । मांसादिशब्देषु बिन्दुलोपो वा स्यात् । मास, मस । कह, कह । णूण, णूण । दाणि, दाणि । समुहो, समुहो । 'संस्कार-संस्कृतादौ तु नित्य बिन्दुर्विलुप्यते' । सकारो । सक्कअ ॥ १६ ॥

मण्डकप्लुति से लोप पद की अनुवृत्ति । मांसादिक शब्दों में अनुस्वार का विकल्प से लोप हो । (मांसम्) अनुस्वार का लोप । मास । पञ्च में-५८ से आकार को अकार । मस । (कथम्) २३ से थ को हकार । कह, कह । (नूनम्) णूण, णूण । (इदानीम्) दाणि, दाणी । (समुख) समुहो, समुहो । संस्कार और संस्कृत शब्द में नित्य अनुस्वार का लोप होगा । (संस्कारः) ३ से सकारलोप । मांसादित्व से नित्य अनुस्वार का लोप । ६ से ककारद्वित्व । सकारो । (संस्कृतम्) ९ से ऋ को अकार । २ से तकारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । सक्कअ ॥ १६ ॥

ययि तद्वर्गान्तः ॥ १७ ॥

ययि परतो बिन्दुस्तद्वर्गान्तो वा भवति । सक्का (२-४३ श् = स्,

१ क० पु० मास, कथम्, नूनम्, तहिं, असु अ० पा० । २. संजीव्यां सूत्रान्ते 'वा'—इति नास्ति ।

शे० स्प०) । सङ्खो (५-१ ओ, शे० पूर्व०) । अङ्को । अङ्कं (स्प०) । सङ्खरइ (७-१ ति=इ, शे० स्प०) । सण्डो (२-४३ ख=स्) । सन्तरइ (स्प०) । सम्पत्ती (५-१८ दीर्घः, शे० स्प०) । यथीति किम् ? अंसो (४-१४ सूत्रे स्प०) । वाऽधिकारात् पंकं, बिद्रु, संका, संको । (सुगमानि) ॥ १७ ॥

कपि तद्वर्गान्तः—कवर्गादारभ्य पवर्ग व्याप्य कप्-प्रत्याहारग्रहणेन प्राक्षम् । कादिपञ्चवर्गीयाक्षरे परे यो वर्ण परस्तद्वर्गीयः पञ्चमाक्षरोऽनुस्वारस्य वा भवति । सङ्करो, सकरो । घणजञो, घणंजञो । सण्ठिओ, संठिओ । चिरन्तण, चिरंतण । किम्पि, किपि । सन्तो, संतो । गुम्फिअं, गुंफिअं । पदान्त एवायमिति केचित् ॥ १७ ॥

कवर्ग से लेकर पवर्ग पर्यन्त अर्थात् क से म पर्यन्त कप् प्रत्याहार है । इन कव-गादि पाँच वर्गों के किसी अक्षर के परे अनुस्वार को पञ्चम अक्षर हो, अर्थात् जिस वर्ग का अक्षर पर में होगा उसी वर्ग का पाँचवाँ अक्षर होगा । (संकरः) श को स । नकार को णकार । यकार तकार का लोप । पूर्वोक्त २६+२५+४+२ से जानना । अनुस्वार को विकल्प से ककार के परे ङकार हो गया । सङ्करो । पञ्च में—संकरो । एवम् (घनजयः) घणजञो, घणंजञो । (सस्थितः) ३ से षकारलोप । सण्ठिओ, संठिओ । (चिरन्तनम्) चिरन्तण, चिरंतण । (किमपि) किम्पि, किपि । जहाँ पदान्त नहीं है, वहाँ भी विकल्प से अनुस्वार होगा । (शान्तः) सन्तो, संतो । (गुफितम्) गुम्फिअं, गुंफिअं । कोई आचार्य पदान्त में ही विकल्प से परसवर्ण मानते हैं, परंतु इसमें कोई प्रमाण नहीं है और प्राकृत में दोनों प्रकार के प्रयोग मिलते हैं ॥ १७ ॥

नसान्तप्रावृट्शरदः पुंसि ॥ १८ ॥

नकारान्ताः सकारान्ताश्च प्रावृट्शरदौ च पुंसि प्रयोक्तव्याः । नान्ताः—कम्मो (४-६ अन्त्यनकारलोपः, ३-३ स्लोपः, ३-५० मूत्रि०, ५-१ ओ) । जम्मो (३-४३ सू० स्प०) । वम्मो (३-३ स्लोपः, ३-५० मूत्रि०, ४-६ नलोपः, ५-१ ओ) । सान्ताः—जसो (२-३१ सू० स्प०) । तमो (४-६ स्लोपे, पुंस्त्वे च, ५-१ ओ) सरो । पाउसो (१-३० सू० स्प०) । सरदो ३ ॥ १८ ॥

नसन्तप्रावृट्शरदः पुंसि—नकारान्त सकारान्तः प्रावृट्शरदौ च पुंसि भवन्ति । चम्मो । वम्मो । 'नान्तं नपुंसके विद्धि पुल्लिङ्गेऽपि प्रशस्यते' । चम्मं । वम्मं । पेम्म । तमो । महो । पाउसो । सरदो ॥ १८ ॥

१. शङ्का, शङ्क, कसः, अङ्कः, अङ्क, सङ्करति, घण्डः, सन्नरति, सम्पत्तिः, अंसः, पङ्क, बिन्दु । २. सजीवनौसमतः पाठ । ३. कम्मन्, जम्मन्, वम्मन्, यशस्, तमस्, सरस्, प्रावृट्, शरदः । यच्च सेयं, वय, सुमण, सम्मं, चम्मसिति वृश्यते तद् बाहुलकाधिकारात्-इति हेमः । ४. संजीवन्वादिस्तमसोऽयं पाठः ।

नकारान्त, सकारान्त, प्रावृष् और शरद् शब्द का पुंलिङ्ग में प्रयोग हो। (वर्मन्) नपुंसकलिङ्ग प्राप्त था, पुंलिङ्ग हो गया। ४२ से ओकार। ५ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। चम्मो। एवम् (वर्मन्) चम्मो। नकारान्त नपुंसकलिङ्ग में तो है और पुंलिङ्ग में भी होता है। तो नपुंसकलिङ्ग में ६० से अन्य हल् नकार का लोप। ६२ से अनुस्वार। चम्मं। चम्मं। (प्रेमन्) पूर्ववत् साधुत्वं। पेम्मो, पेम्मं। (तमस्) सान्त होने से पुंलिङ्ग। तमो। (महस्) महो। (प्रावृष्) ५ से रेफलोप। २ से वलोप। ११ से ऋकार को उकार। 'दिक् प्रावृ०' (४+१२) से ष् को सस्वर सकार। प्रकृत से पुंलिङ्ग। पाठसो। (शरद्) २६ से सकार। 'शरदोऽत्' से द् को अकार। सरओ ॥१८॥

नोट—नं० (३) उपरि लोपः कगडतदपचसाम्। (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादी। (९) ऋतोऽत्। (१) कगचजतदपचवां प्रायो लोपः। (२६) सायोः सः। (२५) नो णः सर्वत्र। (४) अधो मनयाम्। (४२) अत ओत्सोः। (६०) अन्यस्य हलः। (६२) नपुंसके सोर्विन्दु। (११) उट्वादिषु।

न शिरोनभसी ॥ १९ ॥

शिरस्, नभस् इत्येतौ न पुंसि प्रयोक्तव्यौ। सिरं (४-६ सत्तोपः, ५-३० बिं०)। णहं ॥ १९ ॥

न शिरोनभसी—एतौ पुंसि न स्त। सिर। णहं ॥ १९ ॥

शिरस्, नभस् को पुंलिङ्ग न हो। सान्तत्वात् पूर्वसूत्र से प्राप्त पुंस्त्व का निषेधक यह सूत्र है। (शिरः) २६ से वा को स। ६० से अन्यलोप। ६२ से अनुस्वार। सिरं। (नभः) २५ से णकार। २३ से भकार को हकार। अन्य कार्य पूर्ववत्। णहं ॥ १९ ॥

पृष्ठाक्षिप्रभाः स्त्रियां वा ॥ २० ॥

एते स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः। पुट्टी, पुट्टं (१-२९ ऋ = उ, ३-१० छ = ठ, ३-५० ट्छि०, ३-५१ ठ् = ट्, स्त्रीत्वे ई, पक्षे-पूर्ववत्कार्येषु कृतेषु ५-३० बिं०)। (एवम्)—अच्छी, अच्छं (३-३० सू० स्प०)। अच्छो पुंस्त्वे तु (५-१ ओ)। पण्हा, पण्हो (३-३ रत्तोपः, ३-३३ ऋ = ण्ह, स्त्रीत्वे आत्वं, पुंस्त्वे ५-१ ओ)। पृष्ठम्। अक्षि। प्रभः ॥ २० ॥

पृष्ठाक्षिप्रभा स्त्रियां वा—एते स्त्रिया वा स्यु। पट्टी, पट्ट। अच्छी, अच्छि। पण्हा, पण्हो। 'एवं लिङ्गविपर्यासो ज्ञेयः शब्दान्तरेष्वपि'। गुणाहं। बिन्दूहं। लोअणा। रस्तीओ ॥ २० ॥

पृष्ठ, अक्षि, प्रभ ये स्त्रीलिङ्ग में विकल्प से हों। (पृष्ठम्) ९ से ऋ को अकार। ३ से षकार का लोप। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। ५४ से ईकार। पट्टी। कोई-कोई आचार्य ऋष्यादि में पाठ मान कर हकार मानते हैं—'पीठ' लोकभाषा। पञ्जाब में उकार—'पुट्टे तरफ दिहा'। पक्ष में—पट्टं। (अक्षि) ६८ से ष को छ। द्वित्व, चकार, ईकार पूर्ववत्। अच्छी, अच्छि। (प्रभः) 'ह्रस्वाण्' (३+३३) ष को ण्ह आदेश। ५४ से स्त्रीलिङ्ग में आकार। पण्हा। पक्ष में—पण्हो। इसी प्रकार प्राकृतभाषा में लिङ्गव्यत्यय अन्यत्र भी जानना। (गुणाः) 'ई अरशसोर्दीर्घश्च' (५+२६) से जस् को ईकार।

पूर्व को दीर्घः । गुणाद् । एवम् (विन्द्वः) विन्दूहः । (लोचनम्) लोचना । (रस्त्रम्) रस्त्रे वा को स । ४ से मलोप । ६ से द्वित्व । 'जसो वा' (५ + २०) से जस् को ओकार । ४८ से दीर्घः । रस्सीओ ॥ २० ॥

ओदवापयोः ॥ २१ ॥

अव, अप इत्येतयोरुपसर्गयोर्वा ओत्वं भवति । ओहासो, अवहासो । ओसारिअं, अवसारिअं (२-२ तलोपः, ५-३० बि०) । अवहासः, अपसारितम् ॥ २१ ॥

ओदवापयोः—अव-अप-इत्येतयोरुपसर्गयोः ओकारादेशो वा स्यात् । ओवासो, अववासो । ओसिअं, अवसिअ । ओपत्तं, अवपत्तं । 'ओत्वं वा स्यामिरो मात्ये क्वि-दोत्वमुपस्य वा' । ओमल्लं । णिम्मल्लं । ओहसिअं, पत्ते-उवहसिअं । 'लुग्वा दुरुपसर्गस्य विसर्गस्य क्वचिद् भवेत्' । दुलहो, दुल्लहो । दूसहो, दुसहो । 'ऊतुत्' सविसर्गस्य दुःस-हादौ विकल्प्यते ॥ २१ ॥

अव, अप उपसर्गों को ओकार विकल्प से हो । (अवकाशः) काशको वास आदेश । अव को ओकार । ओवासो । पञ्च में-२ से कलोप । अववासो । (अपवृत्तम्) अप को ओकार । १० से हुकार । तलोप । ओसिअं । पञ्च में-१८ से प को व । अवसिअं । (अपवृत्तम्) अप को ओकार । ९ से ऋ को अ । २ से वलोप । ओपत्तं । पत्ते-अववत्त । निर् उपसर्ग को मास्य शब्द के परे विकल्प से ओकार हो और कहीं उप को विकल्प से ओकार हो । (निर्मास्यम्) निर् को ओकार । ४ से वलोप । ६ से द्वित्व । ५८ से आ को अ । ओमल्लं । पञ्च में-णिम्मल्ल । (उपहसितम्) ओहसिअं । पञ्च में—उवहसिअं । कहीं पर दुर् उपसर्ग के विसर्ग का लोप हो । (दुर्लभः) २३ से भ को ह । दुलहो । पञ्च में-दुल्लहो । दुःसहादिक शब्दों में विसर्गसहित उकार को विकल्प से उकार हो । दूसहो । पञ्च में-दुसहो ॥ २१ ॥

नोट—नं० (२६) शपो. सः । (१०) अन्यस्य हलः । (१२) नपुसके सोर्बिन्धुः । (२५) नो णः सर्वत्र । (२३) खद्यधर्मा हः । (९) ऋतोऽत् । (३) उपरि लोपः कण्ठत-दपचसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनावी । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (५४) आदीतौ बहुलम् । (६८) अथवादिषु छः । (४) अधो मनयाम् । (४८) जसस्त्व्यास्तु दीर्घः । (२) कण्ठजतदपचर्वा प्रायो लोपः । (१०) इहण्यादिषु । (१८) पो वः । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

तलत्वयोर्दात्तणौ ॥ २२ ॥

तल्-त्व-इत्येतयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं दा, तण इत्येतावादेशौ स्तः । पीणदा (२-४२ न = ण) । मूढदा (१२-३ त्-दृ) । पीणत्तणं । मूढ-त्तणं (५-३० बि०) ॥ २२ ॥

तलत्वयोर्दात्तणौ—एतयोर्ग्रथासंख्यमेतौ वा स्तः । रम्मदा, रम्मत्तणं, रम्मत्तं । तणुदा, तणुत्तणं, तणुत्तं ॥ २२ ॥

तल और त्व प्रत्यय को क्रम से दा और सण आदेश होते हैं। अर्थात् तलप्रत्यय को दा और त्वप्रत्यय को सण। (रम्यता) तलप्रत्यय को दा आदेश। ७ से बलोप। ७ से द्वित्व। रम्मदा। (रम्यत्वम्) सण आदेश। रम्मसणं। पञ्च में-५ से बलोप, द्वित्व। रम्मस। एवम्-(तनुता) तणुदा। २५ से न को ण। (तनुत्वम्) तणुसणं। तणुसं॥ २२॥

क्त्व ऊर्णः ॥ २३ ॥

क्त्वा-प्रत्ययस्य ऊण इत्ययमादेशो भवति। घेऊण (८-१६ प्रह् = घेत्)। सोऊण (३-३ रलोपः, २-४३ श् = स्, उ = ओ गुणेन^१)। काऊण (८-१७ कृञ्=का)। दाऊण (रपष्टम्)। गृहीत्वा, श्रुत्वा, कृत्वा, दत्त्वा ॥ २३ ॥

क्त्व तूर्ण—क्त्वा प्रत्ययस्य तृण इत्ययमादेशः स्यात्। हतृण। आणिकण। काऊण। घेतृण। 'क्तापि क्त्वाप्रत्ययादेशो उच्चाण इत्यपीष्यते'। घेतृणाण। सोउच्चाण। 'उ वाशब्दस्य बादेशः क्त्वास्थितस्य क्वचिद् भवेत्'। दट्ठु। मोत्तु। होउ। 'असमासे अच्चादेशः क्त्वेत्येतस्य प्रवर्तते'। जाणिअ। पडिअ। ओसरिअ। परिहरिअ ॥ २३ ॥

क्त्वा प्रत्यय को तृण आदेश हो। (हत्वा) हन् + क्त्वा, क्त्वाप्रत्यय को तृण आदेश। नकार को अनुस्वार। हंतृण। (आनीय) आङ्पूर्वक नीघातु, क्त्वाप्रत्यय। धातु के ईकार को बहुलग्रहण से इस्व इकार। २ से तृण आदेश के तकार का लोप। यह लोप प्रायिक है। अतः प्रयोगानुकूल कहीं होगा और कहीं नहीं। आणिकण। (कृत्वा) कृञ् को 'कृञ् का०' (७+१४) से का आदेश। काऊण। (गृहीत्वा) प्रह् + क्त्वा। क्त्वा को तृण। प्रह् को 'घेत्क्त्वातुमुन्' (७+३३) से वेत् आदेश। घेतृण। कहीं क्त्वाप्रत्यय को उच्चाण आदेश हो। प्रह् को घेत् आदेश। घेतृणाण। (श्रुत्वा) २६ से सकार। ५ से रेलोप। बहुलग्रहण से उकार को ओकार। सो-उच्चाण। क्त्वाप्रत्यय में विद्यमान वा को 'उ' आदेश विकल्प से हो। (दट्ठा) वा को उ आदेश हुआ। २८ से ट को ठ। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। ९ से ऋ को अकार। दट्ठ। (मुक्त्वा) १ से उ को ओकार। वा को उ आदेश। ३ से कलोप। ६ से तकारद्वित्व। मोत्तु। (भूत्वा) भू को हो आदेश हो। २ से तकार का लोप। होउ। क्त्वाप्रत्यय को असमास में इअ आदेश हो। (ज्ञात्वा) ज्ञा धातु को 'ज्ञो जाणमुणौ' (७+२९) से जाण आदेश। जाणिअ। एव मुणिअ। (पतिस्त्वा) पडिअ। उपसर्ग के साथ समास में भी इअ होता है। (अपसृत्य) ओसरिअ। (परिहृत्य) परिहरिअ ॥ २३ ॥

वृणं इरः शीले ॥ २४ ॥

शीले यस्तृणप्रत्ययो विहितस्तस्य इर इत्ययमादेशो भवति। अमण-

१ का० पु० पा० 'उण्' पा०। ० 'युवर्णस्य गुणः' ८। ४। २३७। धातोर्विर्णोर्वाणस्य क्वित्यपि गुणः। जेऊण, नेऊण, नेइ, नेन्ति, उड्डइ, उड्डेन्ति, मोत्तृण, सोऊण। क्वचित्-नीओ उड्डीणी इति हेमच०। ३. संजीवनीसमतः पाठः। ४. का० पा० तृन्।

शीलो भ्रमिरो' । हसनशीलो हसिरो (५-१ ओ, स्पष्टप्राये) ॥ २४ ॥

तुर्न इर शीले—तच्छीलादिष्वर्थेषु तुन्-प्रत्ययस्य इर इति स्यात् । धीलिंरं । जपिरं । विविरं ॥ २४ ॥

तच्छील, तद्धर्म, तत्साधुकारी अर्थ में तुन्प्रत्यय को इर आवेश हो । (घूर्णितुं) घूर्णितुं शीलमस्य । तुन्प्रत्यय को इर आवेश । 'घूर्णो बोलघुम्मी' (७+५) से बोल आवेश । धीलिंरं । जपितुं शीलमस्य जपिरं । वेपितुं शीलमस्य विविरं । १८ से पकार को वकार ॥ २४ ॥

नोट—नं० (४) अधो मनयाम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनावौ । (५) सर्वत्र लवराम् । (१५) नो णः सर्वत्र । (१) कगञ्जतदपयवा प्रायो लोपः । (२६) शपोः सः । (२८) वृत्त्य ठः । (७) वगेषु युज् पूर्वः । (९) कृतोऽत् (१) उत ओत्तुण्डसमेधु । (३) उपरि लोपः कगञ्जतदपयसाम् । (१८) पो वः ।

आलिवल्लोलवन्तेन्ता मतुपः ॥ २५ ॥

आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त, इत्येत आवेशा मतुपः स्थाने भवन्ति । आलुस्तावत्-ईसात् (३-३ रलोपः, २-४३ ष्=स्, आलुकृते, ५-१८ दीर्घः) । णिहात् (२-४२ न्=ण्, ३-३ रलोपः, ३-५० वृद्धि०, शो० पू०) । इल्लः-विभारिल्लो^१ (२-२ अलोपः, इल्ले कृते, ५-१ ओ) । मालाइलो (५-१ ओ, शो० स्प०) । उल्लः-विभारुल्लो (२-२ कलोपः, शो० स्प०) । आलः-घणालो (२-४२ न्=ण्, ५-१ ओ) । सहालो (३-३ व्लोपः, ३-५० वृद्धि०, ५-१ ओ) । वन्तः-घणवन्तो (स्प०) । जोवणवन्तो (२-३१ य्=ज्, प्राय इति वलेपो न, २-४२ न्=ण्, ५-१ ओ) । इन्तः-रोसाइन्तो^२ (२-४३ ष्=स्, ५-१ ओ) । पाणा-इन्तो (३-३ रलोपः, शो० पू०) । यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्याः, न सर्वे सर्वत्र । इर्यावत्, निद्रावत्, विकारवत्, मालावत्, धनवत्, शब्दवत्, यौवनवत्, रोषवत्, प्राणवत्, ।

'कचिदा मतुपोऽन्त्यस्य मन्तो वा दृश्यते कचित् ।'

हणुमा, हणुमन्तो (२-४३ न्=ण्, मतुपोऽन्त्यस्यात्वपक्षे, मन्ता-देशः, ५-१ ओ) ।

'इल्लोक्तावपरे प्रायः शैषिकेषु प्रयुजते' ।

पौरस्त्यं=पुरोभवं, पुरिल्लं (पुरस्-अत्र ४-५ सलोपे च, शैषिक इल्ल-प्रत्यये, ४-१ अलोपे, ५-३० बि०) । आत्मीयम्=अणुल्लं (३-४८ त्म्=प्, ३-५० पद्धि०, ४-६ न्लोपः, ४-१ अलोपः, उल्लप्रत्ययः, ५-३० बि०) ।

१. कचिद् भमिरो पा० । २. सजीवनीसमतः पाठः । ३. का० पा० विभारिल्लः । ४. का० पा० अल्लः । ५. का० पा० इतः । ६. का० पा० रोस । ७. एषु सर्वत्र जीपादि-कमज्जिषैषकार्यं ४-१ सूत्रेण बोध्यम् ।

‘परिमाणे किमादिभ्यो भवन्ति केद्वादयः ।’

केद्दहं, केत्तिअं । जेद्दहं, जेत्तिअं । तेद्दहं, तेत्तिअं । एद्दहं, एत्तिअं ।
(किमः केद्दह, केत्तिअ । यदो जेद्दह, जेत्तिअ । तदः तेद्दह, तेत्तिअ ।
एतद् एद्दह, एत्तिअ-इत्यादेशाः भवन्तीत्यर्थः, ५-३० बिन्दुः सर्वत्र) ।

‘कृत्वसो हुत्तमित्यन्ये देशीशब्द’ स इष्यते ।

सअहुत्तं (२-४३ श् = स्, २-२ तलोपे, कृत्वसो हुत्तादेशो, ५-३०
बिं०) । सद्दस्सहुत्तं (३-३ रलोपः, ३-५० सद्दि०, शो० पू०) ।

‘जातौ वा स्वार्थिक क’ ।

[जातौ स्वार्थे ककारः प्रयोक्तव्यः]^१ ।

(पञ्च = पदुमअं, पक्षे-पदुमम्^३)^५ ॥ २५ ॥

आत्विह्लोलालवन्तेन्ता मनुप —तदस्यास्त्यस्मिन्नर्थे विहिताना मनुवादीनां
प्रत्ययाना स्थाने यथादर्शनम्—आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त इत्येते आदेशा
भवन्ति । ईसालू । रोहालू । गहिह्लो । सगोहिह्लो । विआरुल्ल । विहारुल्ल । वणाल ।
चोराल । जसवन्तो । धणवन्तो । घरइन्तो । पुत्तइन्ता । ‘अर्थे तस्येदमित्यस्मिन्नल्ल, इल्लस्तु
तद्भवे’ अप्पुल्ल । गामेल्लिआ । पुरिल्ल । ‘भवेता मनुपोऽन्त्यस्य न्त आकारस्तथा
क्वचित्’ हनुम तो, हनुमा । ‘सन्त्याया कृत्वसो हुत्त आभिसुख्येऽपि दृश्यते’ । पञ्चहुत्त ।
छहुत्त । सअहुत्त । पियहुत्त । घरहुत्त । ‘इष्टौ कियत्तदेतेभ्य परिमाणे तिअ-इहौ’ ।
केत्तिअ, केद्दह । जेत्तिअ, जेद्दह । तेत्तिअ, तेद्दह । एत्तिअ, एद्दह ॥ २५ ॥

अस्य, अस्ति, अस्मिन् अर्थो में विहित मनुवादिक प्रत्ययों को प्रयोगानुकूल जैसा
प्रयोग कविसंप्रदाय में मिले, तदनुकूल, आलु-इल्ल-उल्ल-आल-वन्त-इन्त आदेश
होते हैं । क्रम से उदाहरण । आलु-(ईर्ष्यावान्) ईर्ष्या अस्य अस्ति, इस अर्थ में आलु-
प्रत्यय । २६ से ष को स । ४ से य का, ५ से रेफ का लोप । सर्वत्र ३५ से अकार आकार
का लोप जानना । ईसालू । ‘ईर्ष्यालुः’ इस संस्कृत शब्द से भी ईसालू हो सकता है ।
(स्नेहवान्) ३ से सकारलोप । २५ से न को ण । रोहालू । इल्ल-(प्रहवान्) इल्ल
आदेश । ५ से रेफलोप । गहिह्लो । (स्नेहवान्) इल्ल आदेश । ‘स्नेहे वा’ (३+६२) से
‘ञ्ज’ का विप्रकर्ष, अकार-स्वर । पूर्ववत् नकार को णकार । हकाराकार का लोप ।
सगोहिह्लो । उल्ल (विकारवत्) उल्ल आदेश । २ से ककार का लोप । विआरुल्ल ।
(विहारवत्-विहारिन्) उल्ल आदेश । विहारुल्ल । आल-(वनवान्) २५ से न को
ण । वणालो । (चौरवत्) १४ से औकार को ओकार । चोराल । वन्त-(यक्षस्वी)
२४ से य को जकार । २६ से श को स । ६० से सकारलोप । जसवन्तो । (धनी-धनवान्)
अणवन्तो । इन्त-(गृही-गृहवान्) ‘गृहस्य घरोऽपतौ’ (४+३५) से गृह को घर

१ केचित् स्वरूपेण पठन्ति । २ क० पु० न दृश्यते [ ] कोष्ठकान्तर्गतः पाठः ।
३ ( ) कोष्ठकान्तर्गतं पाठं प्रायस्त्रुटित एव । ४. अतोऽतुल. ८ । ४ । ४३५ । अपञ्चो
इदं कियत्तदेतद्भव परस्य अतो प्रत्ययस्य डेतुल इत्यादेशो भवति । एत्तुलो, केत्तुलो,
जेत्तुलो, तेत्तुलो, पत्तुलो । इति हेम. ।

आदेश । अरहन्तो । (पुनर्वती) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । पुनरहन्ता । 'तस्येदम्' इस अर्थ में उच्च और तदुत्पन्न इस अर्थ में इच्छ होते हैं । (आत्मीयम्) 'आत्मनि फ' से ल्म को पकार । ६ से पकारद्वित्व । ५८ से आ को अकार । ६० से न् का लोप । पूर्ववत् ३५ से अकारलोप । अप्पुहं । (ग्रामीणाः) तज्ज्व अर्थ में इच्छ आदेश । पूर्ववत् रेफलोप । गाम-इच्छ होने पर ३५ से अ-इ को एकार । एकवचन में गामेच्छो । कप्रत्यय में ३५ से लकाराकार को इकार । गामेच्छिभो । बहुवचन में गामेच्छिभा । पुरो भवम्- (पौरस्त्यम्) पुरस् से इच्छ । पूर्ववत् ६० से सलोप । पुरिहं । कहीं पर मतुप् प्रत्यय के अन्त को न्त आदेश तथा कहीं आकार हो । (हनुमान्) त् को न्त आदेश । हनुमन्तो । एवम् (बलवान्) बलवन्तो । जहाँ आकार होगा वहाँ हनुमा । सख्यावाचक शब्द से पर कृत्वस्प्रत्यय को और आभिमुख्य अर्थ में हुत्त आदेश हो । (पञ्चकृत्वः) पंचहुत्तं । (षट्कृत्वः) 'षट्पञ्चावकं' (२+३७) से छ आदेश । छहुत्तं । (शतकृत्वः) सशहुत्त । (त्रिषाभिमुख्यम्) पिअहुत्तं । (गृहाभिमुख्यम्) वरहुत्तं । अभिमत अर्थ में किम्-यद्-तद्-एतद् शब्दों से परिमाण अर्थ में विद्यमान प्रत्यय को तिअ इह आदेश हों । कियत् परिमाणमस्य (कियत्) किम् को कादेश । ३१ से एकार । केत्तिअ, केहहं । (यावत्) सर्वत्र ६० से अन्त्य व् का लोप । ३१ से एकार । २४ से यकार को अकार । जेत्तिअ, जेहहं । (तावत्) तेत्तिअ, तेहहं । (एतावत्) एत्तिअ, एहह । 'तत्थयो०' (५+७५) से तकारलोप ॥ २५ ॥

नोट—न. (२६) शब्दोः स । (४) अधो मनयाम् । (५) सर्वत्र लवराम् । (३५) सन्धौ अज्जलोपविशेषा बहुलम् । (३) उपरि लोपः कगडतदपयसाम् । (२५) नो ण' सर्वत्र । (२) कगच्चजतदपयवां प्रायो लोपः । (१४) औत्त ओत् । (२४) आदेशो जः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (६) शेषादेशबोद्ध्वमनादौ । (५८) अदातो यथादिषु वा । (३१) ए शब्दादिषु ।

(स्वार्थे को वा ।)

स्वार्थे को वा—प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययो वा स्यात् । भमरओ, भमरो । कसणओ, कसणो । चन्दओ, चन्दो । 'विध्यते स्वार्थ इल्लोत्तौ, आभ्या क स्वार्थ एव वा' । सच्च, सच्चिहं, सच्चिहअं । करहो, करहुल्लो, करहुल्लओ । भमरो, भमरल्लो, भमरल्लओ । 'स्वार्थे क' स्यात् ङकारोऽपि को वा तस्मादपि स्मृतः । पुत्तो, पुत्तओ, पुत्तडओ । वन्छो, वच्छओ, वच्छडओ । हत्था, हत्थडा, हत्थडआ । 'द्वित्वापन्नो लकारोऽपि कञि-त्स्वार्थ इतीष्यते' । एकल्लो, एकओ, एकाकी, एको । णवल्लो, णवो । एते प्रत्यया' पाणि-नीयप्रपञ्चिते सर्वत्रैव कप्रत्ययार्थे द्रष्टव्याः । तेन—

अज्ञाते कुत्सिते चाल्पे तथा हस्वानुकम्पयोः ।

सङ्गायामपि विद्वद्भिः प्रत्ययोऽयं विधीयते ॥

प्रातिपदिक से स्वार्थ में क-प्रत्यय विकल्प से हो । (भमरकः) ५ से रेफलोप । २ से कलोप । ४२ से ओकार । भमरओ । पञ्च में-भमरो । साधुत्वं पूर्ववत् । (कृष्णकः)

९ से ऋ को अकार । 'कृष्णे वा' (१ + ६०) चकार-णकार का विप्रकर्ष, चकार में तत्स्वरता । कसण । पक्षे-कसणो । एवम् (चन्द्रकः) रेफ-ककार का पूर्ववत् लोप । चन्द्रो । पक्ष में चन्द्रो । स्वार्थ में विकल्प से इक्ष उक्ष हों, और उससे क-प्रत्यय विकल्प से हो । (सत्यम्) ३२ से त्य को चकार । ६ से द्वित्व । सचं । इक्ष-प्रत्यय होने पर सच्चुक्ष । लोकव्यवहार की बोलचाल में 'सचुला' प्रयोग होता है । अतः उक्ष-प्रत्यय होने पर सचुक्ष । कप्रत्यय होने पर सच्चिअं । पुंलिङ्ग में सचो, सचुहो । एवम् (करभः) २३ से भ को हकार । करहो । उक्षप्रत्यय होने पर करहुहो । कप्रत्यय होने पर करहुहो । एवम् (भमरः) भमरो, भमरुहो, भमरुहो । रेफ-ककार का लोप । ओकार पूर्ववत् जानना । ३५ से इक्ष, उक्ष प्रत्यय होने पर प्रातिपदिक के अकार का लोप सर्वत्र जानना । स्वार्थ में कप्रत्यय होता है और ङ-प्रत्यय भी होता है और उस ङ-प्रत्ययान्त से कप्रत्यय विकल्प से होता है । (पुत्र) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । पुत्तो, पुत्तडो, पुत्तडो । (वास) ६४ से स्त को छ । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । वच्छो, वच्छडो, वच्छडो । (हस्तौ) २९ से स्त को थकार । द्वित्व, तकार ६ + ७ से । द्विवचन को बहुवचन । हत्था, हत्थडा, हत्थडआ । 'कहीं पर स्वार्थ में द्विवापन्न लकार भी होता है ।' (एकः) ४१ से विकल्प से ककारद्वित्व । एको, एक्को, एक्को, एक्को, एक्की । (नवः) २५ से न को ण । णवो, णवहो । उक्त इक्षादिक प्रत्यय पाणिनि ने जिन-जिन अर्थों में क-प्रत्यय कहा है उन-उन अर्थों में होते हैं । जैसे—अज्ञात, कुत्तित, अल्प, ह्रस्व, अनुकम्पा और सज्ञा अर्थ में होते हैं ॥

नो' - न (५) सर्वत्र लवराम् । (२) कगाच्चतवपयवा प्रायो लोपः । (६२) अत ओत्सो । (९) ऋतोऽन् । (३२) त्यथ्यथां चक्षुजा । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२३) खवधधर्मा ह । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (६९) आत्सप्तां छ । (७) वर्गेषु युज' पूर्व । (२९) स्तस्य थः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

विद्युत्पीताभ्यां वा' लः ॥ २६ ॥

विद्युत्पीतशब्दाभ्यां परतः स्वार्थे लप्रत्ययो भवति । विज्जू (३-२७ छ = ल, ३-५० जङ्गि०, ५-१८ दीर्घः) । विज्जुली (ईबन्तः स्त्रियां, शे० पू०) । पीअं (२-२ तूलोपः, ५-३० बि०) । पीअलं (स्प०) ॥ २६ ॥

विद्युत्पीतयोर्लः^१—एतयो स्वार्थे लप्रत्ययो वा स्यात् । विज्जुली, विज्जू । पीअलं, पीअ ॥ २६ ॥

विद्युत् और पीत शब्द से स्वार्थ में ल प्रत्यय विकल्प से हो । (विद्युत्) ३२ से छ को जकार । ६० से अन्यत् का लोप । ६ से जकारद्वित्व । विज्जुली । ५२ से उकार-दीर्घ । विज्जू । (पीतम्) २ से तलोप, ल-प्रत्यय । पीअल, पीअं ॥ २६ ॥

वृन्दे वो रः ॥ २७ ॥

वृन्दशब्दे वकारात्परः स्वार्थे रेफो वा प्रयोक्तव्यः । वृन्दं (१-२७

१. वेति सार्वत्रिको न । २. क० पु० विद्युत्, पीतवर्ण इत्यर्थः । अ० पा० ।

३ संजीव्यादिसंमतौड्यं पाठः ।

ऋ = अ, घकारात्परे रेफे कृते, ४-१७ वर्गान्तः, ५-३० वि०) । वंदं^१
(१-२७ ऋ = अ, शो० स्प०) ॥ २७ ॥

बृन्दे दो वं—बृ-दशब्दे दकारादनन्तरम् अकारात्पूर्वमित्यर्थ, वप्रत्यय- स्यात् ।
बन्द् । 'बृन्दे र' । २८ । इति केचित् । बन्द् ॥ २७ ॥

बृन्दशब्द में वकार के अनन्तर अकार के पूर्व व-प्रत्यय हो । ९ से ऋकार को
अकार । वन्द् । कोई र-प्रत्यय को मानते हैं । उनके मत से-वन्द् होगा ॥ २७ ॥

करेष्वां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥ २८ ॥

करेणुशब्दे रेफणकारयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति । कणेक । पुंसि न
भवति,^३ करेणू (५-१८ दीर्घः) ॥ २८ ॥

करेष्वां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः—करेणुशब्दे रेफणकारयोः स्थानव्यत्यय
स्यात् । एसा कणेक । खीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि न । एस करेणू । (हस्ती) ॥ २८ ॥

करेणुशब्द में रेफ और णकार की स्थितिपरिवृत्ति हो अर्थात् रेफ के स्थान पर
णकार और णकार के स्थान पर रेफ हो । (करेणुः) परिवृत्ति होने पर । कणेक ।
हस्तिनी । 'करेण्वाम' यह खीलिङ्ग का निर्देश है, अतः पुंलिङ्ग में नहीं होगा । एस,
करेणू = एष करेणू । हस्ती ॥ २८ ॥

आलाने नलोः ॥ २९ ॥

आलानशब्दे लकारनकारयोर्ह्रस्वाभ्रयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति ।
आणालखम्भो (३-५७ सू० स्प०) ॥ २९ ॥

आलाने लनो.—आलानशब्दे लकारनकारयोः स्थानव्यत्यय स्यात् । आ-
णाल । 'स्थितयो परिवृत्तिर्वा, हरिताले लरेफयो' । हरिआलो, हलिआरो ॥ २९ ॥

आलानशब्द में लकार और नकार की परिवृत्ति हो । (आलानम्) ल के स्थान
पर न और न के स्थान पर ल हो गया । २५ से न को ण । आणालं । 'हरिताल' शब्द
में रेफ और लकार का विकल्प से व्यत्यय होगा । (हरितालम्) २ से तलोप ।
हरिआलो, हलिआरो ॥ २९ ॥

(महाराष्ट्रे हरोः ।)

महाराष्ट्रे हरोः—अत्र हकाररेफयोर्व्यत्यय स्यात् । मरहट्टो ॥

महाराष्ट्रशब्द में हकार रेफ का व्यत्यय हो । ५ से रेफलोप । २८ से ह को
ठकार । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । ५८ से दोनों आकारों को अकार । हकार-रेफ का
व्यत्यय । मरहट्टो ॥

बृहस्पतौ बहोर्भाऔ ॥ ३० ॥

बृहस्पतिशब्दे बकारहकारयोर्यथासंख्यं भकाराकारौ भवतः । भभ
प्फई^४ (१-१७ ऋ = अ, बह-इत्यस्य भअकृते, ३-३५ स्प = फ्, ३-५१
द्वि०, २-२ तलोपः, ५-१८ दीर्घः) ॥ ३० ॥

१ 'बृन्द निन्द' कवित्वाठः । २ एष पाठः संजीवन्यभनुत्तरी । ३. कचित्
करेण्वामिति खीलिङ्गनिर्देशात् । अ० पा० । ४. नेदं सूत्रं भामिने । ५. का० पा०
भअप्फई । सूत्रे इयौ इति पाठे इयप्फई इत्युदाहारम् ।

गृहस्पतौ बहोर्भपौ'—अत्र वकारहकारयोर्भपौ स्त । भपप्फई । 'केचित् वकार-हकारयोर्यथासंख्य भकाराकारौ इच्छन्ति ।' ततश्च 'भपप्फई' इति वदन्ति । केचित्- 'कनित्सस्य कचित्पस्य लोप' शब्दस्य इत्यते । ततश्च 'भपप्फई' इतीच्छन्ति ॥ ३० ॥

गृहस्पतिशब्द में वकार-हकार के स्थान पर भकार-पकार हों । ९ से ऋकार को अकार । वकार के स्थान पर भकार, हकार के स्थान पर पकार । ६६ से स्प को फ । ६ से द्वित्व । ७ से फ को पकार । २ से तलोप । भपप्फई । कोई आचार्य व को भ और हकार को अकार मानते हैं । उनके मत से 'भपप्फई' होगा, परन्तु पकारादेश करने पर यदि २ से पकार का लोप मान लें, तब भपप्फई, भपप्फई हो सकते हैं । अस्तु, कहीं स्प के स का और कहीं पकार का लोप होता है । तो जब पकार का लोप होगा तब ६ से द्वित्व । भपप्फई होगा ॥ ३० ॥

नोट—न (३२) त्यथ्यथां चञ्जलाः । (६०) अन्यस्य हल । (६) शेषादेश-योर्द्वित्वमनादौ । (५२) सुभिसुप्त्तु दीर्घ । (९) ऋतोऽत । (२५) नो ण् । सर्वत्र । (२) कणचजतदपयवां प्रायो लोप । (५) सर्वत्र लवराभ् । (२८) वृत्त्य ठ । वर्गेषु युज्ज । पूर्व । (६६) स्पस्य फ । (५८) अदातो यथाविषु वा ।

मलिने लिनोरिलौ वा ॥ ३१ ॥

मलिनशब्दे लिकारनकारयोर्यथासंख्यमिकारलकारौ वा भवतः । मइलं, मलिणं (पक्षे-२-४२ न् = ण्, ५-३० वि०) ॥ ३१ ॥

मलिने लिनोरिलौ वा—मलिनशब्दे लि-इत्येतस्य नकारस्य च यथासंख्यम् इकारलकारौ भवतः । मइलं, मलिण ॥ ३१ ॥

मलिनशब्द में लि और नकार को क्रम से इकार लकार हों अर्थात् 'लि' इस इकार-स्वर-सहित लकार को 'इ' और नकार को 'ल' हो । (मलिनम्) लकार को इकार, नकार को लकार । मइलं । पक्ष में-२५ से न को ण । मलिण ॥ ३१ ॥

गृहे घरोऽपतौ ॥ ३२ ॥

गृहशब्दे घर इत्ययमादेशो भवति, पतिशब्दे परतो न भवति । घरं (५-३० वि०) = भवनम् । अपताविति किम् ? गृहघई' (१-१८ ऋ = अ, २-१५ प्—व्, २-३ तलोपः, ५-१८ दीर्घः) ॥ ३२ ॥

गृहस्थं घरोऽपतौ—गृहशब्दस्य घरादेश स्यात्, न तु पतौ । घर । राअ-घर । घरसामी । पतौ तु-गृहघई ॥ ३२ ॥

गृहशब्द को घर आदेश हो, पतिशब्द के परे न हो । (गृहम्) घर आदेश हो गया । घर । (गृहस्वामी) ५ से वलोप । समास में द्वित्व न भी हो । घरसामी । 'स्वामी' यह पत्यर्थक है, परन्तु पतिशब्द नहीं है । पतिशब्द के परे आदेश नहीं होगा—(गृहपतिः) ९ से ऋ को अकार । १८ से पकार को वकार । १ से तलोप । गृहघई ॥ ३२ ॥

नो—नं. (२५) नो ण' सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवरास । (९) ऋतोऽत् ।
(१०) पो व. । (२) कगञ्जतदपववां प्रायो लोपः ।

दाढादयो बहुलम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीवररुचिविरचिते प्राकृतप्रकाशे चतुर्थः परिच्छेदः ।

दाढा-इत्येवमादयः शब्दा बहुलं निपात्यन्ते दंष्ट्रादिषु । दंष्ट्रा = दाढा ।
इदानीं-एण्हि । दुहिता = धीआ, धूवा^१ । चातुर्यं = चातुलिअं । मण्डूकः =
मण्डूरो । गृहेनिहितं = घरेणिहितं । उत्पलं = कन्दोदो । गोदावरी = गोला ।
ललाटं = णिडालं । भूः = भुमआ^२ । वैदूर्यं = वेदुरिअं । उभयपार्श्वः = अव-
होवासं । चूतः = माइंदो, माअंदो । दंष्ट्रादिषु दाढादयो निपातसिद्धाः
शब्दाः संस्कृतशब्दानुसारेण देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्दानुसारेण च यथा-
यथं लिङ्गेषु प्रयोज्याः, स्पष्टाश्चैतेऽतोऽलं विस्तरेण । आदिशब्दोऽयं प्रकारे,
तेन सर्व एव देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्दाः परिगृहीताः ॥ ३३ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशव्याख्याने संकीर्णविधिर्नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

दाढादयो बहुलम्—‘श्रुतानुमित्यध्याहारैर्वाक्यार्थपरिकल्पन’मिति सिद्धान्ता-
दयमर्थ-दंष्ट्रादीनां स्थाने दाढाद्याः शब्दा निपात्यन्ते । बहुलग्रहणाद् यथायथं प्रत्यय-
लोपागमवर्णविकारा कल्पनीया । तथा च—

दंष्ट्रा-ललाट-पत्तीनां स्युर्भुवो व्याकुलस्य च ।
दाढा-णिडाल-पाइक्क-भुमआ-बावला क्रमात् ॥ १ ॥
अधो-वैदूर्य-शुक्तीनां वधू-अमितशब्दयोः ।
हेट्ठ वेरुक्किअ सुप्पी अउज्झा चाथ भामिअ ॥ २ ॥
दुहित्राकृष्टयोस्तद्वत् स्यात् श्वश्रूलेलिहानयो ।
धूआ आअट्ठिअं चैव अत्ता लल्लक्कमेव च ॥ ३ ॥
मण्डलीसमयेदानीं निलयानां भवन्त्यमी ।
विचिक्किअ च अच्चुक्कं एण्हि चाथ निहेलण ॥ ४ ॥
कडसी अण्हो आस रमशानोभयपार्श्वयोः ।
उत्पलस्य तु कदोह कोड्डं कौतूहलस्य च ॥ ५ ॥
स्यात् लज्जालुहणी चेति लज्जावत्या निपातनम् ।
शालिवाहनशब्दस्य हालो शालाहणो तथा ॥ ६ ॥

गोदावर्याश्च गोला स्यादित्याद्या पाक्षिका पुन ।
 अहो वेदुज्जञ सुती बंहाया एवमादय ॥ ७ ॥
 मातृष्वसृपितृस्वस्रोत इव सलुक् तत ।
 पक्षे च स्वसृशब्दस्य छा-इत्येतन्निपात्यते ॥ ८ ॥

माउसी, माउच्छा-इत्यादि ।

दाढादय इत्यत्र आदिशब्दग्रहात् एवविधा ये शब्दा लोकव्यवहारप्रसिद्धा महा-
 कविप्रयुक्तास्तेऽपि प्रत्ययलोपागमवर्णविकाररूपतया कल्पनीया । एव च—त्रिविध प्राकृत
 मवान्तव्यम्, अनुकारि-विकारि-देशीभेदात् । ते अनुकारिण, ये सस्कृतप्राकृतयो
 समा, केवल विभक्तिभेदतो भिन्ना । यथा—

इह हि नववसन्तै मञ्जरीपुञ्जरेणु-
 च्छुरितधवलदेहा बद्धवेला वसन्ति ।
 तरलमणिमयूरा हारिहुकारकण्ठा
 बहलपरिमलालीसुन्दरा सिन्धुवारा ॥

अत्र विभक्तिमात्रकृतो भेद । शब्दास्तु सस्कृतसमा एव । अपरे सस्कृतशब्देषु
 वर्णविकाराद् भिन्ना । यथा—जह, जहा इत्यादि । तदुभयभिन्ना देशीशब्दा इति ।

प्राकृतेऽय साधारणो नियम —

ए-ऐ^१-स्फ-ध्य-ऋ-ऌ-लृ-प्लुतशषा बिन्दुधनुयी क्वचित्
 प्राप्ते हल्ञजना पृथग् द्विवचन नाष्टादश प्राकृते ।
 रूप चापि यदात्मनेपदकृत यद्वा परस्मैपदे
 भेदो नैव तयोश्च लिङ्गनियमस्तादृग् यथा सस्कृते ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसाददीक्षितकृतायां चन्द्रिकाख्य-
 व्याख्याया सङ्कीर्णविधिष्वतुर्थ परिच्छेद ।

दाढादिक आदेश हों । परं तु यहाँ स्थानी का निर्देश नहीं है, अर्थात् किसके स्थान पर हों, अतः श्रुत = लोकव्यवहार से तथा शब्दानुपूर्वी से एवम् अनुमान और अध्याहार से वाक्यार्थ की कल्पना कर लेना—इस सिद्धान्त से तो यह अर्थ होता है कि दङ्गा आदि शब्दों को निपात से दाढा आदि शब्द होते हैं । बहुलग्रहण से प्रयोगानुकूल प्रत्यय, लोप, आगम, वर्णविकार आदि की कल्पना कर लेना । किसके स्थान पर क्या हुआ ? दङ्गा को दाढा । ललाट को गिबाल । पत्ति को पाइल । झू को झुमबा । व्याकुल को बाबला; आदेश होते हैं । तथा अघो को-हेट्टं । वैदूर्य को-वेकल्लिधं । शुक्ति को-

१ सुखाष ।—इति सुबोधिण्याम्, चन्द्रिकाकारैरपि सुबोधिनीस्थ. पाठो मूले स्थापित आसीत्, पर विचारेण सजीवनीपाठ उच्यते; प्रतिमाति ।

२. 'ऐ औ'—इति सजीवनीसुबोधिण्यो. 'ए ऐ'—इत्यस्य स्थाने पाठो दृश्यते ।

सुप्पी । वधू को-आउज्झा । अमित को-आमिअ होते हैं । एवम्-दुहितृ को-धूआ । आकृष्ट को-आअट्ठिअं । अशू को-अत्ता । लेखिहान को-लख्ख होगा । मण्डली को-विषिहिय, समय को-अप्पुक्क, इदानीं को एण्हि, निलय को-निहेलण-आदेश होते हैं । रमसानशब्द को कडसी, उभय को अवहो, पार्श्व को आस होता है । लोक में पार्श्व के अर्थ में 'आस-पास' का प्रयोग होता है । उत्पल को कंदोद्ध, कौतूहल को कोड्ड होता है । लज्जावती को लज्जालुहणी तथा शालिवाहन को हाल और शाकाहण दो आदेश होते हैं । गोदावरी को गोला आदेश होता है । ये निश्च होते हैं । और पूर्वोक्त पाश्चिक भी हैं । जैसे-अध. का हेट्टं होगा और ध को ह करने से अहो भी होगा, एवम् वेदूर्य का वेरुल्लिअ होगा और 'य' को जकारादेश, द्वित्व, वू को हस्व उकार, ऐ को ए करने से वेवुज्जअ भी होगा । एवं शुक्ति का सुप्पी और कलोप, द्वित्व, त और सकार करने पर सुप्पी भी होगा । इस प्रकार यथानुकूल प्रयोग कर सकते हैं । मातृवस्व और पितृवस्व शब्द के अकार को इकार हो और इकार से पर सकार का लोप हो । (मातृवस्व) 'कगचज०' से तलोप । 'उहस्वादिषु' से उकार । 'सर्वत्र लवरास्' से वलोप । उक्त निपात से स्व के अकार को इकार । उससे पर 'सु'गत सकार का लोप । माउसिआ, एवम् पिउसिआ । 'अदातो यथा०' से हस्व करने से झीलिङ्ग में ई-प्रत्यय अन्त में करने से मउसी, इति । पञ्च में-स्वस्व को छ आदेश निपात से होता है । माउछा, पिउछा । 'दाढादयः' इसमें आदिपद के ग्रहण से लोकव्यवहार में प्रसिद्ध, महाकविप्रयुक्त उनको भी प्रत्यय, लोप, आगम, वर्णविकार आदि की कल्पना से साधु बना लेना ।

इस प्रकार तीन स्वरूप में प्राकृत विभक्त होता है । (१) अनुकारी । (२) विकारी । (३) देशी ।

(१) जो शब्द सस्कृतशब्द के समान है, केवल सुप्-तिङादि-प्रत्यय-कृत भेद है, वह अनुकारी है । क्योंकि सस्कृतशब्द के समान है । उसमें ऐसे अक्षर नहीं होते हैं, जिनका आदेशादिजन्य परिवर्तन होता हो । वे शब्द सस्कृताभिज्ञ विद्वानों को सुगम हैं ।

(२) दूसरे विकारी होते हैं, जिनके अक्षरों में आदेशजन्य विकार हो जाने से साधारणतया शब्दस्वरूप की प्रतीति नहीं होती है । परन्तु वाक्य में अनेक प्रातिपदिक-शब्दगत वर्ण रहते हैं, अतः उनमें विकार हो जाने से प्रातिपदिक शब्द का ज्ञान बुरा हो जाता है । जैसे-रश्मयः का रस्सओ । विक्कवः का विक्कओ इत्यादि । और वाक्य में तिङन्त क्रियावाचक शब्द एक ही रहता है, उसकी प्रतीति प्रकरण से तथा अन्य शब्दों की सन्निधि से हो जायगी । अतः प्रातिपदिक शब्द किन किन विकारों में होकर किस प्रकार के प्राकृत शब्दस्वरूप में परिवर्तित हुआ है यह जानना परमावश्यक है । यह प्राकृत शब्द देखने से शीघ्र साधारणतया नहीं प्रतीत होता है । इसके जानने के लिये मैंने केवल अट्ठाईस सूत्र प्राकृतप्रकाश से निकाले हैं, जिनसे जैतों के प्राकृत में कहे हुये समस्त आगम-ग्रन्थ और नाटकों में कहा हुआ अधमपात्रगत तथा क्षीपात्रादिगत प्राकृत का परिज्ञान हो जाता है । ये अट्ठाईस सूत्र व्यापकरूप से और बाईस सूत्र और हैं जो कि असाधारण प्रयोगों का भी परिज्ञान कराते हैं । इस प्राकृत-

प्रकाश की टीका करते हुए जो प्रयोग आया उसका साधुत्व उक्त सूत्रों से मैंने दिखाया है। और जिस सूत्र का उपयोग प्राकृतप्रकाशान्तर्गत उदाहरणों में आया है उसकी संख्या सूत्र के साथ दे दी है तथा तत्संख्यानुरूप ही सूत्रक्रम है। स्वल्प परिश्रम से मेरे बनाये हुये 'प्राच्यकरण' से पाली और प्राकृत में उत्तम ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं। उसमें दोनों भाषाओं के लिये केवल उपयुक्त सूत्र हैं और उदाहरण सैकड़ों हैं, जिससे परिपक्व बोध तत्तद्भाषा का हो जायगा। अस्तु।

(३) तीसरा देशी शब्द स्वरूप में है। उन देशी शब्दों का प्रयोग, जैसे-अन्त-लॉपिका, बहिलॉपिका, गुप्ताशुद्धि आदि का क्वाचित् प्रयोग होता है वैसे ही देशी शब्दों का प्रयोग होता है। उनका जैन-बौद्धागमों में प्रयोग नहीं के समान ही है।

प्राकृत में यह साधारण नियम है कि—एकार १ ऐकार २ स्फ ३ व्य ४ ऋ ५ ऋ ६ लृ ७ लृ ८ प्लुत ९ श १० ष ११ अन्त में विसर्ग १२ चतुर्थी विभक्ति १३, चतुर्थी के प्रयोग में षष्ठी होती है, जैसे—'णमोऽथु देवाहिदेवाण' देवाभिदेवेभ्यः नमोऽस्तु। अन्त में हल् १४ अलग अपने वर्ग के संयोग से अतिरिक्त डकार १५ अकार १६ नकार १७ और द्विवचन १८ ये अठारह प्राकृत में नहीं होते हैं। आत्मनेपद और परस्मैपद का भेद नहीं अर्थात् आत्मनेपदी धातु का परस्मैपद में भी प्रयोग होता है, तथा परस्मैपदी धातु का आत्मनेपद में भी प्रयोग होता है। प्राकृत में आत्मनेपद परस्मैपद का कोई भेद नहीं है और पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग का कोई भेद नहीं है, जैसा संस्कृत में भेद है। जैसे—कुलशब्द नपुंसकलिङ्ग ही होगा पुलिङ्ग नहीं होगा। परन्तु प्राकृत में यह नियम नहीं है। इत्यादि ॥ ३३ ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतौ प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपनामक-
हिन्दीव्याख्याया चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः

अत ओत् सोः ॥ १ ॥

अकारान्ताच्छब्दात्परस्य सोः स्थाने ओत्वं भवति । वच्छो (१-३२ । ३-३० । ३-३१ सूत्रेषु स्पष्टम्) । वसहो (१-२७ । २-४३ सू० स्प०) । पुरिसो (१-२३ सू० स्प०) । वृक्षः, वृषभः, पुरुषः ॥ १ ॥

अत ओत् सोः—अकारान्तात्प्रातिपदिकात् परस्य प्रथमैकवचनस्य सुप्रत्ययस्य ओकारादेश स्यात् । हदो । चदो । कण्हो । भत्तारो । कत्तारो । वच्छो । वसहो । पुरिसो । ‘परस्य कचिदीकारात् सोराकार प्रवर्तते’ । भणन्तीश्चा, हसन्तीश्चा ॥ १ ॥

पूर्वाङ्ग के ये चार परिच्छेद अत्यन्त उपयोगी हैं, क्योंकि स्वर-व्यञ्जनों के आदेश कहे हैं । अतः शब्दस्वरूप के ज्ञान होने में साधक हैं और सुसिद्धज्ञान तो वाक्य से स्वतः प्रसीत हो जायगा । उत्तरार्द्ध के (५) पञ्चम परिच्छेद में सुविधि है । (१) षष्ठ में तिङ्विधि । (७) सप्तम में धातुविधि । (८) अष्टम में निपात । अतः इनका ज्ञान अतिसरल है । किन्तु पूर्वाङ्ग के प्रयोगों का ज्ञान स्वरूपपरिवर्तन के कारण दुर्बोध होता है । अत एव सर्व-साधारण को सरलतया बोध होने के लिये मैंने अनुगम करके प्राकृतबोध के लिये केवल (२८) अट्ठाईस, तथा व्यापक बोध के लिये (२२) बाईस और, एवं पचास सूत्रों से उत्तम प्राकृत, तथा उससे किञ्चिन्मात्र विभिन्न पाली का बोध होने का उपाय निकाला है । यह मेरा पन्द्रह वर्ष का ‘अभिधान राजेन्द्र’ (जैनहन्साहकलोपीडिया) बनाते समय प्राकृत जैनागमों के देखने का अनुभव है । उन सूत्रों का अनुगम करके उदाहरणों पर मैंने दिखा दिया है । और कौन कौन सूत्र पूर्वाङ्ग के (४) परिच्छेदों में कितनी बार प्रयोगों में उपयुक्त हुआ है यह सख्या भी दे दी है । अस्तु—

अकारान्त प्रातिपदिक से पर सु को ओकार आदेश हो । (चन्द्र.) सु को ओकार । चदो । २+७+४+२८+२३+१२+५+९ से सब प्रयोग सिद्ध होते हैं । (कृष्णः) कण्हो । (भर्ता) ‘भूत भारः सुपि’ इससे भार आदेश । प्रकृत सूत्र से ओकार । भत्तारो । (कर्ता) कत्तारो । (वत्स.) वच्छो । (वृषभः) वसहो । (पुरुषः) ‘हृपुरुषे रोः’ से ह्रकार । पुरिसो । कहीं पर ह्रकार से पर सु को ओकार आदेश होता है । (भणन्ती) भणन्तीआ (हसन्ती) हसन्तीआ ॥ १ ॥

जश्शसोर्लोपः ॥ २ ॥

अत इत्यनुवर्तते । अकारान्तस्यानन्तरं यौ जश्शसौ तयोर्लोपो भवति । वच्छा सोहति । ‘जश्शसूक्तस्यांस्तु दीर्घ’ इति दीर्घे कृते पञ्चा-ल्लोपो जसः (१-२७ ऋ = अ, ३-३१ छत्त्वविकल्प), ३-५० द्वि०, ३-५१

छ=च, ५-११ जसि दीर्घं कृते लोपः, सोहंति इति २-४३ श्=स्, २-२७ भ्=ह्, ७-४ न्ति । वृक्षाः शोभन्ते । वच्छे णिअच्छह । 'ए च सुपी'त्येत्वे कृते शसो लोपः । (पूर्ववत् वृक्ष = वच्छ, ५-१२ एत्वे कृते शसो लोपः, णिअच्छह इति २-४२ न्=ण्, २-२ यलोपः, ७-१८ त्=ह्) । वृक्षान्नियच्छत ॥ २ ॥

जशसोर्लोपः—अकारात्परयोर्जशसोर्लोपः स्यात् । देवा । असुरा । माणसा । पित्ररा । मादरा । वच्छा सोहति । 'अदन्ताद् यो विधि प्रोक्त', शेषादित्यतिदेशात् । आदन्तादिदुदन्तात् स ईदुदन्तादपीष्यते ॥ (आ) माला, साला । (इत्) अग्गी । (उत्) वाज । (ईदूत्) णई । बहू । इत्यादि ॥ २ ॥

जशसोरिति । अकार से पर जस्-शस् का लोप हो । (देवाः) देव + जस् । इस सूत्र से जस् का लोप । 'जस्शस्कुस्यांसु दीर्घ' से दीर्घ । देवा । (असुरा) असुरा (मनुष्याः) माणसा (४ + ५ + ६ + २४ + अ० द्वि० २) से सिद्ध होता है । (पितरः) श्चकार को अर आदेश । जस् का लोप । अकार को दीर्घ । पित्ररा । (आतरः) मादरा । इत्यादि । (वत्साः) वच्छा । उक्त अङ्कित सूत्रों से सब प्रयोग सिद्ध हैं । अकारान्त से जो लोपादि विधि कही है, वह अन्य स्वरान्त से भी होती है अर्थात् आकार-ह्-ई-उ-ऊ और श्च जिन शब्दों के अन्त पर हों उनमें भी लोपादि तथा वच्यमाण अम् का लोप, टा-आम् को णकार आदेशादि जानना । (माला) जस् का लोप, माला । (साला) साला । (५ + ३ + १ + ६ + ९ + ४ + २३ । २ + 'म्नो म.') ३।४२) से सब उदाहरण सिद्ध हैं । (अग्नय) अग्गी । (वायवः) वाज । (नद्यः) णई । (वध्वः) वहु । सर्वत्र जस् का लोप, अकारातिदेश मानकर दीर्घ होगा ॥ २ ॥

अतोऽमः ॥ ३ ॥

अकारान्तस्यानन्तरं योऽम् द्वितीयैकवचनं तदकारस्य लोपो भवति । वच्छं पेक्खइ । 'मो बिन्दुः' (४-१२) इति बिन्दुः । वृक्षं पश्यति ॥ ३ ॥

अमोऽर्मः—अकारात्परस्य अम्-प्रत्ययस्याकारस्य लोपः स्यात् । गाम । णाम । शेषादित्यतिदेशात् आकारान्तादिष्वपि । हेल । लील । अर्मिग । वाउ । णह । बहु । वच्छ ॥ अमो-इति । अकार से पर अम्-प्रत्यय के अकार का लोप हो । (ग्रामम्) गामं । (नाम) णामं । अकारातिदेश से छीलिङ् दीर्घ में—(हेलाम्) हेलं । 'अमि हस्व' से हस्व । (लीलाम्) लीलं । (अर्मिम्) अर्मिग । (वायुम्) वाउ । (नदीम्) णई । (वधूम्) वहुं । वृक्ष-वत्स का वच्छ ॥ ३ ॥

टामोर्णः ॥ ४ ॥

अतोऽनन्तरं टामोस्तृतीयैकवचनपष्ठीबहुवचनयोर्योऽकारो भवति । वच्छेण । 'ए च सुपी'त्येत्वम् । (५-१२ एत्वे कृते, टा = ण) । वच्छाण 'जशसस्कुस्यांसु दीर्घ' इति दीर्घः । वृक्षेण । वृक्षाणाम् ॥ ४ ॥

टामोर्णः—अकारात्परस्यो 'टा-आम्' इत्येतयोर्णः स्यात् । धम्मेण । जम्मेण । वच्छेण । कत्तारेण । धम्माण । जम्माण । वच्छाण । कत्ताराण । 'अदन्तात् यो विधि'-रित्यतिदेशात् आदीदूदादिष्वपि । अण्णाण । कण्णाण । बुद्धीण । वेणूण । रमणीण । कङ्कण । 'बिन्दु' 'टामोर्ण' इत्यादौ सप्तसप्तपि वा कचित् । धम्मेण । जम्मेण । कत्तारेण । धम्माण । जम्माण । कत्ताराण ॥ ४ ॥

टामोरिति । अकार से पर टा-आम् को ण आदेश हो । (धर्मेण) धम्मेण । 'ए च सुप्यङ्गिहसो' से एकार । जम्मना-जम्मेण । वस्सेन-वच्छेण । कर्त्रा ऋ को आर । कत्तारेण । आम् के परे 'जश्शसूहस्या०' से दीर्घ । धर्माणाम्-धम्माण । जम्मनाम्-जम्माण । वत्सानाम्-वच्छाण । कर्तृणाम्-कत्ताराण । अदन्तातिदेश से आ-ई-ऊ में भी णादेश होगा । अन्यासाम्-अण्णाण । कन्यानाम्-कण्णाण । बुद्धीनाम्-बुद्धीण । धेनूनाम्-धेणूण । रमणीनाम्-रमणीण । कण्डूनाम्-कङ्कण । टा-आम् के णादेश में बिन्दु भी होता है । धम्मेण । जम्मेण । कत्तारेण । एवम्-धम्माण । जम्माण । कत्ताणं इत्यादि ॥

भिसो हिं ॥ ५ ॥

अतोऽनन्तरस्य भिसो हिं भवति । वच्छेहिं । 'ए च सुप्री'त्येत्वम् , (५-१२ एत्वं, शे० स्प०) वृक्षैः ॥ ५ ॥

भिसो हिं—अकारात्परस्य भिसो हिं-इत्ययमादेश स्यात् । धम्मेहिं । कम्मेहिं । वच्छेहिं । 'अदन्तायो विधि'रित्यतिदेशात् बालाहिं । लोलाहिं । पाणीहिं । जाणूहिं । णईहिं । तणूहिं ॥ ५ ॥

भिसो-इति । अकार से पर भिस् को हिं आदेश हो । 'ए च सुप्य०' से एकार । धमः-धम्मेहिं । कर्मभिः-कम्मेहिं । वस्सैः-वच्छेहिं । अतिदेश के कारण आकारान्तादिक से भी पर भिस् को हिं होगा । बालाभिः-बालाहिं । लोलाभिः-लोलाहिं । पाणिभिः-पाणीहिं । जानुभिः-जाणूहिं । नदीभिः-णईहिं । तनूभिः-तणूहिं ॥ ५ ॥

ऊसेरादोदुहयः ॥ ६ ॥

अतोऽनन्तरस्य ऊसेः पञ्चम्येकवचनस्य स्थाने आ, दो, दु, हि-इत्येत आदेशा भवन्ति । वच्छा, वच्छादो, वच्छादु, वच्छाहि । जश्शसूहस्यासुं दीर्घत्वम् (स्पष्टाः) । वृक्षात् ॥ ६ ॥

ऊसेरादोदुहयः—अकारात्परस्य ऊसे स्थाने आ-ओ-उ-हि-इत्येते आदेशा भवन्ति । गामा, 'कचिदपि लोप' इत्यल्लोप । गामाओ, गामाउ, गामाहि । सर्वत्र 'जश्शसूहस्या'मित्यादिना दीर्घ । एवम्-वच्छा, वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि । सप्पा, सप्पाओ, सप्पाउ, सप्पाहि । 'ऊसेरत् परस्येह हिन्तो इत्यपि दृश्यते' । सप्पा-हिन्तो । अदन्तातिदेशात् आत् -गगाओ, गंगाउ, गंगाहि, गगाहिन्तो । 'ऊसेर्यदाऽऽ-हिरादेशो नादन्तबहुतो विधिः' । गिरीओ, गिरीउ, गिरीहिन्तो । साणूओ, साणूउ, साणूहिन्तो । ईदूदभ्याम्-तरुणीओ, तरुणीउ, तरुणीहिन्तो । बहूओ, बहूउ, बहूहिन्तो ॥ ६ ॥

ऊसेरिति । अकार से पर डसि को आ-ओ-उ-हि, ये आवेश हों । ग्रामात्-ग्रामा । 'कश्चिदपि लोपः' से अकारलोप । ओकारादि आदेश के परे 'जस्सस्' इससे दीर्घ । ग्रामाओ, ग्रामाउ, ग्रामाहि । पूर्वोक्त (४ + २३ + ६ + ९ + २ + ७ + ८ + १८ + १) से प्रातिपदिक के स्वरूप सिद्ध हैं । एवम्-वत्सात् का वच्छा, वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि । सर्पात् का-सप्पा, सप्पाओ, सप्पाउ, सप्पाहि । अकार से पर डसि को 'हिन्तो' भी होता है । सप्पाहिन्तो । ग्रामाहिन्तो, इत्यादि । अदन्त उपलक्षण है, अतः आदन्त, इ-उ-ईकार-ऊकार-ऋकार में भी ये आदेश होते हैं । परन्तु आकारान्त में आ और इकारान्तादिकों में आ, हि ये नहीं होते हैं । गङ्गायाः-गंगाओ, गंगाउ, गंगाहि, गंगाहिन्तो । गिरे-का गिरीओ, गिरीउ, गिरीहिन्तो । सानो-का साणूओ, साणूउ, साणूहिन्तो । दीर्घ-ई-ऊ में-तरुण्या का तरुणीओ, तरुणीउ, तरुणीहिन्तो । वध्वाः-का वहुओ, वहुउ, वहुहिन्तो ॥ ६ ॥

भ्यसो हिन्तो सुन्तो ॥ ७ ॥

अतोऽनन्तरस्य भ्यसो हिन्तो, सुन्तो, इत्येतावादेशौ भवतः । वच्छा-हिन्तो, वच्छासुन्तो । 'ए च सुपी' (५-१२) ति चकारेण दीर्घत्वम् । (स्पष्टम्) । वृक्षेभ्यः ॥ ७ ॥

भ्यसो हिन्तो सुन्तो—अकारात्परस्य भ्यसो हिन्तो सुन्तो इत्येतौ भवतः । चतुर्थ्या षष्ठीविधानाद् तद्भ्यसो न ग्रहणम् । पचाहिन्तो, पचासुन्तो । सत्ताहिन्तो, सत्तासुन्तो । वच्छाहिन्तो, वच्छासुन्तो । अदन्तातिदेशात् आत—रामाहिन्तो, रामासुन्तो । इदुद्गधाम्-अच्छीहिन्तो, अच्छीसुन्तो । ऊरुहिन्तो, ऊरुसुन्तो । ईदूत-जणणीहिन्तो, जणणीसुन्तो । चमूहिन्तो, चमूसुन्तो ॥ ७ ॥

भ्यसो-इति । अकार से पर भ्यस् को हिन्तो, सुन्तो हों । प्राकृत में चतुर्थी के स्थान पर षष्ठी होती है, अतः पञ्चमी का ही भ्यस् लेना । पञ्चभ्यः-पञ्चाहिन्तो, पचासुन्तो । 'जस्सस्' से अकारदीर्घ । एवम्-ससन् तथा वस्स में भी जानना । अदन्त यह आकारादि का भी उपलक्षण है । अत एव रामाभ्य. का रामाहिन्तो, रामासुन्तो । अकार यह इकारादिक का भी उपलक्षण है, अतः अक्षिभ्य का अच्छी-हिन्तो, अच्छीसुन्तो । ऊरुभ्य का ऊरुहिन्तो, ऊरुसुन्तो । दीर्घ ईकार-ऊकार में-जननीभ्य. का जणणीहिन्तो, जणणीसुन्तो । चमूभ्य. का चमूहिन्तो, चमूसुन्तो ॥ ७ ॥

स्सो डसः ॥ ८ ॥

अतोऽनन्तरस्य डसः स्स इत्यादेशो भवति । वच्छस्स (स्प०) । वृक्षस्य ॥ ८ ॥

स्सो डस —अकारात्परस्य डस स्स इत्यादेश स्यात् । णरस्स । तेअस्स । तमस्स । अदन्तातिदेशात्-मडलिस्स । हणुस्स ॥ ८ ॥

स्सो डस-इति । अकार से पर डस् को 'स्स' आदेश हो । णरस्य का णरस्स । तेजस्शब्द के सकार का 'अन्त्यस्य ह्रस्व' से लोप करने पर स्स आवेश हो जायगा । तेअस्स । अकार इकारादि का उपलक्षण है, अत-मौले का मडलिस्स । इनो. का हणुस्स ॥ ८ ॥

ढेरेम्मी ॥ ९ ॥

अतोऽनन्तरस्य ङेः ए, मि इत्यादेशौ भवतः । वच्छे, वच्छमि ।
'कचिन्ङसिङ्गोलोपः' (५-१३) इत्यकारलोपः (स्प०) । वृक्षे ॥ ९ ॥

ढेरेम्मी—अकारात्परस्य ङि इत्येतस्य ए मि-इत्यादेशौ भवतः । सरे, सरमि ।
चम्मे, चम्ममि । इकारान्तादिषु 'न ङिङ्स्यो' रित्येत्यप्रतिषेधात्, गिरिमि । तरुमि ।
पितरमि । कत्तारमि ॥ ९ ॥

ढेरेम्मी-इति । अकार से पर ङि को ए, मि आदेश हों । सरेअथवा सरसि का सरे,
सरमि । एकार होने पर अकारलोप । चर्मणि का चम्मे, चम्ममि । (द्वि० २२ तथा
५ + ६ + ४ + २ + २ + २३ + १९ से) सभी प्रातिपदिक सिद्ध होते हैं । गिरौ । इकारान्ता
दिकों में ङि ङसि के परे एकार नहीं होता है । गिरिमि । तरौ का तरुमि । ञकार
को अर आर कहेंगे । पितरि का पितरमि । कर्तरि का कत्तारमि ॥ ९ ॥

सुपः सुः ॥ १० ॥

अतोऽनन्तरस्य सुपः सु इत्यादेशो भवति । वच्छेसु = वृक्षेषु । (एवं
वत्सशब्दरूपाण्यपि बोध्यानि) । 'ए च सुपी' (५-१२) त्येत्वम् ॥ १० ॥

सुप' सु —अकारात्परस्य सुप इत्येतस्य सुः स्यात् । सरेसु । कमलेसु । वस-
स्स-विधान, सुप सु-विधान मन्दप्रयोजनमिति केचित् ॥ १० ॥

सुप इति । अकार से पर सुप को सु आदेश हो । सरःसु का सरेसु । कमलेसु का
कमलेसु । कोई लोग वस् को वस-विधान, सुप् को सु-विधान निष्प्रयोजन कहते हैं ।
तात्पर्य यह कि-यलोप, सकारद्वित्व करने पर णरस्स सिद्ध हो ही जायगा ? उत्तर-
हरिस्स, मउलिस्स, हणुस्स के लिये वस-विधान आवश्यक है । परन्तु सु-विधान
चिन्त्यप्रयोजन ही है ॥ १० ॥

जशसङ्ख्यांसु दीर्घः ॥ ११ ॥

जसादिषु परतोऽतो दीर्घो भवति । वच्छा सोहन्ति । 'जशसोलोपः'
इति जसो लोपः (५-२ सू० स्पष्टम्) । वत्साः शोभन्ते । वच्छादो,
वच्छादु, वच्छादि आगदो । वत्सात् । 'ङसेरादोदुहयः' (५-६) ।
वच्छाण = वत्सेन । 'टामोर्णः' (५-४) ॥ ११ ॥

जसङ्ख्यांसु दीर्घः—एषु षरेषु अकारस्य दीर्घः स्यात् । जसि-देवा । माणुसा ।
वसि-देवाओ, देवाउ, देवाहि, देवाहिन्तो । एवम्—वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि,
वच्छाहिन्तो । आमि-देवाण । रक्खसाण । देवाण । रक्खसाण वा । 'सर्वादिष्विदमो
दीर्घो, नत्वन्येषा कदाचन' । इमाओ, इमाउ, इमाहि, इमाहिन्तो । इदम एव
दीर्घः, तेनेह न-सव्वतो, सव्वदो । एवम्-तओ, ततो, तदो इत्यादि । अदन्तवदि-
कारादिष्वतिदेशात् जसि-गिरी । तरु । जियामपि-बुद्धी । वेणू । वसौ-गिरीओ ।
तरुओ । बुद्धीओ । वेणूओ । आमि-गिरीण । तरूण । बुद्धीण । 'शस्टावसिषु

दीर्घत्व वक्तव्यमिदुतो 'क्षियाम्' । शसि-बुद्धीओ । धेणूओ । टा-इस्-डिषु बुद्धीए । बुद्धया, बुद्धे, बुद्धौ । एव-धेणूए । धेन्वा, धेनो, धेनौ ॥ ११ ॥

जसिति । जस्-इसि-आम् के परे अकार को दीर्घ हो । देवाः-अस् का लोप । अकार को इससे दीर्घ । देवा । एवं मनुष्याः का माणुसा । इसि के परे अकार को दीर्घ होने से-देवाओ एवं वच्छाओ इत्यादिक सिद्ध होते हैं । एवम्-आम् के परे 'ण' तथा णं, फिर दीर्घ, देवाणं-इत्यादि । सर्वादिकों में इदम्शब्द को जसादिक ३ प्रत्ययों के परे दीर्घ होता है, अन्य सर्वादि शब्दों को नहीं । इमाओ, इमाउ, इमाहि, इमाहिन्यो । 'इदम् इम' से इम आदेश । इसि के स्थान पर ओ, हि इत्यादि आदेश । दीर्घ । अन्य सर्वादिकों को दीर्घ न होगा । सव्वतो, सव्वदो । तत्-शब्द का तत्तो, तदो इत्यादि में दीर्घ नहीं होगा । 'अत' यह इकारादि का भी उपलक्षक है । अत एव-गिरी + जस् । जस् का लोप । गिरी=गिरय । तरवः-तरु । साधुत्व पूर्ववत् । खीलिङ्ग में दीर्घ होता है, अत-बुद्धयः का बुद्धी । धेनवः का धेणू । पञ्चमी एकवचन इसि में ओकारादि पूर्ववत् । दीर्घ-गिरीओ । तरुओ । खीलिङ्ग में पूर्ववत् ओकार इसि के स्थान पर । दीर्घ । बुद्धीओ । धेणूओ । षष्ठीबहुवचन आम् को णं । इकार को दीर्घ । गिरीण । तरूण । खीलिङ्ग में बुद्धीण । धेणूण । शस्-टा-इस्-इ के परे खीलिङ्ग में इकार-उकार को दीर्घ होता है । बुद्धि-शस् । 'शस उदोतौ' से शस् को ओकार, दीर्घ । बुद्धीओ एव धेणूओ । टा-इस्-इ को एकार आदेश । इससे दीर्घ । तो तीनों विभक्तियों में बुद्धीए एवम्-धेनु का धेणूए रूप होगा । बुद्धया, बुद्धे, बुद्धौ के स्थान में बुद्धीए । एवम्-धेन्वा, धेनो, धेनौ के स्थान पर धेणूए होगा ॥ ११ ॥

ए च सुप्यङ्गिसोः ॥ १२ ॥

अतोऽकारस्यैत्वं भवति सुपि परतो ङिङ्सौ वर्जयित्वा, चकारादी-र्घश्च । वच्छे (वत्सान्) पेक्कह । 'जशसोर्लोपः' (५-२) । (१२-१८ दृश् = पेक्क, ८-१९ थ् = ह, = पश्यत) । वच्छेण । 'टामोर्णः' । वत्सेन । वच्छेहिं = वत्सैः । वच्छेसु = वत्सेषु । चकारादीर्घश्चेति । वच्छाहितो, वच्छसुतो = वत्सेभ्यः । भ्यसो हितो सुन्तो । अङिङ्सोरिति किम् ? वच्छमि = वत्से । वच्छस्स = वत्सस्य ॥ १२ ॥

ए सुप्यङ्गिसो — अकारस्य एत्व स्यात्, नतु ङिसो । जणे । जणेण । जणेहिं । जणेषु । 'ए सुप्यङ्गिसो सूत्रे नेष्ट शेषाददन्तवत्' । इति अदन्तवद्भावाभावात् इह न । शसि-रामाओ । सहीओ । बहूओ । 'क्षिया शसि उदोतौ' इत्योकार । 'जसि दीर्घ शसि त्वेत्वं प्णान्ता सख्या बिना भवेत्' । पच, छ, सत्त ॥ १२ ॥

ए सुप्य-इति । ङि इस् को छोड़ कर अन्यत्र अकार को एकार हो । जन + शस् । 'जशसोर्लोपः' इससे शस् का लोप । प्रकृत से एकार । ङ से णकार । जणे । जनेन का जणेण । जनें-जणेहिं । 'ए सुप्यङ्गिसोः' इस सूत्र में इकारादि का अतिदेश नहीं है । अतः रामा । खीलिङ्ग में एकार नहीं होगा । शस् को ओकार । रामाओ । सखीन् का सहीओ । वधू का वहुओ । 'क्षियां शसि उदोतौ' से ओकार । चकारान्त-नकारान्त

संख्याकावक शब्दों को जस् के परे दीर्घ और कस् के परे एकार नहीं होगा । पञ्च का पञ्च । षट् का छ । सप्त का सप्त । साधुत्व पूर्व में गया है ॥ १२ ॥

क्वचिद् ङसिङ्गयोर्लोपः ॥ १३ ॥

अतो ङसि, ङि-इत्येतयोः परतः क्वचिल्लोपो भवति । वच्छ्र आग-
दो । 'ङसेरादोदुहय' इति आ । (आगदो इति आङ्पूर्वकगमेः कान्तस्य
१२-३ त = द्, ५-१ ओ) । वच्छे ठिअं = वत्से स्थितम् । 'ङेरेग्मी'
(५-१) इत्येवम्, (ठिअं० स्था = घा = ठ, शेषं संस्कृतवद्) ॥ १३ ॥

क्वचिदपि लोपः—अजादौ मुपि परे अकारस्य लोपः स्यात् । जम्मो । सप्पा ।
णहे । क्वचिदिदित्युक्तेर्नेह-सप्पाउ, सप्पाओ ॥ १३ ॥

क्वचिदिति । अजादिमुप के परे कहीं लक्ष्यानुरोध से अकार का लोप हो । जम्मन् +
सु । सु को ओकार । अन्य हल्-नकार का लोप करने के अनन्तर इससे 'ज्म' के
अकार का लोप हो गया । जम्मो । सर्पात् का सप्पा । नभसि का णहे । ङि को एकार
होने के अनन्तर अकाराकार का लोप होगा । 'कहीं लोप हो' इससे सर्वत्र से
पञ्चमी में उ-ओ आदेश के परे लोप नहीं होगा । सप्पाउ, सप्पाओ । सर्पात् के रूप हैं ॥

इदुतोः शसो णो ॥ १४ ॥

इदुदन्तयोः शसो णो भवति । अग्निणो पेक्खह (४-१२ सूत्रे अग्नि
इत्यत्र निष्पादितात् शसो णो । अग्नीन् । वाउणो पेक्ख (२-२३
यत्तोपः, शे० पू०) वायून् । ('पेक्ख' इति शौरसेन्यां इदोः पेक्खादेशो
भवति, तस्याश्च 'प्रकृतिः संस्कृतम्' इति संस्कृतवद् हेर्लुक् भवति) ॥ १४ ॥

इदुतोः शसो णो—पञ्चम्यर्थे षष्ठी । इकारान्तादुकारान्ताच्च प्रातिपदिकात्
परस्य शस्प्रत्ययस्य णो-इत्ययमादेशः स्यात् । सहिणो । अग्निणो । भाणुणो । बाहुणो ।
'इदुद्भ्यामुत्तरस्येष्टो वा णो इति डसेरपि' । जलहिणो, जलहीओ । मेरुणो, मेरूओ ॥ १४ ॥

इदुतोः-इति । इकारान्त उकारान्त प्रातिपदिकों से पर शस्प्रत्यय को 'णो'
आदेश हो । सहिणो सखीन् का । अग्नीन् का अग्निणो । भानून् का भाणुणो । बाहून्
का बाहुणो । इकार-उकार से पर ङसि-पञ्चमी के एकवचन में णो विकल्प से हो ।
जलधे का जलहिणो । पञ्च में-जलहीउ, जलहीओ इत्यादि । उकारान्त में मेरोः का
मेरुणो । पञ्च में-मेरूओ इत्यादि ॥ १४ ॥

ङसो वा ॥ १५ ॥

इदुदन्तयोर्ङसो वा णो भवति । अग्निणो, अग्निस्स (स्पष्टे) ।
वाउणो, वाउस्स (२-२ यत्तोपे कृते, ङसो णो, पक्षे ५-८=स्स) । अग्नेः,
वायोः ॥ १५ ॥

ङसो वा—इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङसो वा णो इत्ययमादेशः स्यात् । हरिणो, हरिस्स ।

भाणुणो, भाणुस्स । इदुणो, इंदुस्स । अग्गिणो, अग्गिस्स । वाउणो, वाउस्स ॥ १५ ॥

कसो-इति । इकार उकार से पर कस् को णो विकल्प से हो । हरेः का हरिणो । पञ्च में-हरिस्स । अग्नेः का अग्गिणो, अग्गिस्स । उकारान्त, भानोः का भाणुणो, भाणुस्स । इन्दोः का इदुणो, इंदुस्स । वायो का वाउणो, वाउस्स ॥ १५ ॥

जसश्च ओ यूत्वम् ॥ १६ ॥

इदुदन्तयोर्जस ओकारादेशो भवति, इदुतोश्च ईत्वम्, ऊत्वं वा । चकाराद् णो च । अग्गीओ । वाऊओ । अग्गिणो । वाउणो (स्पष्टानि) । अग्नयः । वायवः ॥ १६ ॥

जस ओ वो वाऽत्व च^१—इदुद्भ्यामुत्तरस्य जस ओ-वो-णो इति विकल्पेन आदेशा स्यु । यत्र ओकारस्तत्रैव सह निर्दिष्टत्वात् इदुनोरकारः । रासओ, रासिवो, रासिणो । पञ्चे-रासी । वेणओ, वेणुवो, वेणुगो, वेणू । ओत्वे दीर्घम् । अग्गीओ । वाऊओ—इति भामह ॥ १६ ॥

जस-इति । इकार उकार से पर जस् को ओ, वो, णो विकल्प से आदेश हों और इ-उ को अकार हो । सूत्र में अनिर्दिष्ट णो का अनुवृत्ति से ग्रहण करना । जहाँ ओकार होगा वहीं साथ में निर्दिष्ट के कारण इ उ को अकार होगा । राशि + जस् । जस् को ओकार । इ को अकार । रासओ, रासिवो, रासिणो । पञ्च में-जस् का लोप । दीर्घरासी । उकारान्त-वेणओ, वेणुवो, वेणुगो । पञ्च में-वेणू । भामह-'जसश्च ओ यूत्वम्' ऐसा सूत्र मानकर इकार उकार को ई ऊ मानते हैं, तब-अग्गीओ, वाऊओ रूप होंगे ॥ १६ ॥

टा णा ॥ १७ ॥

इदुदन्तयोश्चाविभक्तेः णा इत्ययमादेशो भवति । अग्गिणा । वाउणा (स्पष्टे) । अग्निना । वायुना ॥ १७ ॥

टा णा—इदुद्भ्यां परस्य टा इत्यस्य णा स्यात् । अग्गिणा । वाउणा ॥ १७ ॥

टा णा-इति । इकार उकार से पर टा को णा हो । अग्निना का अग्गिणा । वायुना का वाउणा ॥ १७ ॥

सुभिस्सुप्सु दीर्घः ॥ १८ ॥

इदुदन्तयोः सु, भिस्, सुप् इत्येतेषु दीर्घो भवति । सु, अग्गी (३-२ नलोपः, ३-५० गद्विः, ४-६ सोल्लोपः, शो० स्प०) । अग्निः । वाऊ (२-२ यलोपः, शो० स्प०) । वायुः । भिस्, अग्गीहि (४-६ सोल्लोपः, ५-५ भिस् = हि,) । अग्निभिः । वाऊहि (२-२ यलोपः, शो० पू०) । वायुभिः । सुप्, अग्गीसु (३-२ नलोपः, ३-५० गद्वि०, दीर्घः, २-४३ ष् = स्) । अग्निषु । वाऊसु (२-२ यलोपः, दीर्घः, २-४३ ष् = स्) । वायुषु ॥ १८ ॥

१. जस ओ वो वाऽत्व यूत्व च । इदुदन्तयोः शब्दभोजस ओ वो इत्यादेशो भवतः । अत्रयम्, ईत्वम्, ऊत्वं च विकल्पेन । चकाराद् णोऽपि । पञ्चे-अदन्तवत् । अग्गीओ, अग्गीवो, अग्गी । वाऊओ । जसश्च ओ यूत्वम् । का० पा० । २. संज्ञाद्वयादियु पाठोऽयम् ।

भूमिस्तुषु दीर्घः—एषु ह्रस्वोदीर्घः स्मात् । पंती । तणू । पतीहि । तणूहि । पंतीषु । तणूषु । कचिदित्युक्तेः भूमिषु-इत्यादी न ॥ १८ ॥

भुमीति । भु-भिस्-सुप् के परे इकार-उकार को दीर्घ हो । पङ्क्तिः-पती । तनुः-तणू । पङ्क्तिभिः का पंतीहि । तनुभिः का तणूहि । पङ्क्तिषु का पंतीषु । तनुषु का तणूषु । कहीं पर दीर्घ न हो । तो भूमिशब्द में दीर्घ नहीं होगा । भूमिषु । (प्रतिपदित स्वरूप पूर्वोक्त (८+६+२०+१+९+४) से सिद्ध होते हैं ॥ १८ ॥

स्त्रियां शस उदोती ॥ १९ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्य शस उत् ओत् इत्येतावादेशौ भवतः । मालाउ, मालाओ । (स्पष्टे) । मालाः । णईउ, णईओ (२-३८ न=ण, २-२ दलोपः, शो० स्प०) । नदीः । बहूउ, बहूओ (२-२७ ध=ह, शो० स्प०) । बधूः ॥

स्त्रियां शस उदोती—स्त्रीलिङ्ग वर्तमानात् प्रातिपदिकात् परस्य शस उत्त्वमोत्व च स्याताम् । रामाउ-रामाओ । जुवईउ-जुवईओ । बहूउ, बहूओ ॥ १९ ॥

स्त्रियाम्-इति । स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान प्रातिपदिक से पर शस् को उकार ओकार हों । रामाः का रामाउ, रामाओ । युवती. का जुवईउ, जुवईओ । बधूः का बहूउ, बहूओ ॥ १९ ॥

जसो वा ॥ २० ॥

जसः स्त्रियाम् उत् ओत् इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे-अदन्त-घत् । मालाउ, मालाओ । माला (स्व०, अदन्ते ५-२ जसो लोपः) । मालाः ॥ २० ॥

जसो वा—स्त्रीलिङ्ग वर्तमानात् प्रातिपदिकात् परस्य जस इत्येतस्य उ ओ इत्येतौ वा स्याताम् । रेहाउ, रेहाओ । मईउ, मईओ । धेणूउ, धेणूओ । देईउ, देईओ । बहूउ, बहूओ ॥ २० ॥

जसो-इति । स्त्रीलिङ्ग प्रातिपदिक से पर जस् को उ, ओ विकल्प से हों । रेहाः का रेहाउ, रेहाओ । पक्ष में—यथाप्राप्त । रेहा । मतीः का मईउ, मईओ । धेनूः का धेणूउ, धेणूओ । देवी. का देईउ, देईओ । बधूः का बहूउ, बहूओ ॥ २० ॥

अमि ह्रस्वः ॥ २१ ॥

अमि परतः स्त्रियां ह्रस्वो भवति । मालं (ह्रस्वे जाते, ५-३ अकार-लोपः, ४-१२ मकारश्चिन्दुः) । मालाम् । णई (२-४२ न=ण, २-२ दलोपः, ४-१ अमोऽकारलोपः, ४-१२ बि०) । नदीम् । बहू (२-२७ ध=ह, शो० पूर्व०) बधूम् ॥ २१ ॥

अमि ह्रस्वः—अमि परे दीर्घस्य ह्रस्वः स्मात् । धारं । णई । बहू ॥ २१ ॥

अमीति । स्त्रीलिङ्ग में अम् के परे दीर्घ को ह्रस्व हो । धाराम् का धारं । नदीम् का णई । बधूम् का बहू ॥ २१ ॥

टाङ्सुङीनामिदेददातः ॥ २२ ॥

टा, ऊस्, डि, इत्येतेषां स्त्रियाम् इत्, एत्, अत्, आत् इत्येत
आदेशा भवन्ति । टा, णईइ, णईए, णईअ, णईआ कअं । (५-२१ सूत्रे
नकारस्य णः, वलोपश्च दर्शितः, शो० स्प०) । नद्या । कअं इति (१-२७
सू० स्प०) कृतम् । ऊस्, णईइ, णईए, णईअ, णईआ, षणं । (णई पूर्व
वत्, अन्यत्पष्ठम्) । नद्याः । (षणं इति ४-१२ सू० स्प०) । डि, णईइ,
णईए, णईअ, णईआ, ठिअं (पूर्ववत् णईशब्दः, शो० सुगमम्) नद्याम् ।
(ठिअं इति ५-१३ सू० स्पष्टम् ।) स्थितम् ॥ २२ ॥

टाङ्सुङीनामिदेददात — स्त्रीलिङ्गात् प्रातिपदिकात्परेषा टा-ङस्-ङि-इत्येतेषाम्,
इत्, एत्, अत्, आत्, इत्येते एकैकस्य चत्वार आदेशा भवन्ति । बुद्धीइ, बुद्धीए,
बुद्धीअ, बुद्धीआ । धेणूइ, धेणूए, धेणूअ, धेणूआ ॥ २२ ॥

टाङ्सिति । स्त्रीलिङ्ग प्रातिपदिक से पर टा-ङस्-ङि इनमें प्रत्येक को इकार, एकार,
अकार, आकार ये चारों आदेश होंगे । जैसे-बुद्धया तृतीया एकवचन में-बुद्धीइ,
बुद्धीए, बुद्धीअ, बुद्धीआ । इन चारों आदेशों से चार रूप होंगे । एवम्-बुद्धया षष्ठी
में, बुद्धी सप्तमी में भी पूर्वोक्त बुद्धीइ, बुद्धीए, बुद्धीअ, बुद्धीआ-रूप होंगे । धेनु के
भी धेन्वा, धेन्वा, धेनौ में धेणूइ, धेणूए, धेणूअ, धेणूआ होंगे ॥ २२ ॥

नातोऽदातौ ॥ २३ ॥

आत आकारान्तस्य स्त्रीलिङ्गस्यानन्तरं टा ऊस्-ङीनाम् अत्, आत्,
इत्येतावादेशौ न भवतः । पूर्वण प्राप्तौ निबिध्यते । मालाइ, मालाए कअं,
षणं, ठिअं । (५-२२ सूत्रादिदेतावेव भवतः, अ० स्प०) मालया ॥ २३ ॥

नातोऽदातौ—आकारान्तात्स्त्रीलिङ्गात्परेषा टादीनामदातौ न स्त । किन्तु इत्
एतौ एव भवत । मालाइ, मालाए । रमाइ, रमाए ॥ २३ ॥

नातो-इति । आकारान्त स्त्रीलिङ्ग से पर टा-ङस्-ङि इनको अत् आत् नहीं होंगे ।
परिधेतात्-इकार, एकार होंगे । मालया का मालाइ, मालाए । एवं षष्ठी-सप्तमी में
भी ये ही रूप होंगे । एवम्-रमाशब्द का तृतीया, षष्ठी, सप्तमी के एकवचन में
रमाइ, रमाए होंगे ॥ २३ ॥

आदीतौ बहुलम् ॥ २४ ॥

स्त्रियामाकारान्तादातः स्थाने आत्, ईत् इत्येतौ बहुलं प्रयोक्तव्यौ ।
सहमाणा, सहमाणी (२-४२ नू = ण्, शो० स्प०) । हलहा, हलही (१-
१३ सूत्रे द्रष्टव्ये) । सुप्पणहा, सुप्पणही (३-३ रलोपः, ३-५० पठि०,

४-१ ह्रस्वः, २-४२ न् = ण्, २-२७ ञ् = ह्, शो० स्प०) । छाहा, छाही । (२-११ सू० द्रष्टव्यं, शो० स्प०) ॥ २४ ॥

आदीतौ बहुलम्—जीलिङ्गे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् आ ई एत्येतौ भक्त । काह, कीअ । जाह, जीअ, जीआ, जीइ, जीए । इत्यादि । ताह ताए । तीह, तीए, तीअ, तीआ । एवं हलिहा, हलिही । सुप्पणहा, सुप्पणही । बहुलग्रहणात् कचिदाकार एव—असहणा । कोवणा । कचिदीकार एव—माणिणी । मणसिणी ॥ २४ ॥

आदीतौ इति । जीलिङ्ग में विद्यमान प्रातिपदिक से पर आ ई ये दो प्रत्यय 'टाप् क्षीप्' के समान टाविक के परे होते हैं । काह, एवं काए । 'नातोऽदातौ' से निषेध होने से अकार आकार टाविक को नहीं होंगे । ईकार में चारों होंगे । जैसे—कीइ, कीए, कीअ, कीआ इत्यादि । एवं यद्-शब्द को और तद्-शब्द को भी जानना । कया, कस्या, कस्याम्—इत्यादि में समान रूप होंगे । हरिद्रादिशब्दों में (२० + २५ + ६ + ९ + १५ + ४ + (द्वि० २०) । १ + २६ + ३ + १८ + ५ + २ + १६ + १२ । ११) से सभी प्रयोग सिद्ध होते हैं । आकार में हलिहा, ईकार में हलिही । बहुलग्रहण से कहीं आकार ही होगा असहना, कोपना । कहीं ईकार ही होगा । मानिनी, मनस्विनी । प्रावः पाणिनीय व्याकरणानुसार आ-ई की व्यवस्था जानना ॥ २४ ॥

न नपुंसके ॥ २५ ॥

प्रथमैकवचने नपुंसके दीर्घत्वं न भवति । 'सौ दीर्घः पूर्वस्येत्यनेन इदुदन्तयोः प्राप्तं पूर्वस्य दीर्घत्वं 'न नपुंसके' इत्यनेन बाध्यते । दिहं (५-३० सोर्बिन्दुः, शो० स्प०) । महुं (२-२७ ध् = ह्, शो० स्प०) । हविं (४-६ प्लोपः, २-२ प्रायो-ग्रहणात् बलोपो न, शो० पू०) । वधि, मधु, हविः ॥ २५ ॥

इजशसोर्दीर्घश्च ॥ २६ ॥

नपुंसके वर्तमानयोर्जशसोः स्थान इदादेशो भवति, पूर्वस्य च दीर्घः । वणाह (२-४२ न्-ण्, जशसोरिदादेशः पूर्वस्य दीर्घः) । वनानि । वहीह । महुह (पू०) ॥ २६ ॥

इ^१ जशसोर्दीर्घः—नपुंसके जस्-शसो इ इत्यादेश स्यात्, पूर्वस्य च दीर्घः । पुणाह, रणाह । जाह । ताह । दहीह । महुह । कचित् निकारोऽपि । अचछीणि ॥

इं जशसोरिति । नपुंसकलिङ्ग में जस् और सस् को इं आदेश हो और पूर्व को दीर्घ हो । पुण्यानि = पुणाह । जस् को इ, पूर्व को दीर्घ । अन्य साधुत्व उक्त नबरो

१ यत्किमः । बहुकमित्यनुवर्तते । यत्किमित्यनुवर्तते । यत्किमित्येतेषु परतः आतः स्थाने इत्ययमादेशो भवति । क्षिबामित्यनुवर्तते । प्रथमैकवचनवर्ज ए आदेशश्च, बहुल वचनात् । जीय, तीय, कीय । जीहिं, तीहिं, कीहिं । पछे-जाय, ताय, बाहिं, काहिं । वस्याः, तस्याः, कस्याः । यामिः, तामिः, कामिः । इति कचिदधिकः पाठः । का० पा० । २. नेर्द सूत्र मजीन्यादौ, अतो नास्य चन्द्रिकाप्रदीपाख्ये सं० द्वि० टीके । ३. यथ सँजीवनीसंमतः पाठः ।

से कर लेना। एषम्-अण्यानि का रण्णाह। 'छोपोऽणवे' से अकारलोप। चानि-चाइ। तानि-ताह। दधीनि-दहीह। मधूनि-महूह। कहीं नकार भी हो। अजीनि का अच्छीनि ॥ २६ ॥

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दवः ॥ २७ ॥

आमन्त्रणे गम्यमाने सौ परत ओत्वदीर्घबिन्दवो न भवन्ति। 'अत ओत् सो'रित्योत्वं प्राप्तम्। 'सुभिस्सुप्सु दीर्घः' इति दीर्घः। 'सोबिन्दु-नपुंसके' इति बिन्दुः प्राप्तः। हे वच्छ, हे अग्नि, हे घाउ, हे वण, हे दहि, हे महु (व्याख्यातप्रायाः पूर्वमेव, विशेषकृत्यं सुस्पष्टम्) ॥ २७ ॥

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दवः—सबोधने सुप्रत्यये ओत्वादय आदेशा न स्युः। (ओ) हे वल्लह! (दीर्घ) हे ससि। अरे धण। क्वचिदीर्घत्वमपि। हे-पहु। रे गिरघणा ॥ २७ ॥

नामन्त्रणे इति। आमन्त्रण-सबोधन में सुप्रत्यय के परे ओत्वादिक आदेश नहीं होते हैं। जैसे—हे वल्लभ! यहाँ ओकार नहीं होगा। हे वल्लह! हे ससि! अरे धण! यहाँ दीर्घ, अनुस्वार नहीं होगा। कहीं दीर्घ भी हो जायगा। जैसे—हे प्रभो का हे पहु। रे गिरघणा ॥ २७ ॥

स्त्रियामात एत् ॥ २८ ॥

स्त्रियामामन्त्रणे आतः स्थाने एत्वं भवति सौ परतः। हे मासे, हे साखे। (स्पष्टे) 'अन्त्यस्य हल' इति सोर्लोपः ॥ २८ ॥

आत ए—आमन्त्रणे सौ स्त्रियामाकारस्य एकारः स्यात्। हे बाले। आमन्त्रणे क्वचिदेत्वं न। हे माउच्छा। हे पिउच्छा। हे अता ॥ २८ ॥

आत इति। खीलिङ्ग में सबुद्धि सु के परे आकार को एकार हो। हे बाले। हे गंगे इत्यादि। कहीं आमन्त्रण में एकार न हो। जैसे मात्प्वसा का माउच्छा, सबोधन में भी ऐसा रहेगा। एवं हे पितृवसः का हे पिउच्छा, हे स्वभूः का हे अता ॥ २८ ॥

ईदूतोर्हस्वः ॥ २९ ॥

आमन्त्रणे ईदूतोर्हस्वो भवति। हे णह, हे बहु ॥ २९ ॥

ईदूतोर्हस्व—आमन्त्रणे सौ परे स्त्रियामीकारस्थोच्चारस्य च हरव स्यात्। अयि माणिनि। हे बहु ॥ २९ ॥

ईदूतोरिति। सबोधन अर्थ में सु के परे खीलिङ्ग प्रातिपदिक के ईकार ऊकार को हस्व हो। हे मानिनि का हे माणिनि। एष हे बहु। हे णदि इत्यादि ॥ २९ ॥

सोर्विन्दुर्नपुंसके ॥ ३० ॥

नपुंसके वर्तमानस्य सोर्विन्दुर्भवति। वणं, दहि, महुं। (स्प०) ॥ ३० ॥

नपुंसके सोर्विन्दुः—नपुंसके प्रातिपदिकात् सोर्विन्दुरादेश स्यात्। वणं, वण, दहि, महुं, धणु ॥ ३० ॥

मनुष्यके इति । मनुष्यकस्मिन् प्रातिपदिक से पर सो को विन्दु हो । वचनम् का वचनम् । रक्षण का रक्षणम् । इति । मनु । धनुं । स्पष्ट है ॥ ३० ॥

ऋत आरः सुपि ॥ ३१ ॥

अकारान्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति । भत्तारो सोह्र (३-३ रलो०, ३-५० तद्धि, ५-१ ओ) भर्ता । (२-४३ श् = स्, युवर्णस्य गुणः, २-२७ म् = ह्, ७-१ त = इ) शोभते । भत्तारं पेक्खमु (५-३ अमोऽकारलोपः, ४-१२ मवि०, शो० पू०) भर्तारम् । (१२-१८ इश = पेक्ख, ७-४ मु) पश्यामः । भत्तारेण कअं (५-१२ एत्वं, ५ = ४ टा = ण) ॥ ३१ ॥

ऋत आर सुपि । स्वादौ विभक्तौ ऋकारस्य आर स्यात् । भत्तारो । अदन्तवत् ॥

ऋत इति । स्वादिकविभक्ति के परे ऋकार को आर हो । भर्तृशब्द के ऋकार को आर होने के बाद अकारान्त शब्द की तरह 'अत ओत्सोः' से ओ । भत्तारो ॥ ३१ ॥

मातुरात् ॥ ३२ ॥

मातृसम्बन्धिन ऋकारस्याकारो भवति । माआ (२-२ तलोपः) । सोह्र (२-४३ श् = स्, सोहन्तिवत् गुणः, ७-१ इ) शोभते । माअं पेक्खसु (३-३ तलोपः, ह्रस्व, ५-३ अमोऽकारलोपः ४-१२ वि० । अ० स्प०) । माआह, माआप (२-२ तलोपः, ५-२२ अत्वे कृते) कअं ॥ ३२ ॥

मातुरा । मातृशब्दे ऋकारस्य आ स्यात् । माआ । नणदा । अत्र मण्डकलुत्या पूर्वनकारस्य न णकार ॥ ३२ ॥

मातुरिति । मातृशब्द के ऋकार को सब विभक्तियों के परे आकार हो । (१) माआ, माआओ । (२) माअं, माआओ । (३) माआह, माआहि । (४) वत्तुर्षी प्राकृत में नहीं होती । (५) माआउ, माआहिन्तो । (६) माआह, माआणं । (७) माआप, माआसु । (सबुद्धौ) हे माप, हे माआओ—इत्यादि । मातृशब्द के समान मनान्द—शब्द को भी जानना । पूर्व नकार को णकार नहीं होगा । नणदा, नणदाओ इत्यादि मातृ के समान ॥ ३२ ॥

उज्जशसूटाडस्सुप्सु वा ॥ ३३ ॥

अजशसूटाडस्सुप्सु परत ऋकारस्य स्थाने उकारादेशो भवति वा । जस्, भत्तुणो (३-३ रलोपः, ३-५० तद्धि०, ५-१६ णो) । भत्तार (५-३१ ऋ = आर, णो, शो० पू०) । भत्तारे (५-३१ आर, ५-१२ एत्वं, ५-२ शसो लोपः, शो० पू०) । टा, भत्तुणा (५-१७ टा = णा, शो० पू०) । भत्तारेण (पू० व० रलोपादिकं, ५-३१ आर, ५-१२ एत्वं, ५-४ टा-ण) । ऊस्, भत्तुणो (५-१५ णो, शो० पू०) । भत्तारस्य (रलोपे तद्धित्वे च

कृते ५-३१ आर, ५-८ ङस्: स्स:) सुप्, भत्सु (५-११ दीर्घः, शो० स्प०) । भत्तारेसु (५-२२ पत्वं, शो० पू०) ॥ ३३ ॥

उ जस्शसटाङ्सु' वा—जस् शस् टा ङस्-सु परतः ऋत उत्व वा स्यात् । भत्, भत्तारो । भत्तूणो, भत्तारे । भत्तुणा, भत्तारेण । भत्तुणो, भत्तारस्स ॥ ३३ ॥

उ जसिति । जस्-शस्-टा-ङस् के परे ऋकार को उकार विकल्प से हो । पञ्च में—आर । (१) भत्ता, भत्तू, भत्तारा । (२) भत्तारं, भत्तुणो, भत्तारे । (३) भत्तुणा, भत्तारेण, भत्तारेहि । (४) भत्ताराउ, भत्ताराओ, भत्तारेहिन्तो । (५) भत्तुणो, भत्तारस्स, भत्ताराणं । भत्तारे, भत्तारम्मि, भत्तारेसु । आर आदेश करने पर अकारान्त ग्रामशब्द के समान रूप होंगे और तत्तद्विभक्ति में उकार करने पर पूर्वोक्त सूत्रों से तथाकथित रूप होंगे ॥ ३३ ॥

पितृभ्रातृजामातृणामरः ॥ ३४ ॥

पित्रादीनां सुपि परतः ऋतोऽरो भवति । आरापवादः । पिअरं (२-२ तलोपः, ५-३ अमोऽकारस्य लोपः, ४-१२ मो बिन्दुः) । पिअरेण (५-१२ पत्वं, ५-४ टा = ण, शो० पू०) । भाअरं, भाअरेण । जामाअरं, जामाअरेण (पूर्ववत्) ॥ ३४ ॥

पितृभ्रातृजामातृणामर'—एषा सुपि अर स्यात् । सौ, पिआ । बन्धमाखेन (३४) आकार । जसि-पिअरा । जामाअरा । जस्शसटाङ्सु पूर्वसूत्रानुवृत्ति वा उकार । पिऊ । भाऊ । जामाऊ । शसि, पिउणो । भाउणो । जामाउणो । पत्ते-पिअरे । भाअरे । जामाअरे । टाप्रत्यये, पिउणा । भाउणा । जामाउणा । पत्ते पिअरेण । भाअरेण । जामाअरेण । ङसि, पिउम्म । भाउस्स । जामाउस्म । पत्ते पिअरस्स । भाअरस्स । जामाअरस्स ॥ ३४ ॥

पितृ-इति । पितृभ्रातृजामातृ-शब्द के ऋकार को अर हो, सुप्-प्रत्याहार के परे । पिआ, बन्धमाण ३४ सूत्र से आकार आदेश । जस् के परे अर आदेश । पिअरा । भ्रातृ का भाअरा, जामातृ का जामाअरा । इन शब्दों को जस्-शस्-टा-ङस् के परे उकार भी हो । पितृ + जस् । ऋ को उकार, 'कनाञ्जतद०' से तलोप । उकार होने पर अवन्तभाव मानकर जस् का लोप, उकार को दीर्घ । पिऊ । इसी तरह भ्रातृ, जामातृ का जानना । शस् के परे उकार । पञ्च में—'इदुतोः ससो णो' से णो । पिउणो । पञ्च में—अर, शस् का लोप, 'प सुप्यङि०' से एकार । टा-पिउणा, पञ्च में—पिअरेण इत्यादि । इसीतरह भ्रातृ, जामातृ का जानना ॥ ३४ ॥

आ च सौ ॥ ३५ ॥

पित्रादीनामाकारो भवति सौ परतः । अकारादरश्च । पिआ (स्पष्टम्) । पिअरो (५-१ ओ, शो० स्प०) । भाआ, भाअरो । जामाआ, जामाअरो ॥ ३५ ॥

आ च सौ—एषाम् ऋत आकारः स्यात्सौ परे । चकारादरश्च । पिआ, पिअरो । माआ, माअरो । जामाआ, जामाअरो । आमन्त्रणेऽप्येवम् । हे पिआ । हे माआ । हे जामाआ । ‘पित्रादिभ्यः’ परस्यापि साचाकार ऋतो मतः । भत्ता । कत्ता । चोत्ता ॥ ३५ ॥

आ च—इति । पितृ-भ्रातृ-जामातृ-शब्द के ऋ को आ हो, चकार से अर भी हो सु के परे । पिआ । अर होने पर अदन्त ग्रामशब्द की तरह ‘अत ओत्सोः’ से ओ । पिअरो । संबोधन में भी आकार होगा । हे पिआ, पच में—हे पिअर । पिआदिक के अनिश्चित अन्य ऋकारान्त शब्द के भी ऋ को सु के परे आ होगा । भर्तृ-भत्ता । कर्तृ-कत्ता ॥ ३५ ॥

राज्ञश्च ॥ ३६ ॥

राजन्-शब्दस्य आ इत्ययमादेशो भवति सौ परतः । राआ (स्पष्टम्) ॥

राज्ञः^१—राजन्-शब्दस्य सौ परे आकार आदेश स्यात् । राआ ॥ ३६ ॥

राज्ञ इति । राजन्-शब्द को सु के परे आकार आदेश हो । राआ । हच् स् का लोप ॥ ३६ ॥

आमन्त्रणे वा बिन्दुः ॥ ३७ ॥

राजन्-शब्दस्य आमन्त्रणे वा बिन्दुः स्यात् । हे राजं (४-६ नलोपः, २-२ जलोपः, शेषमदन्तवत्) । हे राअ (५-२७ बिन्दुर्न) ॥ ३७ ॥

आमन्त्रणे बिन्दुर्वा^२—राजन् परस्य आमन्त्रणेऽयं सुप्रत्ययस्य वा बिन्दुः स्यात् । हेराअ, हेराआ, हेराअ । ‘बिन्दुदीर्घं विनाऽङ्गाने राज्ञो हेराअ इत्यपि’ । ‘भवद्भगवतोर्बिन्दुः सावनामन्त्रणेऽपि च’ । चकारादामन्त्रणेऽपि । भव । भगव । हेभवं । हेभगव ॥ ३७ ॥

आमन्त्रणे इति । संबोधन में राजन्-शब्द से पर सुप्रत्यय को अनुस्वार विकल्प से हो । ‘कगचज०’ से जकारलोप । सु को अनुस्वार । हे राजं । पच में—हे राआ । संबोधन में बिन्दु और दीर्घ के बिना भी जब राजन्-शब्द होगा, तब हे राअ—यह प्रयोग होगा । ‘भवत् और भगवत् शब्द को अनामन्त्रण में और चकार से आमन्त्रण में भी सु को बिन्दु हो । भवान्-भवं । भगवान्-भगवं । इसी तरह संबोधन में—हे भवं । हे भगवं ॥ ३७ ॥

जश्चसृङ्सां णो ॥ ३८ ॥

राज्ञ उत्तरेषां जस्-शस्-ऊस् इत्येतेषां णो इत्ययमादेशो भवति । राआणो (पूर्ववत् नलोपे कृते, ५-४४ ज = आ, शो० स्प०) । पेक्खन्ति (पूर्ववत् ह्रस्वः पेक्ख आदेशो, शिस्थाने ७-४ न्तिः) राजानः पश्यन्ति । राआणो पेक्ख (शस्ति रूपमेतत्, स्पष्टं पूर्ववत्), राज्ञः पश्य । राइणो घर्णं (४-६ नलोपः, २-२ जलोपः, ५-४३ इः) । राज्ञ । (रणो घर्णं २-

२ अलोप', ५-४२ णञि०, अन्त्यलोपश्च, अलोपो, ह्रस्वश्च संयोगे ४-१ सूत्रे द्रष्टव्यम्) ॥ ३८ ॥

जरशस्त्वसं णो- राजन्शब्दात्परेषामेषा णो इत्ययमादेशः स्यात् जरशसोः । असि-राजाणो होहिस्सति । शसि-राजाणो पेच्छ । कसि-राजाणो पुत्तो ॥ ३८ ॥

असिति । राजन्-शब्द से पर जस्-शस्-कस् इनको णो आदेश हो और आकार आदेश हो । राजन् + जस् । जस् को णो आदेश और अकार को आकार । राजाणो । एवं कस् और कस् के परे भी राजाणो होगा । केवल वाक्य में विभक्तिभेद मात्सर्य होगा । जैसे, जस् में-राजानो भविष्यन्ति, राजाणो होहिस्सन्ति । शस् में-राजः पश्य, राजाणो पेच्छ । कस् में-राजः पुत्रः, राजाणो पुत्तो । परंतु प्राकृत में राजाणो बही होगा ॥ ३८ ॥

शस एत् ॥ ३९ ॥

राज परस्य शस ए इत्ययमादेशो भवति । राप् पेक्ख (नजयोः पूर्वबहोप, ४-१ आलोप) राज् । (पूर्ववत् पेक्खादेशः) पश्य । राजाणो पेक्ख (पूर्वसूत्रे स्पष्टम्) ॥ ३९ ॥

शस एत्-राजन्-शब्दात्परस्य शस एकार स्यात् । चकारात् णो अपि । राप् । राजाणो । अनेनैव आदेशद्वयसिद्धे पूर्वसूत्रे शस्प्रहणमपार्यम् ॥ ३९ ॥

शस इति । राजन्-शब्द से पर शस्प्रत्यय को एकार हो । चकारप्रहण से ओकार भी हो । राप्, राजाणो । इसीसे णो आदेश भी सिद्ध था फिर पूर्वसूत्र में शस् का प्रहण निरर्थक है ॥ ३९ ॥

आमो णं ॥ ४० ॥

राज उत्तरस्याम. षष्ठीबहुवचनस्य णं इत्ययमादेशो भवति । राजाणं (४-६ नलोप, ५-४४ ज = आ) । राजाम् ॥ ४० ॥

अमो^१ ण-राजन्-शब्दात्परस्य अमो णं इत्यादेश स्यात् । राजाण । राजानम् ॥ ४० ॥

अमो-इति । राजन्शब्द से पर अम् को ण आदेश हो । इससे अम् को णं । वच्यमाण-'आ णोणमो' ४३ से आकार । राजाणं ॥ ४० ॥

टा णा ॥ ४१ ॥

राज उत्तरस्या' टाविभक्ते णा इत्ययमादेशः स्यात् । राजाणा (४-६ नलोपे, ५-४३ ज = ट, शे० स्प०) राजा ॥ ४१ ॥

टा णा-राजन्-शब्दात् परस्य टा इत्यस्य णा स्यात् । राजाणा ॥ ४१ ॥

टा णा इति । राजन्-शब्द से पर टा को णा हो । इससे णा । इद्वद्विधे ४१ से इकार । राजाणा ॥ ४१ ॥

ऊसश्च द्वित्वं वान्त्यलोपश्च ॥ ४२ ॥

राज्ञ उत्तरस्य ऊसादेशस्य टादेशस्य च वा विकल्पेन द्वित्वं भवति, अन्त्यस्य च लोपः । रण्णो (५-३८ सूत्रे स्पष्टम्) । राइणो धर्णं । (५-४१ सूत्रे स्प०) । रण्णा, राइणा कर्म (४-६ नलोपः, ५-४१ टा = णा, द्वित्वे, अन्त्यजलोपे ह्रस्वे च) ॥ ४२ ॥

ऊसश्च द्वित्वं वा जलोपश्च—राजन्शब्दात्परस्य ऊसादेशस्य णो इत्यस्य द्वित्वं वा स्यात्, जलोपश्च । सहपठितत्वात् यत्र द्वित्वं तत्रैव जलोपः । 'कगचजे'ति—जलोपे सिद्धे सस्वरलोपार्थमयमारम्भ । चकारात् 'णा' इत्यस्यापि परिग्रहः । रण्णो, पञ्चे-राइणो । टा-रण्णा, राइणा । ऊसि—'णो' ऊसेर्णत्वद्वित्वं स्यात्, राइणो लोपश्च जस्य वा । रण्णो, राइणो, राआ, राआओ, राआउ, राआहिन्तो ॥ ४२ ॥

ऊस इति । राजन्-शब्द से पर ऊसादेशसम्बन्धी णो को विकल्प से द्वित्व हो और जकार का लोप हो । जहाँ द्वित्व होगा वहीं जकार का लोप होगा । 'कगचज०' से जलोप सिद्ध था फिर जलोप का विधान सस्वरजकार-ग्रहणार्थ है । 'जस्-कस्-ऊसा०' से णो आदेश, इससे द्वित्व, जकारलोप । रण्णो । पञ्च में—'इद्वद्वित्वे' से इकार । राइणो । चकार से टा के णा को भी द्वित्व, जलोप । रण्णा । पञ्च में—राइणा । 'ऊसि'—पञ्चमी के एकवचन ऊसि को णो आदेश, णद्वित्व, जकार का लोप हो । रण्णो, पञ्च में—राइणो । 'ऊसेरादो०' से राआ, राआओ, इत्यादि होंगे । रण्णो इत्यादि में न० ११ से ह्रस्व है ॥ ४२ ॥

इदद्वित्वे ॥ ४३ ॥

वेति निवृत्तम् । ऊसादेशस्य टादेशस्य च अकृते द्वित्वे राज्ञ इत्वं भवति । राइणा, राइणो (स्प०) । कृते द्वित्वे त्वित्वं न भवति । रण्णा, रण्णो (५-४२ सू०, ५-२८ सूत्रे च स्पष्टम्) ॥ ४३ ॥

इदद्वित्वे—राजन्शब्दस्य इत्वं स्यात्, नतु द्वित्वे । जसि शसि-राइणो । गौ-राइमि, राआमि । अद्वित्वे सर्वत्रैवकारे सिद्धे 'मिस्-भ्यसो' आम्सुपौरित्वं राज्ञोऽकारस्य चेप्यते । इति मन्दप्रयोजनम् । मिसि-राइहिं, राएहिं । इत्यादि ज्ञेयम् । 'असिञ्चो-र्जशसो राज्ञ इर्वाऽऽदेशोऽनजदिके' । जसि-राइणो । पञ्चे-राआणो । एवं शसि अपि । ऊसि-राइणो । पञ्चे-रण्णो । गौ-राइमि । पञ्चे-राआमि ॥ ४३ ॥

इद्व-इति । राजन्-शब्द के अकार को इकार हो द्वित्वविषय को छोड़ कर अर्थात् जहाँ जकार को द्वित्व हुआ होगा वहाँ इकार नहीं होगा । राइणा, राइणो इत्यादि । मिस्-भ्यस्० इत्यादि के परे 'इद्वद्वित्वे' से इकार सिद्ध है फिर यह वार्तिक निरर्थक है ।

१. ऊस्-ऊसि टा णोणौ ङ् २-२५९ । राजन् शब्दस्य अना सहितस्य जस्य ऊस्, ऊसि, टावचनानां णो, णा, इत्यादेशौ, तयोः परयोर्ङ्ण इत्यादेशो वा भवति । टिकोपः । रण्णा, राजन् णा कृते 'अन्त्यइङ्' इति नकारकोपे जस्य ङ् णाकारस्याकारस्य टिकोपे च कृते रण्णा इति कर्पं भवति । इति वाचमीकिः । २. सुबोधिनीत्यः पाठ एव ।

जस्-शस्-ऊसि-कि के परे राजन्-शब्द के अकार को इकार हो । जस्-शस् में, राहणो । पञ्च में-राआणो । ऊसि में, राहणो । पञ्च में-रणो, राआ इत्यादि कह दिये हैं । कि में, राहम्मि । पञ्च में-राजम्मि ॥ ४३ ॥

आ णोणमोरऊसि ॥ ४४ ॥

णोणमोः परयो राज्ञो जकारस्य आकारादेशः स्यात्, अऊसि षष्ठ्येकवचने न भवति । राआणो ऐक्यवन्ति । राआणो ऐक्य (५-३८ सूत्रे व्याख्याताः) । राआणं धणं (५-४० सू० स्प०) । अऊसीति किम् ? राहणो, रणो धणं । शेषमदन्तवत् । राअं, राएहि । राआ, राआदो, राआदु, राआहि (५-६ सूत्रेण आ-दो-दु-ह्य ङसेः स्थाने प्रयुज्यन्ते, शो० स्प०) । राआहितो राआसुतो (५-७ भ्यसः हितो सुतो-आदेशौ) । राअम्मि, राए (५-९ ङेः ए-म्मि) । राएसु (५-१२ एत्वे, शो० स्प०) । राजानं, राजभिः, राज्ञः, राजभ्यः, राज्ञि, राजसु ॥ ४४ ॥

आ णोणमोरऊसि—राजन्शब्दस्य आत्व स्यात्, णो ण-इत्येतयो परयो । जस् शसो-राआणो । अमि-राआण । अऊसीति किम् ? राहणो पुत्तो ॥ ४४ ॥

आ णो-इति । णो, ण के परे राजन्शब्द को आकार हो, ऊस् को छोड़ कर । अर्थात् ऊस् के परे नहीं होगा । 'जस्शस्' से णो आदेश, इससे आकार । राआणो । अम् के परे राआणं । ऊस् के परे आकार नहीं होगा, 'इदद्वित्वे' से इकार । राहणो ॥ ४४ ॥

आत्मनोऽप्पाणो वा ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽप्पाण इत्यादेशो भवति वा । अप्पा, अप्पाणो (४-६ नल्लोप०, शो० स्प०) ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽप्पाणो वा—आत्मन्शब्दस्य सुपि परे अप्पाण इति वा निपात्यते । अप्पाणो । पक्षे-अप्पा ॥ ४५ ॥

आत्मन् इति । आत्मन्-शब्द को सुप् के परे अप्पाण यह निपातरूप आदेश विकल्प से हो । अप्पाणो । पञ्च में-अप्पा ॥ ४५ ॥

इद्वद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे ॥ ४६ ॥

आत्मनोऽनादेशे राजवत्कार्यं स्यादित्वद्वित्वे वर्जयित्वा । अप्पा, अप्पाणो, अप्पाणा, अप्पाणो । (५-३८ सूत्रानुसारतः जसादीनां णोत्वा-दिकं सर्वं राजवत्) । आत्मा, आत्मनः, आत्मना, आत्मनः ॥ ४६ ॥

इद्वद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे—आत्मन्शब्दस्य राजवत् कार्यं स्यात्, इद्वद्वित्वे वर्जयित्वा । 'इद्वद्वित्वे' 'ऊसश्च द्वित्वं वे'त्यादि वर्जयित्वा अन्यासु विभक्तिषु राजवत्कार्यं स्यात्, ननु आदेशे । (१) 'अप्पाणो, अप्पाणा (२) अप्पाणं, अप्पाणौ (३)

अप्यायेण, अप्यायेर्हि' इत्यादि अकारान्तवत् । पक्षे-अप्या, अप्याणो इत्यादि राजन्-शब्दवत् ॥ ४६ ॥

इदिति । आत्मन्-शब्द को राजन्-शब्द के समान कार्य हो, इद्, द्वित्व को छोड़ कर । अर्थात् 'इदद्वित्वे' 'इत्सञ्च द्वित्वं वा' इत्यादि को छोड़कर अन्य विभक्तियों में राजन् के समान कार्य हो, आदेश में नहीं । 'अत ओत्सो' इत्यादि सब कार्य अकारान्तशब्द की तरह होंगे । (१) अप्याणो, अप्याणा । (२) अप्याणं, अप्याणा-इत्यादि । साधुत्व अकारान्त ग्रामशब्द के समान है । पक्ष में-जहाँ अप्याण आदेश नहीं होगा, वहाँ 'आत्मनि पः' से पकार । 'शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ' से पकारद्वित्व । 'राज्' से आकार, 'अवातो यथादिषु वा' (१०) से ह्रस्व । अप्या । जस् के परे रम को पूर्ववत् पकारद्वित्व । राजवत् होने से 'जस्-शस्-इसां णो' से जस् को णो आदेश । 'आ णोणमोरइसि' से आकार । अप्याणो । अस् के परे अप्याणं । शस् के परे अप्याणो । इसी प्रकार राजन्-शब्द के समान सब सूत्रों से सब कार्य होंगे, परन्तु इकारादेश और द्वित्व को छोड़ कर होंगे और जहाँ अप्याण आदेश होगा, वहाँ भी राजवत् कार्य नहीं होगा । प्रथम उदाहरणों में दिखा दिया है ॥ ४६ ॥

ब्रह्माद्या आत्मवत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीवररुचिविरचिते प्राकृतप्रकाशे पञ्चम परिच्छेदः ।

ब्रह्माद्याः शब्दा लक्ष्यानुसारेणात्मवत् साधवो भवन्ति । ब्रह्मा, ब्रह्माणो (३-३ रलोपः, ४-६ नलोपः, शेषं लक्ष्यानुसारेणात्मनो राजवत्कार्यं भवत्यतः ५-३६ सू० आत्वम्) । ब्रह्मा । (एवमुत्तरत्रापि) जुवा, जुवाणो (२-३१ य=ज्, ४-५ नलोपः, शेषमात्मवत्) । अद्धा, अद्धाणो । (३-३ वलोपः, २-५० घृद्धि०, ३-५१ घृ=द्, ४-६ नलोपः, शेषमात्मवत्) । ब्रह्मन्, युवन्, अध्वन्, एवमादयो लक्ष्यानुसारेणावगन्तव्याः ॥ ४७ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशव्याख्याने लिङ्गविभक्त्यादेश पञ्चम परिच्छेदः ।

ब्रह्मादयोऽप्येवम्—आत्मन्-शब्दस्य अप्याण इति निपातवत् ब्रह्मन्शब्दादीनामपि 'ब्रह्माण' इत्यादयो निपाता बोध्याः । ब्रह्माणो, ब्रह्माणा, इत्यादयोऽकारान्तशब्दवत् । पक्षे-ब्रह्मा, ब्रह्माणो—इत्यादयो राजन्शब्दवत् इद्वित्ववर्जमुदाहरणीयाः ॥

१. पुस्त्यन आणो राजवत् ५।३।१६ । पुलिङ्गे वर्तमानस्यान्तस्य आण इत्यादेशो वा भवति । पक्षे यथादर्शनं राजवत् कार्यं भवति । ६० । २ सञ्जीवन्यनुसारी पाठः ।

ब्रह्माणो ब्रह्मणो वा स्याद् यूनो जूष्माण इत्यपि ।
 राज्ञो राज्ञाण आदेशो प्राञ्णो गावाण इत्यपि ॥
 'अर्यम्णस्त्वज्जमाणो वा पूष्ण' पूसाण इत्यपि ।
 अद्वाणो त्वध्वन्' स्थाने ब्रह्माद्या एवमादय' ॥

सर्वेष्वपि आदेशेषु अकारान्तत्वात् ग्रामशब्दवद् रूपाणि हेयानि । तत एव तेषां साधुत्वं कल्पनीयम् । अनादेशपक्षे तु इददित्वे आत्मन्शब्दवत्, अन्यविभक्तिषु राजन्-शब्दवदविशेषेण साधनीयानि ॥ ४७ ॥

इति 'चन्द्रिका' व्याख्याया पञ्चम' परिच्छेद' ।

ब्रह्मेति । आत्मन्-शब्द की तरह ब्रह्मादिकों को भी जानना, अर्थात् जैसे आत्मन्-शब्द को अप्पाण यह निपात आदेश होता है, ऐसे ही ब्रह्मन्-शब्द को भी बग्हाण आदेश होगा और बग्हाण-शब्द के रूप तत्साधुत्व अकारान्त ग्रामशब्द के समान जानना । (१) बग्हाणो, बग्हाणा । (२) बग्हाणं, बग्हाणा । बग्हाणेण, बग्हाणेहि । इत्यादि । और जहाँ बग्हाण आदेश नहीं होगा, वहाँ राजन्-शब्द के समान इकारादेश और णकारद्वित्व के अतिरिक्त सब प्रक्रिया और रूप जानना । ब्रह्मादिक कौन-कौन हैं और किसको क्या आदेश होता है यह बताते हैं—बग्हाणो इति । ब्रह्मन्-शब्द को बग्हाण, युवन्-शब्द को जूष्माण, राजन् को राजाण, प्रावन् को गावाण, अर्यमन् को अज्जमाण, पूषन् को पूसाण और अध्वन् को अद्वाण आदेश होते हैं । ये ब्रह्मादिक बताये हैं । महाकवि-प्रयोगानुकूल तथा लोकव्यवहारानुकूल यह परिगणन कहा है । इन आदेशों में अकार अन्त पर है, अकारान्त शब्द के समान रूपसाधुत्व करना, जैसा प्रथम बता आये हैं । और जहाँ आदेश नहीं होगा वहाँ राजन्-शब्द के समान साधुत्व है । इति ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—भामह-व्याख्यानुकूल पञ्चम परिच्छेद समाप्त है । सर्वादिविभक्ति-सम्बन्धी कार्यविधायक षष्ठ परिच्छेद मानते हैं, परन्तु वस्तुतः सुविधि-सम्बन्धी वह परिच्छेद है, अतः चाहे सर्वादिगण के कार्यविधायक सूत्र हों चाहे इतर असर्वादि के सुविधिसम्बन्धी कार्य-विधायक सूत्र हों सब का सुविधि में परिगणन होगा । अतः अभी पञ्चम ही परिच्छेद है । उसकी समाप्ति भामह के षष्ठ परिच्छेद की समाप्ति के साथ है । अस्तु ।

इति 'प्रदीप' नामकहिन्दीव्याख्यायां पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ षष्ठः परिच्छेदः

सर्वादेर्जस एत्वम् ॥ १ ॥

सर्वादेरुत्तरस्य जस एत्व भवति^१ । सञ्चे (३-३ रत्नोपः, ३-५० वद्वि०) । जे (२-२१ य = ज) । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । ते (४-६ दल्लोपः) । के (६-१३ किम् = क) । कदरे (१२-३ त = द) । सर्वे । ये । ते । के । कतरे ॥ १ ॥

^१सर्वादेः—अधिकारोऽयम्, 'द्वेदो' इति यावत् । अतः परं यत् कार्यं तत्सर्वादेरधिकृतं वेदितव्यम् । सर्व इत्यादिकाः सर्वादयः पञ्चत्रिंशत्प्रसिद्धाः ॥

जस एन्—सर्वादे परस्य जस एत् स्यात् । 'कचिदपि लोप' इत्यल्लोपः । सञ्चे । किम् क । के । ये । ते । इमे । इतरे-इत्यादयः ॥

सर्वादेः—इति । 'सर्वादेः' यह अधिकार सूत्र है । इसके अनन्तर 'द्वेदो' इस सूत्र तक जितने कार्य होंगे वे सर्वादिकों को होंगे । सर्व, विश्व इत्यादि सर्वादिक ३५ पैतीस प्रसिद्ध हैं ।

जस इति । सर्वादिक से पर जस को एकार हो । इससे एकार । 'कचिदपि लोप' से अल्लोप । सञ्चे । 'किम् क.' से क आदेश । के । यद् का ये । एव ते, इमे, अण्ये, इतरे इत्यादिक जानना । व्यापक प्रातिपदिक रूप में (२+२०+३+४+ द्वि० २१) से सिद्ध होंगे ।

डेः सिस्मिन्मिन् ॥ २ ॥

डेः सप्तम्येकवचनस्य सर्वादिपरस्थितस्य स्थाने स्सिस्, मिस्, त्व इत्येत आदेशा भवन्ति । सञ्चस्सिस्, सञ्चमिस्, सञ्चत्स्व (पूर्ववत् रत्नोपो वद्वित्वं च, शो० स्प०) । इअरस्सिस्, इअरमिस्, इअरत्स्व (२-२ रत्नोपः, शो० स्प०) । सर्वस्मिन्, इतरस्मिन् ॥ २ ॥

डेः सिस्मिन्मिन्—सर्वादेः परस्य क्प्रत्ययस्य स्सिस्-मिस्-त्स्व इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । सञ्चस्सिस्, सञ्चमिस्, सञ्चत्स्व । एव-जस्सिस्, जमिस्, जत्स्व । तस्सिस्, तमिस्, तत्स्व । कौ स्मिन्प्रयोगे-स्सिस्, मिस् प्रयोज्यौ । त्रकि-यत्र तत्रादिषु त्व इति । यत्र-जत्स्व, तत्र-तत्स्व । इति विवेकः ॥ २ ॥

छेरिति । सर्वादिक से पर क्प्रत्यय को स्सिस्, मिस्, त्व ये तीन आदेश होते हैं । सर्वस्मिन् में सञ्चस्सिस्, सञ्चमिस्, सञ्चत्स्व । इसी प्रकार सभी सर्वादिकों में जानना ।

१. अकारान्ताद्भवति । तथा च हेमः—अतः सर्वादिर्हे जसः । ८।३।५८ । अतः किम् ? सञ्चानो रिङीभ्यो इति । २. भामहो दु सूत्रद्वयमिदं मिक्त्वा सूत्रमेकं दृश्यते । ३. डेः स्सिस्-मिस्-त्स्वाः, डे. स्सिस् । का० पा० ।

परंतु कि को सिंस, मिम होंगे। जैसे यस्मिन् में जस्सिंस, अस्मि होंगे और अल् के विषय में त्य होगा। जैसे सर्वत्र का सम्बन्ध। यत्र का जत्य इत्यादि ॥ २ ॥

इदमेतत्कियत्तद्भ्यष्टा इणा वा ॥ ३ ॥

इदम्, एतद्, किम्, यद्, तद् इत्येतेभ्यः टा इत्यस्य इणादेशो भवति वा। इमिणा (६-१४ इदम् = इम, ४-१ अलोपः, शो० स्प०)। एदिणा (४-६ दलोपः, १२-३ त् = द्, ४-१ अलोपः)। किणा (६-१३ किम् = कः, ४-१ अलोपः)। जिणा, तिणा (२-३१ य् = ज्, ४-६ दलोपः)। पक्षे-इमेण, एदेण, केण, जेण, तेण। (६-१४ इदम् = इद्, ५-४ सूत्रोदाहृत- (वृच्छेण) वदन्तकार्य्याणि पक्षान्तरे ज्ञेयानि)। एषमुत्तरत्रापि। अनेन, एतेन, केन, येन, तेन ॥ ३ ॥

इदमेतत्कियत्तद्भ्यष्टा इणा वा—एभ्य परस्य टा-इत्यस्य इणा वा स्यात्। इमिणा, इमेण। एदिणा, एदेण। विकल्पेन 'कगचजे'ति लोप इत्येके। तत-एइणा, एएण। किणा, केण। जिणा, जेण। तिणा, तेण ॥ ३ ॥

इदमिति। इदम्-एतद्-किम्-यद्-तद् इन शब्दों से पर टा को इणा आदेश विकल्प से हो। इससे इणा आदेश। 'अन्त्यस्य हल्' से हल्-लोप। 'कश्चिदपि लोपः' से अङ्गोप। इमिणा। पक्ष में 'टामोर्णः'। 'ए च सुप्यङिहसो'। इमेण। एतद्-शब्द में (२४ से) त को द। एदिणा, एवेण। यदि (१ से) तलोप कर देंगे तो एइणा, एण्णा होंगे। एव किम्, यद्, तद् के जानना ॥ ३ ॥

आम एसि ॥ ४ ॥

इदमादिभ्य उत्तरस्य आम एसि इत्ययमादेशो वा भवति। इमेसि (पूर्ववदन्तत्वं, ४-१ अलोप, शो० स्प०)। इमाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घ, शो० स्प०)। एदेसि (४-६ दलोपः, एत इति जाते १२-३ त् = द्, शो० स्प०)। एदाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घः)। केसि (६-१३ किम् = क, ४-१ अलोपः, शो० स्प०)। काण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घ)। जेसि (२-३१ य-ज, ४-६ दलोपः, ४-१ अलोपः, शो० स्प०)। जाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घः)। तेसि (पूर्ववदन्तत्वमकारलोपश्च, शो० स्प०)। ताण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घ०, शो० पू०)। एषाम्-आसाम्। एतेषाम्-एतासाम्, केषाम्-कासाम्, येषाम्-यासाम्, तेषाम्-तासाम् ॥ ४ ॥

आम एसि—इदमादिभ्य परस्य आम इत्यस्य एसि वा स्यात्। इमेसि, इमाण। एदेसि, एदाण। केसि, काण। जेसि, जाण। तेसि, ताण ॥ ४ ॥

१ झीलिङ्गेऽप्येतानि रूपाणि। इमांसि। एदांसि। कांसि। जांसि। तांसि। तथा च वाक्मीकि-कियत्तदोऽस्त्वमामि सुपि० ७-४-३० झ, अय्, ञाम्-वर्जिते सुपि परे कियत्तद्वयो जीव् वा स्यात्। पक्षे यद्। तेनैतानि रूपाणि सिद्धयन्ति। वा०।

आम इति । इदमादिक से पर आम को कृत्ति आदेश विकल्प से हो । पूर्व की तरह कोष । इमेति । पञ्च में-‘टामोर्णः’ से ज, ‘अल्लुक्कान्तु’ से दीर्घ । इमाण । इसी प्रकार एतद् किम्, यद्, तद् के रूप सिद्ध होंगे ॥ ४ ॥

कियत्तद्भ्यो ऊस आसः ॥ ५ ॥

किम्, यद्, तद्, एभ्य उत्तरस्य ऊस आस इत्ययमादेशो भवति वा । कास, कस्स । जास, जस्स । तास, तस्स^१ । (५-८ स्स, एवमुत्तर-आपि, अदन्तत्वमकारलोपादिकं च पूर्ववत्कार्यम्) ॥ ५ ॥

कियत्तद्भ्यो ऊस आस-एभ्य परस्य ऋस इत्यस्य आस इति वा स्यात् । कास, कस्स । जास, जस्स । तास, तस्स ॥ ५ ॥

किम्-इति । किमादिक से पर ऋस् को आस हो । कास, पञ्च में-कस्स । यद् का जास । ‘अन्वस्य इहः’ से इह-कोष । ‘कषिदपि०’ से अङ्कोष । पञ्च में-जस्स । तद् का तास, तस्स ॥ ५ ॥

ईद्भ्यः स्सासे^२ ॥ ६ ॥

ईकारान्तेभ्यः किमादिभ्यः उत्तरस्य ऊसः स्सा से इत्येतावादेशो भवतः । किस्सा, कीसे, कीआ, कीए, कीअ, कीइ । जिस्सा, जीसे, जीआ, जीए, जीअ, जीइ । तिस्सा, तीसे, तीआ, तीए, तीअ, तीइ । (स्त्रियां ४-६ किम् = कः, स्त्रीप्रत्यये अपि जाते, ५-२४ बाहुलकात् आत्वे ईत्वे च कृते, ऊसः स्सा, संयोगे ह्रस्वः, एवमेव यत्तद्भ्यामपि, पञ्चे-५-२२ सूत्रेण ऊसः स्थाने इवाद्यो यथायथं प्रत्येकं योज्याः) । कस्याः, यस्याः, तस्याः ॥ ६ ॥

ईद्भ्यः स्सासे-ईप्रत्ययान्तेभ्य कियत्तद्भ्य परस्य ऋसः स्सा-से इत्यादेशो वा स्तः । किस्सा, कीसे । ‘आदीतौ बहुलमिति ईप्रत्यय । पञ्चे-कीइ, कीए, कीअ, कीआ । एव यत्तदोरपि । जिस्सा, जीसे । जीइ, जीए, जीअ, जीआ । तिस्सा, तीसे । तीइ, तीए, तीअ, तीआ । आकारान्तेभ्य-‘कियत्तद्भ्यो भवत्याद्भ्य सँ इत्येव तु वा ऊस ।’ कास, काइ, काए । जास, जाइ, जाए । तास, ताइ, ताए ॥ ६ ॥

ईद्भ्य इति । ईप्रत्ययान्त किं-वत्-तत् शब्दों से पर जो ऋस् है, उसको स्सा से विकल्प से आदेश हों । ‘आदीतौ बहुलम्’ से ईप्रत्यय, स्सादेश में (जि० ३ ‘हरीतः पानी०’ से) इकार । किस्सा, कीसे । पञ्च में-कीइ, कीए इत्यादि पूर्वप्रक्रिया । इसी प्रकार यद् तद् के जानना । ‘आद्भ्यः = आकारान्तेभ्यः’ आकारान्त किं-यद्-तद् शब्द से स आदेश ऋस् को विकल्प से हो । कास, जास, तास इत्यादि । पञ्च में-

२ कियत्तदोऽत्यमामि ८ । ३ । ३३-सिन्-अन्-आन्-वजिते स्वादौ परे एभ्यः स्त्रिया जीर्णं भवति । हे० । २ आस-इति मामहानुसारी पाठः । ३ ऊसः स्सा सो स्त्रियाम् । इकारान्तेभ्यश्चाकारान्तेभ्यश्च स्त्रियां किमादिभ्य उत्तरस्य ऊसः स्सा सो इत्यादि । ऋसप्रत्येन ऋति-ञि-प्रहणम् । का० अ० पा० । ४. ‘स इ ए वा ऊसस्तथा’-इति ज्योतिनीत्यः पाठः ।

‘नातोऽदातो’ के निषेध से आ और अ नहीं होगा, किंतु इ-ए होगा। अतः काह, काए। कोई आचार्य, स इ ए तीन आदेश मानते हैं, परन्तु उनके मत से पञ्च में क्या होगा ? यह चिन्त्य है ॥ ६ ॥

डेहिं ॥ ७ ॥

किमादिभ्य उत्तरस्य डेः हि इत्ययमादेशो भवति वा। कहिं, कस्सिं, कम्मि, कत्थ, । जहिं, जस्सिं, जम्मि, जत्थ । तहिं, तस्सिं, तम्मि, तत्थ (६-२ डि = स्सिं, म्मि, त्थ) । कस्मिन्, यस्मिन्, तस्मिन् ॥ ७ ॥

डेहिं—किमादिभ्य परस्य डेरित्यस्य हि वा स्यात्। कहिं। जहिं। तहिं। पञ्चे—कस्सिं, कम्मि, कत्थ। यत्तदोरप्येवम्। ‘अन्यशब्दात्परस्यापि हिंकारो डेरिकल्प्यते’। अण्योहिं। पञ्चे—अण्णस्सिं, अण्णम्मि, अण्णत्थ ॥ ७ ॥

डेरिति। किमादिक से पर डि को हिं आदेश विकल्प से हो। कहिं, जहिं, तहिं। पञ्च में स्सिं-म्मि-त्थ होंगे। कस्सिं, कम्मि, कत्थ। इसी तरह यत् तत् के होंगे। अन्य-शब्द से पर डि को हिं होगा। अण्योहिं। पञ्च में—अण्णस्सिं-इत्यादि होंगे ॥ ७ ॥

आहे इआ काले ॥ ८ ॥

कियत्तद्भयो डेः काले आहे, इआ इत्यादेशौ वा भवतः। काहे, जाहे, ताहे, । कइआ, जइआ, तइआ (पूर्वषट्दन्तत्वं, ४-१ अकारलोपः, शो० स्प०) । कहिं-इत्यादयोऽपि। कदा, यदा, तदा ॥ ८ ॥

आहे इआ काले—कियत्तद्भय परस्य किप्रत्ययस्य कालेऽयं आहे, इआ, इत्यादेशौ वा स्त। काहे, कइआ। पञ्चे—कहिं, कस्सिं, कम्मि, कत्थ। एव यत्तदोरप्येषम्। ‘आला इत्यपि यत्तद्भया काले बाध्ये वदन्ति ते’। जाला, ताला। ‘काले डेरितदस्याहे एकशब्दादिया तु वा।’ एताहे। एतस्मिन् काले। पञ्चे-यथाप्राप्तम् एतस्सिं इत्यादयः। एकइआ। पञ्चे—एक्कम्मि इत्यादिका। ‘आदेश सर्वशब्दस्य काले डेराइ इत्यते’। सव्वाइ। पञ्चे—पूर्ववत् ॥ ८ ॥

आहे इति। समय अर्थ में कि-यद्-तद् शब्दों से आहे इआ आदेश विकल्प से होते हैं। काहे, कइआ। पञ्च में—कहिं, कस्सिं, कम्मि, कत्थ। इसी तरह यद् तद्-शब्दों के जानना। यद्-तद्-शब्दों से काल अर्थ में विकल्प से ‘आला’ प्रत्यय भी होगा। जाला, ताला। काल अर्थ में डि को एतत् शब्द से आहे और एक शब्द से इया विकल्प से होगा। पूर्ववत् अन्यहल् का और ‘कचिदपि लोपः’ से अङ्गोप होगा। नीडावित्त्वं से तकार-ककार को द्वित्व। एताहे। एकइआ। पञ्च में—स्सिं म्मि इत्यादि होंगे। सर्व-शब्द से काल अर्थ में डि को विकल्प से आइ आदेश हो। सव्वाइ। पञ्च में—सव्वम्मि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

तो दो डसेः ॥ ९ ॥

१. डसेन्दा ८। ३। ६६। कियत्तद्भयः परस्य डसेः स्थाने न्दा इत्यादेशो वा भवति। कदा। जम्हा। पञ्चे—काओ, जाओ, ताओ। हेमः।

किंयत्तद्भवो ङसेः सो, दो इत्येतावादेशौ भवतः । कसो, कदो । असो, अदो । तसो, तदो । स्पष्टान्येतानि पदानि । (६-७ । ६-२) सूत्र-विहिताः प्रत्यया अपि काले प्रयोक्तव्याः, यथा—कस्मिन् काले कदा, कर्हि, कस्मिन्—इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

ओत्तोदो ङसेरनिदमः—इदम्-शब्दरहितास्तर्वादिः परस्य ङसिप्रत्यय ओ-तो-दो इति त्रय आदेशा भवन्ति । ‘ङसेरादोदुहय’ इत्यस्मापवाद । सम्बन्धो, सम्बन्धो, सम्बन्धो । अण्णओ, अण्णतो, अण्णदो । तओ, ततो, तदो । अनिदम इति किम् ? इमाओ, इमाउ, इमाहि । अस्मादित्यर्थः । ‘सर्वादिविदमो दीर्घो नत्वन्वेषां ङसौ भवेत्’ । इमाहिन्तो । ‘ङसेरत-परस्येह हिन्तो इत्यपि दृश्यते’ । इति ङसेहिन्तो आदेशः । ‘तो इत्यपि तद् प्राहुरादेश ङसिना सह’ । तो । तस्मादिति ॥ ६ ॥

ओ तो दो—इति । इदम्-शब्द से रहित अन्य सर्वादिक से पर ङसिप्रत्यय को ओ-तो-दो ये तीन आदेश हों । ‘ङसेरादोदुहय’ का बाधक है । सर्व-शब्द का सम्बन्धो, सम्बन्धो, सम्बन्धो । इसी प्रकार अन्य-शब्द का भी । अण्णओ, अण्णतो, अण्णदो । तद् का तओ, ततो, तदो । इदम्-शब्द को ये आदेश नहीं होंगे किन्तु ‘ङसेरादो’ से ओ उ हि ये होंगे । इमाओ, इमाउ, इमाहि । ‘सर्वादिगण में ङसि के पर इदम्-शब्द को दीर्घ हो और सर्वादि को नहीं । इमाहिन्तो । अकारान्त इदम्-शब्द से पर ङसि को हिन्तो आदेश हो । इससे हिन्तो आदेश । पूर्वोक्त से दीर्घ । ङसि-प्रत्ययसहित तद्-शब्द को ‘तो’ आदेश हो । तो । तस्मात् का तो हो गया ॥ ९ ॥

तद् ओश्च ॥ १० ॥

तद् उत्तरस्य ङसेरोकारादेशो भवति वा । तो (अदन्तत्वे त इति जाते, ४-१ अलोपः, ततो ङसेः ओत्वे) तो । तसो, तदो (६-२ ङसेः सो, दो) ॥ १० ॥

ङसा से ॥ ११ ॥

वेति वर्तते । तदो ङसा सह से इत्ययमादेशो भवति । पक्षे यथा-प्राप्तम् । से^१ (स्प०) । तास (६-५ ङस आसादेशः, ४-१ त इत्यस्या-कारलोपः) ॥ ११ ॥

तदो ङसा से वा खियामपि^३—अपि शब्दात्पुनर्पुंसकयोः परिग्रहः । ङसा सह तच्छब्दस्य से वा स्यात् । से । तस्य, तस्याः वा । पक्षे—तस्स, ताह, तीए—इत्यादयः । ‘एतदोऽपि ङसा से वा त्रिक्रियामिष्यते बुधैः’ । से । पक्षे—एअस्स । एआइ ॥ १०-११ ॥

तदो इति । तीनों लिङ्गों में ङस्-प्रत्ययसहित तद्-शब्द को से आदेश विकल्प

१ सजीवनीयः पाठ एषः । २ तस्य तस्याः । खियामपि से, तिरसा । ङस्यपक्षे ङसिग्रहणं-से, तसो । का० पा० । ३ सजीवन्वादिर्लभतः पाठः । आग्रहे तु तत्र सूत्रवचनम् ।

ले हो। तस्य सस्याः को 'से' हो गया। से मुहं। तस्य, तस्या वा मुक्कम्। पक्ष में-
तस्य। खीलिङ्ग में ताह, तीव इत्यादि होंगे। कस् के सहित एतप्-सब्द को भी तीनों
लिङ्गों में 'से' आदेश हो। एतस्य, एतस्याः को 'से' होगा। पक्ष में-द्वयस्य,
एवाह। इत्यादि ॥ १०-११ ॥

आमा सिं ॥ १२ ॥

तद् आमा सह सिं इत्ययमादेशो वा भवति। सिं (स्प०)। ताण^१
(६-४ सू० स्प०)। तेषाम्, तासाम् ॥ १२ ॥

आमः सिं^३—आम्-प्रत्ययेन सह तच्छब्दस्य सिं वा स्यात् ज्ञियां पुण्यसक-
योश्च। सिं। पक्षे-ताण। 'अम्-टाभिस्सु तद् स्थाने ण इत्येष ज्ञियामपि'। ण तम्।
रोण। रोहिं। 'ज्ञियामपि सहैवामा स्याच्च सि इदमोऽपि वा'। सि। आसाम्,
एषां वा ॥ १२ ॥

आम इति। आम्-प्रत्यय के सहित तद् को सि आदेश विकल्प से हो। सि। पक्ष
में-ताण। तेषा, तासाम् का रूप सि यह होगा। सि-तासामित्यर्थः। अम्-टा-भिस्
में भी विभक्तिसहित तद्-शब्द के तीनों लिङ्गों में ण आदेश हो। ण पेच्छ (त परय)।
गेण-सेन। गेहिं-तै। खीलिङ्ग में आम् के सहित इदम्-शब्द को विकल्प से सि हो।
सि। पक्ष में यथाप्राप्त। एषाम्, आसां वा ॥ १२ ॥

किमः कः ॥ १२ ॥

किंशब्दस्य सुपि परतः क इत्ययमादेशो भवति। को (४-१ अलोपः,
५-१ ओ)। के (४-१ अलोपः, ३-१ एत्वम्)। केण (५-१२ एत्वं,
५-४ टा=ण)। केहिं (५-१२ ए, ५-५ भिस्=हिं)। कः, के, केन, कैः ॥ १३ ॥

किमः कः—सुपि परे किम क स्यात्। को, के। ज्ञियाम्-काह, कीए।
कया, कस्या, कस्यामित्यर्थे। 'नपुसके स्वमो कत्व न किम स्यादलुप्तयो'। किं,
काह इत्यादि ॥ १३ ॥

किम इति। सुप् के परे किम् को क आदेश हो। को, के। सर्वशब्द के समान
रूप हैं 'नपुसकलिङ्ग में किम्-शब्द को सु, अम् के परे क आदेश न हो और सु
अम् का लोप न हो'। किं। काह। खीलिङ्ग में काह, कीए ॥ १३ ॥

इदम इमः ॥ १४ ॥

सुपि परत इदम इम इत्ययमादेशो भवति। इमो (४-१ अलोपे,
५-१ ओ)। इमे (६-१ जस्=ए, शो० पू०)। इमं (५-३ अमोऽकार-
लोपः, ४-१२ बिं, शो० स्प०)। इमेण (४-१२ अ=ए, ५-४ टा=ण)।
इमेहिं (५-५ भिस्=हिं, शो० पू०) ॥ १४ ॥

१ वेद तदेतदो. असाम्भ्या से-सिमौ ८।४।८१। इति हेमस्तु इतमेतदोरपीच्छति।
२ ताण। रिमताणा। रिताण, तैसिं। हेमच० सिं इत्येव। का० पा०। ३ सजीवनीस्थ पाठः।
४ किम. किम् ८।३।८० किम छोवे वर्तमानस्य स्वभ्या सह किं भवति। किं कुल तुह। हेमः।

इदम् इमः—सौ परतः इदम् इमः स्यात् । इमो । जियाम्-इमा । 'आदेशा-
विद्यमान्यौ सौ पुंस्त्वमिच्छं जियाम्' । अञ् । जियाम्-इञ् ॥ १४ ॥

इदम् इति । इदम्-शब्द को इम आदेश हो । इमो, इमे । सर्वशब्द की सह
आवना । इदम्-शब्द को सु के परे पुंलिङ्ग में अञ् आदेश हो और स्त्रीलिङ्ग में इञ्
आदेश हो । अञ् रामो । स्त्रीलिङ्ग में-इञ् कला = इयं कला ॥ १४ ॥

स्सस्सिमोरद्धा ॥ १५ ॥

स्स-स्सिमोः परत इदमोऽप्यदेशो वा भवति । अस्स । इमस्स ।
(५-८ ऊस्=स्स, शो० स्प०) । अस्सि । इमस्सि (६-२ स्सि, शो० स्प०) ॥ १५ ॥

अं स्सिस्सयोर्वा—किंसादेशयो स्सिस्सयो परयोरिदम् अ इति वा
स्यात् । अस्सि, इमस्सि । इमस्मि, इमत्थ-इत्याद्यपि । अस्स, इमस्स । 'स्यात्प्रत्य-
यान्तरेऽप्यत्र जियामन्वत्र चेदम्' । एहि, इमेहि । एसु, इमेसु । जियाम्-आहि,
इमहि । आसु, इमासु । 'इदमोऽप्यत्र जियामात्व सह स्ता च क्सत्सु वा' । अस्सा ।
पक्षे-इमाइ, इमाए ॥ १५ ॥

अ स्सि-इति । डि-डस्प्रत्यय के आदेश स्सि और स्स के परे 'अ' आदेश विकल्प
से हो । अस्सि, पक्ष में-इमस्सि । इमस्मि, इमत्थ-इत्यादि भी होंगे । षष्ठी में-अस्स,
इमस्स । स्त्रीलिङ्ग से अन्य प्रत्यय के परे अर्थात् षष्ठी सप्तमी के बिना इदम्-शब्द को
विकल्प से अकार हो । 'ए सुप्य०' से एकार, एहि, इमेहि । एसु, इमेसु । स्त्रीलिङ्ग में
आहि, इमहि । आसु, इमासु । इदम्-शब्द के अकार को आकार हो और वहीं ऊस्
को विकल्प से 'स्ता' आदेश हो । अस्सा । पक्ष में-इमाइ, इमाए (५+२२) से
इकार, एकार ॥ १५ ॥

डेर्देन हः ॥ १६ ॥

इदमा दकारेण सह डेः स्थाने हकारादेशो वा भवति । इह (स्प०) ।
पक्षे-अस्सि, इमस्सि, इमस्मि (पूर्वचद्) ॥ १६ ॥

डेर्मेन हः—इदमो मकारेण सह डिप्रत्ययस्य ह इत्यादेशः स्यात् । इह ।
पक्षे-अस्सि, इमस्सि, इमस्मि ॥ १६ ॥

हेरिति । इदम्-शब्द के मकार के सहित डिप्रत्यय को 'ह' आदेश हो । इह ।
पक्ष में-अस्सि, इमस्सि, इमस्मि ॥ १६ ॥

न त्थः ॥ १७ ॥

इदम् परस्य डेः त्थ इत्ययमादेशो न भवति । 'डेः स्सिस्मिन्त्था'
इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते । इह, अस्सि, इमस्सि, इमस्मि, (शो० ६-१६ स्सु०
द्रष्टव्यमि) ॥ १७ ॥

न त्थः—इदम् परस्य डेः त्थ आदेशो न स्यात् । इमस्सि, इमस्मि-इत्येव ॥ १७ ॥

न त्थः । इदम्-शब्द से पर किंको त्थ आदेश न हो । तो इमस्सि, इमस्मि ही होंगे ॥

नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो ॥ १८ ॥

नपुंसकलिङ्गे इदमः स्वमोः परतः सविभक्तिकस्य इदं, इणं, इदमो-इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । इदं, इणं, इणमो धर्णं (स्पष्टानि) । इदं धनम् ॥ १८ ॥

नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो—नपुंसके स्थितस्य इदमशब्दस्य स्वमो परयोः इद, इण, इणमो इति त्रय आदेशा भवन्ति । इद वण । एवम्—इण, इणमो वणं । 'नपुंसक इमश्च स्यात् चतुर्थ इदम स्वमो' । इम वण ॥ १८ ॥

नपुंसेति । नपुंसकलिङ्ग में सु भम् के परे इदम्-शब्द को इदं-इमं-इणमो ये तीन आदेश हों । इद वण । एवम्-इण, इणमो भी होगा । इदम् को नपुंसकलिङ्ग में सु भम् के परे 'इम' आदेश भी होगा । इम वणं ॥ १८ ॥

एतदः सावोत्वं वा ॥ १९ ॥

एतच्छब्दस्य सौ परतः ओत्वं वा भवति । नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । एत् । एत्तो (४-६ वसोपः, ६-२२ त् = स्) एषः ॥ १९ ॥

एतदः सोरोत्वं वा—एतच्छब्दात्परस्य सुप्रत्ययस्य ओत्वं वा स्यात् । एमो । पत्ते-एत् ॥ १९ ॥

एतद् इति । एतद्-शब्द के सुप्रत्यय को ओकार विकल्प से होगा । एत्तो पुरिसो । एष में-एत्, होगा ॥ १९ ॥

सो ङसेः ॥ २० ॥

एतद् परस्य ङसेः सो इत्ययमादेशो भवति । एत्तो (संस्कृतानुसारं, ४-६ सूत्राद्वा दलोपे, एत इति ज्ञाते, ६-२० ङसि = सो, ६-२१ तलोपः) । एदादो, एदादु, एदाहि (४-६ दलोपः, १२-३ त् = द्, ५-११ दीर्घः, ५-६ ङसि = दो, दु, हि) । एतस्मात् ॥ २० ॥

सो ङसेः—'ओत्तोदो' इति सिद्धत्वाभियमार्थम् । एतच्छब्दात्परस्य ङसे सो इत्येवादेशः स्यात् । एत्तो । सामान्यतस्तु प्राप्ता न बाध्यन्ते । तेन एसा, एसाओ, एसाउ, एसाहि, एसाहिन्तो भवन्त्येव ॥ २० ॥

सो इति । 'ओत्तोदो' से सो आदेश सिद्ध था फिर 'सो' आदेश नियम करता है कि एतद्-शब्द से पर ङसिप्रत्यय को 'सो' यही आदेश हो । अतः 'ओ दो' ये दो आदेश नहीं होंगे । एत्तो । यह साथ में पठितों का ही निषेध करेगा, अतः सामान्यतः प्राप्त 'ङसेरादो' (५+६) से आकारादि होंगे । एसा-एसाओ-एसाउ-एसाहि-एसाहिन्तो-इनका बाध नहीं करेगा ॥ २० ॥

सोत्थयोस्तलोपः ॥ २१ ॥

एतदस्तकारस्य सोत्थयोः परतो लोपो भवति । एत्तो । एत्थ (६-२ ङि = त्थ, अन्यत् पू०) । एतस्मिन् ॥ २१ ॥

सत्त्वयोस्तस्य लोपः—सौत्वयोः परयोरेतदस्तकारस्य लोपः स्यात् । एत्तो । एत्थ ॥
सत्त्वयोरिति । सौत्व के परे एतद्-शब्द के तकार का लोप हो । एत्तो, एत्तस्मात् ।
एत्थ, एतस्मिन् ॥ २१ ॥

तदेतदोः सः सावनपुंसके ॥ २२ ॥

तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य च यस्तकारस्तस्य सकारादेशो भवति,
अनपुंसके सौ परतः । सौ पुरिसो । सौ महिला^१ । एत्स, एत्तो । एत्सा
(४-६ दलोपे, ६-१९ ओत्वविकल्पः, स्त्रीत्वे-५-२४ आत्वं, महिला-
शब्दस्तत्समः) । साविति किम् ? एदे । ते (४-६ दलोपः, १२-३ त=व्,
६-१ जस्=ए) एते । ते । एदं । तं (४-६ दलोपः, ५-३ अमोऽकारलोपः,
४-१२ बि०) । एतम्, एनम् । तम् । अनपुंसक इति किम् ? तं एदं घणं
(नपुंसकत्वाच्च तकारस्य सकारः, ५-३० सोर्विन्दुः, पूर्वबन्धत्)
तदेतद्धनम् ॥ २२ ॥

तदेतदोः सः सावनपुंसके—तदेतच्छब्दयोस्तकारस्य अनपुंसकलिङ्गे सौ परे
सकार स्यात् । सौ । एत्तो । स्त्रियाम्-सा, एत्सा । ‘एत्स इत्येव सावाहुः स्त्रियामप्येतद्
परे’ । एत्स कला ॥ २२ ॥

तदे-इति । नपुंसकलिङ्ग के अतिरिक्त अर्थात् पुलिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में सु के परे
तद्-एतद्-शब्द के तकार को सकार हो । सौ एत्तो देवो । स्त्रीलिङ्ग में । सा, एत्सा ।
कोई आचार्य एतद्-शब्द का स्त्रीलिङ्ग में भी ‘एत्स’ यही कहते हैं । एत्स कला । इति ॥

अदसो दो मुः ॥ २३ ॥

अदसो दकारस्य सुपि परतो मु इत्ययमादेशो भवति । अम् पुरिसो ।
अम् महिला^२ (४-६ स्लोपे, अम् जाते, ५-१८ दीर्घः, ४-६ सोर्लोपः) ।
अम्भो पुरिसा । अम्भो महिलाओ^३ (५-१६ जस्=ओ, स्त्रियाम्
५-२० जस् ओत्वं, पूर्वबन्धत् दीर्घादि) । अमुं घणं, अमूहं बणाह (५-३
अमोऽकारस्य लोपः, ४-१२ बि०, ५-२६ जस्=ह, पूर्वस्य दीर्घः) ।
अदो घनम् । अमूनि घनानि ॥ २३ ॥

अदसो दो मुः—अदस्-शब्दसम्बन्धिनो दकारस्य मु इत्ययमादेशः स्यात् ।
अम् । अम्भो । अमूहं । अमी, अम्, अमूनि ॥ २३ ॥

अदस् इति । अदस्-शब्द के दकार को ‘मु’ आदेश हो । अम् । आजुसब्द की
तरह, अस् का लोप, दीर्घ । अम्-देवा । स्त्रीलिङ्ग में ‘अतो वा’ से ओकार । अमूओ ।
नपुंसकलिङ्ग में ‘इं अस्-शतोर्दीर्घश्च’ से इकार, दीर्घ । अमूहं । इत्यादि ॥ २३ ॥

१. संज्ञिवन्भाविसंमतः पाठः । २. सः पुरुषः । सा महिला । ३. अस्त्री पुरुषः ।
अस्त्री महिला । ४. अमी पुरुषाः । अमूर्महिलाः ।

हश्च सौ' ॥ २४ ॥

अदसो दकारस्य सौ परतो हकारादेशो भवति । अह पुरिसो । अह महिला । अह घणं^२ । (४-६ अदसः सलोपः) । हादेशोऽयमोत्थात्वबिन्दुम् । अत्रापि लिङ्गेषु परत्वाद् बाधते ॥ २४ ॥

हश्च सौ—अदसो दकारस्य सौ परे वा हकार स्यात् । पक्षे यथाप्राप्तम् । अह पुरिसो । पक्षे—अमू । स्त्रियाम्—अह, अमू । नपुसके—अह, अमु ॥ २४ ॥

हश्चेति । अदस् शब्द के दकार को विकल्प से हकार हो सु के परे । पक्ष में यथा—प्राप्त । अह पुरिसो । पक्ष में—अमू । स्त्रीलिङ्ग में अह, अमू । नपुसक लिङ्ग में अह, अमु ॥

पदस्य ॥ २५ ॥

अधिकारोऽयम् आशब्दविधानात्^३ । यदित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामः, पदस्य तद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । तच्च^४ तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥ २५ ॥

पदस्य—अधिकारोऽयम् । 'द्वेदो' इत्यतः प्राक् यत्कार्यं तत्सुबन्तस्य पदस्य स्थाने भविष्यतीत्यधिकृत वेदितव्यम् ॥ २५ ॥

पदस्येति । 'पदस्य' यह अधिकार सूत्र है, 'द्वेदो' इस सूत्र पर्यन्त जितने कार्य होंगे, वे सिद्ध पद को होंगे ॥ २५ ॥

युष्मदस्तं तुमं' ॥ २६ ॥

सावित्येव । युष्मदः पदस्य सौ^५ परतः तं तुमं इत्येतावादेशौ भवतः । तं आगदो । तुमं आगदो^६ (आङ्पूर्वकत्तान्तस्य गमेः १२-३ त्=द्व, शौरसेन्यां २-२ सूत्रबाधेन न लोपः, ५-१ ओ) ॥ २६ ॥

युष्मदस्तं तुमं—सुप्रत्यये सिद्धस्य युष्मद त्वमित्यस्य स्थाने त तुम इत्यादेशौ भवतः । त, तुम ॥ २६ ॥

युप्तेति । सुप्रत्यय के परे सिद्ध युष्मद्-शब्द को अर्थात् त्वं को 'तं, तुमं' ये दो आदेश हों । त आगओ, तुम आगओ । त्वम् आगतः ॥ २६ ॥

तुं चामि ॥ २७ ॥

युष्मदः पदस्य अमि परतः तुं इत्यादेशो वा भवति, तुमं च । तुं

१ म्मावयेओ वा ८।१।८९। अदसोऽन्त्यव्यञ्जनलुकि दकारान्तस्य स्थाने क्वादेशो म्मो परत अय-इअ इत्यादेशौ वा भवतः । अयमि, इअमि । पक्षे-अमुमि । हे० । अमुमिमन् । अन्यत्र ६।२३ मुकृते यथाप्राप्त बिभक्त्यादेशः । २ असौ पुरुषः । असौ महिला । अदो वनम् । ३ 'द्वेदो' ५४ सूत्रात्प्रागित्यर्थः । तदुक्तम्—'पदस्येत्यधिकारोऽयं द्विशब्दस्य विधेरपः' । ४ तत्र तत्र विभिसूत्रैषूदाहरणानि द्रष्टव्यानीत्यर्थः । ५ युष्मदस्त, तु, तुव, तुव, तुम सिना ८।१।९० । सिना सह एते पञ्च आदेशा भवन्ति । हे० । ६ 'सौ' इति सप्तम्यन्तनिर्देशस्तु विषयविभागाथम् । पदसुत्तरत्रापि । ७ त्वम् आगतः ।

पेक्खामि, तुमं पेक्खामि' (१२-१ दश = पेक्ख, ७-३० आत्वम्) ॥२७॥

तुं चामि—अभि परे सिद्धस्य युष्मदस्त्वामित्यस्य तुं स्यात् । चकारात् तं तुमं अपि । तुं, तं, तुम । 'युष्मदोऽपि पदस्य स्याच्चतुर्थस्तु तुमे इति' । तुमे । त्वामित्यर्थः ॥

तुमिति । अस् के परे सिद्ध युष्मद् को अर्थात् 'त्वाम्' के स्थान पर 'तुं' आदेश हो और चकार से तं, तुमं ये भी होंगे । जणो तु-तं-तुमं पेक्खइ = जनस्त्वां प्रेक्षते । युष्मद्-शब्द को तीन आदेशों के अतिरिक्त चौथा 'तुमे' आदेश भी होगा अर्थात् बाध्य-बाधक भाव नहीं होगा । तुमे पासइ । त्वां परयति ॥ २७ ॥

तुज्झे तुज्झे जसि ॥ २८ ॥

युष्मदः पदस्य जसि परतः तुज्झे, तुह्ये इत्येतावादेशौ भवतः । तुज्झे आगदा, तुह्ये आगदा^२ ॥ २८ ॥

तुज्झे तुज्झ तुम्हे जसि^३—जसि यूयमित्यस्य उक्तास्त्रय आदेशा भवन्ति । तुज्झे, तुज्झ, तुम्हे पंडिआ । 'तज्झे तव्वे तम्हे चैव त्रयोऽन्ये युष्मदो णसि' । तज्झे, तव्वे, तम्हे गुरु ॥ २८ ॥

तुज्झे इति । युष्मद्-शब्द के जस् के परे सिद्ध 'यूयम्' इसको तुज्झे, तुज्झ, तुम्हे ये तीन आदेश हों । 'तुज्झे पंडिआ' = यूयं पण्डिताः । युष्मद् को जस् के परे सिद्ध तव को तज्झे, तव्वे, तम्हे ये आदेश हों । तज्झे गुरु = तव गुरु ॥ २८ ॥

वो च शसि ॥ २९ ॥

शसि युष्मदः पदस्य वो इत्यादेशो भवति, चकारात् तुज्झे तुह्ये च । वो पेक्खामि । तुज्झे, तुह्ये पेक्खामि' (पेक्खामि ६-२७ सू० स्प०) ॥ २९ ॥

वो च शसि—शसि युष्मानित्यस्य वो स्यात् । चकारात् पूर्वोक्ता पक्षपि । वो, तुज्झे, तुज्झ, तुम्हे, तज्झे, तव्वे, तम्हे कहेइ । युष्मान् कथयति ॥ २९ ॥

वो च इति । शस् के परे सिद्ध युष्मान् को 'वो' आदेश हो । चकार से पूर्वोक्त भी छ आदेश होंगे । तम्हे कहेइ । युष्मान् कथयति ॥ २९ ॥

टाळ्योस्तइ तए तुमए तुमे ॥ ३० ॥

युष्मदुत्तरयोः टा, छि-इत्येतयोः तइ, तए, तुमए, तुमे इत्येत आदेशा भवन्ति । टा-तइ, तए, तुमए, तुमे कअं^४ । छि-तइ, तए, तुमए, तुमे टिअं^५ । पूर्ववत् स्पष्टानि ॥ ३० ॥

टाळ्योस्तइ तए तुमइ तुमए तुमे^६—टाप्रत्यये औ च सिद्धयोस्त्वया-त्वयी-त्वेतयोः तइ, तए, तुमइ, तुमए, तुमे इति पञ्च आदेशा भवन्ति । तइ, तए, तुमइ, तुमए, तुमे जुज्झइ । त्वया, त्वयि च युध्यते ॥ ३० ॥

टाळ्योः—इति । टा के परे सिद्ध त्वया और छि के परे सिद्ध त्वयि को तइ-तए

१. त्वां पश्यामि । २. यूयम् आगता । ३. एष पाठः सजीवनीसमतः । ४. युष्मान् पश्यामि । ५. त्वया कृतम् । ६. त्वयि स्थितम् । ७. संजीवन्यनुसारी पाठ एषः ।

इत्यादि पाँच आदेश होते हैं। त्वया में भी पाँचों और त्वयि में भी पाँचों होंगे ॥ ३० ॥

ऊसि तुमो तुह तुज्झ तुह्ण तुम्माः ॥ ३१ ॥

युष्मदः पदस्य ऊसि तुमो, तुह, तुज्झ, तुह्ण, तुम्म इत्येत आदेशा भवन्ति । तुमो पदं । तुह, तुज्झ, तुह्ण, तुम्म पदं^१ ॥ ३१ ॥

ऊसि तुमो-तुह-तुज्झ-तुव तुम्हाः^२—ऊसि सिद्धस्य युष्मदः पदस्य तवेत्यस्य पञ्चादेशा स्युः । तुमो धण । तुज्झ पिआ । तव धनम् । तव पिता । इत्यादि ।

तज्झ, तम्बे, दिए, तुज्झ, तुमाइ, तु, तुमे, तुमा ।

युष्मदो ऊसि सिद्धस्य स्युरष्टावपरेऽप्यमी ॥

तज्झेत्यादयः । तव ॥ ३१ ॥

ऊसीति । युष्मद-शब्द का ऊस् के परे सिद्ध तब इस पद को तुमो इत्यादि पाँच आदेश हों । उदाहरण स्वयं बना लेना । 'ऊस् के परे सिद्ध' तब को, तज्झ-तम्बे-दिए इत्यादि आठ आदेश और होंगे । तज्झ-तम्बे-दिए-तुज्झ (इत्यादि) धण । तव धनमिति ॥ ३१ ॥

आळि च ते दे ॥ ३२ ॥

आळि तृतीयैकवचने चकाराव् ऊसि च परतो युष्मदः पदस्य ते, दे इत्येतावादेशौ भवतः । ते कअं । दे कअं^३ । ते धणं, दे धणं^४ ॥ ३२ ॥

आळि च ते दे—आळि टाप्रत्यये सिद्धस्य त्वयेत्यस्य, ऊसि सिद्धस्य तवेत्यस्य च ते, दे इत्यादेशौ भवतः । ते, दे किअ । त्वया कृतम् । ते, दे धण । तव धनम् ॥ ३२ ॥

आळीति । टाप्रत्यय के परे सिद्ध त्वया इसको तथा ऊस् के परे सिद्ध तव इसको ते-दे ये आदेश हों । ते-दे-किअ । त्वया कृतम् । त्वया को ते, दे आदेश हुये । एवम् ते-दे-धणं । तव धनम् । तव को ते, दे आदेश हो गये ॥ ३२ ॥

तुमाइ च ॥ ३३ ॥

आळि युष्मदः पदस्य तुमाइ इत्ययमादेशो भवति । तुमाइ कअं^५ ॥ ३३ ॥

तुमाइ च—टाप्रत्यये सिद्धस्य त्वयेत्यस्य तुमाइ इति स्यात् । तुमाइ । 'आहु ए-दि-तु-इत्यन्यानादेशानाळि युष्मदः' । ए, दि, तु पठिअं । त्वया पठितम् ॥ ३३ ॥

तुमाइ इति । टाप्रत्यय के परे सिद्ध त्वया इसको तुमाइ आदेश हो । 'युष्मदः' शब्द के आळ् अर्थात् टा के परे सिद्ध त्वया इसको ए-दि-तु ये तीन आदेश और हों । तुमाइ ए दि तु पठिअ । त्वया पठितम् । त्वया को उक्त आदेश हुये ॥ ३३ ॥

तुज्झेहिं तुह्णेहिं तुम्मेहिं मिसि ॥ ३४ ॥

भिसि परतो युष्मदः पदस्य तुज्झेहिं, तुह्णेहिं, तुम्मेहिं इत्येत आदेशा भवन्ति । तुज्झेहिं, तुह्णेहिं, तुम्मेहिं कअं^६ ॥ ३४ ॥

१ तव पदम् । पदशब्दः । स्फुटसमो विकाराभाववान् महिला-शब्दवत् 'तत्समास्ते येषु न विकारः' इति प्राकृतव्याकरणनियमः । २ संजीवनीसमत पाठः । ३ त्वया कृतम् । ४ तव धनम् । ५ त्वया कृतम् । ६ युष्माभिः कृतम् ।

तुज्जेहि तुज्जेहि तुम्हेहि भिसि—भिसि सिद्धस्य युष्माभिरित्यस्य त्रय आदेशा भवन्ति । तुज्जेहि, तुज्जेहि, तुम्हेहि । 'तज्जेहि, तज्जेहि, तम्हेहि त्रयोऽन्ये युष्मादो भिसि' । तज्जेहि, तज्जेहि तम्हेहि । युष्माभिरिति ॥ ३४ ॥

तुज्जेहीति । भिस् के परे सिद्ध 'युष्माभिः' को तुज्जेहि तुज्जेहि तुम्हेहि ये तीन आदेश होते हैं । युष्माभिः को तज्जेहि, तज्जेहि, तम्हेहि, ये तीन आदेश और होंगे । युष्माभिरिति ॥ ३४ ॥

ऊसौ तत्तो तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि ॥ ३५ ॥

ऊसौ परतो युष्मदः पदस्य तत्तो, तइत्तो, तुमादो, तुमादु, तुमाहि इत्येत आदेशा भवन्ति । तत्तो आगदो । तइत्तो, तुमादो, तुमादु, तुमाहि आगदो । त्वदागतः^२ ॥ ३५ ॥

ऊसौ तत्तो तइत्तो तुमाओ तुमाइ तुमाहि वौ—ऊसि सिद्धस्य त्वदित्यस्य तत्तो, तइत्तो इत्यादय पञ्च आदेशा^३ स्युः । तत्तो=त्वत् । 'तुम्हाहिन्तो तम्हाहिन्तो तुहिन्तो युष्मदो ऊसौ । अमी अपि त्रय प्रोक्ता पृषगादेशपञ्चकात्' ॥ एवम्-अष्ट रूपाणि भवन्ति । तुम्हाहिन्तो, तम्हाहिन्तो तुहिन्तो, तुडिओ । त्वत् त्रुटितः ॥ ३५ ॥

ऊसाविति । ऊसि के परे सिद्ध 'त्वत्' इस पद को तत्तो, तइत्तो, तुमाओ, तुमाइ, तुमाहि ये पाँच आदेश हों । त्वत् इति । युष्मद् के ऊसि के परे तुम्हाहिन्तो, तम्हाहिन्तो, तुहिन्तो, ये तीन आदेश और होंगे । इस प्रकार त्वत् के स्थान पर आठ रूप होंगे । तत्तो तुडिओ । त्वत् त्रुटित इति ॥ ३५ ॥

तुम्हाहिन्तो तुम्हासुन्तो भ्यसि ॥ ३६ ॥

युष्मदः पदस्य पञ्चमीबहुवचने भ्यसि तुम्हाहिन्तो, तुम्हासुन्तो इत्येतावादेशौ भवतः । तुम्हाहिन्तो, तुम्हासुन्तो आगदो^४ ॥ ३६ ॥

तुज्जाहिन्तो तुज्जासुन्तो भ्यसि—पञ्चमीबहुवचने भ्यसि सिद्धस्य युष्मद् इत्यस्य एतावादेशौ स्तः । तुज्जाहिन्तो, तुज्जासुन्तो अण्णो देवो । युष्मद् अन्यो देव । तुज्जेहिन्तो, तुम्हेहिन्तो, तुम्हासुन्तो, तुम्हेत्तो, तुम्हाहिन्तो, तुज्जन्तो, तुहेहि, तुम्हेहि, तुज्जासुन्तो इति दशान्ये युष्मदो भ्यसि प्रख्याता ॥ ३६ ॥

तुज्जेति । पञ्चमीबहुवचन भ्यस् के परे सिद्ध 'युष्मद्' को तुज्जाहिन्तो, तुज्जासुन्तो ये आदेश हों । तुज्जाहिन्तो, तुज्जासुन्तो अण्णो देवो । युष्मद् अन्यो देवः । युष्मद् शब्द के भ्यस् के परे 'युष्मद्' इस सिद्ध पद को, तुज्जेहिन्तो तुम्हेहिन्तो, तुम्हासुन्तो, तुम्हेत्तो, तुम्हाहिन्तो, तुज्जन्तो, तुहेहि, तुम्हेहि, तुज्जेहि, तुज्जासुन्तो ये दस आदेश और होते हैं । उदाहरण पूर्व के समान कल्पना कर लेना । युष्मद् इति ॥ ३६ ॥

वो भे तुज्जाणं तुज्जाणमामि ॥ ३७ ॥

१ संजीवनीसमतः पाठः । २ त्वत्-आगतः । ३ संजीवनीस्थः पाठः ।

४ युष्मदागतः । ५ संजीवनीसमतः पाठः ।

आमि परतो युष्मदः पदस्य वो, मे, तुज्ज्ञाणं, तुह्माणं इत्येत आदेशा भवन्ति । वो धणं । मे धणं । तुज्ज्ञाणं, तुह्माणं धणं^१ ॥ ३७ ॥

वो ते तुज्झाण तुम्हाण आमि^२—आमि सिद्धस्य युष्माकमित्यस्य एते चत्वार आदेशा स्युः । तुम्हाण, वो, ते, तुज्झाणं वा गामो । युष्माक ग्रामः । 'तुज्झ, तुब्भ, तुम्म इति त्रयोऽन्ये चापि युष्मदः' । युष्माकमित्यस्य एतेऽपि त्रयो भवन्ति ॥ ३७ ॥

वो ते इति । आम् के परे सिद्ध युष्मद्-शब्द के 'युष्माकम्' को वो, ते, तुज्ज्ञाणं, तुम्हाण ये चार आदेश हों । तुज्ज्ञाण गामो । युष्माक ग्रामः । अन्य उदाहरण भी ऐसे ही होंगे । युष्माक को तुज्झ, तुब्भ, तुम्ह ये तीन आदेश और होंगे । सब में युष्माकम् यह जानना ॥ ३७ ॥

डौ तुमम्मि ॥ ३८ ॥

युष्मदः पदस्य डौ परतः तुमम्मि इत्यादेशो भवति । तुमम्मि ठिअं^३ । पूर्वोच्चाश्च नह-प्रभृतयश्चत्वारोऽप्यादेशा भवन्ति ॥ ३८ ॥

तुमम्मि च डौ^४—डौ सिद्धस्य त्वयीत्यस्य पदस्य तुमम्मि इत्यादेश स्यात् । तुमम्मि । त्वयि ॥ ३८ ॥

तुमम्मीति । डि के पर सिद्ध त्वयि को तुमम्मि होगा । स्पष्ट उदाहरण है ॥ ३८ ॥

तुज्झेसु तुह्मेसु सुपि ॥ ३९ ॥

युष्मदः पदस्य सप्तमीबहुवचने तुज्झेसु, तुह्मेसु इत्येतावादेशौ भवतः । तुज्झेसु ठिअं । तुह्मेसु ठिअं^५ ॥ ३९ ॥

तुज्झंसु तुह्मेसु तुम्हेसु सुपि^६—सुपि सिद्धस्य युष्मासु इत्यस्य एते त्रय आदेशा स्युः । तुज्झेसु ठिअ । युष्मासु स्थितम् ॥ ३९ ॥

तुज्झेसु इति । युष्मद्-शब्द के सुप् के परे सिद्ध 'युष्मासु' पद को तुज्झेसु, तुम्हेसु, तुम्हेसु ये तीन आदेश हों । तुज्झेसु ठिअ । युष्मासु स्थितम् ॥ ३९ ॥

अस्मदो हमहमहअं सौ ॥ ४० ॥

अस्मदः पदस्य सौ परतो हं, अहं, अहअं इत्येत आदेशा भवन्ति । हं, अहं, अहअं करोमि^७ (१२-१५ कृञ् = कर, ७-३ मि, ७-३४ पत्वम्) ॥

अस्मदो ह अह अहअ सौ—सुप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद्-अहमित्यस्य ह, अह, अहअ एते त्रय आदेशा भवन्ति । ह जाणामि । अह जानामि ॥ ४० ॥

अस्मदो-इति । सुप्रत्यय के परे सिद्ध-अस्मद्-शब्द के अहं पद को हं, अह, अहअ ये तीन आदेश हों । ह जाणामि । अह जानामि ॥ ४० ॥

अहम्मिरमि च ॥ ४१ ॥

१ युष्माक धनम् । २ सजीवनीसमत पाठः । ३ त्वयि स्थितम् । ४ सजीवनासमत पाठोऽयम् । क्रमेऽपि भेदः । ५ युष्मासु स्थितम् । ६ पाठः सजीवनीस्थः, क्रमस्तु न तथा । ७ अह करोमि ।

अमि परतोऽस्मद्ः पदस्य अहमि इत्ययमादेशो भवति, सौ च ।
अहमि पेक्ष्ण । अहमि करोमि । मां प्रेक्षस्व । अहं करोमि ॥ ४१ ॥

अम्मिरमि च^१—अमि सुप्रत्यये च सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य 'माम्', अह-
मित्येतयोः अमि इत्यादेशः स्यात् । अमि पाससि । मां परयसि । अमि कहेमि ।
अह कथयामि । 'सावस्मदो भवत्यत्र 'मि' इत्येष च पञ्चम' । मि = अहम् ॥ ४१ ॥

अस्मीति । अम् और सुप्रत्यय के परे सिद्ध अस्मद्शब्द के 'माम्' और 'अहम्' को
अमि आदेश हो । उदाहरण स्पष्ट है । अस्मद्-शब्द के सु के परे सिद्ध 'अह' पद को
'मि' आदेश हो । इस प्रकार अह को पाँच आदेश होंगे ॥ ४१ ॥

मं ममं ॥ ४२ ॥

अमीति वर्तते । अस्मद्ः पदस्य अमि परतो मं ममं-इत्येतावादेशो
भवतः । मं, ममं पेक्ष्ण^२ ॥ ४२ ॥

मं मम च^३—अमि सिद्धस्य 'मा'मित्यस्य एतावादेशौ स्त । म, मम = मामि-
त्यर्थ । 'चत्वारोऽन्येऽस्मदोऽमि स्युर्मिम णो अम अम्ह च' । मिम, णो, अम, अम्ह
रक्खु । मा रक्खु ॥ ४२ ॥

म-इति । अम् के परे सिद्ध 'मा' पद को म, मम ये आदेश हों । अस्मद्-शब्द को
अम् के परे और चार मिम, णो, अम, अम्ह आदेश हों । अम्ह रक्खेउ । मां रक्खु ॥ ४२ ॥

अहो जश्शसोः ॥ ४३ ॥

अस्मद्ः पदस्य जश्शसोः परतः अहो इत्ययमादेशो भवति । अहो
आगदा^४ । अहो पेक्ष्ण^५ ॥ ४३ ॥

अम्हे जश्शसो —जसि शसि सिद्धस्य अस्मद् पदस्य वयमित्यस्य अस्मा-
नित्यस्य च अम्हे इत्यादेशो भवति । अम्हे=वयम्, अस्मानिति वा । 'अम्हो, अम्ह
तयैवैतौ जश्शसोरस्मदो मतौ' । अम्हो, अम्ह = वयम्, अस्मानिति वा ॥ ४३ ॥

अम्हे इति । अस्मद्-शब्द के जस् के परे सिद्ध 'वयं' पद को और शस् के परे सिद्ध
'अस्मान्' पद को अम्हे आदेश हो । अम्हे । वय के स्थान में और अस्मान् में भी होगा ।
और वयम्, अस्मान् को अम्हो, अम्ह ये भी होंगे । अम्हो, अम्ह=वयम्, अस्मान् वा ।
वय को दोनों एवम् अस्मान् को भी दोनों होंगे ॥ ४३ ॥

णो शसि ॥ ४४ ॥

अस्मद्ः पदस्य शसि परतो णो इत्ययमादेशो भवति । णो पेक्ष्ण =
अस्मान् प्रेक्षस्व ॥ ४४ ॥

णो च शसि^६—शस्प्रत्यये अस्मद् पदस्य णो इति स्यात् । णो हसइ =
अस्मान् हसति ॥ ४४ ॥

१. सजीवनीसमत पाठ । २. मां प्रेक्षस्व । ३. सजीवनीसमत पाठः । ४. वयमागताः ।
५. अस्मान् प्रेक्षस्व, पश्य वा । ६. सजीवनीसमतः पाठः ।

णो चेति । अस् के परे सिद्ध अस्मद्-शब्द को अर्थात् 'अस्मान्' पद को णो आदेश हो । णो हसद् । अस्मान् हसति ॥ ४४ ॥

आङि मे ममाइ ॥ ४५ ॥

अस्मद्-पदस्य आङि परतो मे, ममाइ इत्येतावादेशौ भवतः । मे कअं, ममाइ कअं^१ ॥ ४५ ॥

आङि मे ममाइ—टाप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद् पदस्य मे, ममाइ इत्यादेशौ स्त । मे, ममाइ किञ्च । मया कृतमित्यर्थ ॥ ४५ ॥

आङीति । अस्मद्-शब्द के टाप्रत्यय के परे सिद्ध 'मया' इसको मे, ममाइ ये आदेश हों । मे किञ्च । मया कृतम् । अथवा-ममाइ किञ्च । मया कृतम् । इति ॥ ४५ ॥

डौ च मइ मए ॥ ४६ ॥

अस्मद्-पदस्य डौ परतो मइ, मए इत्येतावादेशौ भवतः । चकारा तृतीयैकवचने च । मइ, मए ठिअं^१ । मइ, मए कअं^२ ॥ ४६ ॥

डौ च मइ मए—टाप्रत्यये क्प्रत्यये सिद्धस्य अस्मद् पदस्य एतां स्त । मइ, मए । मया, मयि वा । 'टाप्रत्ययेऽस्मदो णे, मि स्याता द्वावपरावपि' । णे, मि-मया ॥

डौ चेति । टाप्रत्यय के परे सिद्ध 'मया'पद को और ङि के परे सिद्ध 'मयि'पद को मइ, मए ये आदेश हों । मया, मयि दोनों में मइ, मए दोनों होंगे । टाप्रत्यय में सिद्ध 'मया' को णे, मि ये दो और भी होंगे । णे, मि । मया के स्थान में ॥ ४६ ॥

अहोहि भिसि ॥ ४७ ॥

अस्मद्-पदस्य भिसि अहोहि इत्ययमादेशो भवति । अहोहि कअं^१ ॥

अहोहि भिसि—भिसि सिद्धस्य अस्मद्-पदस्य अहोहि इत्यादेश स्यात् । अहोहि । 'णे, अहो, अह, अह्माण चत्वारोऽन्येऽस्मदो भिसि' । णे, अहो, अह, अह्माण इति । अस्माभिरिति ॥ ४७ ॥

अहो-इति । अस्मद्-शब्द के भिस् के परे सिद्ध 'अस्माभिः' को अहोहि आदेश हो । एव णे, अहो, अह, अह्माण ये चार और होंगे । अहोहि, णे, अहो, अह, अह्माण = अस्माभि को होंगे ॥ ४७ ॥

मत्तो मइत्तो ममादो ममादु ममाहि डसौ ॥ ४८ ॥

अस्मद्-पदस्य डसौ परत एत आदेशा भवन्ति । मत्तो गदो । मइत्तो, ममादो, ममादु, ममाहि गदो^१ । (स्पष्टानि, कान्तस्य गमेः १२=३ त्-द्, ५-१ ओ) ॥ ४८ ॥

मत्तो मइत्तो ममाओ ममाउ^२ ममाहि डसौ—डसौ सिद्धस्य अस्मद्-पदस्य एते पञ्च स्यु । मत्तो, मइत्तो-इत्यादय । मद् इत्यर्थ ॥ ४८ ॥

१. मया कृतम् । २. मयि स्थितम् । ३. मया कृतम् । ४. अस्माभिः कृतम् । ५. मत् गतः । ६. सजीवनीसमतः पाठ ।

मत्तो इति । अस्मद्शब्द के ऊसि के परे सिद्ध 'मत्' को मत्तो, महत्तो, ममात्तो, ममाड, ममाहि ये पाँच आदेश हों । 'मत्' के स्थान पर पाँचों होंगे ॥ ४८ ॥

अह्माहिन्तो अह्मासुन्तो^१ भ्यसि ॥ ४९ ॥

अस्मद्ः पदस्य भ्यसि परतो अह्माहिन्तो, अह्मासुन्तो इत्येतावादेशौ भवतः । अह्माहिन्तो, अह्मासुन्तो गदो^२ ॥ ४९ ॥

अह्माहिन्तो अह्मासुन्तो भ्यसि—'अस्मभ्य'मित्यस्य एतौ स्त । अह्माहिन्तो अह्मासुन्तो अणो । 'अह्मेहिन्तो च अह्मेहि अह्मेन्तो वाऽस्मदो भ्यसि' । अस्मदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

अह्मा०—इति । अस्मद्शब्द के भ्यस् के परे सिद्ध 'अस्मभ्यस्' पद को अह्माहिन्तो, अह्मासुन्तो ये आदेश हों । 'अस्मद्' को, अह्मेहिन्तो, अह्मेहि, अह्मेन्तो ये तीन आदेश और हों । अस्मद् के स्थान पर पूर्वोक्त पाँचों का प्रयोग होगा ॥ ४९ ॥

मे मम मह मज्झ ङसि ॥ ५० ॥

अस्मद्ः पदस्य ङसि परत एत आदेशा भवन्ति । मे घर्णं । मम, मह, मज्झ घर्णं^३ ॥ ५० ॥

मे मम मह मज्झ ङसि—ङसि अस्मद् सिद्धस्य 'ममे'त्यस्य एते स्युः । मे, मम, मह, मज्झ पुत्तो । मम पुत्र ॥ ५० ॥

मे इति । अस्मद्शब्द के ङस् के पर सिद्ध 'मम' पद को मे, मम, मह, मज्झ ये आदेश हों । मम को चारो आदेश यथाप्रयोग में होंगे । मज्झ पुत्तो=मम पुत्रः ॥ ५० ॥

मज्झणो^४ अह्म अह्माणमह्मे आमि ॥ ५१ ॥

अस्मद्ः पदस्य आमि परत एत आदेशा भवन्ति । मज्झणो, अह्म, अह्माणं, अह्मे घर्णं । अस्माकं घनम् ॥ ५१ ॥

णो अह्म अह्माण अह्मे आमि^५—आमि अस्मद्ः सिद्धस्य 'अस्माक'मित्यस्य एते स्युः । णो, अह्म, अह्माण, अह्मे वल्लहो । अस्माक वल्लभ ॥ ५१ ॥

णो इति । अस्मद्-शब्द के आम् के परे सिद्ध 'अस्माकम्' को णो, अह्म, अह्माण, अह्मे ये आदेश हों । अह्मे वल्लहो=अस्माक वल्लभ । इसीप्रकार णो, अह्म, अह्माण भी 'अस्माक' के स्थान पर होंगे ॥ ५१ ॥

ममम्मि डौ ॥ ५२ ॥

अस्मद्ः पदस्य डौ परतौ ममम्मि इत्यादेशो भवति । ममम्मि ठिअं^६ । पूर्वोक्तौ मह, मय इत्येतौ च ॥ ५२ ॥

ममम्मि च^७—किप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य मथीत्यस्य ममम्मि इति स्यात्, चकारात् पूर्वोक्तावपि । मह, मय, ममम्मि । मयि इति ॥ ५२ ॥

१. अह्मेहिन्तो अह्मेसुन्तो । का० पा० २. अस्मद् गदः । ३. मम घनम् । ४. मज्झाणो । का० पा० । ५. संजीवनीसमतः पाठः । ६. मयि स्थितम् । ७. संजीवनीसमतः पाठः ।

अहोसु सुपि ॥ ५३ ॥

अस्मदः पदस्य सप्तमीबहुवचने सुपि परतः अहोसु इत्ययमादेशो भवति । अहोसु ठिअं ॥ ५३ ॥

अहोसु सुपि—सुपि सिद्धस्य अस्मद पदस्य अहोसु इति स्यात् । अहोसु मई ठिआ । ‘अहोसु इति चादेशो द्वितीयोऽयमस्मद सुपि’ । अहोसु सदा । शुभदस्मदव्ययमलिङ्गम् । त्रिष्वपि लिङ्गेषु साम्यम् । ‘विन्दुष्टामोर्ण इत्यादौ सप्तसप्तपि वा क्वचित्’ । धम्मेण, धम्मेण । जम्माण, जम्माण । कम्मेहि, कम्मेहि । गामाउ, गामाउ । सरेसु, सरेसु । तुज्म, तुज्म । अहोहि, अहोहि । महं, मह । इत्यादौ लक्ष्यानुरारेण अविन्दुष्वपि विन्दुमद्भावोऽवगन्तव्य ॥ ५३ ॥

अहोसु इति । अस्मदशब्द के सप्तमीबहुवचन में सिद्ध ‘अहोसु’ को अहोसु आदेश हो । अहोसु मई ठिआ । अहोसु मति. स्थिता । अहोसु को दूसरा अहोसु भी आदेश होता है । अहोसु सदा = अहोसु श्रद्धा । शुभद, अस्मद और अव्यय अलिङ्ग हैं, अर्थात् पुंलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग नपुंसकलिङ्गादिकृत इनके रूपों के आदेश में किसी प्रकार का भेद नहीं है । अत एव तीनों लिङ्गों में समान रूप होंगे । टा, आम् के परे वैकल्पिक सिद्ध अनुस्वार, ‘तृतीयाबहुवचन, षष्ठी, सप्तमी, पञ्चमी आदि विभक्तिओं में असिद्ध अनुस्वार लक्ष्यानुरोध से कहीं-कहीं विकल्प से होगा । धम्मेण, धम्मेण । गामाउ, गामाउ । महं, मह । इत्यादि ॥ ५३ ॥

द्वेदो ॥ ५४ ॥

पदस्येति निवृत्तम् । सुपीति वर्तते । द्विशब्दस्य दो इत्ययमादेशो भवति सुपि परतः । दोहि (प्राकृते द्विवचनं नास्तीति नियमात् द्विशब्दात् भिस्सः स्थाने ५-५ हि, शे० स्प०) । दोसु । द्वाभ्याम्, द्वयोः ॥ ५४ ॥

द्वेदो—द्विशब्दस्य सुपि परे दो इत्यादेश स्यात् । दोहि, दोसु ॥ ५४ ॥

द्वेदो इति । द्विशब्द को सुप् के परे दो आदेश हो । तृतीयाबहुवचन में दोहि । हि आदेश ॥ ५४ ॥

त्रेस्ति ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दस्य सुपि परतः ति इत्यादेशो भवति । तीहि । तीसु (५-१८ दीर्घः, ५-५ भिस् = हि) । त्रिभिः । त्रिषु ॥ ५५ ॥

त्रेस्ती^३—त्रिशब्दस्य सुपि परे ती इत्यादेश स्यात् । तीहि, तीसु ॥ ५५ ॥

त्रेरिति । त्रिशब्द को सुप् के परे ती आदेश हो । तीहि = त्रिभिः । सप्तमी में तीसु = त्रिषु ॥ ५५ ॥

तिणि जश्चस्य्याम् ॥ ५६ ॥

^१ अहोसु स्थितम् । ^२ एव सर्वत्रबोध्यम् । ^३ सजीबन्यादिसमता पाठाः । ^४ त्रिस्मि तिणा-तिणि-तिस्ति-तिणि । का० पा० ।

त्रिशाब्दस्य जश्शस्भ्याम् सह तिणिण इत्यादेशो भवति । तिणिण आगदा । तिणिण पेक्ख (स्पष्टानि) । त्रय आगताः । त्रीन् प्रेक्षस्व ॥ ५६ ॥

तिणि^१ जश्शस्भ्याम्—जसा शसा च सह त्रिशाब्दस्य तिणि स्यात् । तिणि १, त्रय, त्रीन् वा ॥ ५६ ॥

तिणीति । जस्-सस् के सहित त्रिशाब्द को तिणि आदेश हो । त्रयः का और त्रीन् का तिणि होगा ॥ ५६ ॥

द्वेदुवे दोणि वा ॥ ५७ ॥

द्विशाब्दस्य जस्शस्भ्याम् सह दुवे, दोणि इत्येतावादेशौ वा भवतः । दुवे कुणन्ति । दोणि कुणन्ति । पक्षे-दो कुणन्ति । द्वौ कुरुतः । दुवे पेक्ख । दोणि पेक्ख । दो पेक्ख । (८-१३ कृष् = कुण, द्विवचनाभाव-नियमात् ४७-४ क्षि = न्ति, कुणन्ति, शो० स्प०) । द्वौ प्रेक्षस्व ॥ ५७ ॥

द्वेदुवे दोणि^२—जसा शसा च सह द्विशाब्दस्य दुवे, दोणि इत्यादेशौ भवतः । 'द्वेर्जश्शस्भ्याम् सह स्यातां द्वावन्यौ वेणि, वे इति' । दुवे, दोणि, वेणि, वे । द्वौ इति ॥ देरिति । जस्-सस् के सहित द्विशाब्द को दुवे, दोणि ये दो आदेश हों । प्राकृत में द्विवचन नहीं होता है, अतः द्विशाब्द के साथ जस्-सस् का ग्रहण है । एवं जस् के सहित द्विशाब्द को 'वेणि, वे' ये दो आदेश और भी होंगे । चारों प्राकृतप्रयोगों में संस्कृत के द्वौ २, द्वे २ को होंगे ॥ ५७ ॥

चतुरश्चत्तारो चत्तारि ॥ ५८ ॥

चतुश्शब्दस्य जश्शस्भ्याम् सह चत्तारो, चत्तारि इत्येतावादेशौ भवतः । चत्तारो, चत्तारि पुरिसा कुणन्ति^३ (१-२३ ठ = रि, ५-११ दीर्घः, ५-२ जसो लोपः) । चत्तारो पुरिसे पेक्ख^४ (५-१२ अ-प्र, ५-२ शसो लोपः, अन्यत् पूर्ववत्) ॥ ५८ ॥

चतुरश्चत्तारो चत्तारि—चतुर्-शब्दस्य जश्शस्भ्याम् सह एतौ स्तः । स्पष्टम् ॥ चतुरिति । जस्-सस् के सहित चतुर्-शब्द को चत्तारो, चत्तारि ये होंगे । चत्तारः, चतुर । चत्तारः १, चत्तारि १ ॥ ५८ ॥

एषामामो ण्हं ॥ ५९ ॥

एषां द्वित्रिचतुःशब्दानामामः स्थाने ण्हं इत्ययमादेशो भवति । दोण्हं धणं (६-५४ झि = दो, शो० स्प०) । तिण्हं धणं (६-५५ त्रि = ति, शो० स्प०) । चतुण्हं^५ धणं (४-६ रलोपः, शो० स्प०) ॥ ५९ ॥

एषामामो ण्हं—द्वि, त्रि, चतुर्-शब्दानाम् आमप्रत्ययस्य ण्हं स्यात् । दोण्हं ।

१ संजीवनीसमतः पाठः । २ संजीवनीसमतः पाठः । ३ चत्तारः पुरुषाः कुणन्ति । भित्तादौ रेफकारयोर्लोपः । तेन-चउहि । का० पा० । ४ चतुरः पुरुषान् पक्ष । ५ चतुण्हं-चउण्हं । का० पा० ।

तिण्ह । चउण्हं । 'कतिपञ्चादिशब्दानाम् आमो ण्ह नैव दीर्घता' । कडण्हं, पंचण्ह, छण्ह, सतण्ह । इत्यादि ॥ ५९ ॥

पञ्चमिति । हि, मि, चतुर्-शब्द से पर आम् को ण्ह हो । उक्त सूत्रों से दो, ति आदेश इनको होंगे । दोण्हं । तिण्हं । चउण्ह । कतिशब्द एवं पञ्चम् आदि शब्दों से पर आम् को ण्ह होगा । कडण्ह, पञ्चण्ह-इत्यादि ॥ ५९ ॥

शेषोऽदन्तवद् ॥ ६० ॥

शेषः^१ सुब्बिधिरदन्तवज्जवति । अकारान्ताद् 'भिसो हिं' इत्ययमादेश उक्त इकारोकारान्तादपि भवति । अग्गीहिं । बाऊहिं (५-१८ सू० स्प०) । एवं मालाहिं । गर्इहिं । बहूहिं । अग्गिस्स (३-२ तलोपः, ३-५० गच्छि०, ५-८ डस्=स्स) । वाउस्स (२-२ यलोपः, शो० पू०) । अग्गीदो । वाऊदो (५-६ डस्=दो) । अग्गीसु । वाऊसु (पूर्ववत् यलोपदीर्घः) । एवं दोहिं (६-५४ द्वि = दो, ५-५ भिस् = हिं) । तीहिं (६-५५ त्रि=ति, ५-१८ दीर्घः) । चऊहिं (४-६ रलोपः, २-२ तलोपः, ५-१८ दीर्घः, शो० पू०) ॥ ६० ॥

शेषाददन्तवत्—अदन्ताद् यो विधि प्रोक्त स शेषात् अदन्तातिरिक्तशब्दादपि स्यात् । तेन अदन्तात् विहित शसो लोप आदन्तादिदुदन्ताच्च भवति । बाला, बालाओ । गिरीओ, गिरीउ । साणूओ, साणूउ । 'ए सुब्बिडसो-सूत्रे नेट् शेषाददन्तवत्' । रामाओ । सालिणो । पीलुणो । सहीओ । बहूओ । 'अकारलोपसूत्रेऽपि नेट् शेषाददन्तवत्' । सव्वाओ । बुद्धीओ । धेणूओ । सहीओ । बहूओ ॥ ६० ॥

शेषादिति । अदन्त से जो कार्य कहे गये हैं वे आदन्त से तथा इदन्त, उदन्त से भी होंगे । जैसे 'अस्सलोछोप' से लोप । बाला, गिरि, साणु शब्दों से भी होगा । परन्तु 'ए सुब्बिडसो' सूत्र में 'शेषाददन्तवत्' अभिमत नहीं है, अतः रामा, शालि, पीलु, सखी, वधू शब्दों में एकार नहीं होगा । किन्तु रामाओ में 'जसो वा' से जस् को ओकार । सालिणो, पीलुणो में 'इदुतो जसो णो' से णो आदेश । सहीओ, बहूओ में 'द्विषां जस उदोतौ' से ओकार होगा । एवं अकारलोपविधायक सूत्र में भी अदन्तवज्जाव नहीं होगा । इससे सव्वाओ, बुद्धीओ, धेणूओ, सहीओ, बहूओ, इत्यादिकों में 'कचिदपि लोप' से लोप नहीं होगा, किन्तु अदन्तवज्जाव होने से 'जस् ङस्याम्बु दीर्घः' से दीर्घ होगा ॥ ६० ॥

न डिडस्योरेदातौ ॥ ६१ ॥

इकारोकारान्तानां डिडस्योरदन्तवद् एकाराकारौ न भवतः । अग्गिम्मि (६-५२ डि = म्मि, शो० अग्गिम्सेतिवत्) । वाउम्मि (२-२ यलोपः, शो० स्प०) । अग्गीदो, वाऊदो । अग्गीदु, वाऊदु । अग्गीहि, वाऊहि (५-६ डस् = दो, दु, हि, शो० पू० स्प०) ॥ ६१ ॥

न ङिङ्स्वोरेदातो—अकारान्तरहितान् प्रातिपदिकान्तरयोः ङिङ्सिप्रत्यययो-
रेत् आद्य न स्तः । गिरिस्मि, गिरीड, गिरीओ ॥ ६१ ॥

न ङिङ्स्वोरिति । अकारान्त से रहित प्रतिपदिक से पर ङिङ्सि-प्रत्ययों को
एकार और आकार न हों । गिरिस्मि, गिरीड, गिरीओ । ङि में स्मि और ङसि
में ड, ओ ॥ ६१ ॥

ए भ्यसि ॥ ६२ ॥

नेत्यनुवर्तते । भ्यसि परत इकारोकारान्तयोरदन्तवदेत्वं न भवति ।
अग्गीहिन्तो, वाऊहिन्तो, अग्गीसुन्तो वाऊसुन्तो (५-६, १२ सूत्रयोर्बाधः,
५-११ दीर्घः, ५-७ भ्यस्=हिन्तो, सुन्तो, शे० पू०) ॥ ६२ ॥

ए भ्यसि—भ्यसि नकारान्तस्य एकारो न स्यात् । पञ्चाहिन्तो, पञ्चासुन्तो ।
अग्गीहिन्तो । वाऊहिन्तो ॥ ६२ ॥

ए भ्यसीति । भ्यस् के परे नकारान्त को एकार नहीं होगा । पञ्चाहिन्तो इत्यादि ।
परन्तु वस्तुतः नकारान्त के नकार का लोप होने पर अदन्त प्रातिपदिक नहीं है, और 'ए
भ्यसि' में नकारान्त इस अर्थ का बोधक पद भी नहीं है और अदन्तादिवेश सजातीय
अच् में होगा, नकारान्तादि में नहीं । अतः इसके उदाहरण अग्गीसुन्तो, वाऊसुन्तो
होंगे । सदानन्द तथा वसन्तराज दोनों भ्रम खागये हैं ॥ ६२ ॥

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ ६३ ॥

सर्वासं विभक्तीनां सुपां तिङां च द्विवचनस्य बहुवचनं प्रयोक्तव्यम् ।
वृक्षौ, वच्छा । वृक्षाभ्याम्, वच्छेहि, वच्छाहिन्तो । वृक्षयोः, वच्छेसु,
वच्छाण । (स्पष्टं, पञ्चमपरिच्छेदे व्याख्याताः) । तिङां यथा—तिष्ठतः,
शिष्टुन्ति (१२-१६ स्था = चिट्ठ, ७-४ शि = म्ति) ॥ ६३ ॥

द्विवचनस्य बहुवचनम्—सुप्तिङ्सम्बन्धिनो द्विवचनस्य नित्य बहुवचन स्यात् ।
दो हत्था । दो होन्ति ॥ ६३ ॥

द्विवचनेति । सुप्तिङ् के द्विवचन को बहुवचन हो । प्राकृत में द्विवचन नहीं होता ।
दो हत्था = दूँ हस्तौ । दो होंति = दूँ भवतः ॥ ६३ ॥

चतुर्थ्याः षष्ठी ॥ ६४ ॥

इति प्राकृतसूत्रेषु षष्ठ परिच्छेदः ॥

चतुर्थीविभक्तेः स्थाने षष्ठीविभक्तिर्भवति । बह्वचनस्स देहि (३-३

१ तादर्थ्यं देवा ८।१।१३२ न तादर्थ्यविहितस्य चेतुर्थ्यैकवचनस्य स्थाने षष्ठी वा भवति ।
देवस्स देवाय । देवार्थमित्यर्थः । ठेरिति किम् ? देवाण ।

वधाङ्हाइश्च वा ८।१।१३३ वधश्चाङ्हात्परस्य तादर्थ्यं देहिद् आहः षष्ठी च वा भवति ।
वहाइ, नइस्स, वहाय । वधार्थमित्यर्थः ।

रलोपः, ५-१० ऊस् = स्स्, देहीति संस्कृतसमः) । ब्रह्मणाय देहि ।
ब्राह्मणाय देहि । ब्राह्मणेभ्यो देहि (५-११ आभि दीर्घः, ५-४० आम् = णं,
शो० स्प०) ॥ ६४ ॥

इति प्राकृतप्रकाशे सर्वनामविधिनाम षष्ठ परिच्छेदः ॥

चतुर्थ्या षष्ठी—चतुर्थ्या विभक्ते. स्थाने षष्ठी विभक्तिः स्यात् । बम्हणस्स देसु,
ब्राह्मणाय देहि ॥ ६४ ॥

चतुर्थ्या इति । चतुर्थी विभक्ति के स्थान में षष्ठी होगी । जैसे ब्राह्मणाय का
बम्हणस्स—इति ॥ ६४ ॥

(कचिन्न तादर्थ्ये ॥)

कचिन्न तादर्थ्ये—तादर्थ्ये विहितायाश्चतुर्थ्या कचित् षष्ठीविभक्तिर्न स्यात् ।
घराअ दाह । कचिद्-प्रहणाज सर्वत्र । तेन-देवाण बली=देवेभ्यो बलि, इत्यादौ
पष्ठयेव । 'व्यत्ययोऽप्यासाम्' । अच्छीसु पिज्जसि । अक्षिभ्या पीयसे । अत्र तृतीया-
स्थाने सप्तमी । रसि दिट्ठे । रात्रौ दृष्ट' । अत्र सप्तमीस्थाने द्वितीया । 'अन्यादृश्यपि
बोप्ताया द्विरुक्ति कापि दृश्यते' । अगमगाइ । अज्ञानि अज्ञानि । अगमगाण । अज्ञा-
नामज्ञानाम् । अगमगेसु । अगेषु २ । वच्च, वच्चह । व्रजत २ । होहोह । भवति भवति-
इत्यादिषु बोध्यम् ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतौ चन्द्रिकाव्याख्याया षष्ठ परिच्छेदः ।

कचिद् द्वितीयादे ८।३।११४। द्वितीयादीनां विभक्तीनां स्थाने षष्ठी भवति कचिद् ।
सीमाधरस्स वन्दे । तिस्सा मुहस्स भरिमो । अत्र द्वितीयाया षष्ठी । धणस्स लब्धो, धनेन लब्ध
इत्यर्थः । चिरस्स मुक्का । चिरेण मुक्तेत्यर्थः । अत्र तृतीयायाः । चोरस्स वीहइ । चोरादिभेदो
त्यर्थः । अत्र पञ्चम्या । पिट्ठीए केसमारो । अत्र सप्तम्या ॥

पञ्चम्यास्तृतीया च ८।३।१३६। पञ्चम्या. स्थाने कचित् तृतीयासप्तम्यौ भवत । चोरेण
वीहइ । चोरादिभेदोत्यर्थः । अन्तेउरे रमिउमागओ राया । अन्तःपुराद् रत्नवागतो राजा इत्यर्थः ॥

द्वितीयातृतीययोः सप्तमी ८।३।१३५। द्वितीयातृतीययो. स्थाने कचित्सप्तमी भवति । नयरे
न जामि । अत्र द्वितीयायाः । तिसु तेसु अल किआ पुहवी । अत्र तृतीयायाः ॥

सप्तम्या द्वितीया-८।३।१३७। सप्तम्या. स्थाने कचिद् द्वितीया भवति । विज्जोष भरइ रसि ॥

आर्वे तृतीयाऽपि दृश्यते । तेण कालेण, तेण समयेण । तस्मिन् काले, तस्मिन् समये इत्यर्थः ।
प्रथमाया अपि द्वितीया दृश्यते । चउवीस पि जिणवरा । चतुर्विंशतिरपि विनवरा इत्यर्थः ।
इति हेम ।

१ नेद सूत्र भामहवृत्तौ ।

कश्चिदिति । तादर्थ्य में विहित चतुर्थी को चढ़ी नहीं होगी । जैसे 'वराभ दास' यहाँ 'गृहस्थ चरोऽपतौ' (४+३४) से चर आदेश, 'कगचज०' (न. १) से यलोप, वराभ होगा । चढ़ी नहीं हुई । 'कश्चित् ग्रहण से बहुतों के तादर्थ्य में निषेध नहीं होगा, किन्तु चढ़ी ही होगी । जैसे देवान् बली । देवेभ्यः बलिः प्राप्त था । वस्तुतः प्रकृति-विकृतिभाव में ही तादर्थ्य यहाँ माना गया है, अत एव पाणिनि ने 'चतुर्थी तदर्थार्थ' सूत्र में बलिहित-इत्यादि दृश्य पदे हैं, और जहाँ प्रकृति की विकृति नहीं है, वहाँ चढ़ी ही होगी । जैसे 'अश्वस्य घासः' यही होगा, 'अश्वाय घासः' नहीं होगा । क्योंकि यहाँ प्रकृति-विकृतिभाव नहीं है । परन्तु अनुभूतिस्वरूपाचार्यादि जो तदर्थमात्र में तादर्थ्य मानते हैं उनके यहाँ अश्वेभ्यः, अथवा अश्वाय घासः यही होगा । उसी व्यापक तादर्थ्य को लेकर यह सूत्र है । अस्तु, 'व्यत्ययोऽप्यासाम्' इन विभक्तियों का व्यत्यय भी होता है अर्थात् अन्य विभक्ति के अर्थ में अन्य विभक्ति । जैसे 'अच्छीसु पिञ्जसि' अश्विभ्यां यह करण पीने का है, अतः तृतीया प्राप्त थी, सप्तमी हो गई । रसि विटो । यहाँ रात्रौ इस सप्तमी के स्थान में द्वितीया हो गई । एवं वीप्साद्विभक्ति में भी पूरे पद को द्वित्व न होकर केवल पदांश को ही द्वित्व हो जायगा । जैसे अङ्गानि का अगाइ होता है, वीप्सा में अगाइ को द्वित्व प्राप्त था, परन्तु अग-पद को द्वित्व और अनुस्वार । अंगमंगाइं । एवम् अङ्गानाम्-अङ्गानाम् का अंगमगाणं । अङ्गेषु-अङ्गेषु का अंगमंगेसु होगा । एव धातुओं में भी कहीं अवयवमात्र को द्वित्व होगा । जैसे 'व्रजत' को द्वित्व प्राप्त था । व्रज को वञ्च आदेश । त को हकार । वञ्चह को द्वित्व प्राप्त था, किन्तु केवल वञ्च को द्वित्व हुआ । 'वञ्च वञ्चह' हुआ । एव भवति का होइ सिद्ध होता है । भवति को वीप्सा में द्वित्व होने पर जैसे भवति भवति होता है वैसे ही होइ को भी द्वित्व प्राप्त था, किन्तु हो मात्र को द्वित्व हुआ, अतः हो-होइ सिद्ध होगा । परन्तु यह काचित्क नियम है, सार्वत्रिक नहीं । अत 'चिनोतु' का वीप्सा में चिणउ-चिणउ होगा । इति ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृते लोकभाषानुवादे षष्ठः परिच्छेदः ।

अथ सप्तमः परिच्छेदः

ततिपोरिदेतौ ॥ १ ॥

त, तिप्-इत्येतयोरेकस्य स्थाने इत्, एत् इत्येतावादेशौ भवतः । पठइ (२-२४ ट् = ढ, शो० स्प०), पठए । सहइ, सहए । (यथाक्रमं तिप् इः, तस्य ए) पठति । पठतः । सहति । सहते ॥ १ ॥

ततिपोरिदेतौ—आत्मनेपदपरस्मैपदयोः प्रथमपुरुषैकवचनयोः ततिबित्येतयोः प्रत्येकम् इ, ए इत्येतावादेशौ स्त । तकारोऽसदेहार्थः । रमइ, रमए । विरमइ, विरमए । ततिपोर्व्यत्ययेन ग्रहणाद् यथासख्य न । 'शौरसेन्या विभाषासु सवेद् द्विरपि तिप्तयोः' । यथा-चित्ते विदुद्विदि न तुद्विदि सा गुणोसु' इत्यादि । सिद्धावस्थायां साध्या-वस्थाया वा लक्ष्यवशात् परिभाषेयम् । ततिपोरिदेतावित्यादिना 'एकानो हीञ्च' इत्येव-मन्येन प्रकारेण ये न तिभादीनामादेशा विधास्यन्ते ते सिद्धावस्थायां भूतकाले साध्या-वस्थाया वर्तमानकाले लक्ष्यवशाद् भवन्तीति परिभाष्यते । भूते-हसइ, हसए । अहसत्, अहसीत्, जहास । वर्तमानेऽपि-हसइ, हसए । हसति । पेच्छइ, पेच्छए । प्रैक्षत्, प्रैक्षिष्ट, प्रैक्षाचक्रे ॥ १ ॥

ततिपोरिति । आत्मनेपद तथा परस्मैपद के प्रथमपुरुष एकवचन के त, तिप् को इ, ए ये आदेश हों । इत्-एत् में तकार असदेहार्थ है । रम्-ति । 'शेषाणामवन्तता' (७+७८) से अवन्तता । रमइ, रमए । विपूर्वक परस्मैपदी है । विरमइ, विरमए । 'शौरसेनी में तिप् त को दि भी होता है' । घुट परिवर्तने (९ से) घ को ह । सिद्धावस्था में अथवा साध्यावस्था में लक्ष्यानुरोध से यह नियामक सूत्र है, अर्थात् भूतकाल के प्रत्ययों की सिद्धावस्था में और वर्तमानकाल के प्रत्ययों की साध्यावस्था में । 'ततिपो०' इससे और 'एकानो हीञ्च' इससे या अहसीत्, जहास भूतकाल में, एव हसति वर्तमानकाल में । तथा ईञ्च-आत्मनेपदी-पेच्छइ, पेच्छए-प्रैक्षत्, प्रैक्षिष्ट, प्रैक्षाचक्रे भूतकाल में । एव प्रैक्षते वर्तमानकाल में होंगे ॥ १ ॥

थास्सिपोः सि से ॥ २ ॥

थास्, सिप्-इत्येतयोरेकस्य स्थाने सि, से इत्येतावादेशौ भवतः । पठसि । पठसे । सहसि । सहसे । (पूर्ववत् ट्=ढ, अन्यत्सुगमम्) ॥ २ ॥

सिपथासो 'मि से—सिपथासो सि, से इत्येतौ स्त । जानासि, जानासे । जानासि । वेवसि, वेवसे । वेपसे ॥ २ ॥

सिबिति । सिप् को सि-से, एवं थास् को सि-से होते हैं । उदाहरणों में स्पष्ट है ॥ २ ॥

(स० ६ से णकार । १४ से प को व । १८ से क्ष को छकार । ४ से रेफलोप)

इड्मिपोमिः ॥ ३ ॥

इड्, मिप्-इत्येतयोः स्थाने मिर्भवति । पढामि । हसामि । सहामि
(७-३० आत्वम्) ॥ ३ ॥

इण्मिपोमिः- इड्-मिप् इत्येतयोर्मिरेव स्यात् । उत्तमपुरुषे परस्मैपदमेव ।
अंषामि, जाणामि, वढामि । मिपो मि-विधानं भवोमि करेमीत्यादौ लादेशो वेति एत्कार्यम् ॥

इड् इति । इड् मिप् इण्को मि हो अर्थात् उत्तमपुरुष में परस्मैपद ही हो ।
अंषामि, जाणामि, वढामि इत्यादि उदाहरणों से स्पष्ट है । मिप् को मि-विधान
'लादेशे वा' इससे एत्व के लिये ॥ ३ ॥

न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु ॥ ४ ॥

बहुषु वर्तमानानां तिङां स्थाने न्ति, ह, इत्था, मा, मु, म इत्येत
आदेशा भवन्ति । प्रथमपुरुषस्य, रमन्ति । पठन्ति । हसन्ति (२-२४ ट्=ड,
झि = न्ति कृते, ४-१७ बि०, अ० स्प०) । मध्यमस्य-रमह, पठह, हसह,
पठित्था* (मध्य० थ=ह, इत्थ इति द्वावादेशौ, शो० स्प०) । उत्तमस्य—
पढामो, पढमु पढम (उत्तमस्य मो, मु, म इत्येत आदेशाः, ७-३० आत्व-
विकल्पः, शो० स्प०) ॥ ४ ॥

न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु—बहुष्वर्थेषु विहितानां परस्मैपदात्मनेपदसम्बन्धना
क्रियायो न्ति स्यात्, न्ते इत्यपि, थञ्चमो ह इत्था च, मस्-महिबोश्च मो, मु, म इति
त्रय आदेशा स्युः । लहन्ति, लहन्ते = लभन्ते । भवह, भवित्था = भवथ । जुज्झह,
जुज्झित्था = जुष्यञ्चम् । वीहामो, वीहामु, वीहाम = विभीम, विभिमो वा । वड्डहामो,
वड्डहामु, वड्डहाम = वर्धामहे । 'इरे इत्यपि बाऽऽदेशस्तिपौ क्षेर्मस्य च स्मृतः' । सुसइरे
सुह । शुष्यति सुखम् । 'इवे' इत्यादेश इति सदानन्द । यथा-सुसइवे, शुष्यति ।
पहुव्विवे, प्रभवन्ति । वूसइवे, वूष्यन्ते । 'भुव प्रादे परस्य स्यादादेशो हुव्व इत्यपि' ।
पहुव्विरे रिउणो । प्रभवन्ति रिपवः ॥ ४ ॥

न्तिहेत्था इत्यादि । परस्मैपद आत्मनेपद सम्बन्धी बहुवचन के प्रत्ययों को ये हों
अर्थात् झि-झ को न्ति और न्त, एवं थ-ञ्चम् को ह-इत्था, मस्-महिक् को मो-
मु-म ये तीन आदेश हों । तिप्, झि-झ को 'हव' भी आदेश हो । लभते के ते को
न्ति-न्त आदेश हो गये । लहन्ति-लहन्ते । (९ से ४) थ-ञ्चम् को ह-इत्था । मस्-

१ अदन्ताद्धातोर्मौ परे अत आत्व वा भवति ५ । ५ । प्राकृतव्याकरणम्, तथाच तत्रैव
अकारान्ताद्धातोर्मौपुमेपु परेषु अत इत्वम् आत्वञ्च भवति, कश्चिदेत्वमपि ५।६ । इसिमो,
हसामो, हसिमो, इसिमु, इसेमु, इत्यादि । इति अत्वम्, इत्वम्, आत्वम्, एत्व च प्रतिपादित-
मरुकारान्तधातोः । २ सजीवनीसमतः पाठोऽयम् । ३ प्रथमपुरुषस्य न्ति, मध्यमस्य ह,
इत्था, उत्तमस्य मो, मु, म, इति विवेक । तथाच हेमः—बहुष्वायस्य न्ति, न्ते, इरे ८।१।१४२।
मध्यमस्येत्या, इचौ ८।१।१४३। तृतीयस्य मो, मु, माः । ८।१।१४४ इति । ४ पढीत्या,
पठित्य । का० पा० ।

महिक् को मो-सु-म उदाहरणों में स्पष्ट है। तिप्-सि-स को हरे यह भी आदेश होगा। शुप्-सुसहरे। सदानन्दने हरे के स्थान में 'हवे' आदेश माना है। वह प्रतीत नहीं होता है। प्रादि उपसर्ग से पर भूधातु को हुप्व आदेश हो। पडुस्विरे। प्रभवन्ति ॥

अत ए से ॥ ५ ॥

नित्यार्थं वचनं यतो विशेषणम् । ततिपोः सिप्थासोः ए से इत्यादे-
शावत् एव परौ^१ भवतो, नान्यस्मात् । ततिपोः, रमप्, पढप् । सिप्थासोः
रमसे, पढसे (रम्-त = ए-रमप् । २-२४ ड् = ढ, पढ-ति = ए पढप् ।
रम्-थाम् = से = रमसे । पढ-सिप् = से = पढसे) । अत इति किम् ?
होइ (८-१ भू-हो, ७-१ ति = इ) । भवति ॥ ५ ॥

अत ए से—तितयोर्य ए इत्यादेश, सिप्थासोर्य. से इत्यादेशस्तौ च अदन्ता-
देव स्त । करए । गिणहसे । अत इति किम् ? होइ, होसि । 'अकारान्ताभियम्येते
न्तमाणौ कापि पण्डिते' । हुवन्ते-भवन्ति । हुवमाणो-भवन् ॥ ५ ॥

अत इति । तिप् त को जो ए आदेश हो और सिप्-थास् को जो से हो वह
अकारान्त से ही होगा । जैसे-करए, गिणहसे । जहाँ अकारान्त नहीं होगा वहाँ नहीं
होगा । जैसे-होइ, होसि । न्त और माण भी अकारान्त से कहीं होते हैं । जैसे हुवन्ते,
हुवमाणो । भवन् के अर्थ में न्त और माण हैं ॥ ५ ॥

^३अस्तेर्लोपः ॥ ६ ॥

अस्तेर्धातोः थास्सिपोरादेशयो परतो^३ लोपो भवति । सुत्तो सि
(७-२ सिप् = सि, शे० ३-१ सू० स्प०) । पुरिसो सि (१-२३ सू०
स्प०) । सुत्तोऽसि । पुरुषोऽसि ॥ ६ ॥

अस्तेर्लोप — तिबादौ अस्रधातोर्लोप स्यात्, तुम सि । पुत्तो सि । लक्ष्यानु-
सारी लोप । तेनेह न-अस्थि । सति । प्राय कर्त्रादिपूर्वपदे लोप इति भावः ॥ ६ ॥

अस्तेरिति । तिबादिक प्रत्ययों के परे अस् धातु का लोप हो । त्वम्-असि । तुम
सि । लषयानुकूल लोप है, अतः कहीं न भी होगा । अस्थि । सति । प्रायः कर्त्रादिक के
पूर्वपद हो लेने पर ही लोप होगा—यही व्यवस्था है ॥ ६ ॥

मिमोमुमानामधो हश्च ॥ ७ ॥

मिमोमुमानामस्तेः परेषामधो हकारः प्रयोज्यः । अस्तेश्च लोपः ।
गओ ग्हि, गअ ग्हो । गअ ग्हु, गअ ग्ह (२-२ तलोपः, ५-१ ओ), (७-२
मिप् = मि, ७-३ मस् = मा, मु, म, ५-२ जस्तो लोपः) गतोऽस्मि । गताः
स्मः ॥ ७ ॥

मिमोमुमानामधो हश्च—अस्तेः सम्बन्धिनामेषामधः हकारः प्रयोज्यः । चकारा-
१ नित्य भवत । का० पा० । २ असेर्लोप । का० पा० । ३ परयौ । अस्तेर्धातो
परत थास्सिपोर्लोप । का० पा० ।

दुष्कधातुलोपश्च । आणत् म्हि, आङ्गतोऽस्मि । आणत् म्हो, आणत् म्हु, आणत् म्हु, आङ्गमा स्म ॥ ७ ॥

मिमो इति । अस्-धातु से पर मि-मो-मु-म इनके अधोभाग में हकार का योग होता है । आङ्गत् अस्मि । अस् का लोपः 'मिमोमुमा०' इससे हकार का योग । म्हि । एवं बहुवचन में आणत् म्हो । आणत् म्हु । आणत् म्हु । आङ्गताः स्मः । 'सन्धा-वज्जलोप०' इससे आणत्ता के आकार को ह्रस्व ॥ ७ ॥

यक् ईअइज्जौ ॥ ८ ॥

यक्ः स्थाने ईअ इज्ज इत्यादेशौ भवतः । पढीअइ । पढिज्जइ । सही-अइ । सहिज्जइ । (स्प०) पठ्यते । सहाते ॥ ८ ॥

यक् इअइज्जौ^१—भावे कर्मणि च विहितस्य यक् इअ इज्ज इत्यादेशौ भवतः । अकर्मकात् धातोर्भावे, सकर्मकात्कर्मणि । भावे तावत्-णञिअइ, णञिअए । णञिज्जइ, णञिज्जए-इत्यादि । कर्मणि-अम्हेहिं गीअ, गाइअइ, गाइअए, गाइज्जइ, गाइज्जए ॥ ८ ॥

यक् इति । अकर्मक धातु से भाव में और सकर्मक धातु से कर्म में विहित यक् के स्थान में इअ इज्ज ये आदेश हों । णञिअइ, णञिअए । 'ततिपोरिदेतौ १११ से त-प्रत्यय को इ-ए होगा । 'बो वजिनुत्थो.' ७५१ इससे तकार को ञ् आदेश । 'सन्धावज्जलोप०' १११ से ञ् के अकार का लोप । णञिअइ, णञिअए । एवम्-णञिज्जइ, णञिज्जए-नृत्यते । कर्म में—गाइअइ, गाइअए, गाइज्जइ, गाइज्जए । मया गीयते ॥ ८ ॥

नान्त्यद्वित्वे ॥ ९ ॥

धातोरन्त्यद्वित्वे सति यक् ईअ इज्ज इत्यादेशौ न भवतः । हस्सइ । गम्मइ^२ (८-५८ गमादीनां द्वित्वम्) । हस्यते । गम्यते । गमादीनां विकल्पेन [द्वित्वविधानात्^३,] द्वित्वविधाने उक्तावादेशौ न भवतः, द्वित्वाविधाने तु भवत एव । गमीअइ, गमिज्जइ (पक्षे-७-८ ईअ इज्ज-आदेशौ, शे० पू० स्प०) ॥ ९ ॥

नान्त्यद्वित्वे—भावे कर्मणि च धातेरन्त्यवर्णद्वित्वे इअ-इज्जौ एतौ न स्तः । भावे-सक्कइ, सकए । सुप्पइ, सुप्पए । कर्मणि-गम्मइ, गम्मए । अयं योगो विभज्यते । तेन, अन्यत्रापि यकोऽभाव । हीरइ, कीरइ, तीरइ । हियते, क्रियते, तीर्यते ॥ ९ ॥

नान्त्येति । भाव अथवा कर्म में धातु के अन्त्य वर्ण द्वित्व से पर इअ इज्ज आदेश नहीं होते हैं । भाव में-सक्कइ मए । 'शकादीनाम्०' ७५६ इससे ककारद्वित्व । 'ततिपो' १११ इससे हकार, एकार । 'शपोः सः' २३९ से सकार । 'शेषाणामवन्तता' ७०८ इससे धातु को अवन्तत्व । एवम्-सक्कइ, सकए । मया कर्तुं शक्यते । एवम्-सुप्पइ, सुप्पए । मया सुप्यते । कर्म में-गम्मइ, गम्मए-गमादीनाम्०' ७५२ इससे मकार को द्वित्व । अन्य कार्य पूर्ववत् । गम्यते ग्रामः । एवम् लब्धइ, लब्धइ ।

१ सजीवनीसमतः पाठ । २ 'त्यादेः' ८११ । ३ तिवादीनां स्वरस्य स्वरे परे सम्भिनं । हेम० । एव सर्वत्र सन्ध्यभावो बोध्यः । ३ [ ] अयं पाठो न सार्वत्रिकः ।

समाहित्वाद् द्वित्व । 'वर्गेषु युजः०' ३।५१ से चकार । लङ्मह, लङ्मए । देव. लङ्भते । 'नान्यद्वित्वे' का विभाग करें । 'न' यह पृथक् सूत्र है । इसका यह अर्थ होगा कि अन्यत्र भी कहीं भाव अथवा कर्म में प्रत्यय होने पर यक् नहीं होता । जैसे हिपते-हीरह । क्रियते-कीरह । तीर्यते-तीरह ॥ ९ ॥

न्तमाणौ शतृशानचोः ॥ १० ॥

शतृ—शानच् इत्येतयोरेकैकस्य न्त, माण इत्येतावादेशौ भवतः । पठन्तो । पठमाणो । हसन्तो । हसमाणो (पूर्ववत् पठ, शतृ = न्तजाते ५-१ ओ, एवं शानचोऽपि माण आदेशः, ५-१ ओत्वं च) ॥ १० ॥

न्तमाणौ शतृशानचो —एतयो न्त-माण एतौ स्त । कुप्पन्तो, कुप्पमाणो । खमन्तो, खममाणो । 'लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि च क्वचित्' । जइ पठन्तो पडिओ होन्तो । जइ पठमाणो पडिओ होमाणो । पत्ते-पठेज्ज पडिओ होज्ज ॥ १० ॥

न्तमाणौ—इति । शतृ-शानच् प्रत्ययों को न्त, माण आदेश होते हैं । कुप्पन्त-कुप्पन्तो अथवा कुप्पमाणो । कुप क्रोधे । शतृप्रत्यय को न्त अथवा माण आदेश । 'शेषाणामदन्तता' ७।७८ से धातु को अदन्तत्व, 'शकादीनां द्वित्वम्' ७।५७ से पकार-द्वित्व । 'अत ओत् सो' ५।१ से सु को ओकार । कुप्पन्तो, एवम् कुप्पमाणो । कुप्प्य तीति कुप्प्यन् । छमते—इति छममाण । छमूप् सहने । उक्त सूत्र से शानच् को न्त, माण आदेश होंगे । 'एकस्कन्धा ख' ३।२५ से ख को ख आदेश । धातु को अदन्तता, सु को ओकार पूर्ववत् होंगे । क्रिया के द्वारा क्रिया की सिद्धि म 'ल' के स्थान में कहीं-कहीं न्त, माण आदेश होते हैं । उदाहरण—जइ इति । यदि अपठिष्यत् तदा पण्डित अभविष्यत् । पठ् धातु । ल के स्थान में न्त एव माण आदेश । 'टो ट' २।२२ से ढकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । जइ पठन्तो, एव पठमाणो पडिओ होमाणो । पत्ते—'क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज-जा वेति न्तमाणवत्' । इससे दो में से कोई भी एक आदेश होगा । तो पत्ते में—पठेज्ज, पठेज्जा होगा । 'लादेशे वा' ६।३४ से एकार होगा ॥ १० ॥

ई च स्त्रियाम् ॥ ११ ॥

स्त्रियां वर्तमानयोः शतृशानचोरीकारादेशो भवति, न्तमाणां च । हसई, हसन्ती, हसमाणा । वेवई, वेवन्ती, वेवमाणा (वेप० २-१५ प = व, शो० स्प०, ई, न्ती, माणा) ॥ ११ ॥

ई च स्त्रियाम्—स्त्रीलिंगे वाच्ये शतृशानचोरीकारादेश स्यात्, चकारात् न्तमाणावपि । कुणई । पत्ते—कुणन्ती, कुणमाणा ॥ ११ ॥

ई चेति । स्त्रीलिङ्ग वाच्य रहते शतृ-शानच् को ईकार आदेश हो । चकारग्रहण से न्त माण भी होंगे । कृ धातु, शतृ अथवा शानच् । 'कृञ्. कुञ् च' ७।१० से कुण आदेश । शतृ वा शानच् को ईकार । कुणई । कुर्वन्ती कुर्वाणा वा । ह धातु का हरई हरन्ती, हरमाणा । पत्ते में कुणन्ती, कुणमाणा ॥ ११ ॥

धातोर्भविष्यति हिः ॥ १२ ॥

भविष्यति काले धातोः परो द्विशब्दः प्रयोक्तव्यः । होहिइ (८-१ भू = हो, ७-१ ति = इ) । हसिहिइ (७-३३ अ = इ, शो० पूर्ववत्) । होहिन्ति । हसिहिन्ति (७-४ शि = न्ति, ४ = २७ वि०, शो० पूर्व०) । भविष्यति । हसिष्यति । भविष्यन्ति । हसिष्यन्ति ॥ १२ ॥

धातोर्भविष्यति हिः—भविष्यत्काले विहितेषु लकारेषु धातोर्विकरणः स्यात् । काहिइ । लृट्-लृट्-लिङ्गे भविष्यन्ति । करिष्यति, कर्ता, क्रियाद् । करिष्यते, कर्ता, कृषीष्ट वा ॥ १२ ॥

धातोरिति । भविष्यत्काल में विहित लकार के परे 'हि'विकरण का आगम हो । प्रकृति-प्रत्यय के मध्य में जो आगम होता है, उसे विकरण कहते हैं । कृधातु 'कृञः का भूतभविष्यतोश्च' ७।१४ से का आदेश । 'ततिपोरिदेतौ' ६।१ से तिप् को इकार आदेश । हि विकरणागम । काहिइ । यह भविष्यत् काल लृट् के विषय में, आशिष्य अर्थ में लिङ् के विषय में एवम् अनद्यतनार्थक लृट् में होगा । काहिइ-करिष्यति, कर्ता, क्रियात् । आत्मनेपद में भी पूर्ववत् साधुत्व । काहिइ = करिष्यते, कर्ता, कृषीष्ट ॥

उत्तमे स्सा हा च ॥ १३ ॥

भविष्यत्युत्तमे स्सा हा इत्येतौ प्रयोक्तव्यौ चकाराद् द्विश्च । होस्सामि, होहामि, होहिमि । होस्सामो, होहामो, होहिमो (७-३ मिप् = मि, मस् = मो, शो० स्सा, हा, हि आदेशाः, ७-३० इ, आ, शो० सुगमम्) इत्यादि । भविष्यामि, भविष्यामः ॥ १३ ॥

उत्तमे स्सा हा च—भविष्यत्काले लृट्-लिङ्-लुट् सम्बन्धिनि उत्तमपुरुषे धातो स्सा हा इत्येतौ विकरणौ स्त । चकाराद् हिरपि । जाणिस्सामो, जाणिहामो, जाणिहिमो । जाणिस्सामु, जाणिहामु, जाणिहिमु । जाणिस्साम, जाणिहाम, जाणिहिम । लृट्-ज्ञास्याम, ज्ञास्यामहे । लृट्-ज्ञातास्म, ज्ञातास्महे । लिङ्-ज्ञेयास्म, ज्ञातास्महे । 'ज्ञो जाणमुणौ' ७।१९ इति वक्ष्यमाणेन जाणादेशे 'न्तिहेत्ये' ४।६ त्यादिना मस्-महिडोरन्यतरस्य मो-मु-म इति त्रय आदेशाः । 'ए च क्त्वे' ०'ति भविष्यति काले इत्वे जाणिस्सामो इत्यादय सिद्ध्यन्ति ॥ १३ ॥

उत्तमे इति । भविष्यत्-काल में विहित लृट्-लिङ्-लुट्-सम्बन्धी उत्तमपुरुष के प्रत्यय के परे धातु से स्सा हा ये विकरण विकल्प से होते हैं । पण में हि-विकरण भी होगा । ज्ञा अवबोधने । 'ज्ञो जाणमुणौ' से जाण, 'ए च क्त्वा' ०' ६।३३ से इकार आदेश, 'न्तिहेत्ये' ४।६ सूत्र से परस्मैपद में मस्प्रत्यय को और आत्मनेपद में महिङ्प्रत्यय को विकल्प से मो, मु, म ये तीन आदेश होंगे । इस प्रकार मो प्रत्यय के परे स्सा हा, हि-विकरण होने पर जाणिस्सामो, जाणिहामो, जाणिहिमो । ज्ञास्यामः, ज्ञेयास्मः, ज्ञातास्मः । एवम्-मु आदेश के परे तीनों विकरण होने पर जाणिस्सामु, जाणिहामु, जाणिहिमु । साधुत्व पूर्ववत् जानना । और म-प्रत्यय के परे जाणिस्साम, जाणिहाम,

जाणिहिम् । आत्मनेपद में भी ज्ञास्यामहे, ज्ञासीमहि, ज्ञातास्महे को होंगे । पूर्ववत् सब कार्य होंगे ॥ १३ ॥

मिना स्सं वा ॥ १४ ॥

भविष्यत्युत्तमे मिना सह धातोः परः स्संशब्दः प्रयोक्तव्यो वा । होस्सं । पक्षे-होस्सामि, होहामि, होहिमि^१ (८-१ भू = हो धातोः मिना सह स्सं, पक्षे-धातोः उत्तमे परे ७-१४ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

मिना स्स वा—भविष्यति काले विहिताना लुट्-लिङ्-लुट् सम्बन्धिनो इण्-मिपो स्थाने यो मिस्तेन सह स्स इति वा विकरणागम स्यात् । पक्षे यथाप्राप्तम् । 'धातोर्मविष्यति हि' इति हि । उत्तमे-स्मा, हा, स्स इति त्रयोऽपि भविष्यन्ति । अह चेप्यामि, चीयासम्, चेतास्मि । त्रिष्वपि-अह चिणिस्स । चिज् चयने, 'चिजश्चिणः' ७।३२ इति चिणादेश । 'इण्मिपोर्मि' ६।३ इति मि, तेन सह तस्य स्थाने स्स आदेश । चिणिस्स ॥ १४ ॥

मिनेति । भविष्यत्-काल में विहित लुट्-लिङ्-लुट्-सम्बन्धी इण्-मिप् के स्थान में जायमान जो मि आदेश उसको विकरण के साथ स्म यह विकरण विकल्प से हो । पक्ष में यथाप्राप्त विकरण होंगे । अतः भविष्यत्काल के उत्तमपुरुष में स्सा हा हि ये भी तीनों होंगे । लुट् में चेप्यामि के स्थान में, लिङ् चीयासम् में, लुट् चेतास्मि में अह चिणिस्स होगा । चिज् धातु को 'चिजश्चिण' ७।३२ से चिण आदेश, 'इण्मिपोर्मि' ६।३ इससे आत्मनेपद परस्मैपद दोनों में मि आदेश होगा । 'ए च क्त्वा०' ६।३३ से धातु के अकार को इकारादेश । अह चिणिस्स ॥ १४ ॥

मोमुमैहिस्सा हित्था ॥ १५ ॥

भविष्यति काल उत्तमे बहुवचनादेशम्य मो, मु, म-इत्येतैः सह हिस्सा, हित्था, इत्येतावादेशौ वा भवतः । होहिस्सा, होहित्था । हसिहि-म्सा, हसिहित्था । एवं मुमयोरपि, इत्यादि (७-४ सूत्रविहितैर्मोमुमैः सह, शो०स्प०) । भविष्यामः, हसिष्यामः । पक्षे-होहिमो, होस्सामो^१, होहामो । हसिहिमो, हसिस्सामो, हसिहामो । (पक्षे-७-१३ सूत्रविहितरूपाणि द्रष्टव्यानि । सेट्-हस्-धातोरपि तथैव हि, स्सा, हा इत्येते प्रयोक्तव्याः । एवं ७-४ सूत्रे शिष्टयोर्मुमयोरपि प्रयोगः । यथा-होहिमु, होहिम इत्यादयः) ॥

मोमुमैहिस्सा हित्था—वेत्यनुवर्तते । भविष्यत्कालविहितयोर्लुट्-लिङ्-लुट्-सम्बन्धिनो उत्तमपुरुषबहुवचनयोर्मस्-महिभोर्ये मो-मु-म इत्येते त्रय आदेशा उक्तास्तै सह धातो परत हिस्सा, हित्था, इत्येतौ विकरणौ स्त । अम्हे किणिहिस्स । अम्हे किणिहित्था । वय क्रेष्याम, क्रेयास्म, क्रेतास्म । आत्मनेपदे-वयं क्रेष्यामहे, नेपीमहि । क्रेतास्महे । 'लुटो यन्मध्यमैकत्व हित्था तेन सम कृत्वा' । कृधातोः सिप्

^१ हसिस्स इत्यादय । का० पा० । २. होहिस्सामो । का० पा० ।

थास् वा प्रत्ययौ । 'सिप्थासोः सि से' इति सिः । तेन सह हित्था इति विकरण^१ ।
त्व करिष्यसि = तुम काहित्था । आत्मनेपदेऽपि करिष्यसे = काहित्था ॥ १५ ॥

मोमुमेति । भविष्यत्काल में विहित लृट्-लुट्-सम्बन्धी आत्मनेपद एवं परस्मै-
पद के उत्तमपुरुष बहुवचन में विद्यमान मस्-महिष्-प्रत्यय के स्थान में जो मो, मु, म
ये तीन आदेश होते हैं, उनके सहित प्रत्यय के स्थान में हिस्सा, हित्था ये आदेश होते
हैं । अग्ने किणिहिस्सा, आत्मनेपद-परस्मैपद दोनों में समानरूप होगा । एवम् अग्ने
किणिहिस्सा । वय क्रेष्यामः, क्रेष्यामहे । क्रेष्यास्मः, क्रेषीमहि । क्रेतास्मः, क्रेतास्महे ।
जहाँ हिस्सा, हित्था आदेश नहीं होंगे, वहाँ पक्ष में मो-मु-म होंगे । अग्ने किणिस्सामो,
किणिहामो । किणिस्सामु, किणिहामु । किणिस्साम, किणिहाम-इत्यादि होंगे ।
साधुत्व पूर्ववत् जानना । 'लृटो' इति । कृधातु के लृट् लकार में मध्यमपुरुष के एक-
वचन में प्रत्यय के साथ हित्था विकरण होगा । कृ धातु । सिप् अथवा थास् प्रत्यय ।
'सिप्थासो सि से' इससे अन्यतर को सि आदेश । 'कृञ् का भूतभविष्यतोश्च'
अ० १४ से का आदेश । सिप्रत्ययसहित को हित्था आदेश । तुम काहित्था = करिष्यसि,
करिष्यसे वा ॥ १५ ॥

कृदाश्रुवचिगमिरुदित्तिविदिरूपाणां काहं दाहं सोच्छं वोच्छं
गच्छं रोच्छं दच्छं वेच्छं ॥ १६ ॥

भविष्यति काल उत्तमैकवचने कृआदीनां स्थाने यथासंख्यं काहं
प्रभृतय आदेशा भवन्ति । काहं, करिष्यामि । दाहं, दास्यामि । सोच्छं,
श्रोष्यामि । वोच्छं, वक्ष्यामि । गच्छं, गमिष्यामि । रोच्छं, रुदिष्यामि ।
दच्छं, द्रक्ष्यामि । वेच्छं, वेत्स्यामि । इत्यादि^२ ॥ १६ ॥

कृदाश्रुवचिगमिरुदित्ति^३रूपाणां काहं दाहं सोच्छं वोच्छं गच्छं रोच्छं
दच्छं—उत्तमे इति अनुवर्तते । निपातसामर्थ्यात् एकवचन लभ्यते । अत्र कृप्रभृतयो
ये उक्तास्तत्सदृशानां भविष्यदुत्तमपुरुषे स्थितानां पदस्य यथासंख्येन काह इत्यादय
आदेशा निपात्यन्ते । डुकृञ् करणे । काह, करिष्यामि । दाह, दास्यामि । सोच्छ,
श्रोष्यामि । वोच्छ, वक्ष्यामि । गच्छ, गमिष्यामि । रोच्छ, रुदिष्यामि । दच्छ,
द्रक्ष्यामि । 'रूपशब्दस्य सादृश्यादन्येऽन्येषा निपातिता' । यथा—मोच्छ, मोक्ष्यामि ।
छेच्छ, छेत्स्यामि । भोच्छ, भोक्ष्ये, भोक्ष्यामि वा । बिच्छ, वेदिष्यामि । इत्यादि ॥ १६ ॥

कृदेति । भविष्यत्काल में उत्तमपुरुष के एकवचन में कृ इत्यादि धातुओं के
सिद्ध पद के स्थान में क्रम से काह, दाह इत्यादिक आदेश होते हैं, अर्थात् करिष्यामि
का काह । दास्यामि का दाह । श्रोष्यामि का सोच्छ । वक्ष्यामि का वोच्छ । गमिष्यामि
का गच्छ । रुदिष्यामि का रोच्छ । द्रक्ष्यामि का दच्छ आदेश होंगे । 'इक्षिरूपाणाञ्'
यहाँ रूपग्रहण से पूर्वोक्त धातुओं के सदृश अन्य धातु को भी तत्सदृश निपातस्वरूप
आदेश जानना । जैसे मोक्ष्यामि का मोच्छ । छेत्स्यामि का छेच्छ । भोक्ष्ये, भोक्ष्यामि

१ रूपग्रहणादन्यत्रापि । यथा—मोच्छ, पेच्छ । मोक्ष्यामि, प्रेक्ष्यामि । का० पा० ।

२ सजीवन्यादिमतः पाठः ।

का भोच्छ । वेदिष्यामि का विच्छ-इत्यादिक आदेश जानना । यद्यपि पूर्वोक्त क्रमानुसार वेदिष्यामि का वेच्छ होना चाहिये परन्तु कान्यानुसार पूर्वाचार्यो के आदेशानुसार विच्छ होगा ॥ १६ ॥

श्रवादीनां त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं हिलोपश्च वा ॥ १७ ॥

श्रु इत्येवमादीनां प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वपि पुरुषेषु परतो भविष्यति काले सोच्छ इत्याद्य आदेशा भवन्ति, अनुस्वारं विहाय हिलोपश्च वा । सोच्छिह, सोच्छिहिह । श्रोष्यति । सोच्छिति, सोच्छिहिति । श्रोष्यन्ति (सोच्छादेशे ७-३३ अ = इ, ७-१ ति, त = इ, पक्षे ७-१२ हि, ७-४ झि = न्ति, ४-७ बि०, शे० पू०) । सोच्छिसि, सोच्छिहिसि । श्रोष्यसि (७-२ सिप्, थास् = सि, शे० पू०) । सोच्छित्या, सोच्छिहित्या । श्रोष्यथ (७-४ थ = इत्था, पूर्ववत् हि) । सोच्छिमि, सोच्छिहिमि । श्रोष्यामि (७-३ मिप् = मि, शे० पू०) । सोच्छिमां, सोच्छिहिमां, सोच्छिमु, सोच्छिहिमु, सोच्छिम, सोच्छिहिम, सोच्छिसामां, सोच्छिस्सामु, सोच्छिस्साम् । श्रोष्यामः (७-४ मस = मा, मु, म, एवं ७-१२ हि प्रयोगः, ७-१३ स्साप्रयोगे, मोमुमानां प्रयोगश्चाऽन्ते कार्यः) । एवं वोच्छादिरपि ॥ १७ ॥

श्रवादीनां त्रिष्वनुस्वारवर्जं हिलोपश्च वा—अनुस्वारवर्जमिति क्रियाविशेषणम् । पूर्वोक्तेषु श्रवादिषु श्रु-वचि-गमि-रुदि-दृशीनां पञ्चानां त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमेषु यथाक्रम पूर्वसूत्रोक्ता एवादेशा अनुस्वारवर्जं भवन्ति, हिलोपश्च वा । धातोर्भविष्यति विकरणो यो हि विहित तस्य विकल्पेन लोपो भवति । श्रोष्यति, श्रु श्रवणे लृट्-प्रथमपुरुषैकवचने-निप् । वक्तृसूत्रेण अनुस्वाररहित मोच्छ आदेश । 'तति-पोरिदेता'वितीकार । 'ण च क्त्वा' ६।३३ इति प्रकृते धातो इकार । सोच्छिह, सोच्छिहिह । प्रथमपुरुषबहुवचने 'न्तिहित्ये'त्यादिना न्ति । सोच्छिन्ति, सोच्छिहिन्ति । मध्यमपुरुषैकवचने 'सिपथासो सि से' ६।३ । इति मि । 'अत ए से' इति नियमात् अत्र से इत्यादेशो न भवति । सोच्छिसि, सोच्छिहिसि । बहुवचने मस्य 'न्तिहेत्या०' ६।४ । इत्यादिना ह इत्या इत्यादेशौ । 'सन्धावज्जलोप०' इति इत्या इत्यस्य इकार-लोप । सोच्छिह, सोच्छिहिह । सोच्छित्या, सोच्छिहित्या । उत्तमपुरुषबहुवचने मस्, तस्य 'न्तिहेत्या०' इति मो-मु-मा इत्यादेशा । सोच्छिमो, सोच्छिहिमो । एष वचोर्वोच्छादेशो, गर्मेर्वोच्छादेशो, रुदे रोच्छादेशो, दृशेर्वोच्छादेशो, विदेर्वोच्छादेशोऽपि ऊह्यम् । लिङ्लोटोरप्येवमेव बोध्यम् ॥ १७ ॥

श्रवादीनामिति । 'अनुस्वारवर्जं' यह क्रियाविशेषण है । पूर्वोक्त श्रु इत्यादिक

१ मोच्छिहामो, मु, म, सोच्छिस्ता सोच्छिहित्या, बोच्छिहिस्सा । का० पा० ।

२ संजीवनीसुबोधिनीसमत पाठः ।

धातुओं में अर्थात् कृ, दा को छोड़ कर श्रु, वच्, गम्, रुद्, इष्-धातुओं को भविष्यत्-काल में प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष तीनों में अनुस्वार-रहित सोच्छ, वोच्छ, गोच्छ, रोच्छ, दृच्छ इत्यादिक आदेश होते हैं । और हि विकरण का विकल्प से लोप होता है । श्रु धातु सुनने के अर्थ में है । श्रु धातु से भविष्यत्काल में तिप्-प्रत्यय । पकार इत् । उक्त सूत्र से सोच्छ आदेश, विकल्प से हि विकरण का लोप, 'ततिपोरिदेतौ' से तिप् को इकार, 'ए च क्त्वा' इससे धातु के अकार को इकार आदेश । सोच्छिद् । पच् में-जहाँ हि-विकरण का लोप नहीं होगा, वहाँ सोच्छिहिद् । साधुत्व पूर्ववत् । प्रथमपुरुष बहुवचन में 'न्तिहेत्थ०' इससे न्ति आदेश । सोच्छिन्ति, सोच्छिहिन्ति । मध्यमपुरुष एकवचन में सिप्, 'सिप्थासोः सि से' इससे उभयत्र = आत्मनेपद—परस्मैपद में सि आदेश होगा । अकारान्त से ही सि आदेश होता है, अतः यहाँ 'से' आदेश नहीं होगा । सोच्छिसि, सोच्छिहिसि । मध्यम-पुरुष बहुवचन में 'थ' प्रत्यय होगा । उसको न्ति 'स्मृतो न्ति सिद्धयोः स्थाने, ह इत्था वेति यध्वमो' । 'न्तिहेत्था०' इससे ह और इत्था आदेश । 'सन्धौ अज्जलोपविशेषा बहुलम्' से इत्थाप्रत्यय के इकार का लोप । एव श्रोष्यथ का सोच्छिद्, सोच्छिहिद्, सोच्छित्था, सोच्छिहित्था ये रूप होंगे । उत्तमपुरुष के एकवचन में सोच्छ, वोच्छ इत्यादिक होते हैं यह प्रथम कह आये हैं । उत्तमपुरुष बहुवचन में मस् को 'न्तिहेत्था' से मो, सु, म आदेश होंगे । सोच्छिमो, सोच्छिहिमो । श्रोष्याम । एव जहाँ मु आदेश होगा, वहाँ सोच्छिमु, सोच्छिहिमु । जहाँ म आदेश होगा, वहाँ सोच्छिम, सोच्छिहिम रूप होंगे । ये छ रूप श्रोष्याम इस लट् लकार के कहे । इसी प्रकार विध्यादिक अर्थों में लिङ, लोट के भी तीनों वचनों में रूप जानना ॥ १७ ॥

उ सु मु विध्यादिष्वेकस्मिन् ॥ १८ ॥

विध्यादिष्वेकस्मिन्नुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यम् उ, सु, मु इत्येत आदेशा भवन्ति । हसउ । हससु । हसमु (स्पष्टं, ७-१ सूत्रस्य बाधः) । हसतु । हस । हसानि ॥ १८ ॥

उ सु मु विध्यादिष्वेकस्मिन्—विध्यादिष्वर्षेषु वर्तमानस्य लिङ् एकवचनस्य उ सु मु इति त्रय आदेशा भवन्ति । 'लोट् चे'ति निर्देशात् लिङ्-लोटोर्ग्रहणम्, विधिनि-मन्त्रणामन्त्रणामीष्टप्रश्नप्रार्थना-विध्यादयो ग्राह्या । लोटो लिङ् एकवचने ततिपोः उ, याससिपो सु, इङ्मिपो मु । 'ततिपोरिदेतौ' इत्यस्य, 'सिप्थासो सिसे' इत्यस्य, 'इङ्मिपोमि' इत्यस्य च बाधः । करोतु, कुरुताम् इत्यत्र, कुर्यात्, कुर्यात् इत्यत्र च कुण्ड इति । कृण्वन् करणे । 'कृण कृण च' ७।१० इति कुण आदेश, लिङ्-लोटोस्त-तिपोरन्यतरस्य उ इत्यादेश । सो कुणउ । मध्यमपुरुषस्य लिङ्-लोटोरुभयत्र एकवचने सिप्थासो अन्यतरस्य सु इत्यादेश, कुणादेश पूर्ववत् । तुमं कुणसु । त्वं कुर्या, कुरुषा । लोटि-कुरु, कुरुष वा । उत्तमपुरुषैकवचने इङ्मिपोरन्यतरस्य मु इत्यादेश । हं कुणमु । अहं करवाणि, करवै । कुर्याम्, कुर्याम वा । 'विध्याद्यर्षेषु सिप्थासोरन्धा-देशो विधीयते' । 'भिदिच्छिदीरन्यतरस्य न्दः' ७।४२ । इति भिदिच्छिदीरन्यतरस्य

दकारस्य न्दः । तुमं भिन्द । तुम छिन्द । त्व भिन्धि, भिन्धा वा । त्वं छिन्धि, छिन्धा वा । विध्याद्यर्थेषु विहितस्य अकारादेशस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे-भिन्दसु, छिन्दसु इत्यपि बोध्यम् । एव लभ्धातो 'खद्यधमा ह' इति भकारस्य ह । तुम लह, लहसु वा । लभस्व, लभेथा -इत्यर्थः । 'विध्यादौ प्रथमैकत्वे शौरसेन्या दुरिष्यते' । एदु एदु पिअसही । इण्धातो लोटि लिङि च ततिपो 'अडादेशा बहुलम्' ७।८० इति इकारस्य एकार । एतु, इयाद् वा प्रियसखी । एव पअष्टदु अजो । प्रवर्तताम्, प्रवर्तत वा आर्य । 'सर्वत्र लवराम्' इति प्रोपसर्गस्य रस्यलोप, 'तस्य ट' इति ट । 'शेषादेश-योद्वित्वमनादौ' इति टकारस्य द्वित्वम्, 'कगचजे०'त्यादिना वकारलोप । पअष्टदु इति ॥ १८ ॥

विध्यादिक के एकवचन में विशेष है, वह कहते हैं—

उ सु सु इति । विध्यादिक अर्थों में विद्यमान लिङ् लकार के एकवचन को उ, सु, मु ये तीन आदेश होते हैं । 'लोट् च' लोट् लकार भी विध्यादिक अर्थों में होता है । इस कथन से लिङ्-लोट् दोनों का ग्रहण होगा । विधि-प्रेरणा = आज्ञा देना, 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' प्रतिदिन सन्धयोपासन अथवा साध-प्रातः इष्टदेव की उपासना करे इस विधिवाक्य में क्यों का प्रश्न नहीं होता । निमन्त्रण-भोजन के लिये बुलाना, आमन्त्रण-साधारण बुलाना, यदि अत्यावश्यक प्रतिबन्धक कार्य न हो तो अवश्य आना, अभीष्ट-सत्कारपूर्वक कहना, सप्रश्न-पूछना, प्रार्थना-सत्कारपूर्वक किसी कार्य के लिये कहना । ये विध्यादिक जानना । कृधातु से लोट् अथवा लिङ् लकार के आत्मनेपद त-प्रत्यय अथवा परस्मैपद में ति-प्रत्यय । उक्त 'उसुसु' इससे उभयत्र लोट्-लिङ् में और आत्मनेपद-परस्मैपद में उ आदेश होगा । 'ततिपो ०' इत्यादिको का बाधक है । 'कुज कुण च' इससे कुण आदेश । कुणउ । करोतु, कुरुताम्, कुर्यात्, कुर्वीत में कुणउ होगा । मध्यमपुरुष में सु आदेश, साधुरव पूर्ववत् । तुम कुणसु । कुर्या, कुरुथा, कुरु, कुरुष्व के स्थान पर कुणसु होगा । उत्तमपुरुष के एकवचन में सु आदेश होगा । ह कुणमु । करवाणि, करवै, कुर्याम्, कुर्वीय के स्थान पर कुणमु । विध्यादिक अर्थों में मध्यमपुरुष के एकवचन में अकारादेश भी विकल्प से होगा । छिद् अथवा भिद् धातु से सिप् या थास् करने पर 'भिदिच्छिदो' से द को 'न्द' आदेश । सिप्, थास् को अकारादेश । तुम भिन्द, छिन्द । भिन्धि, भिन्धा । छिन्धि, छिन्धा । पञ्च में-भिन्दसु, छिन्दसु इत्यादि । लभ् धातु के 'खद्यधमा' इससे भकार को हकारादेश । तुम लह, लहसु । त्व लभस्व अथवा लभेथा इति । विध्यादिक अर्थों में शौरसेनी भाषा के प्रयोग में प्रथमा के एकवचन में दु आदेश । एदु पियसही । इण् धातु । णकार इत् । लोट्-लिङ् में त अथवा तिप् के स्थान में हु आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से अट् । ट् इत् । 'सन्धौ०' इससे अकार इकार मिलकर एकार । एदु । एतु, इयात् प्रियसखी । एवम्-पअष्टदु अजो । पअष्टदु का साधुत्व मूल में स्पष्ट है । अजो इति । आर्य । 'यशस्याभिमन्युषु जः' इससे 'यं' को जकार । 'शेषादेशयोद्वित्वमनादौ' इससे आदेशज-जकार को द्वित्व, 'अदातो यथादिबु वा' इससे अथवा पाली-प्राकृत-व्याकरणस्य 'युक्ते ओत उत् आदीदृतां ह्रस्वश्चेति' से ह्रस्व । 'अत ओत् सोः' से ओकार । अजो ॥ १८ ॥

न्तु ह मो बहुषु ॥ १६ ॥

विध्यादिषु बहुवृत्तपक्षस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं न्तु ह मो इत्येत
आदेशा भवन्ति । हसन्तु, हसह, हसमो (७-४ सूत्रस्य बाधः, शो०
स्प०) ॥ १९ ॥

न्तु ह मो बहुषु—विध्यादिष्वर्थेषु त्रयाणां प्रथममध्यमोत्तमानां बहुवच्येषु लिङ्-
लोटो सम्बन्धिना क्रियमसां ऋध्वमहिष् च यथासंख्यं न्तु-ह म इत्यादेशा भवन्ति ।
तून्तु । तुष तुष्टौ । ‘शवो स’ इति स । ‘शेषाणामदन्तता’ इत्यदन्तता । ‘रुषादीना
दीर्घ’ इति दीर्घ । लिङ्गे लोटो वा परस्मैपदे क्रि इत्यस्य उक्तसूत्रेण न्तु इत्यादेशो
तून्तु । तुष्येयु, तुष्यन्तु वा । मध्यमपुरुषे बहुवचने ह-इत्यादेशो-तुम्हे तूसाह । यूय
तुष्येत, तुष्यत वा । उत्तमपुरुषे म-आदेशो अम्हे तूसामो । वय तुष्येम, तुष्याम वा ।
आत्मनेपदे-प्रसु अदने, उकार इत्, ‘प्रसेर्विस’ । ७।२० इति विस् । विसन्तु । प्रसेरन्,
प्रसन्तां वा । तुम्हे विसह । यूय प्रसेष्वम्, प्रसष्व वा । अम्हे विसिमो । ‘इच्च बहुषु’
७।३१ इतीकार, पक्षे-आकार, विसामो । वय प्रसेमहि, प्रसामहे लोटि ॥ १९ ॥

न्तु ह मो० इति । विध्यादिक अर्थो में विद्यमान तीनों पुरुषों के अर्थात् प्रथमपुरुष
के बहुवचन को एव मध्यमपुरुष के और उत्तमपुरुष के बहुवचन को लोट्-लिङ् लकार
के परस्मैपदसम्बन्धी स्ति थ-मस् को एवम् आत्मनेपदसम्बन्धी झ-ध्व महिष् को क्रम
से न्तु ह म ये आदेश होते हैं । अर्थात् स्ति झ को न्तु । थ-ध्व को ह । मस् महिष् को म
आदेश । तून्तु, तूसाह, तूसाम । मूल में साधुत्व स्पष्ट है । प्रसु धातु, उकार इत् है ।
‘प्रसेर्विस’ से विस् आदेश । विसन्तु । यूय प्रसेष्वम् लिङ्-प्रसष्वम् लोट् । विसिमो
विसाम । लिङ् में प्रसेमहि के स्थान में, ‘इच्च बहुषु’ से इकार । अम्हे विसिमो
इकारादेश में । पक्ष में-विसामो । एवम्-लोट् लकार के बहुवचन में विसिमो,
विसामो । उक्त साधुत्व से दोनों रूप होंगे ॥ १९ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोज्जं ज्जा वा ॥ २० ॥

वर्तमाने भविष्यदनद्यतने विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ज्ज, ज्जा
इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे-यथाप्राप्तम् । वर्तमाने तावत्, होज्ज,
होज्जा । हसेज्ज, हसेज्जा । पक्षे-होइ, हसइ-इत्यादि (८-१ भू=हो,
पक्षे ७-१ ति=इ, एवं हस्धातोरपि ज्ञेयम्) । भविष्यदनद्यतने, होज्ज,
होज्जा । पक्षे-होइइ इत्यादि । विध्यादिष्वेवम् । (भविष्यत्यपि होज्जे-
त्यादि पूर्व०, पक्षे ७-१२ सू० स्प०, विध्यादिष्वपि होज्ज, होज्जा । पक्षे-हो
उ, सु, सु इत्या०) ॥ २० ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोश्च^१ ज्ज ज्जा वा—वर्तमानं च भविष्यदनद्यतनं
चेति द्वन्द्वः, वर्तमाने उत्पन्नस्य लट्, भविष्यदनद्यतने चोत्पन्नस्य लुट्, विध्यादिषु

१. पुरुषत्रयेऽपि एकवचनबहुवचनरूपाणि बोध्यानि । का० पा० ।

२. सञ्जीवन्त्यादिसंमत. पाठः ।

लोडलिङ्गोश्च सर्वत्र तिबादीनां ज्ञ, ज्ञा वा । पक्षे-एसो मुणइ । ज्ञा अवबोधने, ज्ञा-धातोर्लोडि, तिपि 'ज्ञो जाणमुणो' इति मुणादेश, 'लादेशो वा' इति अकारस्य एकार । मुणोज्ञ एव मुणोज्ञा । पक्षे-'ततिपोरिदेतौ' इति इकार, मुणादेश । एसो मुणइ । एष जानाति । ए० मुणोज्ञ, मुणोज्ञा मुणन्ति । एते जानन्ति । तुम मुणोज्ञ, मुणोज्ञा, मुणसि । त्वं जानामि । तुहं मुणोज्ञ, मुणोज्ञा, मुणह । यूय जानीथ । आत्मनेपदेऽपि एवमेव बोध्यम् । एसो णच्चावेज्ज, णच्चावेज्जा । पक्षे णच्चावेहिइ, एष नर्तयिता । नृती गात्रविक्षेपे, 'ऋतोऽत्' इत्यकार । 'नो ण' इति ण । 'ओ वृजिनृत्यो' इति तकारस्य च इत्यादेश । 'णिव आवे च' इति आवे इत्यादेश, उक्तसूत्रेण ज्ञ अथवा ज्ञा इत्यादेश । पक्षे-'धातोर्भविष्यति हि' इति हि विकरणम् । णच्चावेहिइ । बहुवचने, एह णच्चावेज्ज, णच्चावेज्जा, पक्षे णच्चावेहिन्ति । 'न्तिहेत्थ०' इति भिन्नयोरन्यतरस्य न्ति इत्यादेश । एते नर्तयितार । तुम णच्चावेज्ज, णच्चावेज्जा, णच्चावेहिसि । त्वं नर्तयितासि । यूय नर्तयिथितास्य, नर्तयिताध्व । ज्ञ ज्ञा-आदेशो सर्वत्र पूर्ववत्, पक्षे-'न्तिहेत्थे'ति इत्यादेश । 'मन्वावज्जोप०' इतीकारलोप-णच्चावेहित्था । प्राकृते आत्मनेपदे परमपदे च समानम् । पक्षे-'इण्मिपोमि' इति मि । 'मिना स्स वे'ति स्स-णच्चावेस्स । 'स्स'-इत्यादेशपक्षे 'धातोर्भविष्यति हि' इति हि । 'उत्तमे स्सा हा' इति स्सा हा इत्यादेशौ । एव त्रयोऽप्येत आदेशा भवन्ति । कृञ् धातो-कुरोज्ञ, कुरोज्ञा, कुणउ । करोतु, कुरुताम् । कुर्यात्, कुर्वीत । एव सर्वत्र बोध्यम् । 'क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज्ञावेति न्तमाणावत् ।' जइ भुज्ज, भुज्जेज्जा वा । न्त थिपेज्ज, थिपेज्जा वा । यदाऽभो-क्ष्यन् तदाऽतृप्यत् । भुज् धातो भुज्ज आदेश । तस्य 'लादेशो वे'ति एत्वम्-भुज्जेज्ज ज्ञा वा एव तृप् धातोरपि थिप्प आदेश । एवम् । थिपेज्जा । पक्षे जइ भुज्जन्तो ता थिप्पन्तो । 'लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि वा कचित् ।' इति भुज्जतो भुज्जमाणो वेत्यपि । 'जहि ज्जो चैव दृश्येते विध्यादिष्वपि वा कचित्' । कुरोज्ञहि, कुरोज्ञा । करोतु, कुरुता वा । कुर्यात्, कुर्वीत वा । कृञ् कुण चे'ति कुणादेश, 'ततिपोरिदेतौ' इति एत्वम् । सर्वत्र पूर्वलकारेषु सर्ववचनेषु सर्वपुरुषेषु एतौ एव । पक्षे-कुणउ, कुणन्तु एवमादय । 'पक्षे हिश्च सह स्याता धातूना लुटि कर्मणि' । मए सो सुमरिज्जिहिइ । 'स्मरतेभरसुमरौ' इति सुमर । एव तुम सुमरिज्जिहिसि । 'सिपथासो सिसे' इति सिप सिरेव । एवम्-तुए ह सुमरिज्जिहिमि । त्वया अह स्मरिष्ये । एव बहुवचनेषु । सुमरिज्जिहिन्ति । सुमरिज्जिहिह । सुमरिज्जिहिमो-इत्यादयो बोध्या ॥ २० ॥

वर्तमानेति । प्रथम भविष्यत्-शब्द का और अनद्यतन-शब्द का कर्मधारय समास, तदनन्तर वर्तमान और भविष्यदनद्यतन शब्द का द्वन्द्व करना । इस प्रकार 'अनद्यतनयो.' का द्विवचन उपपन्न होता है । तो यह अर्थ होता है—वर्तमान अर्थ में उपपन्न लट् के स्थान में और भविष्यदनद्यतन अर्थ में उपपन्न लुट् के स्थान में एव लोट्-लिङ् में सर्वत्र तिबादिकों को विकल्प से अ और जा आदेश होते हैं । पक्ष में बयाप्राप्त जो जहाँ प्राप्त होगा वह होगा । एसो मुणोज्ञ, मुणोज्ञा, मुणइ । एष जानाति । एवं

बहुवचन में एते जानन्ति । त्वं जानासि, यूयं जानीथ के स्थान में भी जानना । साधुत्व मूल में सबका प्रदर्शित है । आत्मनेपद में भी इसी प्रकार आदेश और साधुत्व जानना । एते गन्धावेज, गन्धावेजा । पक्ष में—गन्धावेदिह होगा । अनद्यतन-अविष्यत् काल में उक्त ज, जा आदेश पक्ष में हि-विकरण है । एष नर्तयिता । वह कल नचावेगा । साधुत्व प्रयोगों का मूल में स्फुट है । क्रियातिपत्तीति । क्रिया के अतिपत्तिकाल में अर्थात् यदि यह कार्य हो तो यह भी कार्य (क्रिया) हो जायगा । जैसे यदि भोजन करेगा तो तृप्त हो जायगा । यहाँ भोजन के साथ तृप्ति का हेतुहेतुमद्भाव है । मुञ्ज पालनाभ्यवहारयोः । भुज्धातु को भुज्ज आदेश । 'लादेशे वा' ६।३४ इससे एकार । भुज्जेज । इस प्रकार से जहाँ जा आदेश, वहाँ भुज्जेजा होगा । तृप् प्रीणने । प्रीणन का अर्थ तृप्त होना । 'तृप् धिप्प' ७।१८ इससे धिप्प आदेश । अन्य कार्य पूर्ववत् जानना । लस्य क्रियेति । लकार की क्रियातिपत्ति में अर्थात् पूर्वोक्त लृङादिक क विषय में ल के स्थान पर न्त माण ये भी आदेश होते हैं । जैसे—जइ भुजन्तो भुजमानो वा, ता तिप्पन्तो तिप्पमानो वा । साधुत्व पूर्ववत् जानना । 'अत ओत् सो' ५।१ से ओकार । जहि जो इति । विध्यादिक अर्थों में अर्थात् लोटलृङादिक के विषय में लकार के स्थान में कहीं कहीं जहि, ज आदेश विकल्प से होते हैं । जेमे कृधातु । 'कृज कुण च' ७।१० इससे कुण आदेश । अकार को एकार । कुणेजहि । कुणेज । पक्ष में—कुणउ=करोतु । सभी लोट लृङ इत्यादिक लकारों में सभा वचनों में अर्थात् एकवचन, बहुवचन में और सभी पुरुषों में प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष में समानरूप होंगे, क्योंकि लकार को ही जहि ज आदेश हो जाते हैं । पक्षे-दिशेति । धातुओं को लृटलृकार में कर्म में प्रत्यय करने पर जहि ज के साथ अर्थात् पक्ष में 'हि' भी होता है । मए सो सुमरिजिहिइ । स्मृधातु 'स्मरतेर्भरसुमरौ' ७।१५ इससे सुमर आदेश । 'ततिपोरिदेतौ' से इकारादेश । 'यक इअइजौ' ६।८ से यक्विकरण को इज्ज आदेश । 'सन्धौ अज्जलोप०' ४।१ से धात्वादेश के अकार का लोप । इज्ज के अकार को 'ए च वस्वा०' ६।३३ से इकारादेश । सुमरिजिहिइ । मया स स्मरिष्यते । एवम्—मए तुम सुमरि जिहिमि । 'सिप्थासो' सिते' ६।२ से सि आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । मया त्व स्मरिष्यसे । तुए ह सुमरिजिहिमि । 'इष्मिपोमि' ६।३ से मि आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । त्वया अह स्मरिष्ये । बहुवचन में भी साधुत्व पूर्ववत् जानना ॥ २० ॥

मध्ये च ॥ २१ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु च धातुप्रत्यययोर्मध्ये ज्ज जा इत्येतावादेशौ वा भवतः । वर्तमाने—होज्जइ, होज्जाइ । पक्षे-यथाप्राप्तम् । विध्यादिषु—होज्जउ, होज्जाउ (विकरणस्थाने अत्रादेशौ बोध्यौ, शो० स्पष्टम्) । भवेदित्यादि ॥ २१ ॥

मध्ये च—तिबादीनां धातूनां च मध्ये ज्ज जा इति विकरणौ वा स्तः । पूर्व-सूत्रेण तिबादीनां ज्ज जा इति विधीयेते । इह तु विकरणौ इति भेदः । पक्षे यथा-प्राप्तम् । देज्जइ, देज्जाइ, देज्ज, देज्जा, देइ । ददाति, दत्ते इति । 'एकावां क्रिययोर्मध्ये ज्ज लक्ष्यवशाद् भवेत् ।' तत्र प्रत्यय एव । ते देज्जन्ति । ददति, ददते वा । भूषातोः

लुटि-होआइ, होआइ, होअ, होआ, होहिइ । भविता इति । लाधातोर्लोडिभिकि । लेज्ज
लेआइ, लेज्ज, लेआ, लेउ । लातु लायाइ वा । एवमन्यत्राप्युच्यम् ॥ २२ ॥

मध्ये इति । तिबादिक प्रत्ययों के और धातु के मध्य में ज जा ये विकरण होते हैं । पूर्व सूत्र से तिबादिक प्रत्ययों को ज जा होते हैं, इससे प्रकृति = धातु के और प्रत्यय के मध्य में होते हैं । पञ्च में-तिबादिक के स्थान में होंगे । दोनों के पञ्च में-देइ । एकाचामिति । बहुवचन में लघवानुरोध से ज यह ह्रस्व ही विकरणागम होता है । जैसे ददति, ददते के स्थान में देज्जन्ति । भूधातु, लुट् लकार । 'भुवो होहुवौ' इससे भूधातु को हो आदेश । 'मध्ये च' इससे ज, जा विकरण । पञ्च में 'वर्तमान०' ६१२० से तिबादिकों को ज जा आदेश । दोनों के पञ्च में हि-विकरणागम । इस प्रकार पूर्वोक्त पाँच रूप होंगे । ला आदाने, दाने च । 'ए च क्त्वा०' ६१४३ से एकार । पूर्वोक्त प्रक्रिया से ज जा विकरण आदेश । 'उ सु मु' ६१२६ से उकारादेश ॥ २१ ॥

नानेकाचः ॥ २२ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु चानेकाचो धातोः प्रत्यये परे मध्ये ज्ज जा इत्येतावादेशौ न भवतः, किन्त्वन्त एव भवतः । ह्रस्व (७-१ सूत्रे स्प०) । तुवरइ (८-४ अित्वरा = तुवर, ७-१ त = इ) । अन्ते यथा-हसेज्ज । हसेज्जा । तुवरेज्ज । तुवरेज्जा (७-३४ अ, ए, इ, से, एवमेव भविष्यद्विध्यादिषु ज्ञेयम्) । एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः ॥ २२ ॥

नानेकाच—लोटो लुटो लोटो लिंगे वा प्रत्ययस्य अनेकस्वरस्य धातोर्मध्ये ज्ज जा इति विकरणौ न स्त । पूर्वसूत्रेण अवशिष्टात् प्राप्तौ निषेध । घोलेज्ज, घोलेज्जा । पञ्जे—घोलइ, घोलए । घूर्णते इति । 'अनेकाचोऽपि विध्यादौ ज्ज जा मध्ये तिङा क्वचित्' । कुणेज्जसु, कुणेज्जासु । कुइ, कुरुच्च, कुर्या कुर्वीया इति ॥ २२ ॥

नाने० इति । अनेकाच् धातु से मध्य में ज्ज जा विकरण नहीं होते । घूर्ण धातु को 'घूर्णा घोळघुम्मौ' ६१५ से घोळ आदेश । 'ए च क्त्वा०' से एकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । विध्यादिक अर्थों में अनेकाच् धातु से भी तिङादिकों के मध्य में कहीं-कहीं ज्ज जा होते हैं । 'कृञ कुण च' इससे कुण आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । कुणेज्जसु, कुणेज्जासु ॥ २२ ॥

ईअ भूते ॥ २३ ॥

भूते काले धातोः प्रत्यस्य ईअ इत्ययमादेशो भवति । हुवीअ । असीअ (८-१ भू = हुच, ति = ईअ, एवमग्रे) । अभवत् । अहसत् ॥ २३ ॥

ईअ भूते—भूते इति सामान्यभूतग्रहणम्, तेन-अद्यतनानद्यतनपरोक्षकालस्य ग्रहणम् । भूते = अतीते काले उत्पन्नानाम् अनेकाचो धातो परेषा तिबादीनाम् 'ईअ' इत्यादेशो भवति । हुवीअ । भूधातो लङि, लुङि, लिटि, तिबायादेशो 'भुवो होहुवौ' इति हुवादेशो, उत्सूत्रेण तिप् ईअ आदेश । 'क्वचिदपि लोप' ५१९३ इत्युक्तोप ।

१. हअ, ईअ । हअभूते भूते वर्तमानाद्धातोः प्रत्ययस्य ईअ आदेशः स्यात् । असीअ, गहीअ, हसीअ, पडीअ । आसीत्, अग्रहीत्, अहसत्, अपठत्-इत्यादयः । का० पा० ।

अभूत्, अभवत्, बभूव इत्यर्थः । लहीअ । अलब्ध, अलभत्, लेभे इति । कम् चातोः 'शेषाणामदन्तता' ७।७८ इति अदन्तत्वम् । ईअ आदेशो, 'कचिदपि लोपः' इत्यल्लोपे, 'खयययफमां हः' २।२४ इति हः ॥ २३ ॥

ईअ इति । भूत-वद् से सामान्य भूतकाल का ग्रहण होगा । अतः अद्यतन, अनद्यतन, परोक्ष इव तीनों का ग्रहण होगा । तो यह अर्थ होगा—अतीत काल में उत्पन्न, अनेकाच् धातु से पर तिबादिक प्रत्ययों को 'ईअ' यह आदेश होता है । भू धातु से लङ्-लुङ्-लिट् लकार में तिबादिक आदेश । 'भुवो हो हुवी' इससे भूधातु को हुव आदेश । 'हुव' यह अनेकाच् है, अतः तिबादिकों को ईअ आदेश होगा । 'कचिदपि लोपः' इससे हुव के अकार का लोप । हुवीअ । अभवत्, अभूत्, बभूव इन तीनों में हुवीअ यही होगा । एवम्—लहीअ । लम्-धातु से अतीत काल में तिबादिक होने पर 'शेषाणामदन्तता' इससे अदन्त होने पर भकार सस्वर हो जायगा । तब अनेकाच् होने से ई आदेश । 'कचिदपि लोपः' इससे अकार का लोप । 'खयययफमां हः' इससे भकार को हकार, लहीअ । अलब्ध, अलभत्, लेभे—इन तीनों में लहीअ यही होगा ॥ २३ ॥

एकाचो हीअ ॥ २४ ॥

भूते काले एकाचो धातोः प्रत्ययस्य हीअ इत्ययमादेशो भवति । होहीअ । (स्पष्टम्) अभूत् ॥ २४ ॥

एकाचो हीअ—एकाचो धातो परेषा भूतकालप्रत्ययानां हीअ इत्यादेशः स्यात् । होहीअ । अभूत्, अभवत्, बभूव । काहीअ । अकार्षीत्, अकृत । अकरोत्, अकुरुत् । चकार, चक्रे । 'स्यात्तिबा हीअ एकाचो वर्तमानेऽपि भूतवत्' । वर्तमाने—सोहीअ । शृणोति ॥ २४ ॥

एकाचो—इति । एकाच् धातु से पर भूतकालसम्बन्धी प्रत्ययों को 'हीअ' आदेश हो । भूधातु से लङ् लुङ् लिट् इन तीनों लकारों में 'भुवो होहुवौ' इससे हो आदेश । उक्त सूत्र से हीअ आदेश । होहीअ । तीनों लकारों में सर्वत्र प्रथमपुरुष, मध्यम-पुरुष, उत्तमपुरुष एवं तीनों वचनों में यही होगा । कृधातु, 'कृजः का भूतभविष्यतोश्च' इससे कृधातु को 'का' आदेश, उक्त सूत्र से तिबादिक को हीअ आदेश होगा । काहीअ । तीनों लङ्-लुङ् लिट् में समान रूप होगा । एकाच् धातु से पर तिबादिकों को भूतकाल के सदृश वर्तमान काल में भी 'हीअ' आदेश होगा । सोहीअ । भूधातु से वर्तमानकाल में तिबादिकों को हीअ आदेश, रेफलोप, उकार को ओकार । शृणोति, शृण्वन्ति, शृणोषि, शृणुथ—इत्यादिकों में सर्वत्र सोहीअ यही होगा । वर्तमान में 'हीअ' आदेश कान्वितक है ॥ २४ ॥

अस्तेरासिः ॥ २५ ॥

अस्तेर्भूते काले एकस्मिन्नर्थे आसि इति निपात्यते^१ । आसि राआ ।

१. तेनास्तेरास्वहेसी ८।३।१६४ अस्तेर्भातोस्तेन भूतार्थेन प्रत्ययेन सह आसि, अहेसि इत्यादेशौ भवतः । आसि सो, तुमे, अहं वा । जे आसि, ये आसन्तित्यर्थः । अहं अहसि । हे० ।

आसि बह । (राज्य ५-३७ सू० स्प०, बह ४-१९ सू० स्प०, शो० सुगमम्) ।

आसीद्वाजा । आसीद्बधूः ॥ २५ ॥

आसिरस्तेः^१—अस्धातोर्भूतेऽर्थे तिङ् सह, सिद्धस्य रूपत्वेत्यर्थः, आसि इत्यादेशो निपात्यते । आसि रामो । एष द्विवचनबहुवचनेऽपि बोध्यम् ॥ २५ ॥

आसिरिति । अस्-धातु को भूतकाल में तिकादिक प्रत्ययों के साथ अर्थात् आसीत् इत्यादि सिद्ध रूप को 'आसि' यह आदेश निपात होता है । आसि रामो । आसीत् रामः । सभी वचनों, सभी पुरुषों में 'आसि' यही होगा । वचम् आस्म । आसि अम्हाणो ॥ २५ ॥

णिच् एदादेरत् आत् ॥ २६ ॥

णिच्प्रत्ययस्य एकारादेशो भवति धातोरादेरकारस्य च आत्वं भवति । कारेइ, हासेइ, पाठेइ (८-१२ कृञ् = कर, णिच् = ए, ७-१ ति = इ, शो० स्प०, एवं हासेइ-प्रभृतयः) । कारयति । हासयति । पाठयति ॥ २६ ॥

णिच् एदादेरात्^२—धातो परस्य णिच्प्रत्ययस्य एकार स्यात्, धातो सम्बन्धी य आदिस्तस्य आकार । कारेइ । कुर्वन्त प्रयुङ्क्ते । णिचि णिच उक्तमृत्रेण एकार । 'ततिपोरिदेतौ' इति तिप् तप्रत्ययस्य वा इकार । 'कृञ् कुण च' इति कृधातो ऋकारस्य अर । करेइ इति जाते-आदिभूतस्य अकारस्य उक्तसूत्रेण आकार । कारेइ । कारयति, कारयते वेत्यर्थः । एवम्-पठ्धातोर्णिच् एकार, आदिभूतस्य अकारस्य आकार 'ठो ढ' इति ठस्य ढ । पाठेइ । पाठयति, पाठयते वा ॥ २६ ॥

णिच् इति । धातु से पर णिच्प्रत्यय को एकार हो और धातु के आदि में विद्यमान स्वर को आकार हो । कृधातु से प्रेरणा अथ से णिच् । उक्त सूत्र से णिच् को एकार, 'ततिपो' इससे तिप् को इकार । 'कृञ् कुण च' इससे ऋकार को अर, उक्त सूत्र से आदिस्थ अकार को आकार । कारेइ । कारयति, कारयते । इसी प्रकार पाठेइ, पठ्धातु, 'ठो ढ' इससे ठ को ढ आदेश । अन्य सब कार्य पूर्ववत् होंगे ॥ २६ ॥

आवे च ॥ २७ ॥

णिच् आवे इत्ययमादेशो भवति चकारात् पूर्वोक्तं च । करावेइ । हसावेइ । पढावेइ । कारावेइ इत्यादि (णिच् आवे कृते, धातोरादेरकार-स्यात्वं वा भवति, उदाहृतपदेषु तादृशकार्यदर्शनात् । शो० स्प०) ॥ २७ ॥

आवे वा^३—धातो परस्य णिच्प्रत्ययस्य आवे इत्यादेशो वा स्यात् । करावेइ । योगविभाग आद्यादेशनिवृत्त्यर्थम् । एवम्-पढावेइ । पठ्ते-कारेइ, पाठेइ ॥ २७ ॥

आवे इति । धातु से पर णिच्प्रत्यय को 'आवे' यह आदेश विकल्प से हो । योगविभाग=पृथक् सूत्र करना आद्यादेश की निवृत्ति के लिये है । करावेइ, पढावेइ । साधुत्व पूर्वोक्ताजुसार जानना । पठ् में-कारेइ, पाठेइ । कास्यति, पाठयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

आविः कर्मभावेषु वा ॥ २८ ॥

णिच् आविरादेशो भवति वा कप्रत्यये परतो भावकर्मणोश्च ।
कराविभं । हसाविभं । पढाविभं (८-१२ कम् = कर, णिच् आवि,
२-२ तलोपः, ५-३० सोर्बिन्दुः, कारितम्, -एवमग्रेऽपि) । कारिभं । हासिभं ।
पाढिभं । पक्षे-संस्कृतानुसारं कारितमिति सिद्धे, २-२ तलोपः, ५-३०
बि०, पठितमत्र २-२४ ठ = ढ, हो० पू०) । भावकर्मणोश्च-कराविज्जह ।
हसाविज्जह । पढाविज्जह (णिच् आवि, ७-१ त = इ कृते, ७-२१ यकः
स्थाने ज् एवमग्रे) । कारिज्जह । हासिज्जह । पाढिज्जह (णिच् = कारि-
तिजाते, ७-२१ यकः-ज्, एवमग्रे) । कारितम् । हासितम् । पाठितम् ।
कार्यते । हास्यते । पाठ्यते ॥ २८ ॥

आविः कर्मावकर्मसु वा—कप्रत्यये भावे कर्मणि चार्थे णिच्. आविरित्यादेशो
वा स्यात् । पक्षे-‘नैदावे’ इति वक्ष्यमाणेन निषेधात् तौ न स्त । हस्-धातोर्णिच्,
तस्य आविरित्यादेश । हसाविभो, हासिभो । हासित । कराविभो, कारिभो ।
कारित । एवम्-पढाविभो, पाढिभो । पाठित । केचित्तु लक्ष्यवशाद् यत्र आविरादेश-
स्तत्र धातोरादे आत्वमपीच्छन्ति । तेन हासाविभो, काराविभो, पाढाविभो-इत्यपि
भवन्ति । भावे कर्मणि वा चोराविभश्च । अनेनैव सूत्रेण आविरादेशः । ‘अडादेशा
बहुलम्’ ७।८० इति मध्ये अङ् । ट् इत् । चोराविभश्च । यत्र ‘मध्ये चे’ति ज्, तत्र
चोराविज्जह । एवम्-चिन्ताविभश्च, चिन्ताविज्जह । धृधातो कर्मणि लकारे ‘ततिपोरि-
देता’वित्तीकार । णिच्, तस्य आवि । तत ‘अन्ते अर’ इति ऋकारस्य अर् ।
‘णिच् एदादेरात्’ इति आदिस्थस्याकारस्य आकार । ‘अडादेशा बहुल’मिति अडागम ।
‘यक् इअ-इज्जौ’ इति यक्प्रत्ययस्य इअ । ‘सन्धौ अज्जलोपविरोधा०’ उतीकारलोप ।
धाराविभश्च, धाराविज्जह । पक्षे-चोरिभश्च, चोरिज्जह । चिन्तिभश्च, चिन्तिज्जह ।
धारिभश्च, धारिज्जह । स्वधातोः भावे-सुप्पाविभश्च, सुप्पाविज्जह । पक्षे-सुप्पिभश्च,
सुप्पिज्जह । त्वर त्वरणे । ‘आहुरोत्व णिच् स्थाने स्यादाविर्बुगपत् कचित्’ । इति
ओत्वम्, ‘सन्धौ अज्जलोप०’ इत्याकारलोपः । तुरोविभश्च । पक्षे-तुरिभश्च । लक्ष्यानुसारेण
ओत्वमवगन्तव्यम् ॥ २८ ॥

आवि. क०-इति । कप्रत्यय के परे और भाव अथवा कर्म में णिच्प्रत्यय को
आवि आदेश हो । हसाविभो । हस्धातु से णिच्, क-प्रत्यय । उक्त सूत्र
से आवि आदेश । ककार इत् । ‘कगच्छ०’ से लकारलोप । ‘अत ओक् सोः’ इससे
ओकार । पक्ष में-हासिभो । वक्ष्यमाण ‘नैदावे’ इससे एकार । आडादेश का निषेध हो
जायगा । हासितः, पाठितः । वहाँ ‘णिच् एदादेरात्’ इससे आकार । केचित्-इति ।
कोई-कोई आचार्य लक्ष्यानुसारे से जहाँ आवि आदेश होता है वहाँ भी धातु के आदि

को आकार मानते हैं। अतः हस्धातु के आदिस्थ अकार की आकार हो जायगा। हासाविभो। अन्य कार्य पूर्ववत्। एव-काराविभो, पाठाविभो इत्यादिकों में भी जानना। आवे-इति। अकर्मक धातु से भाव में और सकर्मक से कर्म में उक्त सूत्र से णिच्प्रत्यय को विकल्प से आवि आदेश। 'अडादेशा बहुलम्' इससे मध्य में अट् का आगम, टकार इत्। 'ततिपोरिदेत्तौ' इससे तिप् को अथवा त-प्रत्यय को इकार, चोराविभइ। और जहाँ पर 'मध्ये च' इससे ज-विकरण होगा वहाँ अट् नहीं, किन्तु ज-विकरण विकल्प से होगा। अन्य कार्य पूर्ववत्। चोराविजइ। एवम्-चिन्ताविभइ, चिन्ताविजइ में भी जानना। धधातु मे कर्म में तिप्। णिच्, उसको आवि आदेश। अर, आदिस्थ अकार को आकार। अडागम। यक्प्रत्यय को इप्, सधिकार्य, धारा विजइ। पञ्च में-जहाँ आवि नहीं होगा, वहाँ चोरिअइ 'यक् इयइजौ' ६।८ से इय इज आदेश होंगे। चोरिअइ, चोरिजइ। एव चिन्तिअइ, चिन्तिजइ। धारिअइ, धारिजइ। साधुत्व सर्वत्र पूर्ववत् होगा। स्वपधातु से भाव में तिबादिक, 'आविः कभावकर्म०' इससे णिच् के स्थान में आवि आदेश। 'शकादीनां द्वित्वम्' ७।१६ से तकार को द्वित्व। 'यक् इअइजौ' इससे यक् को इअ आदेश। 'सन्धौ अज्जलोप०' इससे इकारलोप। अन्य कार्य पूर्ववत्। सुप्पाविअइ, एव सुप्पाविजइ। पञ्च में जहाँ आवि आदेश नहीं होगा, वहाँ सुप्पिअइ, सुप्पिजइ। साधुत्व पूर्ववत्। आहुरिति। तुर धातु से णिच्। कोई आचार्य णिच् के स्थान में ओकार और आवि दोनों कार्य मानते हैं। 'सन्धौ अज्जलोप०' से आवि के आकार का लोप। तुरोविअ। पञ्च में-तुरिअ। रुपाद्वित्व से दीर्घ-तुरिअ। जो वसन्तराजकृत सजीविनीटीका में त्वरधातु का 'तुरिअ' माना है, वह भ्रममूलक है। क्योंकि 'त्वरस्तुवर' ७।४ सूत्र में स्पष्ट ही सन्देह किया है, 'कथं तर्हि तुरिअ? तुर त्वरणे इत्यस्य ज्ञेयम्।' इससे स्पष्ट है-यहाँ तुर धातु है। ओत्व आदेश लघ्वानुरोध से जानना। यह ओत्वादेश अत्यन्त काचित्क है ॥ २८ ॥

नैदावे ॥ २८ ॥

कभावकर्मसु णिच्प्रत्ययस्य एत् आवे इत्येतावादेशौ न भवतः। कारिअं (णिचि = कारि, २-२ तलोपः, ५-३० बि०)। काराविअं (७-२८ सूत्रे द्रष्टव्यम्)। कारिजई। काराविजई (७-२७ सूत्रात् चकारानुकर्षणात्, पक्षे-तत्पूर्वसूत्रानुसारं धातोरादेरकारस्यात्वं भवति, शेषं ७-२८ सू० द्रष्टव्यम्) ॥ २९ ॥

नैदावे—कप्रत्यये भावे कर्मणि चार्थे णिच ए, आवे इत्यादेशौ न स्त। हासाविअइ, हासाविजइ। 'णिच एदादेरात्' ६।२६ इति आदे आत्वम्। हासिअइ, हासिजइ। पूर्ववत् ॥ २९ ॥

नैदावे इति। कप्रत्यय के परे एवं भाव-कर्म में तिबादिकों के विषय में ए और आवे आदेश नहीं होते हैं। हस् धातु से भाव में तिप्, णिच्, 'आवि, क भाव०' इससे आवि। 'यक् इअइजौ' से इय इज आदेश। 'णिच एदा०' से एकार-आकार प्राप्त था, परन्तु उक्त सूत्र से एकार का निषेध होगा, वैकल्पिक आकार होगा ही। अतः हासाविअइ, हासाविजइ। पञ्च में-हासिअइ, हासिजइ। पूर्व प्रयोग में आत्व करने पर हासाविअइ, हासाविजइ होंगे। साधुत्व प्रथम सूत्र में दिखा आवे है ॥ २९ ॥

अत आ मिपि वा ॥ ३० ॥

अकारान्ताद्वातोमिपि परत आकारादेशो भवति वा । इसामि, इसमि । (स्पष्टे) ॥ ३० ॥

अत आ मिपि वा—आकारान्तस्य धातोस्तमपुरुषैकवचने (मिपि) परत आकारादेशो वा स्यात् । जाणामि । पक्षे—आरोमि । सहामि, सहमि ॥ ३० ॥

अत इति । अकारान्त धातु को उत्तमपुरुष के एकवचन में अर्थात् सिप् के परे आकारादेश विकल्पसे हो । पक्ष में—‘कादेशे वा’ इससे हकार । अर्थात्, ‘ओजाण्डुमौ’ ७१५ इससे जाण आदेश । उक्त सूत्र से आकार । पक्ष में—हकार । जाणामि धर्म जाणमि वा ॥ ३० ॥

इष बहुषु ॥ ३१ ॥

मिपो बहुषु परतोऽत इकारादेशो भवति चकारादाकारश्च । इसिमो, इसामो । इसिमु, इसामु* (७-४ क्षि = मो, मु, शे० स्प०) ॥ ३१ ॥

इष बहुषु—बहुवच्येषु उत्तमपुरुषे परे धातोरत आकार इकारश्च वा स्यात् । लहामो, लहिमो । णिश्चछामो, णिश्चछिमो । सहामो, सहिमो । इत्यादि ॥ ३१ ॥

इषेति । उत्तमपुरुषसम्बन्धी बहुवचन के परे धातु के अकार को आकार और इकार हो । लम् धातु से उत्तम-बहुवचन, महिष्प्रत्यय । ‘न्तिहेत्यामोमु०’ इससे मो आदेश । ‘शेषाणामवन्तता’ से अदन्तत्व । ‘खद्यधकमां हः’ इससे अकार को हकार । उक्त सूत्र से आकार । एवं पक्ष में—हकार । लहामो, लहिमो । एवं इष धातु से मस्प्रत्यय । ‘न्तिहेत्या०’ से मो आदेश । ‘इतोः पुलञ्जिञ्छु०’ ७१७, से णिञ्छु आदेश । उक्त सूत्र से आकार एवं हकार । णिञ्छामो, णिञ्छिमो । जसन्तराज ने इष धातु को णिञ्छ आदेश मान कर णिञ्छामो, णिञ्छिमो—उदाहरण दिये हैं, वे चिन्त्य हैं, क्योंकि ‘इतोः पुलञ्जिञ्छु०’ सूत्र में ‘णिञ्छु’ ही पाठ है और स्वयं भी उसकी व्याख्या करते हुये ‘णिञ्छु’ उदाहरण दिया है—इति । सह धातु, ‘शेषाणामवन्तता’ । सहामो, सहिमो । साधुत्वं पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

क्ते ॥ ३२ ॥

कप्रत्यये परतोऽत इर्भवति । इसिभ्यं (२-२ तलोपः, शे० स्प०, ५-३० बि०) । पठिभ्यं (२-२४ ठ = ड, शे० पू०) ॥ ३२ ॥

क्ते—‘अत इदि’त्यनुवर्तते । अकारान्तस्य धातोरिकारादेशो भवति कप्रत्यये परत । भरिश्च । जाणिश्च । पठिश्च ॥ ३२ ॥

क्ते इति । उक्त सूत्रों से अतः और इत् की अनुवृत्ति होती है, तो यह अर्थ होता है, कि अकारान्त धातु को इकार आदेश होता है । भरिभ्यं । स्मृच्छिन्तायाम् । कप्रत्यय । ‘स्मरतेर्भरसुमरी’ से भर आदेश । आदिस्थ अकार है, इससे, अथवा अकारोच्चारण सामर्थ्य से ‘खद्यधकमां हः’ इससे हकार नहीं होगा, अन्यथा ‘हर’ आदेश पडते ।

* इसामः । २ इसित, पठितम् ।

उक्त सूत्र से इकार । 'कगचज०' से तकारलोप । 'मनुस्के सोर्विन्दुः' से अनुस्वार । मरिचं । आ धातु, 'ओ कण्डुणौ' से जाण आदेश । उक्त सूत्र से इकार । जाणिच । पडिचं । पठ धातु 'शेषाणामदन्तता' से अदन्तत्व, 'ओ ङः' से ङ आदेश । पडिचं ॥ ३२ ॥

ए च क्त्वातुमुन्तव्यमविष्यत्सु ॥ ३३ ॥

क्त्वा, तुमन्, तव्य इत्येतेषु भविष्यति काले च अत एत्वं भवति चकारादिभ्य । ह्रसेऊण । ह्रसिऊण (४-२३ क्त्वा = ऊण, शो० स्प०) । ह्रसेउं । ह्रसिउं (२-२ तुमः तलोपः, ४-१२ मरिचं, शो० पू०) । ह्रसे-अव्यं ह्रसिअव्यं (२-२ तलोपः, ३-५० वडि०, ५-३० सोर्विन्दुः, शो० स्प०) । ह्रसेहिइ, ह्रसिहिइ (७-१२ धातोः परो हि-प्रयोगः, शो० स्प०) ॥ ३३ ॥

ए च क्त्वा-तुमुन्-तव्य-भविष्यत्सु—भविष्यदित्यनेन तत्कालविहितो लुटादिर्गृह्यते । क्त्वा-तुमुन्-तव्य-इत्येतेषु भविष्यदर्थे विहितेषु प्रत्ययेषु च परत अकारान्तस्य धातोरेकार स्यात् इकारश्च । हरेऊण, हरिऊण । ह्रधातो क्त्वा-प्रत्यय, तस्य 'क्त्वा तूण' इति तूण आदेश, 'कगचजे'ति तलोप । 'अन्ते अर' इति ऋकारस्य अर । इत्वा । एव तुमुनादिषु । हरेउ, हरिउ । हर्तुम् । हरेअव्य, हरिअव्य । हर्तव्यम् । हरेहिइ, हरिहिइ । हरिष्यति, हरिष्यते वा । एवमन्येऽपि बोध्या ॥ ३३ ॥

ए च क्वेति । भविष्यत् इस पद से भविष्यदर्थ में लुट् लृट् दोनों का ग्रहण होगा । तो यह अर्थ होगा—क्त्वा तुमुन्-तव्य प्रत्ययों के परे और भविष्यत् अर्थ में विहित आशिष्य अर्थ में लिङ्-लृट्-लृट्सम्बन्धी प्रत्ययों के परे अकारान्त धातु को एकार और इकार हो । अर्थात् अव्य अकार को एकार, इकार होगा । हरेऊण, हरिऊण । ह्रधातु से क्त्वाप्रत्यय । उसको 'स्व तूण' इससे तूण आदेश । 'कगचज०' इससे तकार-लोप । 'अन्ते अर' इससे सस्वर अर आदेश । उक्त सूत्र से एकार होने पर हरेऊण । और इकार होने से हरिऊण । एवम्-तुमुन् के परे हरेउ, हरिउ । 'कगचज०' से तकार लोप । 'मो विन्दुः' से अनुस्वार । हरेउं, हरिउ । हर्तुम् । तव्यप्रत्यय के परे हरेअव्य, हरिअव्य । पूर्ववत् अर और एकार । 'कगचजतव०' से तकार का और 'अधो मन-याम्' से यकार का लोप । 'शेषादेशचोद्भिर्वमनादौ' से वकारद्वित्व, पूर्ववत् अनुस्वार । हरेअव्य, हरिअव्य । हर्तव्यम् । आशिष्य अर्थ में लिङ्, अनद्यतन भविष्यत् में लृट् भविष्यत् में लृट्, एतत्सम्बन्धी त अथवा तिप् करने पर, 'ततिपोरिदेवौ' से इकार, पूर्ववत् अर । 'धातोर्भविष्यति हि' से प्रकृति-प्रत्यय के मध्य में 'हि' विकरण । उक्त सूत्र से एकार एवम्-इकार । हरेहिइ, हरिहिइ । हर्ता, हरिष्यति, हरिष्यते, हिष्यत्, ह्रषीष्ट इत्यादि । इसी प्रकार अन्य धातुओं में भी जानना ॥ ३३ ॥

लादेशे वा ॥ ३४ ॥

इति वररचिकृतप्राकृतसूत्रेषु सप्तमं परिच्छेदः ॥

लकारादेशे वा परलोप्य वृत्तं भवति वा । हसेह, हसह । पठेह,
पठह (७-१ ति = ह, शो० स्प०) । हसीन्ति, हसन्ति (७-४ क्षि = न्ति,
४-१७ बि०) । हसेउ, हसउ ? (७-१८ ति = उ, शो० स्प०) ॥ ३४ ॥

इति श्रीभामहविरचितायां प्राकृतप्रकाशव्याख्यायां मनोरमायां
तिङ्बिम्बिर्नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

लादेशे वा—लकारादेशे परतः अकारान्तस्य भातोरेकारादेशो वा भवति ।
हसेह, हसह । हस हसने, 'ततिपोरिदेतौ' ६११ इति तिप् इकारः । 'शेषाणामदन्तता'
इति अदन्तत्वम् । विकल्पेन एकारः । हसतीत्यर्थः । एवम्-रमेह, रमह । रमते ।
वड्ढन्ति, वड्ढन्ति । वर्धन्ते । खमेन्तौ, खमन्तौ । खममाणः । विरमेउ, विरमउ ।
विरमउ । एव-विरमेउ, विरमउ । त्व विरम । विरमेउ, विरमउ । अहं विरमामि इति ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतायां चन्द्रिकाव्याख्यायां सप्तमः परिच्छेदः ॥

लादेशे इति । लकार के स्थान में जायमान प्रत्यय के परे अकारान्त भातु को
अर्थात् अन्य अकार को एकारादेश विकल्प से होता है । हस् भातु । 'शेषाणामदन्त-
ता' से अकारान्त । 'ततिपोरिदेतौ' से तिप् को इकार । उक्त सूत्र से विकल्प से एकार ।
हसेह, पञ्च में—हसह । हसति । इसी प्रकार सब कार्य पूर्ववत् । रमेह रमह । रमते
इत्यर्थः । रमु ऋद्धायाम् । तत्प्रत्यय को 'ततिपोरिदेतौ' से इकार होगा । तात्पर्य यह
है कि चाहे आत्मनेपदी चाहे परस्मैपदी हो, इकार, एकार, दोनों परस्मैपद, आत्मने-
पद में होंगे । क्योंकि प्राकृत में आत्मनेपद और परस्मैपद का भेद नहीं है इति । वड्ढन्ति,
वड्ढन्ति । वर्धन्ते-इत्यर्थः । वृष् वृद्धौ । वृष् भातु से 'वृषेड्वः' ७१८ । से अकार को
उड् आदेश । 'अलोऽय' से अकार को अकार । 'न्तिहेत्या०' से ह को न्ति आदेश ।
एव उक्त सूत्र से । वड्ढन्ति । एवं वड्ढन्तौ । खमेन्तौ, खमन्तौ । खम भातु से खानच्,
'न्तमाणौ शतृशान्तोः' ६११० से न्त आदेश, 'शेषाणामदन्तता' से अकार । उक्त सूत्र से
विकल्प से एकार । 'अत ओत्तोः' से ओकार । 'क्स्क्कां सा' से सकार । खमेन्तौ,
खमन्तौ । खममाणः । विरमेउ, विरमउ । वि-पूर्वक रम् भातु, लोट् । 'उ.सु.मु.' ७१५ से
प्रथमपुरुष में उ । मध्यमपुरुष में सु । उत्तमपुरुष में सु आदेश । 'शेषाणा०' से
अदन्तता । उक्त सूत्र से एकार, पञ्च में अकार । सो विरमेउ, विरमउ । अ विरमउ ।
एवम्-मध्यमपुरुष में—विरमेउ, विरमउ । विरम । उत्तमपुरुष में—सु आदेश-विरमेउ,
विरमउ । हं विरमेउ । अहं विरमामि । इत्यादिक जानना ॥ ३४ ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतायां प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपटीकायाः

सप्तमः परिच्छेदः ।

अथ अष्टमः परिच्छेदः

भुवो हो हुवो ॥ १ ॥

भू सत्तायाम्, एतस्य धातोर्हो, हुव इत्येतावादेशौ भवतः । होइ (७-५ सू० स्प०) । हुवइ (७-१ ति = इ) । होन्ति, हुवन्ति (७-४ शि = न्ति, ४-१७ बि०, हो० स्प०) ॥ १ ॥

भुवो होहुवौ—सतार्थकस्य भूधातोर्हो हुव इत्यादेशौ भवतः । होइ, हुवइ । 'ततिपोरिदेतो' । भवति । होन्ति, हुवन्ति । भवन्ति । साधुत्व पूर्वोक्तैरेव सूत्रे कार्यम् ॥ भुवो-इति । भू सत्तायाम् । सतार्थक भूधातु को हो हुव ये आदेश होते हैं । 'ततिपो०' से तिप् को हकार । होइ, हुवइ । साधुत्व सर्वत्र पूर्ववत् जानना । भवति ॥ १ ॥

के हूः ॥ २ ॥

भुवः कप्रत्यये परतो हू इत्यादेशो भवति । हुआं (२-२ तलोपः, ५-३० बि०) ॥ २ ॥

के हू—कप्रत्यये परत भूधातो हू इत्यादेश स्यात् । हूअ । 'कगचजे०'ति तलोप । भूतम् । 'उपसर्गात् परस्यापि भुवो हूरदुस्तम्' । दुस्तम्भ्यो निषेधार्थमिदमिति फलति । अणुहूओ = अनुभूत । अहिहूओ = अभिभूत । परिहूअ=परिभूतम् । अदुस्तम् इति किम् ? दुम्भूओ दुर्भूतः, उम्भूओ उद्भूत । सभूओ, सभूत । 'भूओ इति पिशाचे स्यात् तत्र के हू भुवो नहि' । भूओ=भूत । पिशाच इत्यर्थः ॥ २ ॥

के हू-इति । कप्रत्यय के परे भू धातु को 'हू' यह आदेश हो । हो हुव के अपवाद से । 'कगचज' से तकारलोप । हूअ । उपसर्ग से भी पर भूधातु को हू आदेश हो, परतु दुर्-उत्-सम् उपसर्ग से पर होने पर नहीं हो । अणुहूओ, 'नो ण' से णकार । तलोप, ओत्व पूर्ववत् । अनुभूतः । अहिहूओ । 'खघयघ०' से मकार को हकार । अभिभूतः । परिहूअं, परिभूतम् । दुर् उत्-सम् का निषेध क्यों ? दुम्भूओ । दुर्-भूत । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफ का लोप, 'शेषादेशयोः०' से भकारद्वित्व । 'बर्गेषु युज पूर्व' से भकार को वकार । दुम्भूओ । उद्भूत, 'उपरि लोप०' से दकारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । उम्भूओ । सभूओ । अनुस्वार से पर भकार है, अतः 'खघयघ०' से हकार नहीं होगा । पिशाच अर्थ में भू को 'के हू' इससे हू आदेश नहीं होगा । अतः भूओ यही होगा । भूतः = पिशाच इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रादेर्भवः ॥ ३ ॥

प्रादेरुत्तरस्य भुवो भव इत्ययमादेशो भवति । पभवइ (३-३ रलोपः, ७-१ ति = इ) । उम्भवइ (३-१ दलोप०, ३-५० भक्षि०, ३-५१ भू = व्, ५-३० बि०) ॥ ३ ॥

१ भवति, भवन्ति । २ सजीवनीसमतः पाठः । ३ कते हू. ५४६४। हूअ, अणुहूअं, पहूअ । अमिति हु ८।४।६१ विन्दुर्जे । हुन्ति-हुतो । हेम० । ४ भूतम्, भूतः । ५ सजीवनीसमतः पाठः ।

शे० पू०) । सम्भवइ । परिभवइ' (४-१७ वर्गास्त०, खे० स्प०) ॥ ३ ॥

प्रादेर्भवः—प्रादेशपसर्गात् परस्य भुव' मय इत्यादेशः स्यात् । पद्वेइ, पद्वइ । प्रभवति । अणुहवेइ, अणुहवइ । अनुभवति । अनुस्वारात्परत्वात् 'खघवर्वे'ति न' हकार । सभवइ, संभवइ । सभवति । 'अप्रादेरपि तथा दृश्यते मभतेर्भवः ।' भवेइ, भवइ । भवति । 'भुव' प्रादेः परस्य स्यादादेशो कुव्व इत्यपि । पदुव्वेइ, पदुव्वइ । प्रभवति—इति ॥ ३ ॥

प्रादेरिति । प्रादिक उपसर्गं से पर भूधातु को भव आदेश हो । पद्वेइ, पद्वइ । रेफलोप, हकारादेश पूर्ववत् । 'लादेशो वा' से एकार । प्रभवति । अणुहवेइ, अणुहवइ । अनुभवति । सभवइ, संभवइ । सभवति । प्रादि उपसर्ग के बिना भी कहीं-कहीं भू को भव आदेश होता है । भवेइ, भवइ । भवति । प्रादिक से पर भूधातु को 'कुव्व' भी आदेश होता है । पदुव्वेइ, पदुव्वइ । एकार इकारादिक पूर्ववत् जानना । प्रभवति ॥ ३ ॥

त्वरस्तुवरः ॥ ४ ॥

जित्वरा सम्भ्रमे, अस्य धातोस्तुवर इत्ययमादेशो भवति । तुवरइ' (७-१ त = इ, शे० स्प०) ॥ ४ ॥

त्वरस्तुवर —जित्वरा सम्भ्रमे-इत्यस्य तुवर इत्यादेशः स्यात् । तुवरेइ, तुवरइ । त्वरते । कय तर्हि तुरिअं ? तुर त्वरतो इत्यस्य बोध्यम् । 'तुरिअं' इति तु 'रुषादीनां वा' इति दीर्घे सेत्यति ॥ ४ ॥

त्वर इति । घबबाने जल्दीकरणे के अर्थ में त्वर-धातु को तुवर आदेश हो । तुवरेइ । त्वरते । यदि त्वर को तुवर आदेश सर्वत्र होगा तो 'तुरिअ' कैसे होगा ? इसका उत्तर-तुर धातु से तत्प्रत्यय । 'शेषाणामधन्तता' से अकारान्त । 'के' ३।२२ से इकार । 'कृ-जञ०' से तलोप । तुरिअं । तूरिब । तूरिअं-में 'रुषादीनां दीर्घः' से दीर्घ ॥ ४ ॥

क्ते तुरः ॥ ५ ॥

कप्रत्यये तुर इत्ययमादेशो भवति । तुरिअं' (७-३२ अ = इ, २-२ तलोपः, ५-३० बि०) ॥ ५ ॥

घुणो घोलः ॥ ६ ॥

घुण, घूर्ण भ्रमणे, अस्य धातोर्घोल इत्ययमादेशो भवति । घोलइ' (७-१ नि = इ) ॥ ६ ॥

घुणो घोलघुम्मो—घुण, घूर्ण भ्रमणे-इत्यस्य घोल, घुम्म इत्यादेशो भवतः । घोलतो, घोलमाणो । घुम्मन्तो घुम्ममाणो । लटि-घोलइ, घोलैइ । घुम्मइ, घुम्मेइ । 'तत्तिपो'रिति एत्वे, घोलए, घुम्मए ॥ ६ ॥

घुणो—इति । घुर्ण धातु को घोल घुम्म ये आदेश होते हैं । 'घुणो' यह दीर्घ पाठ

१. अङ्-अ, सय, परिभ्रमति । २. त्वरते । ३. नेद, त्वर त्वरिभ्रमति ।
४. त्वरितव । ५. घूर्णते-घूर्णितव । ६. संजीवनीसंगतः कदम्बः ७. १७, ३ । १७

‘बौक्षपाया दीर्घं इका’ से दीर्घ, पूर्ण है । बोलन्तो । ‘नमामाणी शतृकावचोः’ से स्त आण शतृ-कानच् को होंगे । ‘अत ओत्सोः’ से ओकार । बोलन्तो, बोलमाणा । पूर्णमानः । बोलइ, बोलइ । बुम्माइ, बुम्मेइ-इत्यादि का साधुत्व पूर्ववत् ॥ ६ ॥

गुदो णोल्लः ॥ ७ ॥

गुद प्रेरणे, अस्य धातोर्णोल्ल इत्ययमादेशो भवति । णोल्लइ । पणोल्लइ^१ (३-३ प्र-इत्यस्य रेफलोपः, शो० पू० स्प०) ॥ ७ ॥

गुदो णोल्ल — प्रेरणे इत्यर्थकस्य गुदधातोर्णोल्ल इत्यादेशः । णोल्लइ, णोल्लेइ । पणोल्लिअं^२ ॥ ७ ॥

गुदो-इति । गुद धातु को णोल्ल आदेश हो । णोल्लइ, णोल्लेइ । ‘लादेशे वा’ इससे विकल्प से एकार । गुदति । पणोल्लिअं । ‘के’ से इकार । ‘कगचञ्ज०’ से तलोप । ‘नपु-सके सोर्बिन्दुः’ से अनुस्वार । प्रणोदितम् ॥ ७ ॥

दृढो दूमः ॥ ८ ॥

दृढ् परितापे, अस्य धातोर्दूमादेशो भवति । दूमइ^३ (स्पष्टम्) ॥ ८ ॥

पटेः फलः ॥ ९ ॥

पट गतौ, अस्य धातोः फल इत्ययमादेशो भवति । फलिअं (७-३२ अ = इ, २-२ तलोपः, ५-३० बि०) द्विअअं^४ (१-२८ सू० स्प०) ॥ ९ ॥

पाटे फाल। — अट पट गतौ, णिजन्तस्य पटधातोः फाल इत्यादेशः स्यात् । फालइ, फालेइ, फालावेइ । फालेन्ति, फालावेन्ति । पाटवन्ति । क-प्रत्यये फालाविअं^५ ॥ ९ ॥

पाटेति । णिजन्त पटधातु को फाल आदेश हो फालावेइ । बहुवचन में ‘न्तिहेत्याद्यं’ ते न्तिआदेश । अन्य कार्य पूर्ववत् । फालेन्ति, फालावेन्ति । पाटवन्ति । कप्रत्यय के परे फालाविअ । पाटितम् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पदेः पालः ॥ १० ॥

पद गतौ, अस्य धातोः पाल इत्ययमादेशो भवति । पालेइ^६ (७-३४ अ = ए, ७-१ ति = इ) ॥ १० ॥

वृषकृषमृषहृषामृतोऽरिः ॥ ११ ॥

वृषादीनामृतः स्थाने अरि इत्यादेशो भवति । वरिखइ । करिखइ ।

१ गुदो लोणः । गुद प्रेरणे अस्य धातोर्लोण इत्यादेशो भवति । लोणइ पस्तेणइ । उदेर्लोणा-लोणाइ पलोणाइ । गुदो णोल्ल-णोल्लइ, णोल्लइ । गमादित्वात् द्वित्व-गुदो लोणः । लोणइ, पलोणइ का० पा० । २ गुदति-गुदते । ३. प्रणुबन्-इति संजीवन्नाम् । ४. नेर्द सूत्रं संजीवन्नादिति । ५. दूवते-दुवति । ६. पाटितं इत्यम् । ७. संजीवनीतवतः पाठः । ८. पाटितम्-इत्यर्थः । ९. नेर्द सूत्रं संजीवन्नादिति । १०. पद्यते ।

मरिसइ । हरिसइ' (२-४२ व = स, ७-४३ ति = इ, यस्यनुत्तरत्रापि कृष, मृष, हृष) ॥ ११ ॥

वृषादीनामृतोऽरिः^१—वृषादीनां धातूनां सम्बन्धिन ऋकारस्य अरिः स्यात् । ऋकारस्य उपधात्वत्वेन वृषादित्वम् । वृषादिप्रहणात् नृत्यतीत्यादौ न भवति । वरिसउ, वरिसेउ । वरिसिऊन्, वरिसेऊन् । हरिसिऊन्, हरिसेऊन् । करिसिऊन्, करिसेऊन् । करिसइ, करिसेइ । कथं तर्हि कर्षतीत्यस्य कट्ठइ इति ? बहुलप्रहणात् पक्षे ट्ठआदेशः । नृतधातोः—नबइ ॥ ११ ॥

वृषादीति । वृषादिक धातुओं के ऋकार को अरि आवेश हो । जिनके मध्य में ऋकार होगा वे प्रायः वृषादिक हैं । परन्तु वृषादि का प्रहण है अतः नृत्यति-इत्यादिक में नहीं होगा । वरिस्तु । 'शपोः स' से सकार । वर्युः । वरिसिऊन् । 'क्त्वा तुल' से तुल आदेश । 'कगचज' से तलोप । 'ए च क्त्वा०' इससे इकार, एकार । वरिसेऊन् । वरित्वा । इसी प्रकार हरिसिऊन् इत्यादिक भी जानना । प्रश्न यह होता है कि—कृष धातु का 'कट्ठइ' कैसे होगा ? बहुलप्रहण से ट्ठ आदेश हो जायगा । 'ऋतोऽर' से अकार । कट्ठइ । नृत धातु में 'षो वजिभृत्योः' से च आदेश । 'ऋतोऽर' से अकार । नबइ । नृत्यति ॥ ११ ॥

ऋतोऽरः ॥ १२ ॥

ऋकारान्तस्य धातोर्ऋतः स्थाने अर इत्यादेशो भवति । मृ, मरइ । सृ, सरइ । वृ, वरइ^३ (७-१ = इ, शो० रूप०) ॥ १२ ॥

अन्ते अर^४—धातोरन्ते वर्तमानस्य ऋतः अरः स्यात् । हरए, हरेइ, हरइ । अग्ने हरामो, हरिमो । वयं हराम । एव धरइ, वरइ इत्यादयः ॥ १२ ॥

अन्ते इति । धातु के अन्त में विद्यमान ऋकार को अर हो । इ धातु, 'ततिपोरिवेतौ' से एकार । हरए । इकार होने में 'लादेशो वा' इससे एकार । हरेइ, हरइ । उत्तम-पुरुष बहुवचन में । 'न्तिहेत्यामोमुमा' इत्यादि से मो आदेश । अग्ने हरामो, हरिमो । 'इष बहुवृ' से आत्व, इत्व । वयं हरामः । इसी प्रकार च वृ इत्यादिकों में जानना ॥ १२ ॥

कृजः कुणो वा ॥ १३ ॥

डुकृञ् करणे, अस्य धातोः प्रयोगे कुणो वा भवति । कुणइ, करइ^१ (पूर्वचत् रूप०) ॥ १३ ॥

कुप् कुण च^२—कृधातोः कुण इत्यादेशः स्वात्, चकारत् अर इत्यादि । कुणइ, कुणोइ, कुणए, प्रक्षे-करइ, करइ । करए । करोति, कुरुते ॥ १३ ॥

कुज इति । कृधातु को कुण आवेश हो चकार से अर भी हो । कुणैइ । पक्ष में—करइ । सामुख पूर्वचत् ॥ १३ ॥

१. वरति । कर्षति । मृष्यति । हृष्यति । जीषादिकस्य इति । २. संजीकृषादिसंज्ञतः पाठः । ३. क्रियते । सरति-सरति । वरति । सामुख्यकर्मोः कुणोति-कुरुते । कृणीते । ४. संजीकृषादिसंज्ञतः पाठः । ५. करोति-कुरुते । ६. संजीकृषादिसंज्ञतः पाठः ।

जृभो जम्भाभः ॥ १४ ॥

जभि, जृभी गात्रविनामे, अस्य धातोर्जम्भाभ इत्ययमादेशो भवति ।
जम्भाभः^१ (स्पष्टम्) ॥ १४ ॥

जृभेर्जम्भा^२—जृभी गात्रविनामे, जृमधातोः जम्भा इत्यादेशः स्यात् । जम्भाइ, जम्भाअइ । जृम्भते । 'जृभेर्जम्भेति' नादेशः सोपसर्गस्य दृश्यते ।^३ विजृम्भइ, विजृम्भते ॥ १४ ॥

जृभेरिति । गात्रविनाम-शरीर का फैलाना, जृम्भा लेना । जृभ धातु को जम्भा यह आदेश हो । जृभ को जम्भा आदेशः । 'अनदन्तावामद् वा' इससे अकारागम । जम्भाइ जम्भाअइ । जृम्भते । जृभेरिति । उपसर्ग-सहित जृमधातु को जम्भादेश नहीं होगा । विजृम्भइ । 'कगच्छञ्' से जलोपः । 'अतोऽत्' से अकार । 'मो बिन्दुः' से म को बिन्दु । विजृम्भते ॥ १४ ॥

ग्रहेर्गेण्हः ॥ १५ ॥

ग्रह उपादाने, अस्य धातोर्गेण्हो भवति । गेण्हइ^३ (स्पष्टम्) ॥ १५ ॥

ग्रहेर्गेण्ह^४—उपादानार्थे ग्रहधातोर्गेण्ह इत्यादेशः स्यात् । गेण्हइ । गृह्णाति । कर्मणि-गेण्हअइ, गेण्हअइ । गृह्णाते ॥ १५ ॥

ग्रहेरिति । ग्रह धातु को गेण्ह आदेश हो । गेण्हइ । गृह्णाति । कर्म में प्रत्यय के परे गेण्ह आदेश । 'यक् इअइजौ' इससे यक् को इअइज । 'कश्चिदपि लोप' से अलोप । गेण्हअइ, गेण्हअइ । गृह्णाते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

घेत् क्त्वातुमुन्तव्येषु ॥ १६ ॥

ग्रहेर्घेत् इत्ययमादेशो भवति क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः । घेत्तूण (४-२३ क्त्वा=ऊण, ३-५० तद्धि०) । घेत्तु (३-५० तद्धि०, २-१२ मच्चि०) । घेत्तव्यं (पूर्वघत्तलोपतद्धि०, ३-२ यलोपः, ३-५० वद्धि०, ५-३० वि०) ॥ १६ ॥

घेत्^५ क्त्वातुमुन्तव्येषु—ग्रहेर्घेत् इत्यादेशः स्यात् क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः । घेत्तूण, गृहीत्वा । घेत्तु, गृहीतुम् । घेत्तव्य, गृहीतव्यम् ॥ १६ ॥

घेत्तेति । क्त्वा-तुमुन्तव्य-प्रत्यय के परे ग्रह धातु को घेत् आदेश हो । 'अलोप' से अकार का लोप । 'कगच्छञ्' से तलोप । घेत्तूण इति । घेत्तव्यं । 'अथो मनवाय' से यलोप । 'शेषादेशयोः' से वकारद्वित्व, घेत्तव्यं ॥ १६ ॥

कृञः का भूतमविष्यतोश्च ॥ १७ ॥

भूतमविष्यतोः कालयोः कृञः का इत्ययमादेशो भवति, अकाराद् क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः । काहीअ (७-२४ भूते सक्तवतोः स्थाने अथवा

१. जम्भते-जृम्भते । २. सञ्जीवन्त्यादिसमतः पाठः । ३. गृह्णाति-गृह्णाते । ४. गृहीत्वा, गृहीतुम्, गृहीतव्यम् । ५. सञ्जीवन्त्यादिसमतः पाठः ।

भूतभविष्यद्वर्णकलन्धाने द्वीय इत्यन्वेष्टः । कादिइः (७-१२ मर्बि०
धातोः परः हिर्भवति, ७-१ ति = इ) । काऊण (४-२३ कखा = ऊणः) ।
काउं (२-२ तलोपः, ४-१२ मर्बि०) । कायब्ब' (२-२ तलोपः-३-२
मलोपः, ४-१२ मर्बि०) ॥ १७ ॥

कृञ् का भूतभविष्यतोश्च—भूते भविष्यति च यः प्रत्ययद्वयस्मिन् परे क्त्वा-तुमुन् त्वयेषु परतः कृधातोः का इत्यादेशः स्यात् । काहीश्च । अकरोत्, अक्री-
णीन्, चकार । काहिइ । करिष्यति, क्रियात्, कर्ता । काऊण, कृत्वा । काउं, कर्तुम् ।
काश्चञ्च, कर्तव्यम् ॥ १७ ॥

कृञ् इति । भूत अर्थं खड् खड् छिद् में, भविष्यत्-खड् खड् में, वाशीलिक में और क्त्वा, तुमुन्, तस्य प्रत्यय के परे कृञ् धातु को का आदेश हो । भूत अर्थ में 'एकाचो हीअ' से हीअ आदेश । काहीअ । 'धानोर्भविष्यति हि' से हिं विकरण । काहिइ इति । काऊण, काउ, काअब्धं—का साधुत्व पूर्ववत् ॥ १७ ॥

स्मरतेर्भरसुमरौ ॥ १८ ॥

स्मृ चिन्तायाम् , अस्य धातोर्भर-सुमरौ भवतः । भरइ, सुमरइ
(७-१ ति = इ, शो० स्प०) ॥ १८ ॥

स्मरतेर्भरसुमरौ—सृष्टातोर्भर-सुमर इत्यादेशौ भवतः । सृष्टिस्तायाम्-भरइ, सुमरइ । स्मरति । भरिस्त, भरिहिमि । सुमरिस्त, सुमरिहिमि । स्मरिष्वादि ॥ १८ ॥

स्मरतेतिरिति । स्मृ धातु को भर, सुभर आदेश होते हैं । स्मृ धातु चिन्ता के अर्थ में है । भर आदेश । भरइ । एवं-सुभरइ । भविष्यद् में, उत्तमपुरुष, 'इण्मिपोमिः' से मि । 'मिना स्त्वं वा' से स्त-विकरण । 'ए च क्त्वा' से इकार । मरिस्त्वं । मरिहिमि । एवं-सुभरिस्त्वं ॥ १८ ॥

मियो भाबीहौ ॥ १६ ॥

जिमी भये, अस्य धातोर्भा-बीहौ भवतः । भाइ, बीहइ^३ (पू० ति = इ, शे० स्प०) ॥ १९ ॥

भियो मावीहो—मिर्मी भये, भीषतोर्मा बीह इत्यादेशो स्त । माह, बीहह ।
प्रयोगानुसारत् कप्रस्थये बीहादेशो वा । बीहिषो, भीषो । जीत ॥ १९ ॥

मित्रो-इति । भी आनु को आ, बीह ये दो आदेश होते हैं । आह, बीहह । स्पष्ट हैं । प्रयोगानुसृत कप्रत्यय के परे बीह आदेश विकल्प से होगा । 'के' इससे इकार, बीहिओ । पद्य में-भीओ ॥ ३९ ॥

विप्रलेः पापाशौ ॥ २० ॥

१. चकार-चके। कृतम्, कृतवान्, अकरोत्-करोतु, करिष्यति-करिष्यते, कृत्वा, कर्तुम्, कर्तव्यमित्यादि। २. रयरति-रुक्नोति । ३. विर-विरेति-विरेते । ४. विरे-विरेत् । संजीव्यादिषु ।

आ गन्धग्रहणे, अस्य धातोः पा, पाअ इत्यादेशौ भवतः । पाइ, पाअइ (स्प०) ॥ २० ॥

म्लै वावाऔ ॥ २१ ॥

म्लै हर्चक्षये, अस्य धातोर्वा—वाऔ भवतः । वाइ, वाअइ^१ (पू० स्प०) ॥ २१ ॥

म्लो वा वाआ^२—म्लैधातोर्वा वाअ इत्यादेशौ भवतः । वाइ, वाअइ । म्लायति । 'अनदन्तानामद् वा' इत्यकरागमेनैव वाअइ-इतिसिद्धे, वाअ इत्यादेश प्रपञ्चार्य ॥ २१ ॥

म्लो वा इति । म्लै धातु को वा-वाअ, ये दो आदेश होते हैं । वाइ, वाअइ । म्लाय-तीत्यर्थः । 'अनदन्तानाम् अद्वा' इससे अकारागम हो जाने से वाअइ इत्यादि हो जायगा, फिर सूत्र में वाअग्रहण प्रपञ्चार्य है ॥ २१ ॥

तृप्स्थिपः ॥ २२ ॥

तृप् तृप्तौ, अस्य धातोर्स्थिपो भवति । थिप्इ^३ (पू० स्प०) ॥ २२ ॥

तृप्स्थिप्^४—तृप्धातो थिप्प इत्यादेश स्यात् । तृप् प्रीणने, थिप्पइ । थिप्पन्तो, थिप्पमाणो । तृप्पयति । तृप्पयन्, तृप्पयमाण ॥ २२ ॥

तृप् इति । तृप् धातु को थिप्प आदेश हो । तृप् धातु तृप्त करने के अर्थ में है । थिप्पइ । तृप्पयति । शतृ में 'स्तमाणी शतृशानचो' स्त-माण, शतृप्रत्यय को होंगे । थिप्पन्तो, थिप्पमाणो ॥ २२ ॥

ज्ञो जाणमुणौ ॥ २३ ॥

ज्ञा अवबोधने, अस्य धातोर्जाण—मुणौ भवतः । जाणइ, मुणइ^५ । (पू० स्प०) ॥ २३ ॥

ज्ञो जाणमुणौ—ज्ञाधातो जाण-मुण इत्यादेशौ भवतः । ज्ञा अवबोधने । जाणइ, मुणइ । जानाति । जाणइ, जाणित्या । मुणइ, मुणित्या । 'ब्रह्मा-दिनेह सूत्रेण ज्ञो ण इत्यपि दृश्यते ।' णाइ, जानाति ॥ २३ ॥

ज्ञो इति । ज्ञा धातु को जाण मुण आदेश हों । ज्ञाधातु जानने के अर्थ में है । जाण एव मुण आदेश होने पर—जाणइ, मुणइ । जानातीत्यर्थः । 'ज्ञाणयज्ञा०' ३१३३ से णकारादेश । 'अडादेशा बहुलस्य' से आकार अथवा अकारागम, 'सम्बो अज्जोप' से दीर्घ, णाइ ॥ २३ ॥

(घटेर्गटः ।)

घटेर्गटः^६—घटधातोर्गट इत्यादेश स्यात् । घट घेष्टायाम् । गडइ । घटते ॥

घटेरिति । घटधातु को गड आदेश हों । गडइ । घटते । स्पष्ट है ॥

१. म्लायति । २. सर्वाङ्गीसमतः पाठः । ३. तृप्पयति—तृप्पेयति—तृप्पयति—तृप्पयति ।

४. सर्वाङ्गीसमतः शब्दः । ५. जानयति । ६. इत आरम्भ 'घितेर्गटः' इति यक्त् सङ्ग सूत्राणि न सन्ति आम्बहृचौ ।

(ससो गलः ।)

ससो गलः—समुपसर्गात् परस्य वदधातोः गल इत्यादेशः स्यात् । संगलह । संघटते ॥

ससो—इति । सस् उपसर्ग-पूर्वक वदधातु को गल आवेश हो । संगलह । संघटित होता है ॥

(संसो ल्हसः ।)

संसो ल्हसः—संस इत्यस्य ल्हस इत्यादेशः स्यात् । संसु अघ पतने । ल्हसह । ससते ॥

संसो—इति । सस् धातु को ल्हस आवेश हो । संस् धातु नीचे गिरने के अर्थ में है । ल्हसह । संसते । नीचे गिरता है ॥

(नेः सदः सज्जः ।)

नेः सदः सज्जः—नेरुपसर्गात्परस्य सद्धातो सज्ज इत्यादेशः स्यात् । वद्लु विशरणगत्यवसादनेषु । निषज्जह । निषीदति ॥

नेः सदः इति । निरु उपसर्ग से पर सद् धातु को सज्ज आवेश हो । निषज्जह । बैठता है ॥

(आढो रभेठवः ।)

आढो रभेठवः—आरुपूर्वकस्य रम्धातो ढव इत्यादेशः स्यात् । आढवह । आढवेह । आरभते । आढविभ्र । आरब्धम् । कथं तर्हि 'आढत्' आरब्धमिति ? उच्यते । 'केन दिष्णादयः' इति निपातनाद् आढत्तादेशः ॥

आढो—इति । आरुपूर्वक रभ धातु को ढव आवेश हो । आढवह । आरम्भसे । क-प्रत्यय के परे उक्त सूत्र से ढव आवेश । 'के' सूत्र से हुकार । 'कगचञ्' से लकोप । आढविभ । कप्रत्यय में 'आढत्' कैसे होता है ? यह प्रश्न है—'केन दिष्णादयः' इससे निपात से 'आ रम्-त' इस समुचित को आढत् आवेश हो जायगा । आढत् । आर-ब्धमित्यर्थः ॥

(उदि शलेः थल्लो वा ।)

उदि शलेः थल्लो वा—उद्-उपसर्गात् परस्य शलधातो थल्ल इत्यादेशः स्यात् । शल आशुगतौ । उत्थल्लह । पल्ले—उच्छल्लह । उच्छलति ॥

उदीति । उद्-उपसर्गपूर्वक शल धातु को थल्ल आवेश विकल्प से हो । शल धातु उत्थल्ल होने के अर्थ में है । थल्ल आवेश । 'उपरि लोपः कगडत्' से लकारलोप । 'लोपादेशः' से थकारविवर्धः । 'नोर्नु पुनः' से व की त । उथल्लह, उथ-उच्छल्लह । उच्छलतीत्यर्थः ॥

(विषतेषोटः ।)

विषतेषोटः—विषतयोः वा षोड इत्यादेशः स्यात् । विषतने । षोडह । पषे—विषह । विषति ॥

पिबतेरिति । पाषातु को विकल्प से बोट आदेश हो । पाषातु पीने के अर्थ में है । घोटइ जल । पानी घुटकता है । पच में-पिबइ । वलोप होने से-पिबइ । पिबतीत्यर्थः ॥

जल्पेलो मः ॥ २४ ॥

जल्प न्यक्तार्यां वाचि, अस्य धातोर्लकारस्य मकारो भवति । जम्पइ ॥

जल्पेलो मः—जल्पधातोर्लकारस्तस्य स्वररहितो म स्यात् । सूत्रे 'मः' इति अकार उच्चारणार्थः । जल्पव्यक्तार्या वाचि । जपइ । जल्पति । जपिरो । जपिऊण ॥ २४ ॥

जल्पेरिति । जल्पधातु के लकार को स्वर-रहित मकार हो । 'मः' इसमें अकार उच्चारणार्थ है । स्पष्ट बोलने के अर्थ में जल्प धातु है । लकार को मकार । 'मो बिन्दुः' से अनुस्वार । जपिइ, जल्पति । जपिरो । 'तूण इर शील' से इर । जपिरो-जल्पिता । जल्पी, बकवादी । जपिऊण, जल्पिस्वा । 'कवा तूण' से तूण । 'कगचज' से तलोप । 'शेषाणामदन्तता' से अकार । 'ए च क्त्वा०' से इकार । अन्य कार्य पूर्ववत् ॥ २४ ॥

ष्टाध्यागानां ठाअ-झाअ-गाआः ॥ २५ ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ, ध्यै चिन्तायां, गै शब्दे—एतेषां ठाअ, झाअ, गाअ इत्येत आदेशा भवन्ति । ठाअन्ति, झाअन्ति, गाअन्ति ॥ २५ ॥

ष्टाध्यागानां ठाअ-झाअ-गाआ —ष्टा गतिनिवृत्ता, ध्यै चिन्तायाम्, गै शब्दे, इत्येतेषां त्रयाणां क्रमात् ठाअ, झाअ, गाअ इत्यादेशा भवन्ति । ठाअइ-तिष्ठति । झाअइ-ध्यायति । गाअइ-गायति । ठाअइ-स्थित्वा । 'असमासे अ आदेश क्त्वेत्यस्य प्रवर्तते' । एव-झाअइ, गाअइ इत्यादयः ॥ २५ ॥

स्थाप्येति । स्था-प्या गा इन धातुओं को क्रम से ठाअ, झाअ, गाअ ये आदेश होते हैं । स्या को 'ठाअ' आदेश । 'ठाअइ' इत्यादिक समान है । असमासे इति । समास के बिना भी क्त्वा को 'अ' आदेश होता है । इससे क्त्वा को 'अ' आदेश । 'ए च क्त्वा०' से 'ठाअ' आदेश के अकार को इकार । ठाअइ=स्थित्वा । झाअइ=ध्यात्वा । गाअइ=गात्वा ॥ २५ ॥

ठाझागाश्च वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु ॥ २६ ॥

ष्टाध्यागानां ठा, झा, गा इत्यादेशा भवन्ति, चकारात् पूर्वोक्ताश्च वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु परतः । ठाइ, ठाअइ । ठाहिइ, ठाअहिइ । ठाउ, ठाअउ । झाइ, झाअइ । झाहिइ, झाअहिइ । झाउ, झाअउ । गाइ, गाअइ । गाहिइ, गाअहिइ । गाउ, गाअउ^३ ॥ २६ ॥

ठाझागाश्च भविष्यद्वर्तमानभविष्यद्येकवचने—भविष्यद्वर्तमानभविष्यादि-सम्बन्धिन्येकवचने परतः ष्टा-ध्या-गा इत्येतेषां त्रयाणां क्रमात् ठा, झा, गा-इत्येते क्रम आदेशा भवन्ति । चकारात् पूर्वोक्ता ठाअ-झाअ-गाअ इत्यपि भवन्ति । ठाहिइ, ठाअहिइ । स्थास्यति, स्थेयात्, स्थावा । त्रिष्वपि भविष्यत्सु एवम् । एव झाहिइ,

१ जल्पति । २ चः तिष्ठति । ३ ध्यायति । ४ गायति । ५ इत्यादीनामपि । ६ तिष्ठति—स्थास्यति—तिष्ठतु—तिष्ठेत्, एवं—ज्ये-इत्यादीनामपि ।

‘आकाहिह । गाहिह, गाअहिह । वर्तमाने-ठाअ, ठाअइ । तिष्ठन्ति । आअ, आअइ । गाइ, गाअइ । ध्यायति । गायति । विध्यादौ-ठाउ, ठाअउ । काउ, काअउ । गाउ, गाअउ । तिष्ठतु, तिष्ठेत् । ध्यायतु, ध्यावेत् । गायतु, गायैत् । एकवचने इति किम् ? ठाअन्ति । काअन्ति । गाअन्ति । इह बहुवचने ठा-का-गा आदेशा न भवन्ति, किन्तु पूर्वैः ठाअ, काअ गाअ आदेशा भवन्ति । तिष्ठन्ति, ध्यायन्ति, गायन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

ठाअेति । भविष्यत्-वर्तमान-विधि अर्थों में एकवचनसम्बन्धी प्रत्यय के पूरे उक्त धातुओं को क्रम से ठा-का-गा के आदेश होते हैं और चकार से पूर्वोक्त ठाअ-काअ-गाअ ये भी होते हैं । स्था को ठा आदेश । ‘धातोर्भविष्यद्दिहिः’ से हि । ‘अतिथोर्दिदेती’ से इकार । ठाहिइ । पञ्च में-‘ठाअ’ आदेश । ठाअ । हिन्द्-ठहरेया । यही तीनों लकारों के एकवचन में होगा । मध्यमपुरुष में-त् ठहरेया । उत्तमपुरुष में-म् ठहरेया । यह तीनों भविष्यदर्थों में, लृट्-आशीर्लिङ् और लृट् में-एकसा रूप होगा । इसी प्रकार ध्या-गा-धातु में भी जानना । आहिइ, आअहिइ । ध्यास्वति, ध्येयात्, ध्याता । सर्वत्र ध्यान करेगा-यही अर्थ होगा । एवं गा का भी जानना । वर्तमान अर्थ में-ठाइ, ठाअइ । साधुत्व पूर्ववत् । विध्यादिक अर्थों में, ‘उत्तुमु विध्या’ इससे उकार । ठा आदेश । पञ्च में ठाअ आदेश । ठाउ, ठाअउ । तिष्ठतु, तिष्ठेत्, समानरूप । समावनार्थक लिङ् में भी यही रूप होगा, अर्थ में वैषम्य रहेगा । ठहरे अथवा कदाचित् या संभवतः ठहरेगा । सूत्र में एकवचनग्रहण क्यों ? सामान्यतः सर्वत्र ठा-का-गा आदेश हों ? उत्तर यह है कि बहुवचन में पूर्वोक्त आदेश न हों, एतदर्थ एकवचन का ग्रहण है । ठाअन्ति । ठा आदेश नहीं होगा, किन्तु ‘स्थाध्यागा’ से प्राप्त ‘ठाअ’ आदेश होगा । ठाअन्ति । आअन्ति । गाअन्ति । पूर्ववत् साधुत्व है ॥ २६ ॥

खादिधाव्योः खाधौ ॥ २७ ॥

खाद भक्षणे, धातु जवे, एतयोर्धात्वोः खा-धा इत्यादेशौ भवतो वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु । खाइ (७-१ ति = इ) । खाहिइ (७-१२ धातोः परो हिः, शे० पू०) । खाउ । धाइ । धाहिइ । धाउ (७-१८ ति = उ, शे० स्प०) ॥ २७ ॥

खादिधाव्यो’ खा धा^२—भविष्यति वर्तमाने विध्यादौ एकवचने परत खाद-धाव्-धात्वौ यथासंख्य खा, धा इत्यादेशौ भवत । खाहिइ-खादिष्यति । खाइ-खादति । एवम्—धाहिइ-धाविष्यति । धाइ-धावति । तुम खासि । त्व खादसि । तुम धासि । त्व धावसि । विध्यादौ-खाउ, खादतु । धाउ, धावतु । अहं खामु । अह धामु । खादानि । धावन्ति । ‘एकत्वेऽपि भवेत् कापि धावतेर्धा विभावया’ । धाहिइ, धाविहिइ । धाइ, धावइ । धाउ, धावउ ॥ २७ ॥

१ तिष्ठन्ति—धावन्ति—गायन्ति । खादधातोर्लृङ् ८४५२२८ इत्यत्र बहुलाधिकारा दर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचन एव भवति । तेनेह न भवति । खादन्ति, धावन्ति । क्वचित् भवति—धावइ पुरः इति । हे० । खादति—खादिष्यति—खादतु—खादैव । एवं धावतीत्यादीनि ।
२ संजीवनीसम्मतः पाठः ।

खादिवाचोरेति । अविष्यद्, वर्तमान, विधि अर्थ में अकृत्यत्व के परे खाद्, धातु धातुओं को क्रम से अर्थात् अचणार्थक खाद् धातु को खा, एवं वाच्यार्थक-शुद्धवर्णक धाव् धातु को खा आदेश हो । खादिह । साधुत्व पूर्ववत् जानना । तुम 'खासि' 'सिप्यासोः सिते' इस सूत्र से सि आदेश । पूर्वोक्तसूत्र से खाद् को खा आदेश । खासि । खादसि । एवं-धासि । धावसि । विध्यादिक के एकवचन में 'उत्सुसु विध्या०' इससे प्रथमपुरुष में उ, मध्यमपुरुष में सु, उत्तमपुरुष में शु होंगे । सो खाउ, स खादतु । वह खाव । तुम खासु । त्व खाद । अहं खातु । अहं खादावि । इसी प्रकार धाव् को धादेश में भी जानना । धाउ, धासु, धासु । एकत्वे इति । कहीं पर अकृत्यत्व में धाव् धातु को 'धा' आदेश विकल्प से हो । सो जहाँ आ आदेश होगा वहाँ 'आदिह' होगा, परन्तु पञ्च में-'शोनाज०' से अकारान्तत्व । धावह, धावड । 'ए च क्त्वा' से इकार । आविहिह ॥ २७ ॥

प्रसेर्विसः ॥ २८ ॥

प्रसु-ग्लसु अदने, अस्य धातोर्विसो भवति । विसह^१ (७-१ ति = ह, स्प०) ॥ २८ ॥

प्रसेर्विस.—प्रसे विस इत्यादेश स्यात् । प्रसु अदने । विसह । प्रसते । अग्ने विसिस्सामो, विसिहामो वा । वय प्रसिष्यामहे ॥ २८ ॥

प्रसेरिति । प्रसधातु को विस आदेश हो । प्रस धातु भोजन करने के अर्थ में है । विसह । प्रसते । विसिस्सामो । 'न्तिहेत्या०' से मो आदेश । 'उत्तमे स्सा हा' से 'स्सा'- 'हा'-विकरण । 'ए च क्त्वा०' से इकार । विसिस्सामो, विसिहामो । पञ्च में-विसिहिमो-प्रसिष्यामहे ॥ २८ ॥

चिञश्चिणः ॥ २९ ॥

चिञ् चयने, अस्य धातोश्चिणो भवति । चिणह^२ (स्प०) ॥ २९ ॥

चिञश्चिण —चिञ् इत्यस्य चिण इत्यादेश स्यात् । चिञ् चयने । चिणोह, चिणह । चिनोति । 'आदिश्यते चिञो धातोश्चैव इत्येष वा कर्त्तव्य' । उच्चेअह, उचिनोति । पच्चे-उचिणह । उच्चेअउ, उचिणोउ, उचिणिउ । उच्चेतुम् ॥ २९ ॥

चिञ् इति । चिञ्धातु चयन-इकट्ठे करने के अर्थ में है । चिञ् को चिण आदेश हो । चिणेह । 'छादेशे वा' से एकार । पञ्च में-चिणह, चिनोति । कहीं पर चिञ् धातु को 'चेय' यह आदेश विकल्प से होता है । उउ उपसर्ग । उच्चेअह । पञ्च में-चिण आदेश । उचिणह । उच्चेअउ । चेय आदेश । पञ्च में-चिण आदेश । 'ए च क्त्वा तुमुन्०' इससे एकार, इकार । उचिणेउ, उचिणिउ । उच्चेतुम् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

क्रोञः किणः ॥ ३० ॥

क्रोञ् क्रव्यविनिमये, अस्य धातोः किणो भवति । किणह^३ (७-१ ति = ह, स्प०) ॥ ३० ॥

१ प्रसते-ग्लसते । २ चिनोति-चिनुते । ३ क्रोणाति-क्रोणीते ।

क्रीञः किण — क्रीञ् किण इत्यादेशः ककारः । क्रीञ् इत्यविनिमये । किणह, किणप् । क्रीणाति-क्रीणीते । से परत-किणिञ-क्रीतम् ॥ ३० ॥

क्रीञ इति । क्रीञ्धातु को किण् आदेशः हो । क्रीञाद्-एक वस्तु, द्वय अथवा वदार्थ देकर दूसरी वस्तु को देने के अर्थ में है । 'ततिवोरिवेतो' से इकार, एकार । किणह, किणप् । क्रीणाति । क्रीणीता है । कप्रत्यय में 'के' से इकार । किणिञ; क्रीतम् ॥

वेः क्के च ॥ ३१ ॥

वेरुत्तरस्य क्रीञः क्के आदेशः किणादेशश्च भवति । विक्केह, विकिणह (पू० रूप०) । विक्रीणीते ॥ ३१ ॥

वे. के च^१—विरित्युपसर्गात्परस्य क्रीञ. के इत्यादेशः स्यात् चकारात् किणादेशोऽपि । विक्केह, विकिणह । विक्रीणीते । सेवादित्वात् ककारस्य द्वित्वम् ॥ ३१ ॥

वेरिति । वि उपसर्ग से पर क्री धातु को 'के' आदेश हो । चकार से किण आदेश भी हो । 'सेवादिषु च' से ककारद्वित्व । 'आदेशे वा' से एकार । विक्केह । पञ्च में-विकिणह । विक्रीणीते । वेचता है इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

उद्ध्म उद्धुमा ॥ ३२ ॥

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः, अस्य घातोरुत्पूर्वस्य उद्धुमा भवति । उद्ध-माइ^२ (७-१ ति = इ) ॥ ३२ ॥

उद्ध्मो धुमा^३—उदुपसर्गात्परस्य ध्माधातो धुमादेशः स्यात् । ध्मा शब्दाग्नि संयोगयो । उद्धुमाइ, उद्धमति । सदानन्दमते धूमा इति पाठ । ततो धूमाइ-इति ॥

उद्ध्मो इति । उत्-उपसर्ग से पर ध्मा धातु को धुमा आदेश हो । ध्माधातु शब्द और अग्निसंयोग के अर्थ में है । उद्धुमाइ । सदानन्द 'धूमा' आदेश मानते हैं । अतः उनके मत से उद्धुमाइ यह दीर्घ-ऊकारयुक्त होगा ॥ ३२ ॥

अदो धो दहः ॥ ३३ ॥

अच्छब्दादुत्तरस्य दुधाञ् धारणयोषणयोः, अस्य घातोर्दहादेशो भवति । सहहइ (२-४३ श् = स, ३-३ रलोपः, ३-१ तलोपः, ३-५० द्वि०, ७-१ त = इ) । सहद्विर्त्त^४ (सहहेति पूर्ववत्, ७-३२ अ = इ, २-२ तलोपः, ५-३० सोर्वि०) ॥ ३३ ॥

अदो धो दहः—अदः परस्य धा-धातो, दह इत्यादेशः स्यात् । सहहइ । अहधाति । सहद्विर्त्त । सेवादित्वात् दकारस्य द्वित्वम् । अद्वितम् ॥ ३३ ॥

अदो-इति । अद् से पर 'धा' धातु को दह आदेश हो । 'सर्वत्र कबराद्' से रेफ-लोप । 'हावोः सः' से सकार । 'सेवादी च' से दकारद्वित्व । 'अम्भस्य ह्रस्वः' से अद् के दकार का लोप । सहहइ । अहधाति । अह्मा करता है । सहद्विर्त्त में 'के' से इकार । अद्वितम् ॥ ३३ ॥

१ सजीवनीसमत. पाठः । २ उद्धमति । ३ अदो । अद्वितम् । ४ सजीवनी समत पाठः ।

अवाद् गाहेर्वाहः ॥ ३४ ॥

गाह् विज्ञोऽने, अस्य धातोरवाहुत्तरस्य वाहादेशो भवति । ओवा-
ह^१ (४-२१ अव = ओ, ७-१ ति = ह, शो० स्प०) । पक्षे^२—अववाह^३
(प्रायोपसर्गात् २-२ वक्तोपो न, शो० स्प०) ॥ ३४ ॥

अवाद् गाहेर्वाहः—अवोपसर्गात् परस्य गाहेः वाहादेशः स्यात् । ओवाहः,
अववाहः । अवादिति किम् ? गाहः ॥ ३४ ॥

अवादिति । अव उपसर्ग से पर गाहधातु को वाह आदेश हो । गाह धातु मयने
में मझाने अर्थ में है । 'ओद्वापयो.' से अव को ओकार । पक्ष में—अववाहः । अवगा-
हते । केवल धातु को वाहादेश न हो, किन्तु अवोपसर्ग में ही हो—अतः अवग्रहण है ।
गाहः, गाहते । यहाँ वाहादेश नहीं होगा ॥ ३४ ॥

कासेर्वासः ॥ ३५ ॥

अवादित्यनुवर्त्तते । कास् शब्दकुत्सायाम्, अस्य धातोरवाहुत्त-
रस्य वासो भवति । ओवासः, अववासः^३ (४-२१ अव = ओ, शो०
पू० स्प०) ॥ ३५ ॥

कासेर्वासः^४—अवोपसर्गात्परस्य काश् टीप्तावित्यस्य वास इत्यादेशः स्यात् ।
ओवामः, अववासः, ओवासः, अववासः । अवकाशते । ओवासिः, अववासिः ।
अवकाश्य । 'वाशब्दस्य उ आदेशः क्त्वास्थितस्य क्विद् भवेत्' । इति उ—आदेशः ।
अवादिति किम् ? कासः ॥ ३५ ॥

कासेरिति । काश्-धातु दीप्ति अर्थ में है । अव उपसर्ग से पर काष् धातु को वास
आदेश हो । 'ओद्वापयो.' से ओकारादेश । ओवासः । पक्ष में—अववासः । 'ततिपो०'
से एकार होने से ओवासः, अववासः । अवकाशते इत्यर्थ । क्त्वाप्रत्यय के विषय में
'कगच्छज०' से तकारलोप । क्त्वाप्रत्ययसम्बन्धी 'वा' को कहीं उ आदेश हो । इससे
उ आदेश । उक्त सूत्र से वास आदेश । पूर्ववत् ओकार । ओवासिः । 'ए च क्त्वा.' से
हकार । ओकारादेश के पक्ष में । अववासिः । अवग्रहण सूत्र में क्यों ? जिससे केवल
को वास आदेश न हो । कासः, काशते ॥ ३५ ॥

निरो माङो माणः ॥ ३६ ॥

माङ् माने, अस्य धातोर्निरुत्तरस्य माणादेशो भवति । निम्माणः^५
(३-३ रत्तोपः, ३-५० मङ्गि०, शो० पू०) ॥ ३६ ॥

निरो माङो माणमौ^६—निरुपसर्गात् परस्य माङ् माण-अव इत्यादेशो
स्तः । माङ्माने । निम्माणः, निम्माणः, निम्माणः । निम्मणः, निम्मणः, निम्मणः ।
निर्मिमीते । ननु कथं सम्माणे (सम्मानयति) ? मान पूजायामिति, धात्वन्तरस्य

१. अवगाहते । २. ओत्वाऽभावपक्षे इत्यर्थः । ३. अवकाशते । ४. सजीवनीसमत
पाठः । ५. निर्मिमीते । ६. सजीवनीसमत पाठः ।

तत् । 'निर परस्य माणे वा स्वातां मणमरौ कचित्' । निम्मणिऊण । निम्मारिऊण । 'अडादेशा बहुलम्' इति आत्वम् । सर्वत्र 'ए च क्त्वा' इति इत्वम्, एत्वं च । निम्मणैऊण, निम्मारैऊण । निम्मणिऊण, निम्मारिऊण । निर्माय ॥ ३६ ॥

निर इति । निर उपसर्ग से पर माङ्धातु को 'माण' 'मव' आदेश हों । माङ्-धातु मान अर्थ में है । माण आदेश । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप, 'दोषादेशयो०' से मकारद्विव । 'लादेशे वा' से एकार । निम्माणेइ, निम्माणइ । 'ततिपो०' से एकार । पञ्च में-निम्माणए । इसी प्रकार मव आदेश में भी जानना । 'सम्माणेइ' यहाँ सपूर्वक में मान आदेश कैसे ? उत्तर—यहाँ माङ्धातु नहीं है, किन्तु मानधातु है । निर इति । निर से पर माधातु को कहीं मण, मर आदेश विकल्प से हों । निम्मणिऊण । 'ए च क्त्वा०' से इकार, एकार । निम्मारिऊण में 'अडादेशा बहुलम्' से आकार । एव निम्मारिऊण । निर्माय ॥ ३६ ॥

(पदेठ्वलः ।)

पदेठ्वल^१—निरुपसर्गात् परस्य पद गती, इत्यस्य बलादेश स्यात् । निव्वलड । निष्पद्यते ॥

पडरिति । निर उपसर्ग से पर पद धातु को वल आदेश हो । पूर्ववत् रेफलोप, वकारद्विव । निव्वलइ । निष्पद्यते ॥

क्षियो क्षिज्जः ॥ ३७ ॥

क्षि क्षये, अस्य धातोर्क्षिज्जो भवति । क्षिज्जइ^२ (स्पष्टम्) ॥ ३७ ॥

क्षियो क्षिज्ज —क्षि क्षये, इत्यस्य क्षिज्ज इत्यादेश स्यात् । क्षिज्जइ । क्षीयते ॥ ३७ ॥

क्षिय इति । क्षि धातु क्षय के अर्थ में है । क्षि धातु को क्षिज्ज आदेश हो । क्षिज्जइ, क्षीयते ॥

भिदिच्छिदोरन्त्यस्य न्दः ॥ ३८ ॥

भिदिर्^३, छिदिर्^४ पतयोरन्त्यस्य न्दो भवति । भिन्दइ । छिन्दइ^५ (४-१७ वर्गान्त, ७-१ ति = इ) ॥ ३८ ॥

भिदिच्छिदोरन्त्यस्य न्द —भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, अनयोर्धा-त्वोर्योऽन्त्यो वर्ण तस्य न्द इत्यादेश स्यात् । भिन्दइ, भिनत्ति । छिन्दइ, छिनत्ति । तुम भिन्दसु । त्व भिन्धि । छिन्दसु, छिन्धि । 'त्त इति क्विदादेशो विकल्पेन भिदि-च्छिदो ।' भेतूण, छेतूण । भित्त्वा, छित्त्वा । 'अडादेशा बहुल'मिति इकारस्य एकार । पन्ने—भिन्दिऊण, छिन्दिऊण । 'ए च क्त्वा०' इत्यादिना इत्वम्, एत्वं च । भिन्देऊण, छिन्देऊण ॥ ३८ ॥

भिदीति । फाडवेना इस अर्थ में भिद, फाडकर दो टुकड़े कर देना अथवा चीर देना इस अर्थ में छिद । इन धातुओं के अन्त्य वर्ण को अर्धात् दकार को न्द आदेश

१ इदं सूत्रं भामहवृत्तौ नास्ति । २. क्षिणीति, क्षयति । ३ पूर्वापरशैलीदर्शनात् (विदारणे) इत्यर्थनिर्देशो केलकभ्रमात्पुटितः स्याद् इति प्रतीयते । ४. अत्रापि (छेदने) इत्युचित । ५ भिनत्ति, भिन्ते । छिनत्ति, छिन्ते ।

हो । भिन्दइ, भिन्धि । लोट् मध्यमपुरुष एकवचन में 'उसुमु विधा०' से सुआदेश, भिन्दसु, भिन्धि । एव छिन्दसु, छिन्धि । त इति । भिद् छिद् धातु को कहीं विकल्प से द कोत्त आदेश हो । 'कस्व तूण' से तूण आदेश । 'कगचज०' से तलोप । 'अडादेश बहुलम्' से एकार । भेत्तूण, छेत्तूण । पठ में—'ए च क्त्वा' से एकार, इकार । भिन्देऊण, भिन्दिऊण । भिरा । एव छिद् धातु में भी रूप होंगे । छिन्वा ॥ ३८ ॥

कथेढः ॥ ३९ ॥

कथ निष्पाके, अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति । कढइ^१ (पू० स्प०) ॥

कथेढ — कथ धातोरन्त्यस्य ढ स्यात् । कथ निष्पाके । कढइ, कढए । 'खघयधे'-त्यस्य बाध । कथयति । कचित् क्त्वा-प्रत्ययस्येह उच्चाण इत्यपीष्यते^२ । कदुच्चाण । 'सन्धावज्जोप०' इति अकारलोप । कथित्वा ॥ ३९ ॥

कथेरिति । कथधातु के अन्य वर्ण को ढकार हो । कथ धातु पकाकर अष्टमाश अवशिष्ट रखना = काढा करने के अर्थ में है । कढइ, कढए । कथयति । कथ धातु से पर क्त्वाप्रत्यय को कही 'उच्चाण' आदेश होता है । 'सन्धावज्जोप०' से अकारलोप । कदुच्चाण । कथित्वा ॥ ३९ ॥

वेष्टेश्च ॥ ४० ॥

वेष्ट वेष्टने, अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति । वेड्डइ^३ (ष्ट् = ढ, आदेशत्वात् ३-५० ढङि०, ३-५१ ढ् = ड्, ७-१ ति = इ) । योग-विभाग उत्तरार्थः ॥ ४० ॥

वेष्टेश्च—वेष्ट वेष्टने, इत्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य ढ स्यात् । वेड्डइ, वेड्डए । वेष्टे । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ४० ॥

वेष्टेक्षेति । विस्तरादि के लपेटने के अर्थ में विद्यमान वेष्ट धातु के अन्य वर्ण ष्ट को ढ आदेश हो । वेड्डइ । 'ततिपा' से इकार, एकार । वेड्डए । वेष्टे । योगविभाग पृथक् पृथक् दो सूत्र पढ़ना, उत्तरार्थ = अग्रिम सूत्र में केवल वेष्ट की ही अनुवृत्ति के लिये है ॥ ४० ॥

उत्समोर्लः ॥ ४१ ॥

उत्सम्भ्यामुत्तरस्य वेष्टेरन्त्यस्य लो भवति । उव्वेल्इ^४, संवेल्इ^५ (३-१ तलोपः, ३-५० वङि०, ष्ट् = ल, आदेशत्वात् ३-५० लङि०, शो० पू०) ॥ ४१ ॥

उत्समोर्ल — उत्पूर्वस्य सपूर्वस्य च वेष्टेरन्त्यवर्णस्य 'ल्ल' इत्यादेश स्यात् । उव्वेल्इ । उव्वेष्टे । सवेल्इ । सवेष्टे । 'शेषादेशयो०' इति द्वित्वेन द्विलकारे सिद्धे पुनर्द्विलकारविधान कचिदन्त्यस्यादेशो न द्वित्वम् । तेन, वेड्डइ-इत्यादि सिद्धम् । अत्र सयुक्तस्य ष्ट-इत्यस्य ढकारादेशो न द्वित्वम् ॥ ४१ ॥

१ कथयति । २ कचित् चकारात् ढो भवति, टक्ष । वेड्डइ, वेड्डए, वेड्डइ-इत्युदाहरणानि-इत्यधिक । ३ वेष्टे । ४ उव्वेष्टे, सवेष्टे ।

उत्समोरिति । उत्पूर्वक, सपूर्वक वेष्टधातु के अन्य वर्ण 'ह' को द्विलकारात्मक ह आदेश हो । उब्बेव्ह । 'उपरि लोप. कगडतद०' इससे दलोप । 'शेषादेशपो०' से वकारद्वित्व । उद्वेष्टे । एवं संवेष्टह, संवेष्टे । प्रश्न यह है कि एक लकारात्मक 'ल' आदेश पठना था, 'शेषादेशपो०' से ल को द्वित्व करने से द्विलकारात्मक हो जाता । फिर द्विलकारात्मक 'ह' आदेश ग्रहण व्यर्थ होकर यह सूचित करता है कि—संयुक्त वर्ण के स्थान में विहित अन्य वर्ण आदेश को द्वित्व नहीं होता है । अतः वेष्टह में 'ह' को द्वित्व न होगा ॥ ४१ ॥

रुदेर्वः ॥ ४२ ॥

रुद्विर् अस्य धातोरन्त्यस्य वो भवति । रुवइ' (इरित्, वृ = व्, ७-१ ति = इ) ॥ ४२ ॥

रुदो व^१—रुदोऽन्त्यस्य दस्य व स्यात् । रुवइ । केचित्तु—रोवइ, इत्युदाहरन्ति । तन्मते 'अडादेशा बहुल'मिति उकारस्य ओकार । रुइरा । 'तुन इर शीले' इति इर । 'आदीतौ बहुल'मिति आप्रत्यय । रोदनशीला ॥ ४२ ॥

रुदो व इति । रुदधातु के अन्य दकार को वकार आदेश हो । रुवइ । रोदिति । कोई आचार्य रोवइ प्रयोग करते हैं, उनके मत से 'अडादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार होगा । रुइरा । 'तुन इर शीले' से इर । 'कगञ्ज०' से वलोप । 'सन्धौ अज् लोप०' से अकारलोप । 'आदीतौ बहुलम्' से आकारप्रत्यय । 'कश्चिदपि लोप.' से अलोप । रोदनशीला ॥ ४२ ॥

उदो विजः ॥ ४३ ॥

उत्पूर्वस्य विजेरन्त्यस्य वकारो भवति । उव्विवइ' (२-२ तलोपः, ३-५० वडि०, शे० पू० स्प०) ॥ ४३ ॥

उदो विजे^२—उदुपसर्गात्परस्य विजेरन्त्यवर्णस्य वकार स्यात् । उव्वेवइ, उव्वेवए । 'अडादेशा बहुल'मिति एकार । उद्विजते ॥ ४३ ॥

उद इति । ओविजी भयचलनयो, उत् उपसर्ग से पर भयचलनार्थक विज धातु के अन्य वर्ण को वकार हो । इससे व आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से एकार । 'उपरि लोप कगड' से दलोप । 'शेषादेशयोर्द्वित्व०' इससे वकार को द्वित्व । उब्बेवइ । 'तत्तिपो०' से ए । उव्वेवए । उद्विजते ॥ ४३ ॥

वृधेर्दः ॥ ४४ ॥

वृधु वर्धने, अस्य धातोरन्त्यस्य ठो भवति । वड्डइ' (१-२७ क अ, ध् = ठ, तस्य आदेशत्वात् ३-५० वडि०, शे० पू०) ॥ ४४ ॥

वृधेर्द^३—वृधेरन्त्यस्य धस्य ड्ठ स्यात् । ऋतोऽन् । वड्डइ, वड्डए । वर्धते ॥ ४४ ॥ वृधेति । वृध वृद्धौ, वृधधातु के अन्त्य को 'ड्ठ' होवे । 'ऋतोऽन्' से अकार । वड्डइ । वर्धते ॥ ४४ ॥

१. रोदिति । २. सजीवनीसमत. पाठः । ३. उद्विजते । ४. सजीवन्मदिसमतः पाठः । ५. वड्डते ।

हन्तेर्मः ॥ ४५ ॥

हन्तेरन्त्यस्य म्मो भवति । हम्मइ^१ (स्पष्टम्) ॥ ४५ ॥

हन्तेर्मः—हिंसागस्वर्यकस्य हन्-धातोरन्त्यवर्णस्य म्म इत्यादेशः स्यात् । हम्मइ, हम्मए । हन्यते । कर्तरि तु नायमादेशः । तथा चोक्तम्—‘कचित्तु हन्तेर्मः इति आदेशो नेष्यते बुधै’ । हणइ—हन्ति । हन्तव्य-हन्तव्यम् । हतूण-हत्वा । हओ-हत । ‘खने कापि म्म इत्येष स्यादन्त्यस्य हनेरिव ।’ खम्मः । खायते, खन्यते । ‘नान्त्यद्वित्वे’ इति इअइज्योरमाव । कापीति वचनादिह न भवति । खणिअइ, खणिजइ । हणिअइ, हणिजइ ॥ ४५ ॥

हन्तेरिति । हिंसा-गस्वर्यक हन्धातु के अन्त्य वर्ण को ‘म्म’ यह आदेश हो । हम्मइ । यह ‘म्म’ आदेश कर्ता अर्थ में नहीं होता है । कहा भी है—‘कचिदिति’ । हन्धातु को ‘म्म’ आदेश कहीं-कहीं नहीं भी होता है । हणइ । ‘शेषाणामदन्तता’ । ‘नो ण’ । हणइ । हन्ति । कचिद्-प्रहण से कर्त्रर्थक प्रत्यय के अतिरिक्त भी होता है । जैसे हतव्यं, हतूण—इत्यादि । साधुस्व पूर्ववत् । ‘खनेरिति’ । खन्धातु क अन्त्य को म्म’ यह आदेश हन्धातु के सदृश होता है । खम्मइ । ‘नान्त्यद्वित्वे’ से इअ-इज क निषेध हो जायगा । खायते, खन्यते इत्यर्थः । कापि प्रहण हे, इससे कहीं कहीं ‘ग्म’ आदेश नहीं भी होगा । यक्प्रत्यय को ‘यक इअइजौ’ स ड्य । खणिअइ । हणिअइ । ‘नो ण’ । खन्यते, हन्यते । एव खणिजइ, हणिजइ में इज आदेश होगा ॥ ४५ ॥

रुपादीनां दीर्घता ॥ ४६ ॥

रुपादीनां दीर्घता भवति । रुसइ । तूसइ । सूसइ (२-४३ ष = स, एवं सर्वत्र, शे० स्प० पू०) । रुष्यति । तुष्यति । शुष्यति ॥ ४६ ॥

रुपादीनां दीर्घ^२—रुष रोषे, रुष-इत्यादीनां वातूनाम् उपधाया उकारस्य दीर्घ स्यात् । रुसइ, रुसेइ, रुसए । रुष्यति । सूसइ, सूसेइ । शुष्यति । ‘रुपादीनां’मिति किम्^३ रुवइ । रोदिति ॥ ४६ ॥

रुषेति । रुषादिक धातुओं के उपधाभूत उकार को दीर्घ होता है । इससे दीर्घ । ‘ततिपोरिदेनौ’, ‘शेषाणामदन्तता’, ‘शपो स’, ‘लादेशे वा’ इससे विकल्प से एकार । रुसेइ, रुसइ । रुष रोषे । रुष्यति । एव शुष शोषणे । सूसेइ, सूसइ । रुषादिकों को दीर्घ हो यह क्यों कहते हैं ? सामान्यत सभी उपधा के उकार को दीर्घ हो, ऐसा मानने पर रुवइ में भी दीर्घ हो जायगा ॥ ४६ ॥

चो ब्रजनृत्योः ॥ ४७ ॥

ब्रज, नृती, अनयोरन्त्यस्य ओ भवति । वञ्चइ^४ (३-३ रलोपः, शे० पू०) । णञ्चइ^३ (१-२७ ऋ = अ, २-४२ न् = ण, शे० स्प०, ति = इ पू०) ॥

चो ब्रजिनृत्यो—ब्रज गतौ, नृती गात्रविक्षेपे, इत्यनयोरन्त्यवर्णस्य च इत्या-

१ हन्ति ।

२ सजीवन्यनुसारी पाठ ।

३ ब्रजति ।

४ नृत्यति ।

देश' स्यात् । बच्चइ । व्रजति । णच्चइ । नृत्यति । ननु कथं 'णट्ट'मिति ? नट नृत्तावित्यस्य नाट्यमिति, तस्मादिदं स्यात् ॥ ४७ ॥

बो-इति । गत्यर्थक व्रजधातु को, पदार्थाभिनयार्थक नृत धातु के अन्य वर्ण को 'ब' यह आदेश हो । बच्चइ । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । ब्रजति । उक्त सूत्र से 'ब' आदेश । 'नो ण' से णकार । णच्चइ । नृत्यति । यदि नृत को सर्वत्र ब आदेश होता है तो णट्ट यह कैसे होगा ? उत्तर—यहाँ नट नृत्तौ, नृत्यर्थक नट जातु है । 'ब्रह्मलोप्यत्', 'अत उपधाया'—एव यह नाट्यशब्द का है । 'अधो मनयाम्' से यलोप । 'शेषादेशयो' से द्वित्व । 'नो ण सर्वत्र' से णकार । 'अदातो यथादिषु वा' से आकार को अकार । 'मो विन्दु' से अनुस्वार । णट्ट । नाट्यम् ॥ ४७ ॥

युधिबुध्योश्चः ॥ ४८ ॥

युध सम्प्रहारे, बुध अवगमने, अनयोरन्त्यस्य झो भवति । जुज्झइ । बुज्झइ' (ध = झ, आदेशत्वात् ३-५० झद्वि०, ३-५१ झ = ज्, शो० स्प०) ॥

युधिबुधगृधिसिधिक्रुधा उक्त^१—युधादीनामन्त्यस्य उक्त^२ स्यात् । युध सम्प्रहारे । जुज्झइ, बुध्यते । बुध अवगमने । बुज्झइ, बुध्यते । गृध अभिकाङ्क्षायाम् । गिज्झइ, गृध्यति । मिबु सन्धौ । सिज्झइ, सिध्यति । क्रुध कोपे । कुज्झइ, क्रुध्यति ॥ ४८ ॥

युधीति । युधादिक धातुओं के अन्य वर्ण को उक्त आदेश हो । युध धातु मारना युद्ध करने के अर्थ में है । ध को उक्त आदेश । 'आदेशो ज' से जकार । जुज्झइ । बुध्यते । बुध धातु समझने के अर्थ में है । पूर्ववत्—बुज्झइ । बुध्यते । गृध धातु अत्यन्त आसक्ति चाहने के अर्थ में है । उक्त आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से इकार । गिज्झइ । गृध्यति । मिबु धातु मिलना, या सिद्ध करने के अर्थ में है । सिज्झइ । सिध्यति । क्रुध धातु क्रोध करने के अर्थ में है । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । कुज्झइ । क्रुध्यति ॥ ४८ ॥

रुधेन्धम्भौ ॥ ४९ ॥

रुधिर (अस्य^१ धातो) रन्त्यस्य न्ध-म्भौ भवतः । रुन्धइ, रुम्भइ^२ (इरित्, ध = पर्यायेण न्ध, म्भ, ७-१ ति = इ, ४-१७ वर्गान्त०) ॥ ४९ ॥

रुधेन्धम्भौ—रुध-धातोरन्त्यस्य न्ध-म्भ इत्यादेशौ स्त । रुन्धइ, रुम्भइ । रुणद्धि । 'रुधौ न्धम्भौ कचिजैव कचिज्जम्भो भावकर्मणो' । 'क्तेन दिण्णादय' इति क्तेन सह रुद्धादेश, रुद्धशब्दाद् वा । रुद्धो, रुद्ध । रुज्झइ, रुध्यते ॥ ४९ ॥

रुधेरिति । रुध धातु के अन्य वर्ण को न्ध म्भ आदेश होते हैं । रुन्धइ । और जहाँ म्भ आदेश होगा वहाँ रुम्भइ । रुध धातु आवरण = ढकना, ढँकना, सँसना अर्थ में । रुणद्धि । कहीं-कहीं रुध धातु को न्ध म्भ आदेश नहीं होते और कहीं पर भावकर्म में उक्त आदेश होता है । क्तप्रत्यय के परे 'क्तेन दिण्णादयः' से क्तप्रत्यय के सहित

१. युद्धयने, बुद्धयते । २. सजीवनी-सुबोधिनीसमत. पाठ । ३. रुधेन्धम्भौ—
धस्तइ । का० पा० । ४ अय पाठो न लभ्यते । ५ रुणद्धि, रुन्धे ।

रुद्ध को रुद्ध आदेश । 'अत ओत् सो.' से ओ । रुद्धो । रुद्धः । लट् में व को ऊत आदेश । रुज्जइ । रुज्यते ॥ ४९ ॥

मृदो लः ॥ ५० ॥

मृद् क्षालने, अस्य धातोरन्त्यस्य लो भवति । मलइ^१ (स्पष्टम्) ॥ ५० ॥

मृदो लः—मृद् क्षोदे, इत्यस्यान्त्यवर्णस्य ल स्यात् । मलइ, मल्लेइ । मृदनाति ॥

मृदो—इति । मृद् धातु मसलना, पीसना आदि अर्थ में है । मृद् धातु के अन्त्य वर्ण को ल आदेश हो । मलइ । मृदनाति ॥ ५० ॥

शदलपत्योर्डः ॥ ५१ ॥

शदल शातने, पतल पतने, अनयोरन्त्यस्य डो भवति । सडइ^२ । पडइ (शो० स्प०) ॥ ५१ ॥

शदि^३पत्योर्ड—शदल शातने, पदल गतौ, इत्यनयोरन्त्यस्य ड स्यात् । सडइ, शीयते । पडइ, पतति । वस्तुतः—शदल विशरणगत्यवसादनेषु, पदल पतने ॥ ५१ ॥

शदीति । शद और पत् धातु के अन्त्य वर्ण को 'ड' आदेश हो । 'शपो स' से मकार । सडइ, विशीयते । फैलता है या नष्ट हो रहा है । पडइ । पतति । गिर रहा है ॥ ५१ ॥

शकादीनां द्वित्वम् ॥ ५२ ॥

शक्त् शक्तौ, इत्येवमादीनां द्वित्वं भवति । सकइ (७-१ ति = इ, स्पष्टम्) । लगइ (७-१ ति = इ, शो० स्प०) । शक्नोति । लगति ॥ ५२ ॥

शकादीनां द्वित्वम्—शक्त् शक्तौ—इत्यादीनां धातूनामन्त्यस्य द्वित्वं भवति । सकइ, शक्नोति । सकइ मए । शक्यते मया । 'नान्त्यद्वित्वे' इति निषेधात् यक् इय-इज्योरभाव । लगइ । लग सङ्ग । मगइ, इदं नोदाहर्तव्यम्, रेफलोपद्वित्वाभ्यामप्यस्य सिद्धे । द्वित्वेनैव यगर्थस्य प्रतीयमानत्वात् यगपि न । सकइ ते-शक्यते त्वया ॥ ५२ ॥

शकेति । शकादिक धातुओं के अन्त्य वर्ण को द्वित्व हो । सकइ । समर्थ होता है । भाव में भी सकइ—यही होगा । क्योंकि 'नान्त्यद्वित्वे' से इय-इज्ज का निषेध । द्वित्व से ही भावकर्म की प्रतीति हो जायगी, अत यक् भी नहीं होगा । लग धातु सङ्ग में लगने के अर्थ में है । लगइ । मार्ग अन्वेषणे का मगइ उदाहरण नहीं देना, क्योंकि 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । 'शेषादेशयो०' से द्वित्व । 'अडादेशा बहुलम्' से इस्व होने से मगइ हो जायगा ॥ ५२ ॥

स्फुटिचल्योर्वा ॥ ५३ ॥

स्फुट विकसने, चल कम्पने, अनयोरन्त्यस्य वा द्वित्वं भवति । फुडइ (३-१ सलोपः, उद्वि०, ७-१ ति = इ), फुडइ (द्वित्वाभावे २-२० ट = ड, शो० पू०) । चलइ, चलइ^४ ॥ ५३ ॥

१. मृदनाति । २. शीयते । पतति । ३. सजीवनीत्स्व. पाठः । ४. स्फोटते, स्फुटति । चलति ।

स्फुटिचलोर्वा—स्फुट विकसने, चल कम्पने, अनयोरन्त्यस्य वा द्वित्वं स्यात् ।
फुट्टइ, फुडइ । स्फुटति । चल्लइ, चलइ । चलति । फुट्टो, फुडिओ । स्फुटित । चल्लिओ,
चलिओ । चलित ॥ ५३ ॥

स्फुटीति । स्फुट खिलजाने के अर्थ में है, चल-कॉपने में है । स्फुट और चल के
अन्य वर्णों को विकल्प से द्वित्व हो । 'उपरि लोप' से सकारलोप । फुडइ । फुटता है ।
पच मे-‘टो ड’ । फुडइ । स्फुटति । फुट्टो । स्फुटित के स्थान में ‘क्तेन दिण्णाद्यः’ से
फुट्ट आदेश । पच में-फुडिओ । स्फुटित । एव चल्लइ, चलइ । चलति । चल्लिओ,
चलिओ । चलित ॥ ५२ ॥

प्रादेर्मीलः ॥ ५४ ॥

प्रादेरुत्तरस्य मिलोऽन्त्यस्य द्वित्वं भवति वा । पमिल्लइ (स्प० पू०),
पमीलइ (३-३ रलोपः, ‘ह्रस्वः संयोगे’ इति हेमसूत्रात् मी = मि, शे०
पू०) (स्प०) ॥ ५४ ॥

प्रादेर्मील —प्रादेरुपमर्गात्परस्य मील इत्यस्य अन्त्यस्य वा द्वित्वं स्यात् । मील
निमेषणे । निमिल्लइ, निमीलइ । निमीलति । वाशब्दस्य व्यवस्थितविभाषितत्वात् यत्र
‘अडादेशा बहुल’मिति ईकारस्य इकार, तत्रैव द्वित्वम् । तेन, निमीलइ-इत्यत्र न
द्वित्वम् । एवम्-पमिल्लइ, पमीलइ । प्रमीलति । समिल्लइ, समीलइ । समीलति ।
उम्मिल्लइ, उम्मीलइ । उन्मीलति । प्रादेरिति किम् ? मीलइ । मीलति ॥ ५४ ॥

प्रादेरिति । प्रादिक उपसर्ग से पर मील धातु के अन्य वर्णों को विकल्प से द्वित्व
हो । मील धातु आँख की पलक लगाने के अर्थ में है । ‘अडादेशा बहुलम्’ से ईकार
को इकार । उक्त सूत्र से द्वित्व । निमिल्लइ । यहाँ वा-प्रहण व्यवस्थितार्थक है । अतः
जहाँ ‘अडादेशा बहुलम्’ से इकार होगा वहीं द्वित्व होगा । अतः पच में-निमीलइ ।
ह्रस्व न होने से द्वित्व मी नहीं होगा । एव पमिल्लइ । ‘सर्वत्र लबराम्’ से रेफलोप ।
पमीलइ । प्रमीलति । उद् मील, ‘उपरि लोप’ से दलोप । ‘शेषादेशयोः’ से द्वित्व ।
अन्य कार्य पूर्ववत् । उम्मिल्लइ, उम्मीलइ । उन्मीलति । आदि-प्रहण करने से केवल
धातु में द्वित्व न होगा । मीलइ । मीलति ॥ ५४ ॥

भुजादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु लोपः ॥ ५५ ॥

भुज इत्येवमादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु परतोऽन्त्यस्य लोपो भवति ।
भोत्तूण (जलोपे, ३-१ कलोपे, गुणे^३, ३-५० तद्धि०, ४-२३ क्त्वः शेषस्य
वस्य स्थाने ऊणादेशः) भोत्तुं । भोत्तव्यं । विदः, वेत्तूण (दलोपे, ३-१
कलोपे, ३-५० तद्धि०, ४-२३ वा = ऊण, गुणः पूर्ववत्) । वेत्तुं (पूर्व-

१. संज्ञान्यनुगत. पाठः । २ प्रमीलति । ३ ‘उवर्णस्य गुणः’ । ८।५।१३७ हेम-
सूत्रेण गुणः । एवमुत्तरत्र । वस्तुनस्तु-‘रुद्-भुज-मुच्चां तोऽन्त्यस्य’ । ८।५।१३२-यवामन्त्यस्य
क्त्वा-तुम्-तव्येषु तो भवति । एव प्रकार. शोभनः प्रतिभाति । ‘क्त्व ऊण.’ इति क्त्वा = ऊण,
पुनस्तकारस्य द्वित्वादि सर्वे घुषटमिति । रोदितुम्-रोदितव्यम् ।

वद् गुणे कृते जलोपे च शेषभूततुमुनस्तकारस्य ३-५० द्वि०, ४-१२ मर्बि०) । वेत्तव्वं (३-२ यलोपः, ३-५० वद्वि०, ४-१२ मर्बि०) । रुदः, रोत्तूण, रोत्तुं, रोत्तव्वं (भोत्तु-भोत्तव्वंवत्) । (भोत्तसावात्) ॥ ५५ ॥

भुजादीनां क्त्वातुमुनस्तत्प्रेषु लाप — भुजसदृशानां धातूनां क्त्वा-तुमुन-तव्येषु परत अन्यस्य लोप स्यात् । भुज पालनाभ्यवहारयो । 'क्त्वा तूण' इति तूण, उक्तसूत्रेण अन्यलोप । 'सेवादिषु चे'ति तकारस्य द्वित्वम् । 'अडादेशा बहुलम्' इति ओकार । भोत्तूण, भुक्त्वा । भोत्तु, भोक्तुम् । भोत्तव्व, भोक्तव्यम् । भोत्तूण, मुक्त्वा । तूणादेशो 'कगच्चजे'ति तलोपे, मोऊण-इत्यपरे । भोत्तु, भोक्तुम् । भोत्तव्व, भोक्तव्यम् । रोत्तूण, रोऊण इति वा, रुदित्वा । रोत्तु, रोदितुम् । रोत्तव्व, रोदितव्यम् । ययालदयमुत्प्रेक्ष्यम् ॥ ५५ ॥

भुजेति । भुज-सदृश धातुओं के अन्य वर्ण का लोप हो क्त्वा-तुमुन-तव्य प्रत्ययों के परे । भुज धातु पालन और भोजन अर्थ में है । 'क्त्वा तूण' से तूण आदेश । उक्त सूत्र से जकारलोप । 'सेवादिषु च' से तकारद्वित्व, 'अडादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार । भोत्तूण-भुक्त्वा । इसी प्रकार भोत्तु, भोत्तव्व में भी जानना । यहाँ 'अधो मनयाम्' से यलोप । 'शोपादेशयो०' से द्वित्व विशेष है । भोत्तूण । मुक्त्वा । तूणादेश में 'कगच्चज०' से तलोप करने पर मोऊण-कोई आचार्य मानते हैं । एव रोत्तूण, रोऊण=रुदित्वा । रोत्तु=रुदितुम् । रोत्तव्व=रोदितव्यम् । लक्ष्यानुकूल व्यवस्था कर लेनी चाहिये । उभय प्रकार के रूप सिद्ध हैं ॥ ५५ ॥

श्रुहुजिल्लूधुवां णोऽन्ते हस्वः^१ ॥ ५६ ॥

श्रु श्रवणे, हु दानादाने,^२ जि जये, लूञ् छेदने^३ धूञ् कम्पने, इत्येतेषा-मन्ते ण. प्रयोक्तव्यः, दीर्घस्य हस्वां भवति । सुणइ (२-४३ श = स, ३-३ रलोपः, ७-१ ति = इ, शे० स्प०) । हुणइ । जिणइ । लुणइ । धुणइ^४ । (स्पष्टा. पू०) ॥ ५६ ॥

श्रुहुजिल्लूधूनां^१ णोऽन्ते हस्वश्च—श्रु इत्येवमादीनां पञ्चानां धातूनाम् ग्रन्ते अग्रे णकार प्रयोक्तव्य, एषु यो दीर्घ तस्य हस्वश्च स्यात् । श्रु श्रवणे । सुणइ, शृणोति । हु दानादानयो । हुणइ, जुहोति । जि जये । जिणइ, जज्राइ । जयति । लूञ् छेदने । लुणइ, लुणोइ । अत्र उकारस्य हस्व । पूर्वेषु दीर्घाभावात् न हस्व । लूनाति । धूञ् कम्पने । धुणइ, धुणोइ । धूनाति । 'श्र्वादीनां यो णकारोऽन्ते स क्वचिद् वा विधीयते' । सुणिऊण, सोऊण । श्रुत्वा । हुणइ, जुहोति । हुणन्तो, जुह्वत । जिणि-

१ श्रुहुजिल्लूधूनां णो हस्वश्च । का० पा० । २ हु दानादानयो । का० पा० । ३ मुढ शब्दे इत्यधिक सुणइ-भवते । का० पा० । ४ शृणोति । जुहोति । जयति । लुनाति-लुनीते । धुनोति-धवने । इत्यादयः । ५ सजीबन्यादिममत पाठ ।

ऊण, जेऊण । जित्वा । लुणिञ्चव, क्ववित्त्वम् । 'श्वादिभ्य इतरस्यापि णोऽन्ते कचन दृश्यते' । शुणइ, स्तीति । शुणिऊण, स्तुत्वा ॥ ५६ ॥

श्रु-इति । श्रु-हु-जि-त्-धू इन पाँच धातुओं के अन्त्य वर्ण के आगे णकार का प्रयोग हो और दीर्घ धातु को अर्थात् लृ धू धातुओं को ह्रस्व हो । श्रु धातु सुनने के अर्थ में है । सुणइ । शृणोति । सुनता है । हु धातु देने और लेने के अर्थ में है । हुणइ । जुहोति । जि-जीतने के अर्थ में । जिणइ । पक्ष में-जअइ । 'एवमन्येऽपि' से जि को जअ आदेश । जयति । लृ धातु छेदन-अक्षादि-पांशों के काटने में है । धातु के अन्त 'ण', पूर्व को ह्रस्व । 'कादेशे वा' से एकार । लृणेइ, लुणइ । लूनाति । इसी प्रकार शुणेइ, शुणइ । धूनाति । 'भ्रूवादीनामिति' । श्रु-इत्यादिक उक्त पाँच धातुओं से विहित जो णकारागम है वह कहीं विकल्प से होता है । श्रुधातु से क्वाप्रत्यय । 'क्वा तूण' से तूण । उक्त वार्तिक से विकल्प से ण । 'सर्वत्र लवरास्' से रेफलोप । 'ए च क्वा०' से इकार । सुणिऊण । पक्ष में-'जडादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार । सोऊण । इसी प्रकार जिणिऊण, जेऊण-भी होंगे । लुणिअव्व में लृ धातु, तच्च प्रत्यय । उक्त सूत्र से णकारागम, पूर्व को ह्रस्व । 'ए च क्वा०' से इकार । 'कगञ्ज०' से तलोप । 'अधो मनयाम्' से यलोप । 'शेषादेशयो०' से वकार-द्वित्व । 'मो विन्दु' से विन्दु । लुणिअव्व । भ्रूवादिभ्य इति । श्रु-इत्यादिक धातुओं से अतिरिक्त भी कहीं धातु के अन्त में ण होता है । स्तु धातु । णकारागम । 'स्तस्य थ' से थकार । शुणइ, शुणिऊण । पूर्ववत् ॥ ५६ ॥

भावकर्मणोर्वश्च ॥ ५७ ॥

एषां भावकर्मणोरन्त्ये व्व-शब्दः प्रयोक्तव्यः, चकारात् णश्च । सुव्वइ (२ ४३ श = स, ३-३ रलोपः, व्वप्रयोगे, संयोगे ८ । ८ । २२७ हेम० ह्रस्व०, ७-१ ति = इ) । सुणिज्जइ (८-५६ णत्वे ह्रस्वे च कृते, ७-३३ अ = इ, इति सुण-इ = सुणि जाते, ७-२१ धातुप्रत्यययोर्मध्ये ज्ज, ७-१ न = इ) । हुव्वइ, हुणिज्जइ । जिव्वइ, जिणिज्जइ । लुव्वइ, लुणिज्जइ । धुव्वइ, धुणिज्जइ' (पूर्ववत् सर्वेषां सिद्धिर्ज्ञेया) ॥ ५७ ॥

भावकर्मणोर्वश्च—भावे कर्मणि चार्थे भ्रूवादीना धातूनामन्ते कृतद्वित्वो 'व्व' इति भवति । चकारात् पूर्वसूत्रोक्तो णकारश्च । सुव्वइ । पक्षे-सुणिअइ, सुणिज्जइ । श्रूयते । हुव्वइ, हुणिअइ, हुणिज्जइ । हूयते । जिव्वइ, जिणिअइ, जिणिज्जइ । जीयते । लुव्वइ, लुणिअइ, लुणिज्जइ । लूयते । धुव्वइ, धुणिअइ, धुणिज्जइ । धूयते ॥ ५७ ॥

भावेति । भाव और कर्म में श्रु इत्यादिक धातुओं के अन्त में द्वित्व-चकार का अर्थात् 'व्व' इसका आगम हो । सुव्वइ । 'सर्वत्र लवरास्' से रेफलोप । 'तत्तियो०' से इकार । सुव्वइ । पक्ष में-'यऊ इअइज्जौ' से इअइज्ज । 'क्वदिवि लोप.' से णकारा-कार का लोप । रेफलोप । शकार को यकार । त को इकार । पूर्वोक्त के सदृश होंगे । सुणिअइ, सुणिज्जइ । श्रूयते । इसी प्रकार सर्वत्र जानना । लृ और धू धातु में ह्रस्व

भी होगा। लुब्धइ, लुणिअइ, लुणिजइ। लुयते। लुब्धइ, लुणिअइ, लुणिजइ। भूमते ॥ ५७ ॥

गमादीनां द्वित्वं वा ॥ ५८ ॥

गमादीनां धातूनां द्वित्वं वा भवति। गम्मइ (स्पष्टं), गमिजइ (७-३३ भविष्यति गमोऽकारस्येत्वं, ७-२१ मध्ये ज्ञ, ७-१ त = इ, एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्)। रम्मइ, रमिजइ। हस्सइ, हसिजइ। गम्यते। रम्यते। हस्यते ॥ ५८ ॥

गमादीनां द्वित्वं वा—गम्लु गती, भावकर्मणोर्विषये गमादीनां धातूनाम् अन्यस्य वा द्वित्वं स्यात्। कर्मणि लकार-गम्मइ। 'नान्त्यद्वित्वे' इति निषेधात् यक-इअइजौ न स्त। पक्षे-गमिअइ, गमिजइ। गम्यते। एवम्-लब्भइ, लभिअइ, लभिजइ। लभ्यते। रम्मइ, रमिअइ, रमिजइ। रम्यते। भण्णइ, भणिअइ, भणिजइ। भण्यते। आकृत्यगणोऽयम् ॥ ५८ ॥

गमादीनामिति। भाव और क्रम में गमादिक धातुओं के अन्य वर्णों को विकल्प से द्वित्व हो। गम्मइ। 'नान्त्यद्वित्वे' से निषेध होने से इय इज नहीं होंगे। द्वित्व से ही भावक्रम की प्रतीति हो जायगी, अतः तदर्थबोधक यक भी नहीं होगा। पक्ष में-गमिअइ, गमिजइ। गम्यते। इसी तरह लब्भइ। भकारद्वित्व के बाद 'वर्गेषु युज-पूर्व' से प्रकार। लब्भइ। पक्ष में-लभिअइ, लभिजइ। लभ्यते। एवम्-भण्णइ, भणिअइ, भणिजइ। भण्यते ॥ ५८ ॥

लिहेलिज्झः ॥ ५९ ॥

लिह आस्वादने, अस्य धातोर्लिज्झो भवति भावकर्मणो। लिज्झइ (स्पष्ट ७-१ त = इ) ॥ ५९ ॥

दुहिलिहिवा दुज्झ-लिज्झ-बुज्झा^३—एषां धातूनां भावकर्मणोर्विषये यथा-क्रमं दुज्झ-लिज्झ-बुज्झा इत्येते आदेशा भवन्ति। दुह प्ररुणे, लिह आस्वादने, वह प्रापणे। दुज्झइ। दुह्यते। लिज्झइ। लिह्यते। बुज्झइ। उह्यते। केन्तु वेत्यनुवर्तयन्ति। तन्मते, दुहिअइ, दुहिजइ। लिहिअइ, लिहिजइ। वहिअइ, वहिजइ। इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ५९ ॥

बुहोति। दुहादिक तीन धातुओं को भाव कर्म में दुज्झादिक क्रम से होते हैं। अर्थात्, दुह को दुज्झ, लिह को लिज्झ, वह को बुज्झ होते हैं। दुज्झइ। दुह रोहने क अर्थ में है। लिह आस्वाद लेने में अर्थात् खादने के अर्थ में है। वह प्राप्त कराने में अर्थात् बोझ इत्यादि को यथास्थान पहुँचाने के अर्थ में है। दुज्झादिक आदेश हाने पर दुज्झइ, लिज्झइ, बुज्झइ। साधुत्व सुगम है। कोई आचार्य 'वा' इसकी अनुवृत्ति करते हैं, उनके मत से दुज्झादिक आदेश विकल्पसे होंगे। पक्ष में 'बक इअइजौ' से इअ-इज्झ आदेश होंगे। तब दुहिअइ, दुहिजइ। दुह्यते। एव लिहिअइ, लिहिजइ। लिह्यते। वहिअइ, वहिजइ। उह्यते। ये भी होंगे ॥ ५९ ॥

ह्रस्वोर्हीरकीरौ ॥ ६० ॥

ह्रस्व् हरणे, हुक्कृत् करणे, अनयोर्हीरकीरौ भवतः भावकर्मणोरर्थयोः ।
हीरइ । कीरइ^१ (स्प० पू०) ॥ ६० ॥

ह्रस्वकृवोर्हीरकीरौ^२—एतयोर्भावकर्मणोर्विषये यथाक्रमं हीरकीरौ स्त । हीरइ ।
हियते । कीरइ । क्रियते । 'नान्त्यद्वित्वे' इति योगविभागाद् यकोऽभावः ॥ ६० ॥

हज् इति । ह-कृ को भावकर्म में हीर-कीर आदेश हों । अर्थात् 'ह' को हीर एव
'कृ' को कीर । हीरइ । हियते । कीरइ । क्रियते । 'नान्त्यद्वित्वे' इस सूत्र में 'न' को पृथक्
करके 'न' यह सूत्र मानना । इसका यह अर्थ होगा कि कहीं-अन्यत्र भी आदेश होने
पर हज्-हज् नहीं होते हैं, अतः यहाँ हज् हज् नहीं होंगे ॥ ६० ॥

(ज्ञो जाणमुणौ ।)

ज्ञो जाणमुणौ^३—ज्ञा-धातोर्भावे कर्मणि च जाण-मुण इत्यादेशौ वा स्त ।
'लादेशे वा' इत्येतवम् । जाणेइ, मुणेइ । ज्ञायते । 'नान्त्यद्वित्वे'—इह योगविभागाद्
इच्छाज्जयोरभावः । एत्वपक्षे तु द्वावपि भवतः जाणिअइ, जाणिज्जइ । मुणिअइ,
मुणिज्जइ । आदेशपक्षे—'प्रज्ञपञ्चाशदि'ति णकार । णाइअइ, णाइज्जइ । ज्ञायते ।
केचित्तु—'ज्ञो जाणमुणौ' इत्यस्य स्थाने 'ज्ञो णज्जणव्वौ'—एव सूत्र पठन्ति । तन्मते णज्जइ,
णव्वइ—इति । ज्ञायते ॥

ज्ञो—इति । ज्ञा धातु जानने के अर्थ में है । ज्ञा धातु को भाववाच्य या कर्मवाच्य
रहते जाण और मुण आदेश विकल्प से होते हैं । 'लादेशे वा' से एकार होगा । जाणेइ,
मुणेइ । ज्ञायते । एकारादेश होने पर हज् हज् नहीं होंगे । क्योंकि पूर्व प्रक्रियानुसार
'नान्त्यद्वित्वे' से न का योगविभाग करके हज् हज् का निषेध हो जायगा । 'लादेशे
वा' इस विकल्प के पक्ष में हज् हज् होंगे । जाणिअइ जाणिज्जइ । मुणिअइ, मुणिज्जइ ।
सूत्र के आदेशाभाव में 'प्रज्ञ०' इससे णकार होगा । हज्, हज् पूर्ववत् । णाइअइ,
णाइज्जइ । ज्ञायते । कोई आचार्य सूत्र में जाण मुण के स्थान पर णज्ज णव्व आदेश
मानते हैं, उनके मत में णज्जइ, णव्वइ ये रूप होंगे । ज्ञायते ॥

ग्रहेर्दीर्घो वा ॥ ६१ ॥

ग्रहेर्धातोर्दीर्घो वा भवति भावकर्मणोरर्थयोः । ग्राहिज्जइ, गहिज्जइ^४
(३-४ रत्नोप, विकल्पेन दीर्घे कृते, अग्रे गमिज्जइवत्) ॥ ६१ ॥

ग्रहेर्घेत्पः^५—ग्रह्-धातोर्भावे कर्मणि च वा घेप्पादेशः स्यात् । 'नान्त्यद्वित्वे' इति

१ हियते—क्रियते । क्वचित् 'ज्ञो णज्जणव्वौ वा' । ज्ञा-इत्यस्य धातोः णज्ज, णव्व इत्यादेशौ
भवतः भावकर्मणोः । णज्जइ । णव्वइ । पक्षे—जाणिज्जइ—मुणिज्जइ । 'ज्ञानुराधोर्णज्जणव्वौ' ।
अनयोर्भावे णज्ज—णट्टौ भवतः । णज्जइ । णट्टइ । ज्ञायते । नृत्यते । का० पा० इत्यधिकः ।

२ संजीवन्यादिसमतः पाठः । ३ नेदं सूत्रं नामहृत्पौ । ४ ग्रहेर्वा वेत्य । वेत्यइ—गैहिज्जइ—
गृह्यते । ५ गृह्यते । ६ नामहसमतो नाय पाठः ।

निषेधादिभ्रञ्जयोरभाव । घेप्पइ । गृह्यते । पक्षे-‘ग्रहेर्गेण्ड’ । ‘सन्धावज्जलोप०’
इत्यकारलोप । गेण्हिअइ, गेण्हिज्जइ । गृह्यते ॥ ६१ ॥

ग्रहेरिति । ग्रह धातु को भाव कर्म में घेप्प आदेश हो । ‘नान्त्यद्वित्वे’ से निषेध होने से इअइज्ज नहीं होंगे । घेप्पइ । गृह्यते । पक्ष में ‘ग्रहेर्गेण्ड’ से गेण्ह आदेश होगा । ‘यक इअइज्जौ’ से इअ इज्ज होंगे । ‘सन्धावज्जलोपविशेषा बहुलम्’ इससे अथवा ‘क्वचिदपि लोप’ इससे अकार का लोप होगा । गेण्हिअइ, गेण्हिज्जइ । गृह्यते ॥ ६१ ॥

क्तेन दिण्णादयः^१ ॥ ६२ ॥

दिण्ण = इत्येवमादयः क्तप्रत्ययेन सह निपात्यन्ते । डुदाब् दाने,
दिण्णं (स्प०) । रुदित्, रुण्णं (पूर्व० स्प०) । त्रसी,^२ हित्थं^३ (स्प०) ।
दढ, दड्डं^४ । रज्जि, रत्तं (पू० स्प०) ॥ ६२ ॥

क्तेन दिण्णादय — डुदाब् दाने, इत्यादीना धातूना क्तप्रत्ययेन सह दिण्ण
इत्यादयो निपात्यन्ते । ये प्रत्ययलोपागमवर्णविकारलक्षणैः अनुपपन्नास्ते निपात-
नात्साध्यन्ते—

१ दत्त २ मुक्त ३ व्यतिक्रान्त ४ त्रस्तानाम् ५ उदितस्य च ।

१ दिण्ण २ मुत्त च ३ बोलीण ४ हित्थ ५ रुण्णा भवन्त्यमी ॥

६ दष्ट ७ दग्धा ८ ऽर्जित ९ ख्यात १० स्थापितानामिमे मता ।

६ डक्क ७ दड्ड ८ विटत्त च ९ सखाद १० थाविअ तथा ॥

११ स्पष्टा १२ ऽऽस्वादित १३ नष्टाना स्यात् १४ प्रसारित १५ लूनयो ।

११ छिविअ १२ चक्खिअ १३ लुक्क तथा १४ विसविअ १५ लुअ ॥

१६ आरब्धा १७ ऽर्पितयो स्याताम् १६ आढत्त च १७ विणाविअ ।

एव दिण्णादयोऽन्येऽपि दत्तादीना निपातिता ॥ ६२ ॥

क्तेनेति । डुदाब् दाने, क्तप्रत्यय के सहित दा इत्यादिक धातुओं को अर्थात् सिद्ध
‘दत्त’ इत्यादिक के स्थान पर ‘दिण्ण’ इत्यादिक निपात में हों । जो कार्य प्रत्यय में,
लोप से, आगम से, वर्णविकार से अथवा सूत्र से उपपन्न नहीं होते हैं, वे सब निपात
से सिद्ध कर लिये जाते हैं । जैसे १ दत्त को दिण्ण, २ मुक्त को मुत्त, ३ व्यतिक्रान्त
को बोलीण, ४ त्रस्त को हित्थ, ५ उदित को रुण्ण, ६ दष्ट को डक्क, ७ दग्ध को दड्ड,
८ अर्जित को विटत्त, ९ ख्यात को सखाद, १० स्थापित को थाविअ, ११ स्पष्ट को
छिविअ, १२ आस्वादित को चक्खिअ, १३ नष्ट को लुक्क, १४ प्रसारित को विसविअ,
१५ लून को लुअ, १६ आरब्ध को आढत्त, १७ अर्पित को विणाविअ, होते हैं । एव
जैसे दत्तादिकों को दिण्णादिक होते हैं ऐसे ही अन्य भी होते हैं ॥ ६२ ॥

१ दिणादय इत्यादि-दिण, रुण । का० पा० । २ त्रसि-तिथ्य, तत्थ । का० पा० ।
३ (हित्थ ऋडितमीतयो. १) ४ दड्ड-दड्ड-दड्ड । का० पा० । ५ रन्त, रत्त, रज्ज ।
दत्त-रदित-वस्त-दग्ध-रत्त । का० पा० ।

(तक्षेरंपवच्छौ ।)

तक्षेरंपवच्छौ^१—तक्षे रंपवच्छ इत्यादेशौ स्त । तक्ष, त्वक्ष तनूकरणौ । रपइ, वच्छइ । तक्ष्णोति, तक्षति वा ॥

तक्षेरिति । तक्ष धातु को रप-वच्छ आदेश हों । तनूकरण अर्थ में तक्ष धातु है । रप आदेश होने से रपइ, एव वच्छ आदेश में वच्छइ । तक्ष्णोति तक्षति वा ॥

खिदेर्विसूरः ॥ ६३ ॥

खिद दैन्ये, अस्य विसूरो भवति । विसूरइ (स्पष्टम् । अत्रोदाहरण-भूते प्राकृतपद्यखण्डे 'विरहेण, बाला' इत्येतौ शब्दौ संस्कृते प्राकृतसमौ, शेषो महिलावत् ?) । विरहेण विसूरइ^२ बाला ॥ ६३ ॥

खिदेर्विसूर—खिद-धातोर्विसूर इत्यादेश स्यात् । विसूरइ, विसूरेइ । खिद्यते । अत्रापि बहुलप्रधानानुवृत्ते 'खिज्ज' इत्यादेश । खिज्जइ । वसन्तराजस्तु दैवादिकत्वात् श्यनि, 'त्यथ्यद्या चछजा' इति जकारे, 'शेषादेशयो'रिति जकारद्वित्वे खिज्जइ-इत्याह । तन्नये कप्रत्यये खिज्जिम् नैव सेत्स्यति ॥ ६३ ॥

खिदेरिति । खिद दैन्ये, खिद धातु को विसूर आदेश हो । 'लादेशे वा' से विकल्प से एकार, विसूरेइ । पद्य में विसूरइ । खिद्यते । इस सूत्र में भी बहुल-पद की अनुवृत्ति करके बहुलप्रधान से खिद को खिज्ज आदेश होगा । खिज्जइ । कप्रत्यय से खिज्जिअ होगा । वसन्तराज खिदधातु से श्यन्, 'त्यथ्यद्या' से जकार, शेषादेशयो^३ से द्वित्व, खिज्जइ-मानने है, उनके मत से कप्रत्ययादि में खिज्ज आदेश न होने से खिज्जिअ नहीं होगा ॥ ६३ ॥

क्रुधेर्जूरः^४ ॥ ६४ ॥

क्रुध कोपे, अस्य जूरो भवति । जूरइ^५ (पू० ति, त = इ, शेष० स्प०) ॥

क्रुधेर्जूर—क्रुधधातोर्जूर इत्यादेश स्यात् । क्रुध कोपे । जूरइ । क्रुध्यति ॥ ६४ ॥

क्रुधेरिति । क्रुध धातु को जूर आदेश हो । क्रुध कोप करने के अर्थ में है । जूर आदेश । जूरइ, क्रुध्यति ॥ ६४ ॥

चर्चेश्चम्पः ॥ ६५ ॥

चर्च अध्ययने, अस्य धातोश्चम्पो भवति । चम्पइ^६ (स्पष्टम्) ॥ ६५ ॥

चर्चेश्चर^७—चर्चि-इति ण्यन्तस्य निर्देश । चर्च अध्ययने, ण्यन्तस्य चर्च-धातो चर इत्यादेश स्यात् । चरइ । चर्चयति । चर्चात्यर्थ । चरिअइ, चरिज्जइ, चर्चयते ॥

चर्चेरिति । चर्चि यह ण्यन्त का सूचक है । चर्च धातु पढ़ने के अर्थ में है । ण्यन्त चर्च धातु को चर आदेश हो । चरइ । चर्चयति=अध्यापयति । विचारता है, पढ़े हुए पाठ को फिर से विचारता है । कर्म में प्रत्यय करने पर 'अक हअहज्जौ' से इअइज्ज आदेश । चरिअइ, चरिज्जइ । चर्चयते ॥ ६५ ॥

१ मामहे नेदमुपलभ्यते सूत्रम् । २ खिद्यति । ३ झूठ । ४ क्रुध्यति ।

५ चर्चयते । ६ सजीवन्यादिसमतः पाठ ।

त्रसेर्वजः ॥ ६६ ॥

त्रसी उद्वेगे, अस्य धातोर्वजो भवति । वज्जइ^१ (पू० स्प०) ॥ ६६ ॥

त्रसेर्वज — इक्षतिपौ धातुनिर्देशे । त्रस धातोर्वज इत्यादेश स्यात् । वज्जइ ।
त्रस्यति, त्रसति वा ॥ ६६ ॥

त्रसेरिति । त्रस धातु वचनाने के अर्थ में है । त्रस को वज्ज आदेश हो । वज्जइ ।
त्रस्यति, त्रसति वा ॥ ६६ ॥

मृजेर्लुभसुपौ^२ ॥ ६७ ॥

मृज शुद्धौ, अस्य धातोर्लुभ, सुप इत्यादेशौ भवतः । लुभइ, सुपइ^३
(स्प०) ॥ ६७ ॥

मृजेर्लुभसुपौ^२ — मृज शुद्धौ, मृज-धातोर्लुभ-पुस इत्यादेशौ स्त । लुभइ,
पुसइ । माष्टि । सदानन्दस्तु-मृजेर्लुहलुभौ-इत्येव सूत्रपाठ मन्यते । तन्मते-लुहइ,
लुभइ-इत्युदाहर्तव्यम् ॥ ६७ ॥

मृजेरिति । मृज धातु शुद्धि करने के अर्थ में है । मृज धातु को लुभ पुस आदेश
होते है । लुभइ, पुसइ । 'लादेशे वा' से एकार । लुभइ, पुसइ । माष्टि । सदानन्द
'मृजेर्लुहलुभौ' ऐसा सूत्रपाठ मानते हैं । अतः उनके मत से लुहइ, लुभइ रूप होंगे ।
भकारोच्चारणसामर्थ्य से 'खद्य०' से भ को ह नहीं होगा । माष्टि ॥ ६७ ॥

वुड्खुप्पौ मस्जेः^४ ॥ ६८ ॥

टुमस्जो शुद्धौ, अस्य धातोर्वुड्खुप्पौ भवतः । वुड्इ, खुप्पइ^५ (पू०
स्प०) ॥ ६८ ॥

वुड्खुप्पौ मस्जे^४ — मस्जधातोर्वुड्खुप्प इत्यादेशौ स्त । टुमस्जो शुद्धौ । वुड्इ,
खुप्पइ । 'बुड निमज्जने' इत्यस्य 'सर्वत्र लवरा'मिति रेफलोपे 'सेवादिषु चे'ति ङकारस्य
द्वित्वे कृते वुड् इति सेत्स्यति । पुन सूत्रे वुड्ग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् । शुद्धि निमज्जन
च समानार्थे ॥ ६८ ॥

बुड्इति । मस्ज धातु शुद्धि के अर्थ में है, शुद्धयर्थक मस्ज धातु को वुड् खुप्प आदेश
होते हैं । वुड्इ, खुप्पइ । 'लादेशे वा' से सर्वत्र एव जानना । मज्जति । बुड् धातु
निमज्जन अर्थ में है । उसको 'सर्वत्र लवरा' से रेफलोप, 'सेवादिषु च' से ङकार को
द्वित्व करने से वुड्इ सिद्ध हो जायगा, फिर सूत्र में वुड्-ग्रहण निष्प्रयोजन है । शुद्धि
और स्नान एकार्थक हैं । कप्रत्यय में उभयतः बुड्भ होगा ॥ ६८ ॥

दशेः पुलअणिअकअवक्खाः^६ ॥ ६९ ॥

१ त्रस्यति = त्रसति । २ मृजेर्लुभसुपौ । जूमइ-पुसइ । का० पा० । ३ माष्टि ।
४ सजीवन्यादिसमत एष पाठः । ५ वुत्तइ, वुत्था । वुत्तइ, वुत्तइ । ६ मज्जति ।
७ सजीवन्यादिसमत एष पाठः । ८ इक्षेदोत्पुङ्गिछानकलाः । दीसइ, पुलइ, णिछइ,
अवक्खइ । इत्येते । का० पा० ।

दशित् प्रेक्षणे, अस्य पुलञ-णिञञ-अवक्खन्ता भवन्ति । पुलञ् ।
णिञञ् । अवक्खन् । (स्पष्टम्) ॥ ६९ ॥

दशः पुलञ-णिञञ-अवक्खन्-सञ्चवाः^१—दश्-धातोः पुलञ, णिञञ, अवक्खन्, सञ्चव इत्येते आदेशा भवन्ति । दशित् प्रेक्षणे । पुलञ् । 'लादेशो वा' इत्यनेन एकारः, पुलञ् । एव-णिञञञ्, णिञञञ् । अवक्खन्, अवक्खन् । सञ्चव, सञ्चवे-इत्यादिष्वपि हेयम् । ननु पलोएइ इति कथम् ? तत् प्रपूर्वकस्य लोक् दर्शने इत्यस्य स्वार्थे णिजन्तस्य हेयम् ॥ ६९ ॥

दशेरिति । दश धातु देखना अर्थ में है । दश धातु को पुलञ, णिञञ, अवक्ख और सञ्चव ये आदेश होते हैं । पुलञ् । 'लादेशो वा' से विकल्प से एकार होगा । पुलञ् । एवम्-णिञञञ्, णिञञञ् । अवक्खन्, अवक्खन् । सञ्चव, सञ्चवे-इत्यादिकों में भी जानना । ननु प्रश्न यह होता है कि यदि दश धातु को पूर्वोक्त ही आदेश होंगे किन्तु 'लोञ' आदेश नहीं होगा तो 'पलोएइ' यह प्रयोग नहीं होगा । उत्तर यह है कि यह प्रयोग दश धातु का नहीं है, किन्तु दर्शन अर्थ में प्रपूर्वक लोक धातु का है । स्वार्थ में णिच्-प्रत्यय । 'णिच् एदादेरात्' से एकार । 'कगचज' से ककारलोप । 'सर्वत्र लवराम्', 'तत्तिपोरिदेत्तौ' से पलोएइ होगा ॥ ६९ ॥

शकेस्तरवतोरः ॥ ७० ॥

शक्त् शक्तौ, अस्य धातोः तर, वञ, तीर इत्येते आदेशा भवन्ति । तरइ, वञइ, तीरइ^२ ॥ ७० ॥

शकेस्तर-वञ-तीरा —शक्त् धातो तर, वञ, तीर इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । तरइ, वञइ, तीरइ । शक्तीति । भावे—'यक् इञ्जौ' इति इञ्-इञ्जादेशो तरिज्, वञ्ज्, तीरिज् । शक्यते ॥ ७० ॥

शकेरिति । शक् धातु को तर, वञ, तीर ये तीन आदेश होने हैं । साधुत्व पूर्ववत् । भाव में 'यक् इञ्जौ' से इञ्ज आदेश होंगे । 'सन्धावज्जलोप' से अकारलोप । तरिज्, तरिज् । एवम्-वञ्ज्, वरिज् । तीरिज्, तीरिज् । शक्यते इत्यर्थः ॥ ७० ॥

(एवमन्येऽपि ।)

एवमन्येऽपि^३—एवम् अनेन प्रकारेण यथा पूर्वोक्तानां भूधातो होहुवौ आदेशौ विहितौ, तथैव अपरेषामपि धातूनां यथादर्शनम् आदेशा कल्पनीया । यथा-लवि अवस्त्रसने । विपूर्वस्य लविधातोः 'यक्' इत्यादेशः । यक् । विलम्बते । यथादर्शनम् इति नियमात् कचिद् धातोरेव वकादेशः । विषक्न्तो । विलम्बमानः । लस धातो 'विअवि' इत्यपि आदेश इति सदानन्द^४ । विअवि । उपवेशने आस्-धातो अञ्छ इत्यादेशः । अञ्छ । आस्ते । अञ्छन्ती । आसीन । प्रेरणे क्षिपः क्षुइ इति । क्षुइ । क्षिपति । वाळि (वाञ्छ) इच्छायाम्, वाञ्छधातो मह-वञ्छ इत्यादेशौ भवतः । महइ ।

१. पञ्चमिति । २. संज्ञीयन्त्यादिभिरस्य एव पाठः । ३. शक्तीति । ४. यामह-
शक्तौ मेव सूत्रम् ।

वच्छ । वाञ्छति । आढपूर्वकस्य सेवार्थस्य भिज्धातो अणि-अञ्जि इत्यादेशौ । अणिअइ, अञ्जिअइ वा । आश्रयति । रक्षणे गुप्धातो लूम इति । लूमेइ । जिधातो जञ्ज इति आदेश । जअइ । जयति । स्थग सवरणे । स्वार्थे भिजन्तस्य स्थग-धातो ढक् इत्यादेश । ढक्इ । स्थगयति । हि गतौ । प्रपूर्वकस्य हिधातो. पिणव इत्यादेश । पिणवइ । प्रहिणोति । भुजधातो जँव इति । जँवइ । भुञ्जे । जेमइ इति तु-जिमु अदने, 'अडादेशा बहुलम्' इत्येत्वे । जेमइ । जेमाति । बहुलग्रहणानुवृत्त कचिद् विकल्पेन यक्कादयो भवन्ति । विलम्बइ, थक्इ वा । विलम्बते । लुहइ, खिबइ । क्षिपति । भावकर्मणोरपि दीसइ । दृश्यते । अर्ज अर्जने । बिढप्पइ । अर्ज्यते । आङ्पूर्वकस्य रभ्धातो-आढ-प्पइ । आरभ्यते । क्त्वाप्रत्ययेऽपि-यक्किऊण । स्था-धातो थक् इत्यादेश । स्थित्वा, विलम्ब्येति वा । लुहिऊण । क्षिप्त्वा । ढक्किऊण । स्थगयित्वा । क्त्वाप्रत्ययेऽपि-लूमिअ । गोपायितम् । महिअ । वाञ्छितम् । ढक्किअ । स्थगितम् । पिणुविअ । प्रहितम् । 'पण्णविअ' इति सदानन्दः, तेन पण्णविअ । प्रहितम् । एव प्रत्ययान्तरेऽपि वाच्यन्तरा णाम् आदेशा ऊढा । केचित्तु-'एवमन्येऽपि' इति सूत्रे क्रियापदमेव व्याचक्षते । तन्न युक्तम् । अक्रियापदानामपि आदेशविधानदर्शनान् । उदाहृत चैवमेव । ननु यथेवम्, तर्हि 'क्तेन दिण्णादय' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् ? इति चेन्न, तत्र क्तेनेति सप्तम्यै तृतीया । तेनाप्ययमर्थ-क्त्वाप्रत्ययसहिताना धातूना दिण्णादय । अत्र तु केवलाना धातूनामिति नानर्थकत्वम् ॥

एवमिति । जैसे भूधातु को हो हुव आदेश कहें है, इसी प्रकार अन्य धातुओं को भी कविप्रयोगानुकूल, व्यवहृतप्रयोगानुकूल धात्वादेश की वरूपना कर ले । अब स्वसन अर्थ में लविधातु है । उपसर्गसहित विपूर्वक लविधातु को यक् आदेश । यक्इ । विलम्बते । 'यथादर्शनम्' इस कथन से कहीं उपसर्ग रहित धातुमात्र को थक् आदेश होगा । विथक्कन्तो । विलम्बमान । 'स्तमाणो शतृशानचो' से न्त आदेश । न्नस् को विअवि आदेश । विअविइ । स्वसते । आस को अच्छ । अच्छइ । आस्ते । अच्छन्तो, आसीन । प्रेरण अर्थ में छिप धातु को लुह आदेश । लुहइ । क्षिपति । वाञ्छि को मह-वछ ये दो आदेश होंगे । महइ, वछइ । वाञ्छति । भिधातु सेवा अर्थ में है । आङ् पूर्वक भिधातु को अणि-अञ्जि आदेश होंगे । अणिअइ, अञ्जिअइ । आश्रयतीत्यर्थ । गुप धातु को लूम आदेश होगा । लूमइ । गोपायति । जि को जअ आदेश । जअइ । जयति । स्थग-धातु सवरण=ढाँकना अर्थ में है । स्वार्थ में भिच् । भिजन्त स्थग धातु को ढक् आदेश । ढक्इ, ढक्केइ । 'छादेते वा' से एव । स्थगयति । टाँकता है । प्रपूर्वक हिधातु को पिणव आदेश । पिणवइ । प्रहिणोति । भेजता है । भुजधातु को जँव आदेश । जँवइ । भुञ्जे । प्रश्न यह है कि जेमइ यह अनुनासिकरहित मकारयुक्त कैसे होगा ? उत्तर यह है कि यह भुज धातु का नहीं है, किन्तु अदन = भोजन अर्थ में जिम् धातु का है । 'अडादेशा बहुलम्' से इकार को एकार । 'शेषाणा-मदन्तता' से अकारान्त । जेमइ । जेमति । उक्त सूत्र में बहुलपद की अनुवृत्ति करके यह अर्थ करना कि-थक्कादिक आदेश कहीं विकल्प से होंगे । विलम्बइ, थक्इ वा ।

विलम्बते । शुद्ध, पक्ष में-विषयः । 'प्रत्यक्षं वा' से ल आदेश । 'यो यः' से ल । 'येषामा-
मदन्तता' से अदन्तता । सिद्धः । विपत्ति । भावकर्म में भी ये आदेश होते हैं ।
दीप्तः, दृश्यते । विद्वत्पक्ष, अज्योते । आद्यपूर्वक रम् धातु को आद्यप्य आदेशः ।
आद्यप्य, आरम्भ्यते । क्वा-प्रत्यय के परे भी ये आदेश होंगे । स्या धातु को यक्ष
आदेशः । यक्षिज्ज, स्थित्वा । अथवा विपूर्वक लविधातु को यक्षदेवः । यक्षिज्ज ।
विलम्बेत्यर्थः । बुद्धिज्ज, विपत्ति । उक्षिज्ज, स्थगयित्वा । कप्रत्यय में भी ये आदेश
होंगे । गुपधातु को लुप्त आदेशः । 'क्ते' सूत्र से इकार । 'कगचज०' से तकारकोय ।
लुमिज्ज, गोपायितम् । महिज्ज, वाञ्छितम् । उक्षिज्ज, स्थगितम् । प्रपूर्वक विधातु
को पिणुव आदेशः । साधुत्व पूर्ववत् । पिणुविज्ज । सदानन्द पण्णव आदेश मानते हैं,
अतः उनके मत से पण्णविज्ज । ग्रहितम् । इसी प्रकार दूसरे प्रत्ययों के संयोग में
भी आदेशों की कल्पना कर लेना । कोई कोई आचार्य 'एवमन्येऽपि' सूत्र में क्रियापद
की व्याख्या करके क्रिया को ही आदेश मानते हैं, यह ठीक नहीं है, क्योंकि अक्रिया-
पद को भी आदेश विधान है, इसी प्रकार के उदाहरण हैं । ननु प्रश्न यह होता है कि
यदि 'एवमन्येऽपि' से सब प्रकार के आदेश हो जायेंगे तो 'क्तेन विष्णादयः' यह सूत्र
व्यर्थ हो जायगा ? उत्तर-यह कहना ठीक नहीं है । क्योंकि 'क्तेन विष्णादयः' इस
सूत्र में 'क्तेन' यहाँ सहाय में तृतीया है, तो यह अर्थ होता है कि—कप्रत्यय के
सहित दाधातु को विष्ण आदेश हो । तो यहाँ केवल धातु को आदेश कहे हैं और वहाँ
कप्रत्ययसहित को । इस प्रकार अनर्थकत्व की शङ्का नहीं हो सकती ॥

शेषाणामदन्तता ॥ ७१ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सूत्रेष्वष्टम परिच्छेदः ।

शेषाणां लुप्तानुबन्धानामदन्तता भवति । भमः । चुम्बः^१ ॥ ७१ ॥

[एवमन्येऽपि क्रियाशब्दादेशा ज्ञेयाः । यथा—मृजेः जामह, पिबतेः
पाडह^२] ।

इति श्रीभामहविरचिताया मनोरमान्याख्यायां धात्वादेशपरिच्छेदोऽष्टमः^३ ॥

१ भ्रमति । चुम्बति । २ [ ] अय पाठो न सार्वत्रिक । ३ अत्र प्रकरणान्ते
ग्रन्थान्तरेभ्य आवश्यकतया धातुविहितप्रत्ययादेशा धात्वादेशाश्चोद्धृत्यन्ते सङ्क्षेपेण । तत्र पूर्वं
धातुविहितप्रत्ययाऽऽदेशः—

सिनास्ते सिः । ८।१।१४६ सिना द्वितीयविकादेशेन सह अस्ते सिरादेशो भवति । निद्रुशो
जं सि । सिनेति किम् ? से आदेशे सति—अत्थि तुम् ।

गुर्वादेरविर्वा । ८।२।१५० गुर्वादेर्णे । स्थाने अवि इत्यादेशो वा भवति । शेषितम् = छेत्त-
विज्ज, सोसिज्ज । तोषितम् = तोसविज्ज, तोसिज्ज ।

भ्रमेराडो वा । ८।१।१५१ भ्रमे परस्व गेराड आदेशो वा भवति । भ्रमादेह । पक्षे—भ्रमेह,
भमावह, भमावेह । (भ्रमयति) ।

हु-झ-झु विभ्यादिभ्यैकस्मिन्नाभाणां । ८।१।१७१ विभ्यादिभ्यैर्बूपप्राप्तानामेकादेशेऽर्धे वर्तमा-
नाना त्रयाणामपि त्रिकाणा स्थाने यथासंख्यं हु, झ, झु इत्येते आदेशा भवन्ति । इसलू ।
इसलू तुम् । इसलू अह । तकारीचार्ण भावान्तरार्थम् ।

शेषाणामवन्तता—विहितादेशोभ्यो धातुभ्योऽन्वे ये अकृतादेशा हलन्ता धातवः, तेषामवन्तता स्यात् । हसेइ, हसेइ । 'लादेशो वा' इत्येत्वम् । हसति । हसिष्यो । हसितः । अवन्तत्वे 'क्ते' इतीकार । हसिऊण । हसित्वा । एवम्-रुसइ, रुसामि, रुसामहे । अवन्तत्वे 'अत' इत्यधिकारविहितानि सर्वाणि कार्याणि भवन्ति ॥ ७१ ॥

शेषाणामिति । जिन धातुओं को आदेश कहे हैं उनसे अतिरिक्त हलन्त धातुओं को, क्योंकि भुवादिक आदेश जो होते हैं वे अवन्त ही को होते हैं । अतः आदेश से अतिरिक्त अर्थात् हलन्त धातुओं को अवन्तता हो । जैसे—हस्-हलन्त सकारान्त अकारान्त हो जाने से 'लादेशो वा' से एकार । हसेइ, हसइ । क-प्रत्यय में 'क्ते' से हकार । हसिष्यो । क्वा-प्रत्यय में 'ए' च क्वा तुमन्-तव्य-भविष्यत्सु' से एकार और

सोहिवां । ८।३।१७४। पूर्वसूत्रविहितस्य सो स्थाने हिरादेशो वा भवति । देहि । देसु ।

अत इज्जस्विज्जहीज्जे लुको वा । ८।३।१७५। अकारात्परस्य सो इज्जसु, इज्जहि, इज्जे इत्येते लुक् च आदेशा वा भवन्ति । हसेज्जसु । हसेज्जहि । हसेज्जे । हस । पक्षे-हससु । अत इति किम् ? होसु ।

क्रियानिपत्ते- ८।३।१७९। क्रियानिपत्ते स्थाने ज्ज-ज्जावादेशौ भवत । होज्ज, होज्जा । अमविष्यदित्यर्थः । अह होज्ज वण्णणिज्जो ।

न्तमाणौ ८।३।१८०। क्रियानिपत्ते स्थाने न्त-माणौ आदेशौ भवत । होन्तो । होमाणो । अमविष्यदित्यर्थः ।

क्यङ्कोर्यलुक् ८।३।१८१। क्यङन्तस्य क्यजन्तस्य वा सम्बन्धिनो यस्य लुग् भवति । गरुआइ, गरुआअइ । अगुरुर्गुरुमवति, गुरुरिवाचरति वेत्यर्थः । क्यच् । कोहिआइ । कोहिआअइ ।

क्ते ८।३।१५९। क्ते परत अत इत्वं भवति । हसिअ । पठिअ ।

अदेल्लुक्कादेरत आ- ८।३।१५३। णेरदेहोपेषु कृतेषु आदेरकारस्य आ भवति । अति पाढइ । मारइ । एति-कारेइ । खामेइ । लुकि-कारिअ । खामिअ । कारीअइ । खामीअइ । कारिज्जइ । खामिज्जइ । अदेल्लुकीति किम् ? कराविज्जइ । करावीअइ । आदेरिति किम् ? सङ्गामेइ-इह व्यवहितस्य मा भूत् । कारिअ-इहान्तस्य मा भूत् । अत इति किम् ? दूसेइ । केचित्तु-आवे-आव्यादेशयोरप्यादेरत आत्वमिच्छन्ति । कारावेइ । दासाविओ जणो सामलीइ

णेरदेहावावे । ८ । ३ । १४९ । णे. स्थाने अत्, एत्, आव, आवे एते चत्वार आदेशा भवन्ति । दरिसइ । कारेइ । करावइ । करावेइ । हासेइ । हासावइ । हासावेइ । बहुवचनिकारात् कचित्देहास्ति । आणावेइ । कचित् आवे नारिस्स । पापइ । मावेइ ।

वृक्षिच्येडीसुडुअं । ८ । ३ । १६१ । इडोच्येडो परस्य क्यस्य स्थाने यथासत्त्वं डीस, डुअ इत्यादेशौ भवत । ईअइज्जापवाद । दीसइ । डुअइ ।

सी-ही-हीअ भूतार्थस्य । ८ । ३ । १६२ । भूतेऽर्थे विहितोऽवतनादि. प्रत्ययो भूतार्थः, तस्य स्थाने सी-ही-हीअ इत्यादेशा भवन्ति । उचरअ व्यज्जनादीअ(१)विधानात्स्वरान्तादेवाय

१. 'व्यज्जनादीअ' इत्यनेन—डुवीअ । (अभू-अभवत्—वभूव) । अच्छीअ । (आसिइ, आस्त, आसाथकै) इत्यादिषु व्यज्जनास्तादीअ-विधानं वेदितव्यम् । प्राकृतप्रकाशे चैतद् ७-२३ सूत्रे स्पष्टम् ।

इकार । इत्येकज, इत्येकज होंगे । एवं कस्यामि में 'अस वा मिषि वा' से अकार । पक्ष में-कसेमि । बहुवचन में 'इष बहुषु' से आकार, इकार । सात्पर्य यह है कि अकृत हो जाने से 'अतः' इस अधिकार में अितने कार्य विहित हैं, वे सब होंगे ॥ ७१ ॥

(अनदन्तानामद्वा ।)

अनदन्तानामद्वा^१—अदन्तरहितानां स्वरान्तानाम् अकारागमो वा भवति । 'मियो भावीहो' इति भादेशः । भाइ, भाअइ । बिमेति । होइ, होअइ । भवति ॥ अनदन्तेति । अदन्त से रहित स्वरान्त धातुओं के आगे अकार का आगम होता है । जैसे—भी धातु को भा आदेश होने पर भाइ होगा । विकल्प से अकारागम होने पर भाअइ । बिमेति । एव भू को हो आदेश, होइ, होअइ । भवति ॥

(अडादेशा बहुलम् ।)

अडादेशा बहुलम्^२—अटश्च आदेशावेति द्वन्द्वः । अट् इति पाणिनीयप्रतिपादितः

विधि । कासी । काही । काहीअ । अकारावृत्, अकरोत्, चकार वेत्यर्थः^३ । एव ठासी । ठाही । ठाहीअ ।

कूदोई । ८ । ३ । १७० । करोतेर्दातेश्च परो भविष्यति विहितस्य म्यादेशस्य स्थाने ह वा प्रयोक्तव्य । काह । दाह । करिष्यामि । दास्यामीत्यर्थः । पक्षे—कादिमि । दाहिमि । इत्यादि ।

अधुना धात्वादेशः । प्रदर्शयन्ते—

भुवेहो—भुव—हवा । ८ । ४ । ६० । भुवो धातोर्हो, भुव, हव इत्येते आदेशा वा भवन्ति (१) । होइ । होन्ति । हुवइ । हुवन्ति । हवइ । हवन्ति । पक्षे—भवइ । परिहीणविहवो । कचिदन्यदपि । उभुअइ । भत्त । भुत्त ।

अविति हु । ८ । ४ । ६१ । विद्वर्जे प्रत्यये भुवो हु इत्यादेशो वा भवति । हुन्ति । भवन् । (भुवन्) हुन्तो । अविति किम् ? होइ

पृथक् स्पष्टे णिव्वड । ८ । ४ । ६२ । पृथक्—भूते स्पष्टे च कर्तरि भुवो णिव्वड इत्यादेशो भवति । णिव्वडइ । पृथक् स्पष्टो वा भवतीत्यर्थः ।

प्रभौ हुप्पो वा । ८ । ४ । ६३ । प्रमुकर्तृकस्य भुवो हुप्प इत्यादेशो वा भवति । प्रमुत्त्व च प्रपूर्व-स्यैवार्थः । अहं चिअ न पडुप्पइ । पक्षे—पभवेइ ।

सम्भावेरासङ्ग । १५ । आसङ्गइ । सम्भावइ ।

कथेर्बज्जर—पज्जर—लप्पाल—पिसुण—सङ्ग—बोळ्ळ—चव—जम्प—सीस—साहाः । ८ । २ । बज्जरइ । पज्जरइ । लप्पालइ । पिसुणइ । सङ्गइ । बोळ्ळइ । चवइ । जम्पइ । सीसइ । साहाइ । पक्षे—काइइ । एते चाऽन्येदेशीषु पठिता अपि अत्र धात्वादेशीकृता विविधेषु प्रत्ययेषु प्रतिष्ठन्तामिति । तथाच—वज्जरिभो, कथितः । वज्जरिज्ज, कथयित्वा । वज्जरणं, कथनम् । वज्जरन्तो, कथयन् । वज्जरिअब्बं, कथयितव्यम् । इति रूपसङ्ख्याणि सिद्ध्यन्ति । संस्कृतधातुवच प्रत्ययलौपाग-मादिविधिः ॥ (४)

दुःखे णिव्वरः । ३ । णिव्वरइ । दुःख कथयतीत्यर्थः ।

१, २. इमे सूत्रे न स्तो आसङ्गसी ।

३. 'भवतेहोभुवौ स्याताम्' इति प्राकृतसर्बत्वम् ।

४. 'अवादीनां च प्रागः प्रयोगो नास्ति' इति हेमः ।

प्रत्याहारः । 'अइवण, ऋलुक्, ऐओक्, ऐऔक्, हयवरट्' । अनुबन्धवर्जित एत-
दात्मको प्राह्यः । आदेशा 'भुवो हो हुवो' इत्यादयः प्रतिपादिताः, ते बहुलम् अनेक-
प्रकारा भवन्ति । बहुलस्वरूपं दर्शयति—

कचित्प्रवृत्ति, कचिदप्रवृत्ति, कचिद् विभाषा, कचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

अटस्तावत्—धातु गतिशुद्धयो । अत्र आकारस्य ओकारः । धोवड । धावति ।
अत्र शुद्धौ एव ओकारः । गतौ तु धावड इत्येव । जिघ्रप् शयने । शषोः स । सर्वत्र
ल्वराम् । पो व । शेषाणामदन्तता । ततिपोरिदेतौ । सवड-जाते अडादेशा बहुलम्
इति अकारस्य ओकार उकारश्च । सोवड, सुवड । स्वपति । एवम्—एड । इण्धातो

जुगुप्सेर्हुण-दुगुच्छ-दुगुच्छा । ४। हुणइ । दुगुच्छइ । दुगुच्छइ । पक्षे-जुगुच्छइ । गलोपे-
दुउच्छइ-दुउच्छइ-जुउच्छइ ।

बुमुक्षि-वीज्योणीरव-वोज्जौ । ५। बुमुक्षेराचारकिवन्तस्य च वीजे । णीरवइ । बुमुक्खइ ।
वोज्जइ । वीजइ ।

उदो ध्मो धुमा । ८। उधुमाइ ।

अदो धो दइ । ९। सडइ । सडइमाणो जीवो ।

पिवे. पिज्ज-डल्ल-पट्ट-वोट्टा । १०। पिज्जइ । डल्लइ । पट्टइ । वोट्टइ । पक्षे-पिअइ ।

वद्दातेरोरुम्मावसुआ । ११। ओरुम्माइ । वसुआइ । उव्वावाइ ।

निद्रातेरोहीरोक्खौ । १२। ओहीरइ । उक्खइ । निडाइ ।

आग्रेराइग्घ । १३। आइग्घइ । अग्घाइ । आजिप्रतीत्यर्थः ।

खातेरमुच । १४। अमुत्तइ । ण्हाइ ।

सम स्त्य. खा । १५। सक्काइ ।

स्थष्ठा-थक्क-चिट्ठ-निरप्पा । १६। ठाइ । ठाअइ । ठाण । पट्ठिओ । उट्ठिओ । पट्ठाविओ ।
उट्ठाविओ । थक्कइ । चिट्ठइ । चिट्ठिकण । निरप्पइ । बहुलाधिकारात्कचिन्नं भवति-थिअ । थाण ।
पत्थिओ । उत्थिओ । थाकण ।

उदल्ल-कुक्कुरौ । १७। उट्ठइ । उक्कुरइ ।

म्लेवो-पव्वायो । १८। वाइ । पव्वायइ । मिलाइ । म्ळायात् इत्यर्थः ।

निमो निम्माण-निम्मावौ । १९। निम्माणइ । निम्मवइ ।

क्षेणिज्झारो वा । २०। णिज्झारइ । पक्षे-क्षिज्जइ ।

खेदेणैर्णम-नूम-सन्नुम-दक्खौम्माळ-पम्वाळा । २१। नुमइ । नूमइ । णत्वे-णूमइ । दक्कइ ।
ओम्माळइ । पम्वाळइ । खायइ ।

निष्ठपत्थोणिहोड । २२। निष्ठण. पत्थे पयन्तस्य । णिहोडइ । पक्षे-निवारेइ । पाजेइ ।

धवळेदुम. । २४। पयन्तस्य । दुमइ । धवलइ । दीर्घत्वमपि(१) । दूमिअ । धवळितमित्यर्थः ।

तुलेरोहाम । २५। पयन्तस्य । ओहामइ । तुलइ ।

मिन्नेवीसाल-मेलवौ । २८। पयन्तस्य । वीसालइ । मेलवइ । मिस्सइ ।

हकारस्य एकारः । एति । देहः । ददाति । षोडः । ईकारस्य एकारः । नयति । रुदिर्
अशुविमोचने, 'रुदो व' इति वकारः । शेषाणाञ्चन्तता । अत्र उकारस्य वा ओकारः ।
रोवह । पञ्चो-इवह । णसह । शषो स । नो ण । अकारस्य अकारः । नयति ।

अथादेशा - 'स्मरतेर्भरसुमरौ' इति यदुक्तं तद् विकल्प्यते, तेन - 'अथो मनया' मिति
मलोपे अन्ते अरः । सरह, इत्यपि ज्ञेयम् । 'बुद्धिद्वौ मरजे' रित्यपि विकल्प्यते । ततो
मज्जह, मज्जेह, इत्यपि । एवं - 'तच्चे रपवच्छौ' इत्यत्रापि बाहुलकाद् विभाषा । ततः तक्खह
इति । तच्छणोति । 'शक्रेस्तर-वअ-तीरा' इहमपि विकल्प्यते । तेन सक्खह इति । शक्नोति ।
'क्षियो म्मिज्ज' अस्यापि वैकल्पिकत्वात्, पच्चे खिक्खह इति । क्षयति । कचिदन्यदेव-
यथा - 'ठाम्मागाश्च भविष्यद्वर्तमानविध्यायेकवचने' इति भविष्यदायेकवचने ठा-म्मा-गा

अमेस्तालिअण्ठ-तमाडौ । ३० । ण्यन्तस्य । तालिअण्ठह । तमाडह । मामेह । ममाडेह ।
ममावेह ।

दुशेर्दाव-दस-दक्खवा । ३२ । ण्यन्तस्य । दावह । दसह । दक्खवह । दरिसह ।

स्पृह सिह । ३४ । ण्यन्तस्य । सिहह ।

यापेज्जव । ४० । जवह । जावेह ।

प्लावेरोम्बालपव्वालो । ४१ । ण्यन्तस्य । ओम्बालह । पव्वालह । पावेह ।

विकोशे पक्खोड । ४२ । ण्यन्तस्य । पक्खोडह । विकोसह ।

रोमन्धेरोगालवग्गोलौ । ४३ । नामधातोर्ण्यन्तस्य । ओग्गालह । वग्गोलह । रोमन्धह ।

दोलेरङ्गोल । ४८ । स्वार्थे ण्यन्तस्य । रङ्गोलह । दोलह ।

वेष्टे परिभाल । ५१ । ण्यन्तस्य । परिआलेह । वेष्टेह ।

क्रियः किणो वेस्तु के च । ५२ । किणह । विकह । विकिणह ।

भियो भा-वीही । ५३ । माह । माहअ । वीहह । वीहिय । बहुलाधिकाराद् । मीओ ।

आलीओऽल्ली । ५४ । अल्लियह । (अल्लीअह) । अल्लीणो ।

निलीङ्गेणिकीअणिलुक्किणिरिग्गलुक्कलिकल्लिक्का । ५५ । णिलीअह । णिलुक्कह । णिरिग्गह ।
लुक्कह । लिकह । लिहक्कह । निलिज्जह । (णिलिज्जह) ।

विलीङ्गेविंरा । ५६ । विराह । विलिज्जह ।

रुत्तेरुज-रुण्टौ । ५७ । रोते-रुजह । रुण्टह । रवह ।

मृणेरुण । ५८ । हणह । मुणह ।

धूवेर्जुव । ५९ । धुवह । धुणह ।

काणेक्षिते णिआर । ६६ । काणेक्षितविषयस्य कुञ्जो णिआर इत्यादेशो वा भवति । णिआरह ।
काणेक्षित करोति ।

कुञ्जः कुणः । ६७ । कुणह । करह ।

अमे बाबम्फ । ६८ । बाबम्फह । अमे करोति ।

मन्धुनौड्यालिन्ये णिव्वोलः । ६९ । णिव्वोलह । मन्धुना ओडं मल्लिन्न करोति ।

शैथिल्यलम्बने पयच्छः । ७० । पयच्छह । शिथिलीभवति, लम्बते वा ।

छुरेः कम्मः । ७२ । कम्मह । छुरं करोतीत्यर्थः ।

चाट्टी शुल्लकः । ७३ । शुल्लह । चाट्ट करोतीत्यर्थः । तिष्ठतवविषयस्य तु गोलुम्भह ।

आदेशा विहिताः, ते क्त्वा-तुमुन्-तव्येष्वपि बोध्या । यथा-ठाऊण=स्थित्वा । भाऊण=
 व्यात्वा । गाऊण = गात्वा । ठाउ = स्थातुम् । माउ = ध्यातुम् । गाउ = गातुम् । ठाऊण्व=
 स्थातव्यम् । भाऊण्वं = ध्यातव्यम् । गाऊण्व = गातव्यम् । कप्रत्ययादन्यत्रैव एते
 आदेशाः । एवम्-बहुलग्रहणात्सकृतेऽपि कल्प्यते । हिनस्तीति हिंस- । वर्णनिपर्यायात्
 सिंह- इति । पृषद् उदर यस्येति । बाहुलकात् दकारलोपे गुणौ पृषोदरः । एव
 यत् किमपि सूत्रात् प्रतिपाद्यम्, तत्सर्वं बहुलग्रहणादवसेयम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय प० मथुराप्रसादकृते चन्द्रिकाख्यव्याख्याने

धातुविधिरष्टम परिच्छेद ।

स्मरेर्हरश्चरमरमलकठविन्हरसुमरपयरयम्हुह । ७४ । झरह । झरह । भरह । भलह ।
 लठह । विन्हरह । सुमरह । पयरह । पम्हुह । सरह । विपूर्वकस्य तु-पम्हुसह । विन्हरह । वीसरह ।
 व्यपहुभः कोकपोकौ । ७५ । कोकह । हस्वत्वे तु-कुक्कह । पोक्कह । पक्षे-वाहरह ।
 प्रसरे पयछौवेछौ । ७७ । पयछह । जवेछह । पसरह । गन्धविषये तु-महमह माळई ।
 मालईगधो पसरह ।

जाग्रैर्जग्ग । ८० । जग्गह । पक्षे-जागरह ।

व्यात्रैराभज्जु । ८१ । आभज्जुह । बावरेह ।

आह्वञ् सन्नाम । ८२ । सन्नामह । आदरह । अवनरतेस्तु-भोहह । ओरसह । ओभरह ।
 पचे-सोछपज्जौ । ९० । सोछह । पज्जह । पयह ।

मुचेश्व । ९१ । छज्जह । अवहेह । मेलह । वस्तिक्कह । रेअवह । गिज्जह ।
 धसाह । पक्षे-मुअह ।

दु-खेर्गिण्वल । ९२ । गिण्वलह । दु-ख मुखसीत्यर्थः । वञ्जेस्तु-वेहवह । वेलवह । जूरवह ।
 उमच्छह । वञ्जह । सिञ्जेश्व-सिञ्जह । सिम्पह । सेअह ।

गजैर्बुक्क । ९८ । बुक्कह । गज्जह ।

वृषेर्दिक । ९९ । दिकह । वृषभो गर्जतीत्यर्थः ।

राजेरग्घ-छज्ज-सह-रीर-रेहा । १०० । अग्घह-इत्यादि ।

मस्जेराउज्ज-णिउज्ज-उज्ज-खुप्पा । १०१ । आउज्जह-इत्यादि । पक्षे-मज्जह ।

पुज्जेरारोलवमालौ । १०२ । आरोलह-इत्यादि ।

तिजेरोदक्क । १०४ । ओदक्कह ।

सृजेरुसुस-लुक्क-पुक्क-पुस-फुस-पुस-लुह-डुल-रोसाणा । १०५ । उगुसह-इत्यादि ।
 पक्षे-मज्जह ।

भल्लेवैमय-मसुमूर-मूर-सूर-सूड-विर-पविरञ्ज-करञ्ज-जीरञ्ज । १०६ । वेमक्कह-इत्यादि ।

पक्षे-भज्जह । अनुमजेस्तु-पडिअग्गह । अनुवक्कह ।

युजो युज्ज-जुज्ज-अप्पा । १०९ । जुज्जह । इत्यादि ।

भुजो भुज्ज-जिम-जैम-कम्मण्ह-समाण-चमड-चट्टाः । ११० । भुज्जह-इत्यादि । उपेन
 युक्तस्य तु-कम्मवह । उवहुअह । घटे-गढह । वडह । सम्पूर्वस्य तु-सक्कह । सक्कह ।

अवादेशा इति । अन्-प्रत्याहारसे 'अ इ उ, ऋ ए, ए ओ, ऐ औ, ह्रस्वम्' मूलवर्णान्क फणिनीयसूत्रप्रतिपादित का ग्रहण करना । और आदेश जैसे—'सुखो शीतुवौ' । सू धातु होहुव आदेश, एवं भी धातु को 'मिथौ आधीही' से आ-वीह आदेश कहे गये हैं, वे बहुलग्रहण से अनेक प्रकार के होते हैं । अर्थात् अनेक व्यंजनों में अनेक प्रकार के अवाधिकों के आगम और आदेश होते हैं । कविप्रयोगानुसृत एवं व्यवहारानुसृत कहयना कर लें । बहुलपद के स्वरूप को कहते हैं—कविप्रति । कहीं पर सूत्र की प्रवृत्ति होती है । सूत्र से अग्रास भी आगम-आदेश हो जाते हैं । और कहीं पर

हासेन स्फुटसुर । ११४। सुरइ । हासेन स्फुत्तीत्यर्थः ।

तुहेतोड-तुट-तुट-तुट-उत्तुड-उल्ल-गिल्ल-लुल-उल्ल । ११६। तोडइ-इत्यादि । पक्षे-तुडइ ।

पूर्वो वुल-वोल-वुम्-पह्लाः । ११७। वुलइ-इत्यादि । ग्रन्थे-गण्ठइ । गण्ठी ।

मन्येर्नुसल-विराजौ । १२१। पुसलइ । पक्षे-मन्यइ । क्रादे-अवमन्थइ । क्रादते, क्रादयति वा । खिद्यते-ब्रइ । विसूरइ । खिजइ ।

ने सदो मज्ज । १२३। निपूर्वस्य सदो मज्ज इत्यादेशो भवति । अथा एन्ध-णिमज्जइ । हे० ।

खिदेर्दुहाव-गिखल-गिज्जोड-गिम्बर-गिल्लूर-लूरा । १२४। दुहावइ-इत्यादि । पक्षे-खिन्दइ । आङ्पूर्वस्य तु-ओमन्दइ । उहालइ ।

मृदो मर-मड-परिहद-लडु-चडु-मडु-पडाडा । १२६। मलइ-इत्यादि । स्पन्दे-चुलुचुलइ । पन्दइ । विसवदे-विभट्टइ । विलोट्टइ । फसइ । विसववइ । शीयते-झइ । पक्खोटइ । आक्रन्दे-णीअइ । अक्रन्दइ ।

रुषेस्वङ्ग । १२३। उत्थङ्गइ । रुन्वइ । निवेवते-हङ्गइ । निसेइइ । तने-तडइ । तडुइ । तडुवइ । विरछइ । तणइ । उपसर्पे-अल्लिअइ । उपसप्पइ ।

सन्तपेक्षङ्ग । १४०। झङ्गइ । पक्षे-सन्तप्पइ । ओअग्गइ । वावेइ । व्याप्नोतीत्यर्थः ।

क्षिपेर्गलथ-चङ्गुक्क-सोळ-पेळ-णोळ-खुइ-हुल-परी-पचा । १४१। गलत्थइ । परीइ-इत्यादि । पक्षे-खिबइ ।

उत्क्षिपेर्गुल्लुग्गु-उत्थङ्ग-अल्लथ-अम्मुत्त-उत्तिक्क-हक्खुवा । १४४। गुल्लुग्गुइ-इत्यादि । आक्षिपेत्तु-णीरवइ । अक्खिवइ ।

स्वपे कम्भवस-लिस-लोटाः । १४६। कम्भवसइ-इत्यादि । पक्षे-सुअइ । वेपे-आयम्पइ । आयज्जइ । वेवइ ।

विलपेक्षङ्ग-बडवडौ । १४८। झङ्गइ-इत्यादि । पक्षे-विलवइ । कूपे-अवहावेइ । कूपां करोतीत्यर्थः ।

प्रदीपेस्तेअव-सन्दुम-सम्भुक्क-अम्मुत्ता । १५२। तेअवइ-इत्यादि । पक्षे-पलीवइ । लुमे-सम्मावइ । लुम्भइ । क्षुमे-खउरइ । पडुहुइ । लुम्भइ ।

उपालम्भेक्षङ्ग-पक्ख-वेलवा । १५६। पक्षे-उवालम्भइ ।

अवेर्जृम्भो जम्भा १५७। जृम्भेजम्भा इत्यादेशो भवति, वेस्तु न भवति । जम्भाइ । जम्भाअइ । अवेरिति किम् ? कैलिपसरो विअम्भइ । नमे-णिसुदइ । भाराकान्णो नमतीत्यर्थः । मण्डे-विअइ । विअिअइ । विअिअइ । रीडइ । टिविअिअइ । मण्डइ । विअाम्भते-णिम्भाइ । वीतमइ । आकमतै-ओहावइ । लम्भारइ । लुम्भइ । अकम्भइ ।

अमेधिरिटिळ-टुडुल-टण्डल-चक्कम्-अम्भड-अमड-अमाड-तलअण्ड-झण्ड-अम्भ-अम्भ-

सूत्र से सर्वथा प्राप्त हैं परंतु नहीं होंगे अर्थात् तत्प्राप्त कर्णावसाधिक और आवेश नहीं होंगे। और कहीं विकल्प से और कहीं कुछ और ही हो जायगा, जो सूत्र से कथमपि प्राप्त नहीं है। इस प्रकार कार्य के आगमादि आवेशों को बहुधा भिन्न भिन्न प्रकार से समीक्षा करके अर्थात् आवापोहाप से निर्णय करके चार प्रकार का बहुल-स्वरूप कहते हैं। प्रथम-अडागम के उदाहरण देते हैं। जैसे भाव् घातु को 'शेषाणा मवृत्तता' से अकारान्तता। फिर बहुलपद से अट्-प्रत्याहारान्तर्गत ओकार। एवम्-आकार को ओकार हो गया। धोवह। लोकम्यवहारानुकूल गति में धावह रहेगा।

मुम-गुम-फुम-कुम-दुम-दुस-परीपरा ॥१६१॥ अमेरेतेऽष्टादसादेशा वा भवन्ति। टिरिटिह-इत्यादि। पक्षे-ममइ।

गमेरई-अइच्छ-अणुवज्ज-अवज्जस उकुस-अकुस-पञ्चहु-पञ्चन्द गिम्मह-गी-णीण नीलुक्-पदअ-रम्म-परिअछ-बोल-परिअल-गिरिणास-गिवह-अवसेह-अवहरा ॥१६२॥ गमेरेते एक विंशतिरादेशा वा भवन्ति। अईह। गीइ-इत्यादि। पक्षे-गच्छइ। हम्मइ। गिहम्मइ। गीहम्मइ। आहम्मइ। पहम्मइ। इत्येते तु हम्म गतावित्यस्यैव भविष्यन्ति। हे०। आक् पूर्वकस्य गमे-अधिपञ्चअइ। सयुक्तस्य-अभिमुहइ। अन्याक्पूर्वस्य-उम्मत्यह। अभिमुखमाग-च्छतीत्यर्थः। प्रत्याक्पूर्वस्य-पलोहइ। प्रत्यागच्छतीत्यर्थः। शमे-पडिसाह। पडिसामइ। समइ।

रमे सल्लुद्ध-लेख-उम्माव-किलिकिञ्च-कोट्टुम-मोट्टाय-गीसर-वेहा। ॥१६८॥ सल्लुद्ध-इत्यादि। पक्षे-रमइ।

पूरे-रग्घाड-अग्घव-उदधुम-अङ्गुम-अहिरेमा। ॥१६९॥ अग्घाडइ-इत्यादि। पक्षे-पूरइ। पूरयनीत्यर्थः। त्वरते-जअडइ-इत्यधिक।

क्षर खिर-क्षर-पञ्जर-पञ्चड-गिञ्चल-गिट्ठा ॥१७३॥ खिरइ-इत्यादि। उच्छ्वलते-उत्थलइ। विगले-थिप्पइ। दले-विसट्टइ। वले-वम्फइ। पक्षे-विगलइ। दलइ। वलइ।

अशे फिड-फिट्ठ-फुड-फुट्ठ-चुक्-मुहा ॥१७७॥ फिडइ-इत्यादि। पक्षे-मसइ।

नशेगिरनास-गिवह-अवरोह-पडिसा-सेहावहरा ॥१७८॥ पक्षे-नस्सइ। सदिशत-अयाहइ। सदिस्सइ। अवात्ताशे-ओवासइ।

इशो निअच्छ-पेच्छ-अवयच्छ-अवयज्ज-वज्ज सम्बव-देक्ख-ओअक्ख-अवक्ख-अवअक्खइ तुल्लोल(पुल्लोप)निअ-अवपु-आस पासा ॥१८१॥ निअच्छइ-इत्यादि। निज्झाअइ-इति तु निध्यायते।

स्पृश फास-फस फरिस-खिव-दिह-आलुक्क-आलिह ॥१८२॥ फासइ-इत्यादि। प्रविशे-रिअइ। पविसइ। प्रमृशते प्रमुष्णातेश्च-पम्मुसइ।

पिवेगिवह-गिरिणास-गिरिणज्ज-रोञ्ज-चट्ठा ॥१८५॥ गिवहइ-इत्यादि। पक्षे-पीमइ। भवे-मुक्कइ। भसइ।

कूपे कदद-साअड्ड-अञ्ज-अणच्छ-अयच्छ-आहण्डा ॥१८७॥ कट्टइ-इत्यादि। पक्षे-करिसइ। असिविषयस्य दु-अक्खोडइ (अक्खोडइ) अस्मि कोशात्कर्त्तव्यार्थः।

गवेपेडुण्डुल-डण्डोल-गमेस-घसा ॥१८९॥ लुण्डुलइ-इत्यादि। पक्षे-गवेसइ। क्लिप्यते-सामग्गइ। अवयामइ। परिअन्नइ। सिलेसइ। अट्ठे-चोण्डइ। मक्खइ।

काक्खेराह-महिल्ल-अहिल्ल-वच्च-वम्फ-मह-सिह-विलुम्पा (विलुम्फा) ॥१९२॥ आहइ-इत्यादि। पक्षे-कक्खइ।

मारवाह में दौबो-दौबो इस अर्थ में धाव-धाव कहते हैं । धवन्-धव् धातु को उल्लिखित सूत्रों से सबह सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से अकार को ओकार और उकार होगा । अतः सोबह एवं सुबह ये दो रूप होंगे । हृण् धातु के इकार को एकार होगा । एह, एति । दा धातु के आकार को एकार होगा । देह, ददाति । नी धातु के ईकार को एकार होगा । नेह, नयति । रुधातु अश्रुविमोचन अर्थात् रोने के अर्थ में है । उल्लिखित सूत्रों से रुबह सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से रुगत उकार को ओकार होगा । रोबह, रोदिति । णब् धातु अदर्शन = नाश होना अर्थ में है । निर्दिष्ट सूत्रों से नसह सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से अकार को आकार होगा । नासह, नश्यति । इसी प्रकार अन्यत्र भी आगमों की कल्पना कर लेना । बहुलग्रहण से अन्य अढादिक आगमों की विधि कही । अर्थात् कहीं पर क्या आगम होता है-इत्यादि उदाहरण दिये ।

प्रतीक्षे-सामय-विहीर-विरमालाः । १९१ । सामयह-इत्यादि । पक्षे-पडिक्खह ।

क्षेस्तच्छ-चच्छ-रम्फा । १९४ । तच्छह-इत्यादि । पक्षे-तक्खह । विकसे-कोआसह । वोसट्टह । विअसह । हसे-गुअह । हसह । ससे-व्हसह । परिवहसह सलिलवसण । डिम्मह । ससह ।

असेडर-वोज्ज-वज्ज । १९८ । डरह-इत्यादि । पक्षे-तसह ।

असो गिम-गुमौ । १९९ । गिमह । गुमह । पर्यसस्तु-पलोट्टह । पलट्टह । पव्हत्थह । निथसे-अक्खह । नीससह ।

उल्लेखमल-अमुम्म-गिल्लम-पुल्लाल-गुल्लोल-आरोभा । २०२ । कसलह । गुल्लह । हस्व-वे-गुल्लह इत्यादि । पक्षे-उल्लह । भासे-मसह । मासह । असेथ-विसह । गसह । ओवाह । ओगाह । अवगाहत् इत्यर्थः । आरोहते-वडह । वलग्गह । आरुह ।

मुहेगुम्म-गुम्मडौ । २०७ । पक्षे-मुक्खह ।

दहरदिज्जल-आलुङ्गौ । २०८ । पक्षे-डहह ।

अहा बल-गेण्ह-हर-पक्क-निरुवार-अहिपप्पुभाः । २०९ । वलह । गेण्हह, मिण्हह-इत्यादि । वचो वोत् । २११ । क्त्वातुमुन्तव्येषु । वोत्तूण । वोत्तु । वोत्तव्व । इशस्तेन ठठ । २१३ । इशोऽन्त्यस्य सकारेण सह द्विरुक्तठठकारो भवति । दठ्ठूण । दठठु । दठठव्व ।

आ कुगो(१) भूत-मविप्प्यतोश्च । २१४ । काहीअ । काहिह । काऊण । काउ । काअव्व ।

छिदिमिदोन्द । २१६ । छिन्दह । मिन्दह ।

पुध-पुध-गृध-कुध-सिध-मुहा ज्झ । २१७ । जुज्झह । वुज्झह । गिज्झह । कुज्झह । मिज्झह । मुज्झह ।

समो छ । २२२ । सम्पूर्वस्य वेष्टेतरन्त्यस्य द्विरुक्तो लो भवति । संवेछह ।

वोद । २२३ । उद. परस्य तु वा भवति । उव्वेछह । उव्वेडह ।

उवर्णस्यावः । २२३ । धातोरन्त्यस्योवर्णस्य अबादेशो वा भवति । डुक्-निण्हवह । डु-निहवह । च्युक्-च्युवह । रु-रवह । कु-कवह । सू-सवह । पसवह ।

स्वराणां स्वराः । २२८ । धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति । हवह । हिहव ।

अथ आदेशविधिं कुरुते है । जैसे—स्मृ धातु को क्त्वि अर कुम्भ आदेश कहे हैं । ये बहुलग्रहण से विकल्प से होंगे । अतः पञ्च में—‘अथो मन्वात्’ से मकारलोप । ‘अन्ते अरः’ से अर । सरह । स्मरति । मस्त्रधातु को बुह खुह आदेश होते हैं, ये भी बहुलपद से विकल्प से होंगे । पञ्च में—‘उपरि लोपः कणठ०’ से सलोप । ‘शेषादेशयो- द्वित्वमनादौ’ से द्वित्व । ‘शेषाणामदन्तता’ से अकारान्तता । ‘अदेशो वा’ से एव । मजह, मजेह । बहुलग्रहण से तच्च धातु को रं प वच्छ विकल्प से होंगे । पञ्च में—‘चस्कक्षां ख’ से ख, ‘शेषादेशयोः’ से द्वित्व । ‘वर्गे (बु) युजः पूर्वः’ से ककार । अन्य कार्य पूर्ववत् । तच्छह । तच्चोति । तथा शक धातु—‘शयोः सः’ । ‘शेषाणामद- न्तता’ । ‘शकादीनां द्वित्वम्’ । सक्कह । चि का विकल्प से पूर्ववत् ख को ख । ‘अन- दन्तानामद् वा’ से अकार । खिअह । जयति । कहीं अन्य ही कार्य हो जाते हैं ।

चिणह । चुणह । सहण । सहण । धावह । धुवह । खवह । रोवह । कचिन्नित्यम्—वेह । लेह । विहेह । नासह । आर्वे—वेमि ।

व्यञ्जनादन्ते । २३९ । व्यञ्जनान्ताद्धातोरन्ते अकारो भवति । ममह । इसह । कुणह । मुम्बह । मणह । उवसमह । पावह । सिञ्चह । रुन्वह । मुसह । हरह । करह । शवादीनां प्रायः प्रयोगो नास्ति ।

स्वरादनतो वा । २४० । अकारान्तवर्जितात्स्वरान्ताद्धातोरन्ते अकारागमो वा भवति । पाह । पाअह । धाह । धाअह । जाह । जाअह । झाह । झाअह । जम्माह । जम्माअह । उव्वाह । उव्वाअह । मिलाह । मिलाअह । विक्कह । विक्कअह । होऊण । होअऊण (होअऊण) । अनत इति किम् । चिहच्छह । हुगुच्छह । जानाते कर्मभावे—णव्वह । णज्जह । पक्खे—जाणिज्जह, मुणिज्जह । णाहज्जह । नम्—पूर्वकस्य—अणाहज्जह । व्याह्वः कर्मभावे—वहिप्पह । वाहरिज्जह । आरमे. कर्मणि—आठप्पह, आदवीअह । सिह—सिचोः कर्मणि—सिप्पह । अयेः कर्मणि—वेप्पह । गिण्हिज्जह । स्थूरे कर्मणि—छिप्पह । छिबिज्जह । जीहह । लज्जह । लज्जन् इत्यर्थः । विरेच- यते—ओलुण्णह । उल्लुण्णह । पव्वत्थह । विरेअह । तावयते.—आहोडह । विहोडह । पक्खे— तावेह । उद्धूलयते—गुण्ठह । उद्धूलह । नाशयते—विउडह । नासवह । हारवह । विप्प- घालह । पलावह । नासह । उत्पूर्वस्य घटेर्ण्यन्तस्य—उगगह । उग्गाडह । सम्भाषयते—आस- क्वह । सम्भावह । उत्थङ्गह । उक्कालह । गुल्लुगुच्छह । उप्पेलह । उज्जावह । उत्पूर्वस्य नमेर्ण्य- न्तस्यैते प्रयोगाः । पट्ठवह । पेण्डवह । पट्ठावह । प्रस्थापयतीत्यर्थः । अपयते.—अज्जिअह । चच्चुप्पह । पणामह । अप्पेह । कमे प्रयोगौ—णिहुवह, कामेह—इति । प्रकशयते—णुव्वह । पयासअह । विच्छोलह । कम्पेह । कम्पयतीत्यर्थः । आरुहेर्ण्यन्तस्य—बलह । आरोवेह । रुज्जेर्ण्य- न्तस्य—रावेह । रुज्जेह । घटयते—परिवाडेह । घडेह । रचयते—उग्गाह । अवह । विड- विडह । रयह । सम्पूर्वस्य तस्य—उववत्थह । सारवह । समारह । केलायह । समारयह ।

अफुण्णादय शब्दा. स्तेन सह निपात्यन्ते । तद्यथा—

अफुण्णो—आक्रान्तः । उक्कोस—उक्कटम् । फुड—स्पष्टम् । बोणीणो—अतिक्रान्तः । लुग्गो— रुग्णः । विट्ठ—वेदित, अजितम् । निमिअ—स्थापितम् । च्विस्सअ—आस्वादितम् । हीसमण- हेपितम्—हस्तादि ।

धातवोऽर्थात्तरेऽपि । १९१ । उक्तादर्थार्थान्तरेऽपि धातवो वर्तन्ते । बकि. प्राणने पठितः । खादनेऽपि वर्तते । बलह । खावति, प्राणनं करोति वा । एवम्—ककिः संख्यानेऽपि । कलह ।

जैसे-अविष्वादिक् अर्थों में एकवचन के परे अ-सा-गा आदेश कहे हैं, वे अव्यय क्त्वा-पुस्त-सम्प्र प्रत्ययों के परे भी होंगे । ठाऊण = स्थित्वा । साऊण = ग्यात्वा । गाऊण = ग्यात्वा । सर्वत्र 'क्त्वा सूण' से सूण 'कणचञ्च' से तलोप । पुवं-ठाउ । साउ । गाउ । 'कणचञ्च' से तलोप । 'अथो मनयाम्' से यलोप । 'शेषादेशयोः' से द्वित्व । 'मो विन्दुः' । ठाअव्वं । साअव्वं । गाअव्वं । इसीप्रकार संस्कृत में भी बहुल-ग्रहण से वर्णविपर्ययादिक होते हैं । जैसे-हिसि हिंसाचाम् । हिनस्ति इति हिंसः प्राप्त था, हकार-सकार का विपर्यय करने से सिंहः होगा । पृषत् उदर यहाँ सूत्र से तलोप अप्राप्त था, बहुलग्रहण से लोप । इसी को 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टानि' कहा है । इस तरह सूत्र से प्रतिपाद्य जो कुछ भी है, बहुलग्रहण से प्रयोगानुकूल उस आगमादेश की कल्पना कर लेना ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय-मधुराप्रसादकृतायां प्राकृतप्रकाशव्याख्यायां हिन्दी-
सरलाव्याख्यायां धातुविभिरष्टमः समाप्तः ।

जानाति, सख्यान करोति वा । रिगिर्गंठी, प्रवेशेऽपि । रिगइ (रिग्गइ, रिंगइ) । प्रविशति, गच्छति वा । काच्छतेर्बन्फ आदेशः प्राकृते-बन्फइ । अस्यार्थ-इच्छति, (पृच्छति) खादति वा । फकतेत्यक् आदेशः । बक्इ । नीचां गतिं करोति, विलम्बयति वा । विलम्बुपाळम्बोश्छ आदेशः । शक्इ । विलपति, उपाळमते, भावते वा । पक्-पडिवाळेइ । प्रतीक्षते, रक्षति वा । केचित् कैश्चिदुपसर्गेनित्यम् । इरइ । युच्यते । सहरइ । सवृणोति । अणुहरइ । सद्गुणीभवति । नीहरइ । पुरीषोत्सर्गं करोति । विहरइ । क्रीडति । आहारइ । खादति । पडिहरइ । पुनः पुरयति । परिहरइ । त्यजति । उवहरइ । पूजयति । बाहरइ । आह्वयति । प्रवसइ । देशान्तरं गच्छति । उवृपइ । चटति । । उडुइइ । निःसरति । इति (१) । प्राचीन हेमानुसायविशाना-मुल्लेखः ।

१. अथ सूचसस्या हेमचन्द्राभिधस्य शब्दानुशासनस्य परिशिष्टरूपस्याऽष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादान्तपर्यन्तवन्ताव्या ।

अथ नवमः परिच्छेदः

निपाताः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । वक्ष्यमाणा निपातसंज्ञका वेदितव्याः । संस्कृतानु-
सारेण निपातकार्यं वक्तव्यम् ॥ १ ॥

निपाता —अधिक्रियन्ते, अतः ये शब्दा वक्ष्यन्ते ते निपात-संज्ञका भवन्तु ।
ते च अव्ययनामानोऽपि भवन्ति । आ परिच्छेदसमाप्तेरयमधिकारो वेदितव्यः ।

सदृश त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यच्च व्येति तदव्ययम् ॥

इति प्रातिपदिकेभ्योऽस्य विशेषः ॥ १ ॥

अब इस परिच्छेद में निपातविधि कहते हैं—

निपाता इति । यह अधिकार सूत्र है । इसके अनन्तर सब शब्द निपातसंज्ञक होंगे और वे अव्यय-नाम-वाले होंगे अर्थात् उन्हें अव्यय भी कहेंगे । निपाताधिकार परिच्छेद की समाप्ति तक जानना । अब प्रथम अव्यय का स्वरूप बताते हैं । पुल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग इन तीनों लिङ्गों में, प्रथमा-द्वितीया आदि सातों विभक्तियों में और एकवचनादि सब वचनों में जो सदृश हो समानरूप से रहे, व्यय किसी प्रकार के नाश को न प्राप्त हो वह अव्यय कहा जाता है । यही प्रतिपदिक से अव्यय का विशेष है । प्रातिपदिक में लिङ्ग-वचन से भेद रहता है ॥ १ ॥

(कीस किमर्थे ।)

कीस किमर्थे^१—किम्शब्दस्य योऽर्थः तत्र कीस इति निपातः प्रयुज्यते । कीस तए मह कहिअ । किं त्वया मम कथितम् । अत्र किमर्थे कीस इति ॥

कीसेति । किमर्थे में कीस इस निपात का प्रयोग होता है । 'कीस तए मह कहिअ' । क्या तुमने मुझ से कहा । यहाँ किम्शब्द के अर्थ में कीस यह है ॥

हुं दानपृच्छानिर्धारणेषु ॥ २ ॥

हुं-इत्ययं शब्दो दानपृच्छानिर्धारणेष्वर्थेषु निपातसंज्ञो भवति । दाने यथा-हुं गेण्ह अप्पणो जीअं (गेण्ह ८-१५ सू० स्प०, अप्पणो ५-५५ सू० स्प०, जीअं २-२ ; ४-५ सू० स्प०, शे० सुगमम्) । पृच्छायाम्-हुं कवेहि साहुसु सम्भावं (कवेहि इति १२-३ शौरसेन्यां, थ = ध, ७ १८ विध्यादावेकत्वे सिप् = सुकृते^२ ७-३४ लादेशे सति, एत्वम्, मच्यमे २-२७ ध् = ह्, २-४३ घ् = स् । अम्ये ३-२ वलोपः, ३-५० भक्षि०, ३-५१ भ् = ब्, प्राय इति २-२ वलोपो न, ५-३ अमोऽकारलोपः, ४-१२

१ नामद्वयविदं नोपलभ्यते सूत्रम् । २. 'सोहिवां' ८।३।१७४ हेम० सू०-सोहिः ।

मवि०) । निर्वाण्ये-हुं हुवसु तुण्हिओ (८-१ भू=हुव, ७-१८ सिप्=सु, अन्त्यः ३-५८ सू० द्रष्टव्यः) । हुं गृहाणात्मनो जीवम् । हुं कथय साधुषु सद्भावम् । हुं भव तूष्णीकः ॥ २ ॥

हुं दानपृच्छानिवारणेषु'-दाने, पृच्छायां, निवारणे च हुं-इति निपातः प्रयुज्यते । हुं देवर ! गेण्हसु । हुं देवर ! गृहाण । अत्र हुं-शब्दो दानार्थं द्योतयति । हुं भण । अत्र हुं-शब्दः पृच्छा द्योतयति । हुं होसु तुण्हिओ । हुं भव तूष्णीकः । अत्र हुं-शब्दः प्रतिषेधार्थं द्योतयति । निपाताः क्वचिद् वाचका, क्वचिद् द्योतकाश्चेति यथा-दर्शनमवगन्तव्यम् ॥ २ ॥

हुं-इति । दान-देना, पृच्छा-पूछना, निवारण-रोकना,—इन अर्थों के धोत्य रहते अर्थात् कथंचित् प्रतीयमान रहते हुं इस निपात का प्रयोग होता है । 'हुं देवर ! गेण्हसु' । हाँ, देवर ग्रहण कीजिये । जो मैं दे रही हूँ, उसे लीजिये । यहाँ दानप्रतीत्यर्थं हुंशब्द है । हुं भण । हाँ कहिये । क्या पूछते हो । यहाँ पृच्छा अर्थ में हुंशब्द है । 'हुं होसु तुण्हिओ' । हाँ चुप हो जाइये । अर्थात् अब आगे कुछ मत कहिये । यहाँ कथन निवारण अर्थ में हुंशब्द है । निपात कहीं पर वाचक और कहीं पर द्योतक प्रतीत होते हैं । वस्तुतः किसी आचार्य के मत से वाचक हैं और किसी के मत से द्योतक हैं । विहार, आहार, सहार, परिहार-एक ही ह्रस्वात् में उपसर्गभेद से अनेक अर्थों की प्रतीति है । एवम्-प्रभवति, परामभवति, सम्भवति, अनुभवति, उन्मभवति-इत्यादि ॥ २ ॥

विअ-वेअ अवधारणे ॥ ३ ॥

विअ, वेअ इत्येतावधारणे निपातसंज्ञौ भवतः । एवं विअ । एवं वेअ । (एवं संस्कृतसमः, शे० स्प०) । एवमेव ॥ ३ ॥

विअ वेअ अवधारणे-निश्चयार्थं विअ, वेअ इत्येतौ वर्तते । एसो विअ सो राजा । एष एव स राजा-इति निश्चय । स चेअ ह्य णअरी । सैवेय नगरा । अन्या न भवतीति निश्चय । स विअ, स च्चेअ । सैव ॥ ३ ॥

विअ-इति । विअ, वेअ ये निपात निश्चय अर्थ में प्रयुक्त होते हैं । एसो विअ सो राजा । यह वही राजा है । यहाँ निश्चयार्थक विअ-शब्द है । सवेअ इअं णअरी । यह वही नगरी है अर्थात् दूसरी नहीं है-यह निश्चय है । इस प्रकार यहाँ निश्चयार्थक वेअ-शब्द है ॥ ३ ॥

ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु ॥ ४ ॥

ओ-इत्ययं शब्दः सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु निपातसंज्ञो भवति । ओ चिरअसि (२-२ यत्तोपः, ७-२ सि) । गाथासु द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु-सूचना=साभिप्रायमुद्देशकयत्नम् । पश्चात्ताप=अनुशयः । विकल्पः=इदम्, इदं वेति पाक्षिको विधिः । एषु त्रिष्वर्थेषु ओ इति निपातो

१ एष पाठः सजीवनीसमतः । २ विअ वेअ विअ । इ विअ । तुमं विअ । अहमेव-त्वमेव । का० पा० । ३ विअ-वेअ-इति भामहसीमतः पाठः ।

वर्तते । ओ अविनयजलमिला । ओ अविनययजवती । अत्र ओ-शब्द पूर्वकृतस्वकी-
याकरणीयसूचकत्वं द्योतयति । ओ ण पसण्णमिह । ओ=किमिति न प्रसन्नाहमममम् इति
पञ्चात्ताप द्योतयति । ओ अणुणेमि । ओ अनुनयामि । अत्र विकल्पार्थ ओशब्द ॥ ४ ॥

ओ-इति । सूचनादिक अर्थों में 'ओ' इस निपातसंज्ञक का प्रयोग होता है ।
सूचना-अभिप्रायपूर्वक किञ्चिन्मात्र वस्तु की सूचना । पञ्चात्ताप-पङ्कताना । विकल्प-
यह अथवा यह—इस प्रकार पाक्षिक विधि विकल्प कहाता है । इन अर्थों में ओ यह
निपात होता है । ओ अविनयजलमिला । अविनय में यजवती थी । यहाँ पूर्वकृत यल
के अकरणीयत्व की सूचना है । ओ ण पसण्णमिह । ओ मैं क्यों न प्रसन्न हो गयी ।
यहाँ प्रसन्न न होने के पञ्चात्ताप को यह सूचित करता है । ओ अणुणेमि । अच्छा यदि
नहीं मानता है तो मैं पैरों में पङ्गुणा=अनुनयविनय करूँगा । यहाँ विकल्पार्थक
ओशब्द है ॥ ४ ॥

इरकिरकिला अनिश्चिताख्याने ॥ ५ ॥

इर, किर, किल इत्येते शब्दा अनिश्चिताख्याने निपातसंज्ञका भव-
न्ति । पेक्ख इर तेण हदो (आदिमः ६-५१ सू० द्रष्टव्यः । तेण ४-६
तदोऽन्त्यलोपः, ५-१२ एत्वं, ५-४ टा=ण^१ । अन्त्यः ४-६ हनोऽन्त्य-
लोपः, १२-३ त=द, ५-१ ओ) । अज्ज किर तेण ववसिओ । (व्यव-
सित इत्यत्र ३-२ यलोपः, प्राय इति २-२ वलोपो न, २-२ तलोपः,
५-१ ओ, शो० स्प०) । अमं किल सिविणओ (२-२ यलोपः, ४-१२
मर्बि०, शो० स्प० । अन्त्यं १-३ सू० द्रष्टव्यम्) । प्रेक्षस्व किल तेन
हतः । अद्य किल तेन व्यवसितः । अयं किल स्वप्नः ॥ ५ ॥

इर-किर-किला अनिश्चिताख्यानेषु—इर-किर-किला शब्दा अनिश्चयस्य अस-
म्यगर्थस्य आख्याने प्रतिपादने प्रयुज्यन्ते । इह इर दिट्ठो दइओ । इह किल दष्टो
दयित । अत्र इरशब्द स्थानदर्शनादेव निश्चितार्थं वक्ति, इति असम्यगेव निश्चया-
ख्यानम् । एत्थ किरालिगिओ । अत्र किलालिङ्गितः । अत्र किरशब्द स्थानस्यालिङ्ग-
नस्य असम्यगर्थतां द्योतयति । ण किल रमिओ । न किल रमितः । अत्र किलशब्दः
रमितार्थप्रतिषेधस्य अपरिस्फुटतां कथयति ॥ ५ ॥

इरेति । इर-किर-किल ये शब्द अनिश्चय असम्यग् अर्थ के प्रतिपादन में प्रयुक्त होते
हैं । इह इर दिट्ठो दइओ । यहाँ पर म्रिय को देखा था । यहाँ पर किल (इर)-शब्द
स्थानदर्शन से ही निश्चित अर्थ को कहता है, असः शब्द के प्रयोग से असम्यक् प्रकार
से निश्चय को कहता है । एत्थ किरालिगिओ । यहाँ पर आलिङ्गन किया गया । यहाँ
किरशब्द स्थानस्य आलिङ्गन के अपरिस्फुटार्थ को सूचित करता है । ण किल रमिओ ।
यहाँ किलशब्द रमणप्रतिषेध को अपरिस्फुट सूचित करता है । अर्थात्-रमणप्रतिषेध
को स्फुटतया यहाँ कहता है ॥ ५ ॥

१ तेनेत्यत्र २-४२ इति पत्वमात्रमिति केचित् । २. लब्धिशब्दीसंमतः पाठः ।

हुं कञ्चु निश्चयवितर्कसम्भावनेषु ॥ ६ ॥

हुं, कञ्चु इत्येतौ निश्चयवितर्कसम्भावनेषु निपातसंज्ञकौ भवतः । हुं रक्खसो (हुं स्प०, ३-२९ क्ष = ख, ३-५० खद्वि०, ३-५१ ख = क्, ४-१ ह्रस्वः, ५-१ ओ) । गुरुओ कञ्चु भारो (५-१ ओत्त्वम्, अन्य-त्स्पष्टम्) । हुं राक्षसः । गुरुः खलु भारः ॥ ६ ॥

हु-कञ्चु निश्चयवितर्कसंभावनासु—निश्चयो = विश्वास । वितर्कः = विमर्शः । संभावना = उत्कटककोटिस्वरूपासंभावना । कार्याध्यवसायरूपेत्यर्थः, एवमेषु हु, कञ्चु एतौ निपातौ स्त । अज्ज हु दीसइ दइया । हु-निश्चयेन । अय दयिता हरयते । अत्र हुशब्दो निश्चयं बोधयति । एवमेव कञ्चुशब्दप्रयोगेऽपि । अज्ज कञ्चु एसा मं पलोएइ । अय खलु एसा मां प्रलोकयेत् । अत्र कञ्चुशब्दः निश्चयं द्योतयति । ण हु दिट्ठो तइ अज्जवि । न हु दृष्टस्त्वयाऽपि । अत्र हुशब्दो वितर्कं द्योतयति । पेच्छ कञ्चु दारम्मि सो कदावि ठिओ होज्ज । प्रेक्षस्व खलु द्वारे स कदापि स्थितो भविष्यति । अत्र कञ्चुशब्दो द्वारदेशस्थितिविमर्शोत्पत्तिद्योतकः । एव हुशब्दप्रयोगः । संभावनायाम्-अच्छ ताव हु णइए । आस्तां तावत् खलु नथा । अत्र हुशब्दो नदीपारगमनसंभावनां द्योतयति । खणा कञ्चु ब्बामि जलणिहिणो पार । क्षणात् खलु ब्रजामि जलनिधे पारम् । अत्र कञ्चुशब्दः सागरपारतीरप्राप्त्यवसायद्योतनार्थः । एव यथायथ हु-कञ्चु-शब्दौ निश्चयाद्यर्थं प्रकाशयत ॥ ६ ॥

हु-इति । निश्चयादिक अर्थो में हु, कञ्चु ये निपात प्रयुक्त होते हैं । निश्चय-विश्वासात्मक स्थिरज्ञान । वितर्क-विमर्श । संभावना-उत्कटककोटिस्वरूपा शङ्का अर्थात् शङ्कास्पर्शकार्याध्यवसायरूपज्ञान । अज्ज हु दीसइ दइया । हु निश्चयेन अय दयिता हरयते । यहाँ हुशब्द निश्चय को बोधित करता है । इसी प्रकार कञ्चु (खलु) शब्द के प्रयोग में भी जानना । अज्ज कञ्चु एसा मं पलोएइ । आज वह मुझे देखेगी । यहाँ कञ्चु को खलुशब्द बोधित करता है । ण हु दिट्ठो तइ अज्ज वि । आज भी नहीं देख पड़ा । यहाँ हुशब्द वितर्क को प्रकाशित करता है । एवं कञ्चु शब्द के प्रयोग में-पेच्छ कञ्चु दारम्मि सो कदावि ठिओ होज्ज । देखो कदाचित् वह दरवाजे पर स्थित होगा । यहाँ कञ्चुशब्द द्वार पर ठहरने के विमर्श को बोधित करता है । संभावना में हु शब्द-अच्छ ताव हु णइए । संभवतः नदी के पार होगा । यहाँ हुशब्द नदी के पार जाने की संभावना को कहता है । कञ्चुशब्द-खणा कञ्चु ब्बामि जलणिहिणो पार । क्षणमात्र में मैं समुद्र के पार जाता हूँ । यहाँ कञ्चुशब्द समुद्र के पार जाने के उद्योग-साहस से पार-प्राप्ति-सिद्धि संभावना को सूचित करता है । इसी तरह अन्यत्र भी हु-कञ्चुशब्द पूर्ण निश्चयादिक अर्थों को बभारभाव प्रकाशित करते हैं ॥ ६ ॥

जवरः केवले ॥ ७ ॥

णवरः इत्ययं शब्दः केवलेश्वर्ये निपातसंज्ञो भवति । णवर अणं
(अन्तशब्दस्य २-४२ न = ण, ४-१२ मर्बि०) ॥ ७ ॥

(इजेराः पादपूरणे ।)

इजेरा' पादपूरणे—इ-जे-र इत्येते निपाता पादपूरणे वर्तन्ते । न्यूनपाद-
पूरणमेव एषां प्रयोजनम् । 'एस इ तदा पञ्चटो' । एष तथा प्रवृत्त । अत्र इकार
पादपूरणमात्रे वर्तते । न्यूनपादपूरणमेवैतेषां प्रयोजनम् । वृत्तमङ्गभयात् इकारस्तत्पूर्त्यै
प्रयुक्तः । 'लभइ जे पेक्खेउ' । लभ्यते प्रेक्षितुम् । अत्र 'जे' इति पादपूरणमात्रे । यत्तु
सदानन्देन वसन्तराजेन च 'पेखिउ' इति प्रयुक्तम्, तत्र समीचीनम् । तथासति एक-
मात्रा न्यूनवाच्यते । तस्मात्—'ए च क्त्वात्तुमुनतव्यभविष्यत्सु' इत्येकार । 'पे-
क्खेउ' इति युक्तः पाठः । ण र तए वि (कहिओ सो) । न त्वयापि कथित स । अत्र
रेफः पादपूरणार्थः ॥

इजेरा इति । इ-जे-र ये निपात श्लोक की पादपूर्ति के लिये होते हैं । न्यूनपाद
की पूर्ति ही इनका प्रयोजन होता है अर्थात् इनका अर्थ कुछ नहीं होता । 'एस इ
तदा पञ्चटो' । यहाँ वृत्त में एक मात्रा कम होती थी, अतः इकार का प्रयोग किया है,
जिससे छन्दोभङ्ग न हो । एव जे-शब्दप्रयोग में—'लभइ जे पेक्खेउ' । यहाँ जे पादपूर्ति
मात्र के लिये है । 'पेक्खेउ' यहाँ 'ए च क्त्वा' से एकार करने से पादपूर्ति होगी ।
अन्यथा फिर भी एक मात्रा न्यून होने से छन्दोभङ्ग हो जायगा । 'ण र तए वि
कहिओ सो' । यहाँ रेफ पादपूर्त्यर्थमात्र है ॥

आनन्तर्ये णवरि ॥ ८ ॥

णवरि इत्ययं शब्द आनन्तर्ये निपातसंज्ञो भवति । णवरि (स्पष्टम्) ॥

आनन्तर्ये णवरि—अनन्तरस्य भाव आनन्तर्यम्, तस्मिन् णवरि इत्यय
निपातो वर्तते । णवरि छिण्ण सीस रणो रिउणो । अनन्तर छिण्ण शीर्ष रणो रिपो ।
अत्र णवरिशब्द शिररच्छेदनस्य आनन्तर्यं द्योतयति । केचित्तु—'णवरि केवलानन्तर्ययो'
इत्येव सूत्र पठन्ति । तन्मते-रणो रिपो केवल शिररिच्छिन्नम्—इत्यपि भवति ॥ ८ ॥

आन—इति । आनन्तर्यं अर्थ में 'णवरि' इस निपात का प्रयोग होता है । 'णवरि
छिण्णं सीसं रणे रिउणो' । इसके अनन्तर संग्राम में शत्रु का शिर काट दिया । यहाँ
णवरि-शब्द आनन्तर्य अर्थ को कहता है । कईएक आचार्य—'णवरि केवलानन्तर्ययोः'
ऐसा सूत्र भावते हैं । उनके मत से केवल अर्थ में भी 'णवरि' शब्द है । तो यह भी
अर्थ होगा कि—केवल शिर काटा ॥ ८ ॥

(उ क्षेपविस्मयसूचनासु ।)

उ क्षेपविस्मयसूचनासु—क्षेपः = तिरस्कार । विस्मय = आश्चर्यम् । सूचना =

१ केवलमङ्गमित्यर्थः । केचित्तु अन्वशब्दस्य १-२ यलोप, २-४२ न-ण, १-५० गदि०,
शे० पू० । २. नेद मायइवो सूत्रम् । ३. नास्तीह आनइवो सूत्रम् ।

अभिप्रायपैशुन्यम् । अर्थेषु उ इति निपातः प्रयुज्यते । उ अम्ह न तेण कम्म । उ अस्माक न तेन कार्यम् । अत्र तस्य प्रयोजनेऽपि प्रयोजनं नास्तीति अभिव्येपो बोध्यते । उ सो एस् इह कुदो आगदो । उ स एस् इह कुत आगतः । अत्र उशब्दः तदागमने आश्चर्यं जनयति । सहि उ विलक्खो व्व । सखि । उ विलक्ख इव । अत्र विलक्खजनन-कारणमिप्रायस्व सूचना उशब्देन द्योत्यते ॥

उ-इति । सेपादिक अर्थो में उ इस निपात का प्रयोग होता है । सेप = तिरस्कार । विन्मय = आश्चर्य । सूचना = अभिप्राय का संक्षेप कहना । सेप-‘उ अम्ह न तेण कज्ज’ । उ-सुसे उससे कोई कार्य नहीं है । कार्य रहते हुये भी कार्य का निषेध करना तिरस्कार है । उ-पद से उसका बोध होता है । आश्चर्य-‘उ सो एस् इह कुदो आगदो’ । यहाँ उशब्द उसके आगमन में आश्चर्य को कहता है । सूचना-‘सहि उ विलक्खो व्व’ । हे सखि । वह विलक्ख-सा हो गया । यहाँ विलक्खोपादक कारण के अभिप्राय की सूचनामात्र उशब्द से प्रकाशित होती है ॥

किणो प्रश्ने ॥ ९ ॥

किणो इत्ययं शब्दः प्रश्ने निपातसंज्ञो भवति । किणो धुव्वसि (८-५७ य = व्व, ७-२ थास् = सि) । किणो हससि (किणो स्प०, ७-२ सिप् = सि) । किन्नु धूयसे । किन्नु हससि ॥ ९ ॥

किणो प्रश्ने — किणो-इति निपात प्रश्नेऽर्थे वर्तते । सुहअ किणो कहेसि म । सुभग । किं कथयसि माम् । अत्र किणो इति प्रश्नार्थवाचक । कीस-किमर्थे वर्तते । किणो-इति तु प्रश्ने । इत्यनयो अर्थभेदे अर्थभेदो न कर्तव्य । तथा चोक्तम्-‘सम्भवत्येकवाच्यत्वे वाक्ये भेदश्च नेष्यते’ ॥ ९ ॥

किणो-इति । किणो यह निपात प्रश्न अर्थ में है । ‘सुहअ किणो कहेसि म’ । हे सुभग सुसे क्या कहते हो ? यहाँ किणोशब्द प्रश्नार्थ में है । कीस यह किमर्थ में है और किणो यह प्रश्न में है । इस प्रकार इनका परस्पर अर्थ में अभेद ही है । अर्थ में भेद नहीं करना । कहा भी है कि-एक वाच्य रहने पर वाक्य भेद नहीं करना-इति ॥ ९ ॥

अब्बो दुःखसूचनासम्भावनेषु ॥ १० ॥

अब्बो इत्ययं शब्दो दुःखसूचनासम्भावनेषु निपातसंज्ञो भवति । दुःखे-अब्बो कज्जलरसरज्जिपहिं अक्खीहि^३ (अब्बो स्प०, कज्जलरसेति संस्कृतसमः शब्दः, रजितेत्यस्य २-२ तलोपः, ५-१२ अ = ए, ५-५ भिस् = हिं । अन्ये २-३० क्ष = छ, ३-५० छद्धि०, ३-५१ व् = छ्, ४-२० स्त्रीत्वे ई, ४-५ भिस् = हिं) । सूचनायाम्-अब्बो अवरं विअ (२-२५ ए = व, ५-३ अमोऽकारलोपः, ४-१२ मर्बि०, शे० ९-३ सू० स्प०) । सम्भावने-अब्बो णमिअ अणुं (३-१ दलोपः, ३-५० तद्धि०, ४-१२

१ किणो कीस किमु परिप्रश्ने । का० पा० । २ अब्बो अब्बो, वो । अब्बो दुःख-सूचनासाधनेषु । का० पा० । ३ प्राकृतै द्विवचनाभावात् बहुवचनम् ।

मर्षि०) । अहो कञ्जलरसरञ्जिताभ्यामक्षिभ्याम् । अहो अपरमिव । अहो एनमिषाचुम् ॥ १० ॥

अब्बो दु खसूचनासंभाषणेषु^१—दु खे, सूचनायां, सम्भाषणे च अब्बो इति निपातो वर्तते । ‘अब्बो महपिअविरहो’ । अब्बो मम प्रियविरहः । इत्यत्र अब्बो इति निपातो विरहदुःखातिशयावेदकः । सहि ! एस निट्ठुरो अब्बो’ । अत्र अब्बोशब्दः अति-निष्ठुरतासूचकः । सख्या सह संभाषणेऽपि अब्बोशब्द इहावस्थितः । तद्वर्त्यद्योतनद्वारेण प्रयुक्तः । अब्बो-इति निपात आश्चर्यद्योतनेऽपि कापि दृश्यते । अब्बो वल्लह किमिणं । आश्चर्यं वल्लभ ! किमिदम् । अत्राश्चर्यद्योतकोऽयम् अब्बोशब्दः ॥ १० ॥

अब्बो इति । दुःखादिक अर्थो न निपात अब्बो का प्रयोग होता है । ‘अब्बो मह पिअविरहो’ । यहाँ अब्बो यह निपात प्रियविरहदुःखातिशय का सूचक है । ‘सहि एस निट्ठुरो अब्बो’ । यहाँ अत्यधिक निष्ठुरतासूचक है । यहाँ अब्बोशब्द संभाषण में भी है । क्योंकि उसी अर्थ को संभाषण द्वारा सूचित करता है । अब्बो यह आश्चर्य प्रकाशन में भी होता है । अब्बो वल्लह किमिणं । हे प्रिय ! यह क्या है ? यहाँ आश्चर्यसूचक अब्बोशब्द है ॥ १० ॥

अलाहि निवारणे ॥ ११ ॥

अलाहि इत्ययं शब्दो निवारणे निपातसंज्ञो भवति । अलाहि कलह-लेसेण । अलाहि कलहबन्धेण । (संस्कृतसमौ कलहो बन्धश्च, २-४३ श् = स्, ५-४ टा=ण, ५-१२ ए, शो० स्प०) । अलं कलहलेसेन । अलं कलहबन्धेन ॥ ११ ॥

अलाहि निवारणे—अलाहि इत्यय निपात निवारणेऽर्थे वर्तते । अलाहि तुम्हे अग्रहणामेण । अल तव अस्मदीयनाम्ना । अन्य कश्चिन्नामग्रहणात् अलाहि-इत्यनेन निपातेन प्रतिषिध्यते ॥ ११ ॥

अलाहीति । निवारण अर्थ में अलाहि यह निपात है । अलाहि तुम्हे अग्रहणामेण । हमारा नाम न लीजिये और किसी का नाम लें । यहाँ अलाहि इस निपात से नाम-ग्रहण का प्रतिषेध है ॥ ११ ॥

अइ-वले सम्भाषणे ॥ १२ ॥

अइ, वले इत्येतौ शब्दौ सम्भाषणे निपातसंज्ञकौ भवतः । अइ मूलं पसूसइ (अइ स्प०, मूलं संस्कृतसमः, शो० ३-३ रलोपः, २-४३ श, ष् = स्, ३-२ यलोपः, ८-४६ उदीर्घः, ७-३१ ति = इ) । वले किं कलेसि (वले स्प०, किं संस्कृतसमः, २-२ यलोपः, ७-२ सिप्=सि, ७-३४ एत्वं कले, शो० स्प०) । अपि मूलं प्रशुष्यति । वले किं कल्लयसि ॥ १२ ॥

अइ-रणे संभाषणे^२—अइ-रणे-इत्येतौ निपातौ संभाषणे = निष्पण्येऽर्थे वर्तते ।

अह पिबतम खणं दिअहो । अवि प्रियतम । खणं विषयः । अत्र खणम्-अर्धं संभाव-
यन् 'अह'शब्दः संभावितः । आज रणे नाह गम्मइ बराठ । अय नाथ । गम्यते
गृहात् । अत्र रणे शब्दः गमनस्य सम्भाषण बोधयति ॥ १२ ॥

अह-इति । सम्भाषण और निरूपण अर्थ में 'अह-रणे' वे दो निपात प्रयुक्त होते
हैं । 'अह पिबतम खणं दिअहो' । यहाँ खणमात्र अभी विन है, इस अर्थ को सूचित
करता हुआ सम्भाषण में अहशब्द का प्रयोग है । एवम्-अज रणे नाह गम्मइ बराठ ।
यहाँ 'रणे' यह सप्तम्यन्ताशुकरणस्वरूप निपात गमन-सम्भाषण में प्रयुक्त है, खणमार्थ
रणशब्द का सप्तम्यन्त रूप नहीं है । तो यह अर्थ होता है-हे नाथ ! आज घर से जा
रहे हैं । यहाँ गमन-सम्भाषण में 'रणे'शब्द प्रयुक्त है ॥ १२ ॥

णवि वैपरीत्ये ॥ १३ ॥

णवि इत्ययं शब्दो वैपरीत्ये निपातसंज्ञो भवति । णवि तद् पृष्ठसह
बाला (तद् १-१० सू० स्प०, ३-३ रलोपः, ७-१ ति = इ, बाला इति
संस्कृतसमः) । विपरीतं तथा प्रहसति बाला ॥ १३ ॥

सू कुत्सायाम् ॥ १४ ॥

सू इत्ययं शब्दः कुत्सायां निपातसंज्ञो भवति । सू सिविणो (सिवि-
णो १-३ सू० स्प०) । धिक् स्वप्नः ॥ १४ ॥

धू कुत्सायाम्—धू-इत्ययं निपात कुत्साया वर्तते । कुत्सा = निन्दा । धू तुह
सवसिचरिअ । धिक् तत्र सपत्नीचरितम् । अत्र धूशब्देन सपत्नीचरितस्य निन्दा
प्रतीयते ॥ १४ ॥

धू-इति । धू यह निपात निन्दा अर्थ में है । 'धू तुह सवसिचरिअं' । तुहारी सवत
के चरित्र को बिचार है । यहाँ धूशब्द से निन्दा प्रतीयमान है ॥ १४ ॥

रे-अरे-हरे सम्भाषणरतिकलहाक्षेपेषु ॥ १५ ॥

रे, अरे, हरे इत्येते शब्दाः सम्भाषण-रतिकलहा-क्षेपेषु निपात-
संज्ञा भवन्ति यथासंख्यम् । रे मा करेहि । जाओसि अरे । दिट्ठोसि हरे
(रे स्प०, संस्कृतसमो मा-शब्दः, १२-१५ कृञ् = कर, ७-३४ पृत्व, १२-
२७ परस्मैपदं, संस्कृतवत् लोटः सेहिः) । (२-४२ न् = ण, २-२ गलोपः,
७-६ स्प० सि, अरे स्प०) । (१-१८ ञ् = इ, ३ = १० छ = ठ, ३-५०
ठञि०, ३-५१ ठ-ट, ५-१ ओ) । रे मा कुरुष्व । नागोसि अरे । दट्ठोसि
हरे ॥ १५ ॥

रे-अरे-हरे सम्भाषणरतिकलहाक्षेपेषु—सम्भाषणम् = पारस्परिककथनम् ।
रतिकलह = निधुवनकेलिः । क्षेपः = तिरस्कारः । एष्वर्थेषु यथासंख्य रे, अरे, हरे-इति
निपाता वर्तन्ते । गिसुअ जं रे जपसि । निश्रुत यत् रे जल्पसि । अत्र रे शब्दः समा-

१. नेदं सूत्रं सजीव-यादिषु, अतो नास्य चाङ्गकाव्याख्या, नापि हिन्दीटीका ।
२. 'दू'स्थाने 'सू' इति सामवे । ३. सजीवनीसमतः पाठः ।

षणं द्योतयति । देहि अरे णिवसण । देहि अरे निवसणम् । अत्र अरेशब्दः प्रार्थनाभि-
प्रायःरतिकलहद्योतकतां विधत्ते । हरे घट्टो । अहो घट्ट । अत्र हरेशब्दः घृष्टत्वलक्षणम्
अभिधेयम् उद्घोषयति ॥ १५ ॥

रे अरे-इति । संभाषणादिक अर्थो मेरे-अरे-हरे का यथाक्रम प्रयोग होता है ।
संभाषण = परस्पर बातचीत करना, उसमें 'रे' इस निपात का, रतिकलह = निधुवन
केलि, इसमें 'अरे' इस निपात का, श्लेष = तिरस्कार, इसमें 'हरे' इस निपात का
प्रयोग होता है । णिसुअ अरे जपसि । हौं सुना, जो कहते हो । यहाँ रे-शब्द से
संभाषण प्रतीत है । देहि अरे णिवसण । यहाँ अरेशब्द वसनप्रार्थना से रतिकलह
को द्योतित करता है । हरे घिट्टो । यहाँ हरेशब्द घृष्टस्वरूपात्मक अभिधेय = तिरस्कार
को कहता है ॥ १५ ॥

म्मिवमिवविआ इवार्थे ॥ १६ ॥

म्मिव, मिव, विअ इत्येते शब्दा इवार्थे निपातसंज्ञका भवन्ति ।
गअणं म्मिव, गअणं मिव, गअणं विअ कसणं (२-२ गलोपः, २-४२
न = ण, ५-३० बिं०), (अन्त्ये ३-६१ वर्णे नित्यं विप्रकर्षः । पूर्वस्य
तत्स्वरता च) । गगनमिव कृष्णम् ॥ १६ ॥

पिव-मिव-विव-च इवार्थे^१—एते चत्वार शब्दा निपाता इवार्थे उपमानोपेक्षादौ
वर्तन्ते । रभा पिव रूपेण । रम्मेव रूपेण । हरिणी मिव तरलप्रेच्छिण । हरिणीव
तरलप्रेक्षितेन । हवी विव गमणेण । हसीव गमनेन । सीअ व्व सईत्तणेण । सीतेव
सतीत्वेन । अत्र 'सिवादिषु चे'ति वकारस्य द्वित्वम् । एवमन्येऽपि निपाता सन्ति ।

अनारम्भे च श्लेषे च पश्चात्तापविषादयो ।

निश्चये च बुधै प्रोक्तो निपातो हन्त इत्ययम् ॥ १ ॥

हन्त वाच्यविभूषायां हे इत्यामन्त्रणे भवेत् ।

आ शब्दोऽपि भवत्यर्थे नाम इत्येवमर्थक ॥ २ ॥

हजे-हण्डे-हले-इत्यादय सम्बोधने मता ।

इवार्थे ण इति क्वापि हा खेदानुपतापयो ॥ ३ ॥

अल-अल विषादार्थौ अप्यर्थोऽपि इ इत्ययम् । इति ।

एव चवादय शब्दाः अर्थानतिक्रमेण अव्ययत्वेन अवगन्तव्या ।

च वा ह हे अहो हँहो णमे आहो हही सिहो ।

अविमो मुत्तु अह हो इत्याद्यास्तु चवादय ॥

आहो अहो उताहो च है हे भो भोस्तथैव च ।

हहो इत्यादय शब्दा स्यु संबोधनबोधका ॥—॥ १६ ॥

पिबेति । ये चार पिबादिक निपातशब्द इवार्थ में अर्थात् कहीं उपमान में और
कहीं उपेक्षा अर्थ में होते हैं । 'रंभा पिव रूपेण' । यहाँ पिवशब्द से सादृश्य प्रतीति है ।

रूप से रम्भा के सदृश । 'हुरिणी मिव तरुणपेच्छिद्धम्' । तरुण-प्रेक्षण से हुरिणी के सदृश । यहाँ मिवशब्द इवार्थ में है । 'हृसी विष ममणेण' । यहाँ विषशब्द इवार्थ में सादृश्य बोधक है । एव 'सीध इव सईसणेण' । यहाँ वक्षब्द इवार्थ में है । 'सेवादिषु च' से वकार को द्वित्व होगा । यहाँ कहीं-कहीं प्रसङ्गानुरूप उत्प्रेषा भी हो सकती है । जैसे रूप से रम्भा हो । गमन से मानो हंसी ही है । इत्यादि यथास्थान समझ लेना । हृसी प्रकार और भी निपात हैं और वे विभिन्न अर्थों में होते हैं । जैसे—'हन्त' यह अव्यय अनारम्भ में, छेप=तिरस्कार में, पश्चात्ताप=कृतकार्य के सताप में, विषाद=दुःख में और निश्चय=ऐसा ही है—इसमें, विद्वानों ने इन अर्थों में हन्त अव्यय को माना है और वक्तव्य के सौन्दर्य में भी हन्तशब्द होता है । 'हे' यह संबोधन में । 'भा' यह हो गया, हो रहा है—इस अर्थ में है । 'नाम' यह ऐसा ही है इसमें और सभावना में भी होता है । हजे=चेटी के संबोधन में, हण्डे=नीच के संबोधन में, हले=सखी के संबोधन में हैं । 'ण' इवार्थ में, 'हा' खेद और संताप अर्थ में है । अलं=यह पर्याप्त अर्थ में और विषाद अर्थ में है । 'ह' यह अव्यय अधि के अर्थ में है । इसी प्रकार च-वा इत्यादिक अव्ययों को भी जानना । च, वा, ह, हे, अहो, हहो, णमे, आहो, हही, सिंहो, अविमो, मुत्तू, अह, हो—इत्यादिक चादि अव्यय हैं । आहो, अहो, उताहो, है, हे, भो, भो., हहो—इत्यादिक संबोधन में प्रयुक्त होते हैं, क्योंकि संबोधन के बोधक हैं ॥ १६ ॥

अज आमन्त्रणे ॥ १७ ॥

अज इत्ययं शब्द आमन्त्रणे निपात्यते । अज महाणुहाव ! किं करोसि (अज स्प०, २-४२ न=ण, २-२७ भ=ह, प्राय इति २-२ वलोपो न । ७-२ सि, शेष ९-१५ सू० स्पष्टम्) । अहो महानुभाव ! किं करोषि ॥ १७ ॥

वेच्च आमन्त्रणे—आमन्त्रणम्=आह्वानम् । तस्मिन् अर्थे वेच इत्ययं निपातो वर्तते । वेच्च देवर ! जाणसु । हे देवर ! जानीहि । अत्र वेचशब्द आमन्त्रणार्थं द्योतयति । देश्या पुनरयम् अन्यार्थेष्वपि दृश्यते । यथा—'वेच्चवेव्वल्लिओ स्यातां वारणे तुरणे तथा' ॥ १० ॥

वेच्च=इति । वेच्च यह निपात आमन्त्रण अर्थ में रहता है । वेच्च देवर ! जानीहि । हे देवर ! आप जानिये । यहाँ आमन्त्रण अर्थ में वेचशब्द है । यह आमन्त्रण को सूचित करता है । वेच्च यह निपात देशी में अन्य अर्थों में भी प्रयुक्त है । 'वेच्च=वेच्च-लिअ' ये वारण अर्थ में और तुरण=शब्दकरना अथवा शीघ्रता में हैं ॥ १७ ॥

शेषः संस्कृतात् ॥ १८ ॥

इति श्रीवररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे नवमः परिच्छेदः ।

उक्तावन्त्यः शेषः । प्रत्ययसमासतद्धितलिङ्गवर्णादिविधिः शेषः
संस्कृतादवगन्तव्यः । इह प्रत्ययिस्तरमयाञ्च दर्शितः ॥ १८ ॥

इति श्रीभामहविरचितायां मनोरमायां निपातसंज्ञाविधिर्नाम नवमः परिच्छेदः ।

शेषः^१ संस्कृतात्—उक्तेभ्योऽन्ये शेषा । सुप्तिभूतद्धितसमासप्रत्याहारकारक-
लिङ्गसख्यादयोऽत्र नोक्ताः, ते संस्कृतात् समीक्ष्यावगन्तव्या । उक्तं च—‘प्राकृतं संस्कृ-
तयोनि’—इति । प्रकृते संस्कृतात् आगतं प्राकृतम् । संस्कृतं च—

इन्द्रवन्द्यं कारयपञ्च कपिल शाकटायन ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टौ शाब्दिका मता ॥

एभिः प्रणीतं प्रकृतिप्रत्ययविभागेन । तत्सपादनं लोकप्रसिद्धम् । क्वचिच्च-उक्तलक्षणं
मपि बाधित्वा एकदेशसंस्कृतमुपपाद्य व्याक्रियते । यथा—‘वचन्ते पित्र्यमि भणिञ्च’ ।
व्रजति प्रिये भणितम् । व्रज् गतौ । शतृ-प्रत्यये । ‘चो व्रजिनृत्यो’ इति जकारस्य ‘च’
इत्यादेशः । ‘न्तमाणौ शतृशानचो’ इति न्त इत्यादेशः । एव वचन्तशब्दात् सप्तम्ये
कवचने किं । ‘ङेरैम्मी’ इति ए इत्यादेशः । क्वचिदपि लोप-न्तगतस्याकारस्य
लोपः । वचन्ते । ‘सर्वत्र लवराम्’ इति रेफस्य, ‘कगचजे’ति यकारस्य च लोपः ।
‘ङेरैम्मी’ इति मि । पित्र्यमि । शतृ-क्तप्रत्ययाविधानात् संस्कृतस्यैकदेशमुपपाद्य
व्याख्यातम् । क्वचिच्च संस्कृतोपपाद्यमाश्रित्य एकदेशेन व्याख्यायते । यथा—
शिरस्-शब्दस्य तृतीयैकवचने टाविभक्तौ ‘अन्यस्य हल’ इति सलोपः । ‘टामोर्ण’
इति टाप्रत्ययस्य णः । ‘ए च सुप्यङिहो’ इति एत्वम् । ‘शषो स’ इति स । एव
सिरेण—इति प्राप्नोति । संस्कृते शिरसा—इति तृतीयासिद्धमङ्गीकृत्य ‘शषो स’ इति स ।
शिरसा—इत्यपि भवति । एव-भगम् = ऐश्वर्यम् अस्यास्तीति मत्वर्थे ‘आस्विहोक्तालव-
न्तेन्ता मतुप’ इति मतुप स्थाने वन्त इति । ततः तृतीयैकवचने टा, ‘टामोर्ण’
इति णः । ‘ए सुप्यङिहो’ इत्येकारः । भगवन्तेण इति । संस्कृते सिद्ध भगवता—इति
रूपमाश्रित्य, ‘कगचजे’ति गलोपः । ‘ऋत्वादिषु तो द’ इति दकारः । भगवदा ।
वकारस्यापि लोपे ‘भगवदा’ इत्यपि भवति । एवम्-किम्शब्दस्य सप्तम्येकवचने
कस्मिन् काले इति विवक्षामाश्रित्य ‘आहे-इआ काले’ इति पर्यायेण भवतः । ‘किम्. क’
इति कः । ‘क्वचिदपि लोपः’ इत्यलोपः । काहे, कइआ इत्येतौ एव भवतः । संस्कृत-
सिद्धम् कदा—इति प्रयोगमाश्रित्य ‘कगचजे’ति दलोपः । कआ—इत्यपि भवति । एव
यथासिद्धं कविप्रयोगमाश्रित्य व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

इति श्रीभामहोपाध्याय-प० मथुराप्रसादकृतायां प्राकृतप्रकाशस्य चन्द्रिकाख्य-
टीकायां निपातविधिर्नाम नवमः परिच्छेदः समाप्तः ।

शेषा इति । उक्त से अतिरिक्त शेष कहाता है अर्थात् जो प्राकृत के नियमों में नहीं कहा गया है वह शेष है, उसका ग्रहण संस्कृत से करना । जैसे सुप्-तिङ्-तद्धित-समास-प्रत्याहार-कारक-कर्ता-कर्म-करण-सम्बन्धनादिक, लिङ्-पुङ्गि-शीलिङ्-नपुंसकलिङ्ग, संख्या=एकवचन, द्विवचन, बहुवचनादिक । ये सब संस्कृत से किये जायेंगे । कहा भी है कि—‘प्राकृतं संस्कृतयोनि’=प्राकृत संस्कृत से ही उत्पन्न है । निवान बालक, लो, वृद्ध, मूर्ख, स्फुट संस्कृत का उच्चारण नहीं कर सकते हैं, एवं विकृत उनका उच्चारण ही प्राकृत है । जैसे उट्ट का उट्ट । हस्त का हत्थ । कर्म का कम्म इत्यादि । प्रकृति=संस्कृत, उससे जो हुआ वह प्राकृत अर्थात् संस्कृतोद्भव ही प्राकृत है । संस्कृत=स्वतः समुच्चरित शब्द हैं । परंतु दो हजार धातु-प्रकृति-प्रत्यय-विभाग आदि करके आठ आचार्यों ने दिखाये हैं, वे सब आचार्य शाब्दिक हैं । यथा—इन्द्र, चन्द्र, कारयप, कपिल, साकटायन, पाणिनि, अमरसिंह और जैनेन्द्र ये आठ शाब्दिक हैं अर्थात् व्याकरण के निर्माता हैं । इन्होंने प्रकृति-प्रत्ययादि का विभाग करके शब्द-स्वरूप बताया है, वही नियम सूत्रादि व्याकरण कहाता है । व्याकरण-शब्द लोक में प्रसिद्ध है । कहीं पर व्याकरण के नियमों को बाधकर एकदेश संस्कृत का लेकर प्राकृत का साधुत्व देते हैं । जैसे—‘वचन्ते पिभस्मि भणिज्’ । यहाँ उक्त सूत्रों से ‘व्’ आदेश ‘न्त’ आदेश, छि को ए । यह सब प्राकृत सूत्रों से है । परंतु शत प्रत्यय, क्त-प्रत्यय ये संस्कृत से ग्रहण किये हैं । इस प्रकार संस्कृत का एकदेश लेकर साधुत्व है । कहीं पर संस्कृत के पूरे सिद्ध शब्द को लेकर प्राकृत के कार्य करके प्राकृत का प्रयोग करते हैं । जैसे—शिरस् शब्द की तृतीया का एकवचन निर्दिष्ट सूत्रों से अन्वलोप, टा को ण, श को स, सिरेण होता है और शिरस्-शब्द के तालभ्य श को स करके सिरसा भी होता है । एव-भगवता अस्त्यर्थ में मतुप्-प्रत्यय, मतुप् को निर्दिष्ट सूत्र से वन्त आदेश, टा को ण आदेश, अकार को एकार, भगवन्तेण होगा और ‘भगवता’ इस संस्कृतसिद्ध रूप को लेकर तकार को ऋत्वादि से द् आदेश, उक्त सूत्र से गलोप, भअअदा भी होगा । एव-किमुशब्द से सप्तमी में काल=समय अर्थ की विवक्षा में आहे, हुआ पर्याय से प्रत्यय होंगे । किम् को क आदेश, अकार का लोप । काहे, कहूँ । कश्चिद्-ग्रहण से अकार का लोप कहूँ में नहीं होगा । इस प्रकार काहे, कहूँ या ये दो होंगे । कदा इस संस्कृत-सिद्ध प्रयोग में ‘कगचज्’ से द्कार का लोप करने से कया यह सिद्ध होता है । इस प्रकार तीनों प्रयोगों का यथावधि भावुक कवि प्रयोग कर सकता है । अन्यत्र भी हसी प्रकार से साधुत्व मान कर प्रयोग कर सकते हैं । इति ॥ १८ ॥

इति श्री म० म० प० मथुराप्रसाद्विचित्रकृतायां प्रदीपनामकसरल
हिन्दी-टीकायां नवमः परिच्छेदः समाप्तः ।

अथ दशमः परिच्छेदः

पैशाची ॥ १ ॥

पिशाचानां भाषा पैशाची, सा च लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते ॥

भिङ्गीविषोक्तसद्भूषां सविद्वल्लीमतल्लिकाम् ।

भक्तामीष्टप्रदामम्बामाश्रये रेणुका शिवाम् ॥ १ ॥

नवीनां व्याख्यां प्रयितुकामेन प्रयत्यते सम्प्रति । सा च यथा—

पैशाची—पिशाचाना जातिविशेषाणा योनिविशेषाणा वा परस्पर व्यवहियमाणा भाषा पैशाचीति कथ्यते । सा तु लक्ष्यलक्षणाभ्या स्फुटीक्रियते । अधिकारोऽयमापरिच्छेदसमाप्ते ॥ १ ॥

पैशाचीति । जातिविशेष अथवा योनिविशेष के लोगों को 'पिशाच' कहते हैं । परस्पर की बोलचाल में आनेवाली उनकी भाषा को पैशाची भाषा कहते हैं । उसे उदाहरणों तथा लक्षणों द्वारा स्पष्ट किया जाता है । इस परिच्छेद की समाप्ति तक यह अधिकार सूत्र है अर्थात् इस परिच्छेद के सूत्रों द्वारा बनाये गये रूप पैशाची भाषा के है—ऐसा समझना चाहिये ॥ १ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्याः पैशाच्याः प्रकृतिः शौरसेनी । स्थितायां शौरसेन्यां पैशाची-लक्षणं प्रवर्त्तयितव्यम् ॥ २ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी—अस्या पैशाचीभाषाया प्रकृति = मूल हि शौरसेनी शूर-सेनाना भाषास्तीति शौरसेनीनिष्पत्तेषु पदेषु पैशाचीलक्षण प्रवर्त्तयितव्यमिति बोध्यम् ॥

प्रकृतिरिति । पैशाची भाषा का मूल आश्रय शौरसेनी भाषा है, अतः शौरसेनी के नियमों से बने पदों में पैशाची के लक्षणों की प्रवृत्ति करनी चाहिये । तब वे पैशाची के पद समझे जायेंगे ॥ २ ॥

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोरयुजोरनाद्योराद्यौ ॥ ३ ॥

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरयुक्तयोरनादौ वर्तमानयोः स्थाने आद्यौ प्रथमद्वितीयौ भवतः । गकनं (५-३० सार्वि०, २-२ सूत्रबाधः । एवम्-अग्रेऽपि यथास्थानेषु पूर्वसूत्राणां बाधो ज्ञेयः) । मेखो । राचा । णि-च्छरो । वटिसं । दसवतनो । माथवो । गोविन्तो । केसवो । सरफसं ।

१ इति वेदितव्यमिति शेष । २ केचित् 'अनादावयुज'—इति विभज्य अनादौ वर्तमानाः वर्णा सर्वे असंयुक्ता प्रयोक्तव्या । कसणो । पणय । कृष्ण । पणयम् । तत 'तथयोर्दधौ' । (उक्तोऽर्थः) इति योगविभागेन व्याचल्युः । का० पा० ।

सल्लोपो । णिच्छरो (३-५१ सू० स्प०, अत्र ज् = च्, झ = छ) बटिसं (२-२३ सू० स्प०, अत्र ड = ट, शे० स्प०) । (दसवतन-केसव-सल्लोप इत्येतेषु २-४३ श = स, अन्यत्सर्वं स्पष्टम् । विभक्तयः पञ्चमपरिच्छेदस्थ-सूत्रैर्यथालक्षणं साधनीयाः । शे० स्प०) । अयुजोरिति किम् ? संग्रामो (३-३ रलोपः, ३-५० गच्छि०, ५-१ ओ) । संग्रामः । वग्धो इत्यादि (३-२ यलोपः, ३-३ रलोपः, ३-५० घञि०, ३-५१ घ् = ग्, ४-१ ह्रस्वः, ५-१ ओ) । अनादाविति किम् ? गमवं (स्प०) इत्यादि । गगनम्, मेघः, राजा, निर्झरः, बडिशम्, दशवदनः, माधवः, गोविन्दः, केशवः, सरभसम्, शलभः, संग्रामः, व्याघ्रः, गमनम् ॥ ३ ॥

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोरिति—कादि-मान्तेषु पञ्चविंशतिवर्णेषु पञ्चपञ्चवर्णात्मक एको वर्गः । एव पञ्च वर्गाः सन्ति । ते च यथा—१ कवर्गः, २ चवर्गः, ३ टवर्गः, ४ तवर्गः, ५ पवर्गः इति । तेषु वर्गेषु प्रत्येकस्य वर्गस्य आदौ न वर्तमानयोः असंयुक्तयोः तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोः स्थाने तस्यैव वर्गस्य क्रमशः प्रथमद्वितीयौ वर्णौ भवतः । यथा—कवर्गीयतृतीयवर्णस्य गकारस्य स्थाने कवर्गीय एव प्रथमो वर्णः ककारः स्यात् । गगन—इति शौरसेनीनिष्पन्नस्य शब्दस्य अनादिस्थितमसंयुक्तं तृतीयमक्षरं गगनेत्यत्र द्वितीय-गकाररूपं तस्य स्थाने तद्वर्ग्यं प्रथममक्षरं ककाररूपं स्थापनीयं, तेन 'गकन' शब्दरूपं पैशाचीसमतं बोध्यम् । उदाहरणानि—गकन = गगन (गगनम्) । मेखो = मेघो (मेघ) । राचा = राजा (राजा) । णिच्छरो = णिच्छरो (निर्झरः) । बटिस = बडिस (बडिशम्) । दसवतनो = दसवदनो (दशवदन) । माधवो = माधवो (माधव) । सल्लोपो = सल्लोपो (शलभः) । अयुजोरिति किम् ? संग्रामो (संग्रामः) । अनाद्योरिति किम् ? गमन (गमनम्) ॥ ३ ॥

वर्गाणामिति । 'क' से 'स' तक पचीस अक्षर या वर्ण हैं । उनमें पाँच पाँच का एक-एक वर्ग है । एव पाँच वर्ग हैं, जो अपने प्रथम अक्षर के नाम से प्रसिद्ध हैं । जैसे—'क', 'ख', ग, घ, ङ' इन पाँच अक्षरों के समुदाय को कवर्ग कहते हैं । इसी प्रकार अन्य चार वर्ग 'चवर्ग', टवर्ग, तवर्ग तथा पवर्ग' के नाम से प्रसिद्ध हैं । आदि में न रहनेवाले, असंयुक्त (एक दूसरे से न मिले हुए=जोड़ अक्षर नहीं) ऐसे उन वर्गों के तृतीय और चतुर्थ वर्णों के स्थान पर उसी वर्ग के क्रमशः प्रथम और द्वितीय अक्षर होते हैं । (गगनम्) 'नपुसके' ६२ से सु को बिन्दु, इससे द्वितीय गकार के स्थान पर ककार, 'कमाचज०' २ से प्राप्त लोप का बाध, गकन । (मेघ) 'अत ओत्सोः' ४२ से सु को ओ, इससे 'घ' को 'ख', 'खघ०' २३ से प्राप्त 'ह' का बाध, मेखो । (राजा) 'राज्ञश्च' ५-३६ से आ, इससे 'ज' को 'च', 'कमा०' २ से प्राप्त लोप का बाध, राचा । (निर्झरः) 'सर्वत्र ल०' ५ से रलोप, इससे 'झ' को 'ङ', 'लोपादेशयोः' ६ से द्विष, 'वर्गेषु' ७ से 'ङ' को 'ब', नो ण. २५ से णत्व, 'अत ओत्' ४२ से ओकार, णिच्छरो । (बडिशम्) 'सोपोः सः' २६ से 'दा' को 'स', इससे 'ड' को 'ट', ६२ से बिन्दु, बटिस । (दशवदनः) 'सोपोः सः' २६ से स, 'अतः' ४२ से ओकार, इससे 'द' को 'त', 'कमाच०' २ से प्राप्त लोप का बाध, दस-

वतनो । (माधवः) 'अतः' ४२ से ओ, इससे 'अ' को 'य', 'सचय०' २३ से प्राप्त ह का बाध, माधवो । (शालभः) 'शयोः' २६ से स, ४२ से ओ, इससे 'अ' को 'फ', २३ से प्राप्त ह का बाध, सलको । अयुजो.—ऐसा क्यों कहा ? नहीं तो सप्राम में संयुक्त 'प्रा' के स्थान में कादेश होता, संयुक्त होने से यहाँ नहीं हुआ । किन्तु (संप्रामः) में 'सर्वत्र' ५ से रलोप, आदिस्थ होने से ग को द्वित्व नहीं, ४२ से ओ, संगामो । अनायो.—ऐसा क्यों कहा ? नहीं तो (गमनम्) के प्रथम ग को भी क हो जाता, अनायोः कहने से आदिस्थ गकार होने से ककार नहीं हुआ, ६२ से बिन्दु, गमन ॥ ३ ॥

इवस्य पिवः ॥ ४ ॥

इवशब्दस्य स्थाने पिव इत्ययमादेशो भवति । कमलं पिव मुखं (कमलं, मुखं संस्कृतसमौ शब्दौ, शो० स्प०) ॥ ४ ॥

इवस्य पिव—इव इति सिद्धस्याव्ययस्य स्थाने पिव—इत्ययमादेश स्यात् । कमल पिव मुख (कमलमिव मुखम्) । कमल (अत्र सोबिन्दु), (मुख—इत्यत्रापि), इमावु-भावपि शब्दौ संस्कृतेन समौ, केवलम् इवेत्यव्ययस्य स्थाने पिवादेश ॥ ४ ॥

इवस्येति । इव इस अव्यय के स्थान में पैशाची भाषा में पिव आदेश होता है । कमलम् इव मुखम्—यहाँ पर इव के स्थान पर पिव आदेश हुआ और कमलम् तथा मुखम् इन दोनों में 'नपुसके सोबिन्दु' से बिन्दु होने से रूप-सिद्धि हुई ॥ ४ ॥

णो नः ॥ ५ ॥

णकारस्य स्थानेन इत्ययमादेशो भवति । तलुनी (स्प०) । तरुणी ॥

णो न —पैशाचीभाषाया णकारस्य स्थाने सर्वत्रैव न इत्ययमादेश कर्तव्य । (तरुणी) अनेन नकार, तथा 'रसोर्लशा'विति हेमसूत्रेण लत्वम् । तथा च तलुनी ॥ ५ ॥

ण इति । पैशाचीभाषा में सर्वत्र 'ण' इस अक्षर के स्थान पर 'न' यह आदेश करना चाहिए । (तरुणी) में हेमसूत्र 'रसोर्लशौ' से रुकार के रकार को लकार और प्रकृत सूत्र से णकार के स्थान पर नकार करने से 'तलुनी' यह बनता है ॥ ५ ॥

ष्टस्य सटः ॥ ६ ॥

ष्ट इत्यस्य स्थाने सट इत्ययमादेशो भवति । कसटं मम वट्टइ (५-३० बि०, मम तत्समः, ३-२२ तस्य टः, ३-५० टडि०, ७-१ त = इ) । कष्टं मम वर्तते ॥ ६ ॥

ष्टस्य सटः—अस्या भाषायां मूलादागतस्य 'ष्ट' इति वर्णस्य स्थाने 'सट' इति आदेशो भवति । (कष्ट मम वर्तते स्पष्टम्) कसट मम वट्टइ फसट ॥ ६ ॥

ष्टस्येति । पूर्व में स्थित ष्ट इस अक्षर के स्थान में सट यह आदेश हो । कष्ट मम वर्तते स्पष्टम्—यहाँ कष्टशब्दगत 'ष्ट' के स्थान पर सट करने पर १२ से बिन्दु 'कसट' हुआ, मम—यह संस्कृतसम है और ६-५० से सिद्ध भी है, वर्तते में ३-२२ 'तस्य टः' से तं

१ रसोर्लशौ । ८।४।२८८ । मागध्या रेफस्य दन्त्यशकारस्य च स्थाने यथासंख्य लकार-स्तालव्यशकारश्च भवति । हे० । बाहुलकात् पैशाच्यामपि भवति ।

को ट, ३-५० 'शेषादेशः' से वङ्गित, तथा ७-१ 'तद्विपो०' से त को इ = वट्टइ, स्पष्टम् में ३-३१ 'स्पष्टम्' इससे क, प्रकृत से इ को सट तथा 'सोर्विन्दुर्नपुंसके' ५-३० से विन्दु, कसट बनैगा । कसट मम वट्टइ कसट ॥ १ ॥

स्वस्य सनः ॥ ७ ॥

स्व इत्यस्य स्थाने सन इत्ययमादेशो भवति । सनानं । सनेहो (स्प०, पू० विभक्तिः साध्या) । ज्ञानम् । ज्ञेहः ॥ ७ ॥

स्वस्य सनः—सकारनकाराभ्यां संयुक्तस्य 'स्व' इति वर्णस्य स्थाने सन-इत्यय-मादेशो भवति । सनानं = ज्ञानम्, सनेहो = ज्ञेहः ॥ ७ ॥

अस्येति । संयुक्त 'स्व' के स्थान पर 'सन' यह आदेश होता है । (ज्ञानम्) आके स्थान पर प्रकृत सूत्र से 'सना' हुआ और ५-३० से विन्दु, सनानं । (ज्ञेहः) ज्ञे के स्थान पर 'सने' करने पर ५-१ से ओ, सनेहो ॥ ७ ॥

र्यस्य रिञः ॥ ८ ॥

र्य इत्यस्य स्थाने रिञ इत्ययमादेशो भवति । भारिञा । भार्या ॥

र्यस्य रिञः—संयुक्तस्य 'र्य'-इत्यस्य स्थाने 'रिञ' इत्यादेशः स्यात् । (भार्या) रिञादेशो कृते भारिञा ॥ ८ ॥

अस्येति । संयुक्त अर्थात् र-युक्त य के स्थान में 'रिञ' आदेश हो । भार्या में र्य के स्थान पर 'रिञ' आदेश प्रकृत सूत्र से करने पर स्त्रीत्व होने से आकार, भारिञा ॥ ८ ॥

ज्ञस्य ज्ञः ॥ ९ ॥

ज्ञ इत्यस्य स्थाने ज्ञ इत्ययमादेशो भवति । विज्ञातो (५-१ ओ, शो० स्प०) । सव्वज्जो (३-३ रलोपः, ३-५० वङ्गि०, शो० स्प० पू०) । विज्ञातः । सर्वज्ञः ॥ ९ ॥

ज्ञस्य ज्ञः—जकार-अकाराभ्यां सपञस्य ज्ञ-इत्यक्षरस्य स्थाने ज्ञ-इत्यादेशः स्यात् । (विज्ञातः) = विज्ञातो । (सर्वज्ञः) = सव्वज्जो ॥ ९ ॥

अस्येति । 'ज्ञ' इस अक्षर के स्थान में 'ज्ञ' यह आदेश हो । विज्ञातः—प्रकृत सूत्र से ज्ञ करने पर ५-१ से ओ, विज्ञातो । सर्वज्ञ—'सर्वज्ञ ऊवराम्' से रलोप, 'शेषादेशयोः' से वङ्गित, प्रकृत से ज्ञ, 'अत ओक्षो' से ओकार, सव्वज्जो ॥ ९ ॥

कन्यायां न्यस्य ॥ १० ॥

कन्याशब्दे न्यस्य स्थाने ज्ञ इत्ययमादेशो भवति । कञ्जा (स्पष्टम्) ॥

कन्यायां न्यस्य—कन्याशब्दान्तर्गतस्य 'न्ये'त्यक्षरस्य स्थाने 'ज्ञ' आदेशो भवति । कन्या = कञ्जा ॥ १० ॥

अस्येति । कन्या-शब्द के 'न्य' के स्थान पर ज्ञ आदेश होता है । कन्या । प्रकृत सूत्र से ज्ञ-आदेश करने पर कञ्जा ॥ १० ॥

अ च ॥ ११ ॥

उज्जशब्दस्य शौरसेनीसाधितस्य स्थाने च इत्ययमादेशो भवति ।
कच्चं । कार्यम् ॥ ११ ॥

अ च—‘ज’ इति लुप्तपट्टीकं, चेति प्रथमान्त पदम्, शौरसेनीनियमसिद्धस्य
‘ज’वर्णस्य स्थाने च इत्यादेशो भवति । संयुक्तत्वात् ‘वर्णाणा’मिति सूत्रेणाप्राप्तस्य
विधानम् । कार्यम् = कच्च ॥ ११ ॥

जेति । शौरसेनीनियम से साधित ‘ज’ के स्थान पर ‘च’ यह आदेश होता है ।
कार्यम् = ‘र्यशय्याभिमन्युषु ज’ इससे र्य के स्थान पर ज, ‘शेषादे०’ से द्वित्व होने
पर ‘ह्रस्व संयोगे’ से ह्रस्व करने पर ‘कज्ज’ इस वशा में प्रकृत से ‘ज’ को ‘च’,
‘सोर्विन्दुर्नपुमके’ से विन्दु, ‘कच्च’ यह रूप पैशाची से सिद्ध होता है ॥ ११ ॥

राज्ञो राचि टाडसिडसङ्गिषु वा ॥ १२ ॥

राजन्-शब्दस्य टा, डसि, डस्, डि-इत्येतेषु परतो राचि इत्ययमा
देशो वा भवति । राचीना (५-४१ टा = णा कृते, १०-५ णा = ना^३, शो०
स्प०) । रजा (राज्ञा अत्र १०-९ ज्ञा = जा, ह्रस्वः संयोग इति ह्रस्व,
पञ्चमग्रेऽपि) । राचिनो (५-३८ डसि, डस् = णो^३, १०-५ णो = नो) ।
रजो । राचिनि, रजि । (राचि = डि ५-२८ डि = णो, शो० पू०) । राज्ञः । राज्ञि ।
एतेष्विति किम् ? राचा । राचानं । रजो (राजा इत्ययुक्तस्य १०-३ सू०
जा = चा, एवं राजानं = राचानं । राज्ञः १०-९ ज्ञ = ज) ॥ १२ ॥

राज्ञो राचि टा-डसि-डस्-ङिषु वा—राजन्-शब्दस्य टा-डसि डस् ङिषु
परेषु ‘राचि’-इत्ययमादेशो विकल्पेन भवति । टा-राचिना, रजा = राज्ञा । डसिङ्सो—
राचिनो, रजो = राज्ञ, पञ्चमीषष्ठयो । डौ-राचिनि, रजि = राज्ञि । पूर्वोक्तास्तेव विभक्तिषु
इति किम् ? सौ-राचा, अभि-राचान-इत्यत्रापि स्यात्, न च भवति ॥ १२ ॥

राज्ञ इति । टा-डसि-डस् डि इन पर रहते राजन् शब्द को राचि यह आदेश विकल्प
से होता है । टा, राचिना—राजन्शब्द से टा पर रहते प्रकृत सूत्र से राचि आदेश, ‘टा
णा’ ५-४१ से टा को णा, ‘णो न’ १०-५ से ण को न, राचिना । राचि आदेश के अभाव
पक्ष में ‘ज्ञस्य ज्ञ’ १०-९ से ज्ञ आदेश, ‘ह्रस्व संयोगे’ से ह्रस्व, रजा = राज्ञा । इसी
प्रकार डसि तथा डस् पर रहते प्रकृत से राचि आदेश, ‘जशस्ङ्सो णो’ ५-३८ में
‘डस्’ ने डसि, डस् दोनों का ग्रहण होने से पञ्चमी तथा षष्ठी दोनों विभक्तियों में
डसि-डस् को णो आदेश, ‘णो न’ १०-५ से ण को न, राचिनो । अभावपक्ष में—‘ज्ञस्य०’
१०-९ से ज्ञ आदेश, ‘ह्रस्व संयोगे’ से ह्रस्व, रजो = राज्ञ । एव डि = सप्तमी के एक
वचन में—इससे राचि आदेश, ‘जशस्ङ्सो’ ५-३८ से णो, ण को नरव, इरव, राचिनि ।

१ ३-१७ प्रतिपादितस्येत्यर्थः । तत्र उज्ज इति पाठान्तरं दृश्यते । प्राकृतस्य शौरसेनी-
व्यवहारस्य प्रायशो दर्शनाच्च । २ लाक्षणिकम्याऽपीति साम्प्रदायिका । ३ तत्र
डस्ग्रहणान्तेरेपि ग्रहणम् ।

पञ्चाक्षरं—इति = इति । सिद्धि पूर्ववत् । टा-कसि-कस्-कि पर रहते ही राशि आवेश क्यों ? ऐसा न कहेंगे तो—राचा, राचानं इत्यादि में भी होया, परन्तु होता नहीं ॥ १२ ॥

क्त्वस्तूनं ॥ १३ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने तूनं इत्ययमादेशो भवति । दातूनं (दाधातोः क्त्वास्थाने तूनमादेशः) । कातूनं (८ १७ कृञ् = का, शे० पू०) । घेत्तूनं (८ १६ ग्रह = घेत्, शे० म्प०) ॥ १३ ॥

क्त्वस्तूनं—पैशाचीभाषायां क्त्वा-प्रत्ययस्य स्थाने तून-इत्यादेशो भवति । दातून । कातून । घेत्तून ॥ १३ ॥

कस्व इति । पैशाची में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान पर तून यह आदेश होता है । (क्त्वा) दा धातु से क्त्वाप्रत्यय, प्रकृत से तून आदेश, दातून । (कृत्वा) कृञ् धातु से क्त्वा, प्रकृत से क्त्वा को तून, 'कृञ् का०' ८-१७ से कृ को का, कातून । (गृहीत्वा) ग्रह धातु से क्त्वा, इससे क्त्वा को तून, 'घेत् क्त्वातुमुत्तव्येषु' ८-१९ से ग्रह को घेत् आदेश, घेत्तून ॥ १३ ॥

हृदयस्य हितअकं ॥ १४ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु प्राकृतसूत्रेषु दशम परिच्छेद ।

हृदयशब्दस्य हितअकं निपात्यते । हितअकं हरसि मे तलुनि (१-२७ ऋ = अ, ७-२ थास्, सिप् = सि । मे तत्समः, तुलनि ५ २९ ह्रस्वः, शे० १०-५ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

इति श्रीभामहृक्ताया मनोरमाव्याख्यायां पैशाचिकी नाम दशमः परिच्छेदः १ ॥

१ शो ऋ पैशाच्याम् ८।४।३०६ । अभिमञ्जु । पुञ्जकम्पे । पुञ्जग्राह । कञ्जका । लो ल ८।४।३०८ । लकारस्य लकार एव । मील । कुल । सलिल । न कगजादिषट्स सम्यन्तसूत्रोक्तम् ८।४।३२४ । इति सूत्रेण प्रायो द्वितीयपरिच्छेदस्यकार्याभावोऽत्र शेष । यथा—सुबुमा । क्वचित्तीत्यस्यापि । तेन भगवती पञ्चतीत्यादौ न तलोप । पताका, वेतसो—इत्याद्यपि च सिद्धयति । तथा च मकरकेतू-सगरपुत्तवचन-‘विजयसेनेन लपित’-मित्यादि सन्नच्छते । शषो सस्तु भवति, ‘शषो स’ ८।४।३०९ । इति पुनः सूत्राऽऽरम्भाद् । हृदये यस्य प ८।४।३१० । हितपक । किपि किपि हितपके अथ चिन्तय-मानी । दोस्तुर्वा ८।४।३११ । कुतुम्बक—कुटुम्बक । दधूनत्थूनौ द्व ८।४।३१३ न दधून-नत्थून । तदधून । तत्थून । यं ख-ष्टा रिय सिन-सदा क्वचित् । ८।४।३१४ । यथासख्यम् । भार्या = भारिया । ज्ञातम् = सिनातम् । कष्टम् = कसटम् । क्वचिदिति किम् ? सुज्जो । सुजुसा । तिद्धो-इत्यादि । सूर्यः । स्नुषा । दिष्टम् । यादृशदेष्टुस्ति ८।५।३१७ यातिसो । तातिसो । केतिसो । प्रतिसो । शुम्हातिसो, अम्हातिसो । यादृश । तादृशः । कीदृशः । एतादृशः । शुष्मादृशः । अस्मादृशः । अन्यादृशस्य तु अञ्जादृशो-इति । शेष शौरसेनीवदवगन्तव्यम् । हेमस्तु पैशाचीशुद्धचूल्बिका-

हृदयस्य हितभक - हृदय-शब्दस्य स्थाने पैशाच्या हितभकं-इति निपात्यते ।
हृदय हरसि मे तरुणि ।, हृदयम् इत्यस्य स्थाने निपातनात् हितभकं । एव पूर्णस्य
वाक्यस्य पैशाचीरूपान्तरमिदम्—हितभक हरसि मे तरुनि ।-इति ॥ १४ ॥

इति श्रीहोशिन्न-जगन्नाथशास्त्रिकृताया चन्द्रिकापूरण्यां प्राकृतप्रकाश-
व्याख्याया पैशाचिको नाम दशम परिच्छेदः ।

हृदयस्येति । पैशाची में हृदय के स्थान पर हितभक निपातन से किया जाता है ।
हितभक हरसि मे तरुनि । में 'हृदय'के स्थान पर हितभक-ऐसा व्यवहार में आता है ।
हरसि में हृधातु, 'ऋतोऽन्' १-२७ से ऋ को अर, 'थास्सिपो सिसे' ७-२ से सि, मे
सस्कृत सम, 'मे मम०' ६-५० से सिद्ध भी, तरुणि । में 'णो न' १०-५ से ण को न,
'रसोर्लशौ' इस हेमसूत्र से ल, 'ईदूतो०' ५-२९ से सम्बुद्धि में ह्रस्व, तरुनि । 'हितभक
हरसि मे तरुनि' इति ॥ १४ ॥

इति प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपाख्यसरलहिन्दीव्याख्यानस्य पूरण्यां
दशम परिच्छेदः ।

भेदेन दिवा मित्रा 'बर्गाणा'मिति प्रतिपादित कार्यं चूलिकाविषयकं मन्यते । पैशाच्यां दकारस्य
तकारविधानार्थं 'तदोस्त' ८।४।३०७ । सूत्रमेव पठितवान् । मतनपरवत्तो = मदनपरवत्त इति ।
अत एव पैशाच्यां सगरपुत्रवचन, भगवतीत्याद्युदाजहार । तत्र 'रस्य लो वे'ति भेदमेकमित्य-
मुदाजहार । 'उच्छलन्ति समुद्रा, सहला निपतन्ति, तं ह्रन् नमथ'-इति । अन्यत्र पूर्ववत् ।

अथैकादशः परिच्छेदः

मागधी ॥ १ ॥

मागधानां भाषा मागधी, लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते ॥ १ ॥

मागधी—मागधानां मगधदेशवासिनां लोकानां पारस्परिकव्यवहारद्वारा तैश्च्य-
माना भाषा मागधीति सहिता भवति । सा च सम्प्रति लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्पष्टीक्रियते ।
परिच्छेदसमाप्तिं यावत् एतत्सूत्रस्याधिकारः ॥ १ ॥

मागधीति । मगध-देश-निवासियों के आपस के व्यवहार में बोली जानेवाली
उनकी भाषा मागधी कहलाती है । उदाहरण एवं लक्षणों से उसे स्पष्ट करते हैं ।
यह परिच्छेद समाप्ति तक अधिकार सूत्र है । अतः प्रत्येक सूत्र से साधित रूप मागधी
भाषा के हैं—ऐसा अर्थ समझना होगा ॥ १ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्या मागध्याः प्रकृतिः शौरसेनी^१—इति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी—मागधीभाषाया अपि प्रकृतिः अर्थात् मूलाश्रयवती
पैशाचीवत् शौरसेन्येव भाषा वर्तते—इति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

प्रकृतिरिति । मागधी-भाषा की भी पैशाची-भाषा के समान प्रकृति = मूल
आधार शौरसेनी भाषा ही है । शौरसेनी के नियमों से सिद्ध शब्दों में प्रकृतिप्रत्ययादि
के कुछ परिवर्तन द्वारा मागधी नामक भाषा बनती है—ऐसा समझना चाहिए ॥ २ ॥

✓ षसोः शः ॥ ३ ॥

षकारसकारयोः स्थाने शो भवति । माशे । विलाशे । (स्प०) ।
माषः । विलासः ॥ ३ ॥

षसोः शः—शौरसेनीनियमानुसार सिद्धानां शब्दानां मध्ये वर्तमानयोः षकार-
सकारयोः मूर्धन्यदन्त्ययोः स्थाने तालव्यः श = शकारो भवति । (माषः) = माशे ।
(विलासः) = विलाशे ॥ ३ ॥

षसोरिति । शौरसेनी के नियमों द्वारा साधित शब्दों में वर्तमान मूर्धन्य और दन्त्य
ष-स के स्थान पर तालव्य शकार होता है । (माषः) प्रकृत सूत्र से 'ष' के स्थान में
'श', 'अत इदौ' ११-१० इससे एकार, माशे । इसी प्रकार (विलासः) का विलाशे ॥ ३ ॥

✓ जो यः ॥ ४ ॥

जकारस्य यकारो भवति । यायदे (प्रायोग्रहणात् २-२ यत्तोपो न,
१२-२ सू = दू) । जायते ॥ ४ ॥

जो यः—जकारस्य स्थाने यकारो भवति । (जायते) यायदे ॥ ४ ॥

अ इति । शौरसेनीसिद्ध शब्द में वर्तमान जकार के स्थान पर यकार आदेश होता है । जायते—यहाँ शब्द के आदि में वर्तमान अ को इससे य हुआ, 'कगच०' २-२ में प्रायोग्रहण से 'य' का लोप नहीं, 'अनादावयुजो०' १२ ३ से त को द, यायदे ॥ ४ ॥

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारणः ॥ ५ ॥

चवर्गो यथास्पष्टस्तथोच्चारणो भवति । पलिचप (रसोर्लशौ ८। ४।२८० हेम० सू० र=ल्, २-२ यलोपः, एत्वं पूर्ववत्) । गहिदच्छले (२-२७ ऋ=अ, १२-३ त = द, शो० पू०) । वियले (११-४ ज=य, शो० पू०) । णिज्जिले (एत्वं पूर्ववत्, शो० ३-५१ सू० स्प०) । परिचयः । गृहीतच्छलः । विजलः । निर्झरः ॥ ५ ॥

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारण—चवर्गस्य यथा स्पष्टमुच्चारण स्यात्तथा तस्योच्चारण कर्तव्यम् । (परिचय) पलिचप । (गृहीतच्छल) = गहिदच्छले । (विजल) = वियले । (निर्झर) = णिज्जिले ॥ ५ ॥

चवर्गेति । चवर्ग की स्पष्टता झलकानेवाला उच्चारण इस भाषा में करना चाहिए । (परिचय) 'रसोर्लशौ' हेमसूत्र से ल, 'कगच०' २२ से यलोप, 'अत इ०' ११ १० से एत्वं, पलिचप । (गृहीतच्छल) 'ऋतोऽत्' १-२० से ऋ को अ, 'अनादावयु०' १२ ३ से त को द, ह्रस्व, पूर्ववत् एत्वं, गहिदच्छले । (विजल) 'जो य' ११ ४ से ज को य, पूर्ववत् एत्वं, वियले । (निर्झर) 'सर्वत्र ल०' ३ ३ से रलोप, 'शेषादे०' ३ ५० झद्वित्व, 'वर्गेषु युज' ३ ५१ से झ को ज, 'रसोर्लशौ' हेमसूत्र से र को ल, पूर्ववत् एत्वं, 'नो ण सर्वत्र' २ ४२ से नि के न को णत्व, णिज्जिले ॥ ५ ॥

हृदयस्य हृडकः ॥ ६ ॥

हृदयस्य स्थाने हृडको भवति । हृडके आलले मम (स्पष्ट०) । हृदये आदरो मम ॥ ६ ॥

हृदयस्य हृडक—मागध्या हृदयशब्दस्य स्थाने हृडक-इत्यादेशो भवति । हृदये आदरो मम = हृडके आलले मम ॥ ६ ॥

हृदवेति । हृदय-शब्द के स्थान में हृडक-आदेश होता है । (हृदये) इससे हृडक आदेश, 'डेरैम्मी' ५-९ से ए, हृडके । (आदरः) 'अत इदेतौ०' ११-१० से एत्वं, 'रसोर्लशौ' से लत्व, आलले । मम-तत्समशब्द । एवं 'हृडके आलले मम' इति ॥ ६ ॥

र्यर्जयोर्यः ॥ ७ ॥

र्यकारर्जकारयोः स्थाने र्यो भवति । कय्ये (संयोगे ह्रस्वः, ११-१० एत्वम्) । दुट्यणे (२-४२ न=ण, पूर्ववत् एत्वम्) । काय्यम् । दुर्जनः ॥ ७ ॥

१ कचिद् अ इति पाठस्त्वन्मते-कज्ज, दुज्जनो-इति ।

र्यर्जयोर्ध्वः—रकारयुक्तयोर्जकारजकारयोः र्य-र्ज इति वर्णयोः स्थाने य्य इत्यादेशः स्यात् । (कार्यम्) र्यस्य य्यकारादेशो, 'सन्धावना' ४-१ मन्तर्गतं 'संयोगे ह्रस्व' इति सूत्रेण ह्रस्वे, कट्य इति जाते पूर्ववत् एत्वे, कट्ये । एवमेव दुप्यसौ (दुर्जन) ॥ ७ ॥
यैति । र्य और र्ज के स्थान में य्य आदेश हो । (कार्यम्) प्रकृत से र्य के स्थान में य्य, 'सन्धावना' ४-१ के अन्तर्गत संयोग पर रहते ह्रस्व, पूर्ववत् एत्वं, कट्ये । (दुर्जन) प्रकृत से र्ज को य्य, 'नो ण.०' २-४२ से णत्व, पूर्ववत् एत्वं, दुप्यसौ ॥ ७ ॥

क्षस्य स्कः ॥ ८ ॥

क्षस्य स्थाने स्ककारो भवति । लस्करो । दस्के (पलिषप-वत् र = ल, ११-३ स=श, एत्वं माशेवत् । एवं दस्के) । राक्षसः । दक्षः ॥ ८ ॥

क्षस्य स्कः—क्ष-इत्यक्षरस्य स्थाने स्क-इत्यादेशः स्यात् । (राक्षसः) = लस्करो । (दक्ष) = दस्के । उभयत्र क्षस्य स्थाने स्कादेशः । एत्वम् ॥ ८ ॥

क्षस्येति । मागधी में क्ष के स्थान पर स्क-आदेश हो । (राक्षसः) इससे क्ष को स्क, 'बसो वा' ११-३ से स को क्ष, पूर्ववत् एत्वं, 'रसोर्लसौ' से ल, 'सन्धा' ४-१ से संयोग पर रहते ह्रस्व, एत्वं, लस्करो । (दक्ष) प्रकृत से क्ष को स्क, पूर्ववत् एत्वं, दस्के ॥ ८ ॥

अस्मदः सौ हके-हगे-अहके ॥ ९ ॥

अस्मदः स्थाने सौ परतो हके, हगे, अहके इत्येत आदेशा भवन्ति । हके, हगे, अहके भणामि । (स्प०) अहं भणामि ॥ ९ ॥

अस्मदः सौ हके-हगे-अहके—सौ परत अस्मद स्थाने हके, हगे, अहके इति त्रय आदेशा भवन्ति । आशयः—अहम्-इत्यस्य पूर्वोक्तानि त्रीणि रूपाणि भवन्तीति । (अह भणामि) अहम्-इत्यत्र हके, हगे, अहके भणामि ॥ ९ ॥

अस्मद इति । अस्मदशब्द को प्रथमैकवचन सुविभक्ति में हके, हगे, अहके ये तीन रूप होते हैं । हके, हगे, अहके=(अह), भणामि-तत्समक्रिया । भणामासु से 'इहमि-पोर्मि' ७-३ से मि, 'अत आ मिपि वा' ७-३० से आत्व ॥ ९ ॥

अत इदेतौ लुक् च ॥ १० ॥

सावित्यनुवर्तते । अकारान्ताच्छब्दात्सौ परत इकारैकारौ भवतः, पक्षे-लोपश्च । एशि (एतत्सूत्रेण इकारैकारौ) पक्षे लुप्यते, ११-३ स=श । लाआ (राजा इत्यत्र रसोर्लसौ इति हेम० व्याकरणानुसारं र=ल, शो ५-३६ सू० स्प०) । एशे (एशिषत् शकारः, शो० स्प०) । पुलिशे (लाभावत् लकारः, शो० पू०) । एष राजा । एष पुरुषः ॥ १० ॥

अत इदेतौ लुक् च—'अस्मद सौ' इत्यत सौ-इत्यस्यानुवृत्तिः । अकारान्तात् शब्दात् सौ परत इदेतौ भवतः, तत्पक्षे लोपश्च भवति । (एष राजा) = एशि लाआ । (एष पुरुष) = एशे पुलिशे । इत्वपक्षे-एशि-इति, एत्वपक्षे-एशे-इति । उभयत्रापि सोर्लोपः ॥ १० ॥

अत इति । इस सूत्र में पूर्व सूत्र से 'सौ' की अनुवृत्ति करते हैं तब अर्थ होता है कि अकारान्त शब्द को 'सु' पर रहते ह, ए होते हैं तभी सु का लोप भी होता है । (एषः) 'तदेतद्दोः स.०' ६-२२ से तकार को सकार, 'अन्त्यस्य हल.' ४-६ से दलोप, 'एतदः सावोत्वा वा' ६-१९ से प्राप्त ओत्व को बाध कर मागधी में प्रकृत सूत्र से इत्त्व तथा झलोप, एति । एत्वपञ्च में—एशे । उभयत्र 'षसो. श.' १४-३ से शकार । (राजा) 'रसोर्लशौ' हेमसूत्र से र को ल, 'राज्ञश्च' ५-३६ से आ, 'कगचज०' २-२ से जलोप, लाभा । (पुरुषः) 'रसो.' इससे ल, 'षसो शः' ११-३ से शकार, 'इत्पुरुषे रो' १-३३ से उकार को इकार, पूर्ववत् एत्व, पुलिशे ॥ १० ॥

क्तान्तादुश्च ॥ ११ ॥

क्तप्रत्ययान्ताच्छब्दात्सौ परतः उकारश्च भवति, चकाराद् इदेतौ लुक् च । हशिदु, हशिदि, हशिदे, हशिद । (शकारः पूर्ववत्, शे० स्प० पू०) । हसितः ॥ ११ ॥

क्तान्तादुश्च—क्तप्रत्ययान्तात् शब्दात् सौ परत उकारो भवति, चकारादिदेतौ लुक् च । (हसित) उकारे-शत्वे लुकि च हशिदु । इत्वे-हशिदि । एत्वे-हशिदे इति त्रीणि रूपाणि ॥ ११ ॥

क्तान्तादिति । क्त प्रत्यय है अन्त में जिसके ऐसे शब्द को सु पर रहते उकार होना है । सूत्र में चप्रहण से इकार और एकार भी होते हैं और सु का लोप भी । हस् धातु से क्तप्रत्यय करने पर सिद्ध क्तप्रत्ययान्त हसित शब्द है, उसे सु पर रहते क्तप्रत्ययवाले अकार को उकार, इकार, एकार तथा लोप करने पर 'षसो' ११ ३ से स को श किया, तब हशिदु, हशिदि, हशिदे ये तीन रूप हुए ॥ ११ ॥

ऊसो हो वा दीर्घत्वं च ॥ १२ ॥

ऊसः षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने हकारादेशो वा भवति तत्संयोगे च दीर्घत्वम् । पुलिशाह (पुलिशवत् र = ल, शकारश्च, शे० स्प०) । धणे (२-४२ न् = ण्, एत्वं माशेवत्) । पक्षे-पुलिशश्श धणे (५-८ ऊस् = स्स, ११-३ स्स = शश, शे० पू०) । पुरुषस्य धनम् ॥ १२ ॥

ऊसो हो वा दीर्घत्व च—षष्ठीविभक्त्येकवचनस्य ऊस स्थाने हकारो विकल्पेन भवति, तत्संयोगे च दीर्घत्वमपि भवति । (पुरुषस्य) पुरुष + ऊस् इति स्थितौ प्रकृत-सूत्रेण विकल्पिके हकारे, तत्संयोगे दीर्घे च कृते पुरुषाह इति जाते, हेमसूत्रेण 'रसोर्लशौ'-वित्यनेन लकारे, 'इत्पुरुषे रो' १-२३ इत्यनेन रोरकारस्य इत्वे, 'षसो' श' इति शत्वे पुलिशाह-इति सिद्धम् । पक्षान्तरे-'सो ऊस्' ५-८ इति सूत्रेण ऊस् स्सकारादेशो, पूर्ववत् इत्वे, लत्वे, शकारे च कृते पुलिशश्श इति रूपं सिद्धयति । धनम्-णत्वे, एत्वे च धणे-इति । पुलिशाह, पुलिश वा धणौ = पुरुषस्य धनम् ॥ १२ ॥

कस् इति । षष्ठी के एकवचन के कस्-प्रत्यय के स्थान पर 'ह' यह आवेश विकल्प से होता है, उसी समय उसके साथ ही तत्पूर्ववर्ती स्वर को दीर्घ भी होता है । उदाहरण- पुलिशाह धणे, अथवा पुलिशरश धणे । पुलिशाह और पुलिशरश दोनों स्थान पर 'इत्पुरुषे रोः' से रुके उकार को इकार, 'रसोर्लशौ' से लकार । कस् को प्रकृत सूत्र से हकारादेश के पक्ष में दीर्घ भी होने पर पुलिशाह । पश्चान्तर में- 'स्सो कस्' से कस् को स्स करने पर ष और स्स को 'वसोः श' से शकार करने पर पुलिशरश-इति । धनम्-को 'नो ण' से णत्व, पूर्ववत् एत्व करने पर धणे सिद्ध होता है ॥ १२ ॥

अदीर्घः सम्बुद्धौ ॥ १३ ॥

अदन्तादित्येव । अदन्ताच्छब्दादकारो दीर्घो भवति सम्बुद्धौ । पुलिशा आगच्छ । माणुशा (२-५२ न-ण, ११-३ ष = श, ५-२ जसो खोपः) आगच्छ । सम्बुद्धाविति किम् ? बम्हणशश धणे (५-४७ स्सू० स्प०, शो० पुलिशशशचत्) । ब्राह्मणस्य धनम् ॥ १३ ॥

अदीर्घः सम्बुद्धौ—ह्रस्वाकारान्तादित्येव । अस्य दीर्घः = अदीर्घः इति षष्ठी-तत्पुरुष । ह्रस्वाकारान्तस्य शब्दस्य अन्ते वर्तमानोऽकारो दीर्घो भवति सम्बुद्धौ । पुलिशा आगच्छ, माणुशा आगच्छ । = हे पुरुष ! आगच्छ । हे मानुष ! आगच्छ । सम्बुद्धाविति किम् ? बम्हणशश धणे (ब्राह्मणस्य धनम्) ॥ १३ ॥

अदीर्घ इति । अदन्त (ह्रस्व अकारान्त) से ही । अदीर्घः में नञ्-तत्पुरुष नहीं किन्तु 'अस्य दीर्घः' इस प्रकार षष्ठीतत्पुरुष समास है । ह्रस्व अकारान्त शब्द के अन्तिम अकार को सम्बुद्धि पर रहते दीर्घ होता है । ह्रस्व अकारान्त पुरुष शब्द से तथा मानुष शब्द से सम्बुद्धि के सु पर रहते उभयत्र षकारोत्तरवर्ती अकार को दीर्घ अर्थात् आ हुआ तब पुरुषा, मानुषा हुआ । पूर्वोदाहरण में 'इत्पुरुषे रोः' से ह्रस्व, 'रसोर्लशौ' से ल, 'वसोः शः' से श, पुलिशा इति । द्वितीयोदाहरण में 'नो न. सर्वत्र' से णत्व तथा 'वसोः शः' से शकार, माणुशा इति । सम्बुद्धौ ऐसा क्यों कहा ? नहीं कहते तो षष्ठी में 'बम्हणशश' यहाँ पर भी दीर्घ प्राप्त हो जाता । यहाँ सम्बुद्धि न होने से दीर्घ नहीं हुआ ॥

चिट्ठस्य चिष्ठः ॥ १४ ॥

चिट्ठस्य^१ स्थाने चिष्ठ इत्ययमादेशो भवति । पुलिशे चिष्ठदि । (पुलिशो व्याख्यातः, १२-१६ चिट्ठस्य चिष्ठः, १२-३ ति=दि) । पुरुषस्तिष्ठति ॥ १४ ॥

चिट्ठस्य चिष्ठः—ब्रह्ममाणेन 'स्थधिट्ठ' १२-१६ इति सूत्रेण साधितस्य चिट्ठ-इत्यस्य स्थाने चिष्ठ इत्यादेशो भवति । पुलिशे चिष्ठदि = पुरुषस्तिष्ठति । चिष्ठदि-स्थापातो शौरसेन्यां साधितस्य चिट्ठस्य स्थानेऽनेन चिष्ठादेशो 'अनादा०' १२-३ इति सूत्रेण तीत्यस्य तकारस्य दकारः, चिष्ठदि ॥ १४ ॥

१ 'स्थधिट्ठ' इति साधितस्येत्यर्थः ।

चिह्नेति । सौरसेनी-भाषा नियम के द्वारा साधित 'चिह्' के स्थान में चिह् आदेश होता है । पुल्लिङ्गे चिह्दि= (पुरुषस्तिष्ठति) में पुल्लिङ्गे की सिद्धि पूर्व में कही जा चुकी है । स्था धातु से वर्तमानकालिकप्रत्ययादेश त्ति करने पर वचनमाण 'स्थचिह्' सूत्र से चिह् होने पर प्रकृत से चिह् को चिह्, 'अनादावयुजोः' से तकार को दकार, चिह्दि ॥

कृञ्मृङ्गमां कस्य डः ॥ १५ ॥

डुकृञ् करणे, मृड् प्राणत्यागे, गम्ल् गतौ एतेषां कप्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति । कडे । मडे । गडे (१-२७ ऋ = अ, एत्वं, सोर्लोपश्च माशेषत्, शो० स्प०) । कृतः । मृतः । गतः ॥ १५ ॥

कृञ्-मृङ्-गमां कस्य डः—डुकृञ् करणे, मृड् प्राणत्यागे, गम्ल् गतौ-एषां धातूनां परत कृतस्य कप्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति । (कृत) = कडे । (मृत) = मडे । (गत) = गडे ॥ १५ ॥

कृणिति । कृञ् धातु, मृड् धातु तथा गम् धातु से विहित कप्रत्यय के स्थान पर 'ड' यह आदेश होता है । कृतः—'ऋतोऽत्' १-२७ से ऋ को अ, प्रकृत से ड, पूर्ववत् प्रथमैक वचन में एत्वं, सुलोप, कडे । मृत = में कृतः के समान सब कार्य, मडे । गतः—उक्त सूत्र से ड, एत्वं, सुलोप, गडे ॥ १५ ॥

क्त्वो दाणिः ॥ १६ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दाणि इत्ययमादेशो भवति । शहिदाणि गडे (११-३ स = श, ७-३३ इत्वं, शो० स्प०) । करिदाणि (१२-१५ कृञ् = कर, इकारः, पू० शो० स्प०) । आग्रडे (२-२ गतोपः, शो० पू०) । सोढ्वा गतः । कृत्वाऽऽगतः ॥ १६ ॥

क्त्वो दाणि —धातोर्विहितस्य क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दाणि-इत्येष आदेशः स्यात् । शहिदाणि गडे = सोढ्वा गत । करिदाणि आग्रडे = कृत्वा आगत । यह मर्षणे-इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्यये सूत्रेणानेन दाणि आदेश, शहिदाणि । डुकृञ् करणे धातो विहितस्य क्त्वाप्रत्ययस्य दाणि-इत्यादेश, करिदाणि ॥ १६ ॥

क्व इति । क्त्वाप्रत्यय के स्थान में मागधी भाषा में दाणि आदेश हो । चह् मर्षणे से क्त्वाप्रत्यय करने पर 'चसो' हा' से हा, 'ए च क्त्वा०' ७-३३ से चकारात् इ, प्रकृत से दाणि आदेश, शहिदाणि = सोढ्वा । गडे-गतः पूर्व सूत्र में स्पष्ट किया गया है । करिदाणि = कृत्वा, कृधातु से क्त्वाप्रत्यय करने पर कृ + त्वा, 'डुकृञ् करः' १२-१५ वचन-माण से कर, ७-३३ से इ, प्रकृत से दाणि, करिदाणि । आङ्पूर्वक गम् धातु से क्त्वाप्रत्यय, आ + ग + त इस स्थिति में 'कगच०' २-२ से गलोप, 'कृञ्-मृङ्-गमां कस्य डः' ११-१५ से ड, एत्वं-सुलोप आग्रडे ॥ १६ ॥

शृगालशब्दस्य शिआलाशिआलकाः ॥ १७ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सूत्रेष्वेकादशः परिच्छेदः ।

शृगालशब्दस्य स्थाने शिआलादय आदेशा भवन्ति । शिआले आअ-
च्छदि । शिआलके आअच्छदि (आङ्पूर्वक-गमेः २-६ गलोपः, १२ ।
स्प०) । शृगाल आगच्छति ॥ १७ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशस्य मनोरमाभ्याख्याने
मागध्याख्य एकादश परिच्छेदः ।^१

शृगालशब्दस्य शिआलाशिआलकाः—शृगाल-इतिशब्दस्य स्थाने
शिआल, शिआलक इत्यादेशौ भवत । शृगाल आगच्छति-इत्यत्र शृगालस्य स्थाने
शिआल-इत्यादेशे, एत्वे सुलोपे च शिआले-इति । शिआलक-इत्यादेशपक्षेऽपि
एत्वसुलोपयो कृतयो शिआलके-इति । आङ्पूर्वस्य गमे वर्तमाने तिप्रत्यये आ +
गच्छ + ति-इत्यत्र 'कगच०' इत्यादिना गलोपः, 'अनादावयुजो' इति तस्य दकारे,
आअच्छदि ॥

इति श्रीजगन्नाथशास्त्रिहोशिङ्गकृतायां चन्द्रिकापूरण्यां
मागध एकादश परिच्छेदः समाप्तः ।

१ अत एव सौ पुति मागध्याम् ८।१।२८७ । मागध्यां भाषायां सौ परे अकारस्य
एकारो भवति पुंलिङ्गे । एष मेष । ऐशे मेशे । एष पुरुषः । ऐशे पुलिशे । करोमि भदन्त ।
करोमि भन्ते । अत इति किम् ? गिह्री । कली । गिली । पुसीति किम् ? जलम् । [रसोल्लेशौ]
१, नके । कले स, दशे । उमयो । शालशे । पुलिशे ।

सधो सयोगे सोऽग्रीष्मे ८।४।२८९ । मागध्या सकाराकारयोः सयोगे वर्तमानयोः सौ
भवति, ग्रीष्मशब्दे तु न भवति । ऊर्ध्वलोपाद्यपवादः । स-पस्वलदि हस्ती । बुहस्पदी ।
मस्कली । ष-सुस्कादालु । कस्ट । विस्नु । शस्पकवले । उस्मा । निस्फुल । धनुस्वण्ड । अग्रीष्म
इति किम् ? गिम्हबाशले ।

टृष्ठयोः स्तः ८।४।२९० । द्विस्तस्य टस्य षकाराक्रान्तस्य च ठकारस्य मागध्यां सकारा
क्रान्तः टकारो भवति । टृ भस्तालिका । भस्तिणी । छ शुस्ड कद । कोस्टागाल ।

स्थर्ययोस्तः ८।४।२९१ । स्थ-र्य-इत्येतयोः स्थाने मागध्यां सकाराक्रान्तस्तौ भवति । स्थ-
ववस्तिदे । शुस्तिदे । र्यं अस्तवदी । शस्तवाहे ।

जघर्था यः ८।४।२९२ । मागध्यां ज घर्था स्थाने यो भवति । ज-यणवदे । य-मय्यं । जय्य
किल विद्याङ्के आगदे । यस्य यत्त्वविधानम् आदेशो जः ८।१।२४५ । इति बाधनायम् ।

श्रगालेति । श्रगालशब्द के स्थान में शिआल, शिआलक—ये दो आदेश मागधी में होते हैं । 'श्रगालः आगच्छति' में श्रगाल के स्थान में शिआल किंवा शिआलक आदेश करने पर पूर्ववत् एत्वं तथा सुलोप, शिआले, शिआलके—ये दो रूप होते हैं । आगच्छति में आङ्पूर्वक गम् धातु से वर्तमानकालिक लादेश ति करने पर 'कगच्छज०' २-६ से गलोप, 'अनादावयुजोः' १२-१ से ति को दि, आअच्छदि । एवं-श्रगाल आगच्छति—यह सिद्ध हुआ ॥ १७ ॥

इति प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपाख्ये हिन्दीसरलव्याख्याने
एकादश-परिच्छेदः समाप्त ।

ब्रजो ज ८।४।२९४ । मागध्या ब्रजेजकारस्य आ भवति । यापवाद । वजति ।

छस्य श्वोऽनादौ ८।४।२९५ । मागध्यामनादौ वर्तमानस्य छस्य तालव्यशकाराक्रान्तश्चो भवति गश्च । पिश्चिले । पुश्चदि । लाक्षणिकस्यापि आपन्नवत्सल । अवन्नवश्चले । तिर्यक्-तिरिच्छि । तिरिश्चि । अनादाविति किम् ? छाले ।

स्क प्रेक्षाचक्षोः ८।४।२९७ । मागध्या प्रेक्षेराचक्षेश्च क्षस्य सकाराक्रान्तः को भवति । जिह्वामूलीयापवाद । पेस्कदि । आचस्कदि ।

अवणाद्वा लसो डाह । ८।४।२९९ । मागध्यामवर्णात्परस्य लसो डित् आह् इत्यादेशो वा भवति । इगे न एलिशाह् कम्माह् काली । पक्षे-डिडिम्बाए षडुक्कय शोके ण उवचामदि ।

आमो डाह् वा ८।४।३०० । मागध्यामवर्णात्परस्य आमोऽनुनासिकान्तो डित् आहादेशो वा भवति । शय्यणाह् सुह । पक्षे-नलिन्दाण । व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि ताह् । तुम्हाह् । अम्हाह् । सरिआह् । कम्माह् ।

अहवयमोहगे ८।४।३०१ । मागध्यामहवयमोः स्थाने इगे इत्यादेशो भवति । इगे शक्काववा-लतिस्तृणिवाशी धीवके । इगे शम्पत्तौ । शेष शौरसेनीवत् । इति हेमः ।

अथ द्वादशः परिच्छेदः

शौरसेनी ॥ १ ॥

शूरसेनानां भाषा शौरसेनी । सा च लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते-
इति वेदितव्यम् । अधिकारसूत्रमेतदापरिच्छेदसमाप्तेः ॥ १ ॥

शौरसेनी—शूरसेनदेशोद्भवै पुरुषै परस्पर व्यवहियमाणा शूरसेनानां भाषा
शौरसेनीति निगद्यते । सा च लक्षणोदाहरणं स्पष्टता नीयते-इत्यवगन्तव्यम् । आ
परिच्छेदसमाप्तेरिदमधिकारसूत्रम् । इदं सूत्रं प्रत्येकस्मिन् सूत्रे स्वाधिकारेण प्रविश्य
त्वया क्रियमाणं कार्यं शौरसेनीसङ्गत् स्यादिति बोधयति ॥ १ ॥

शौरसेनीति । शूरसेन-नामक देशवासियों की आपस की बोलचाल की भाषा को
शौरसेनी कहते हैं । उस शौरसेनी को लक्षणों तथा उदाहरणों द्वारा स्पष्ट करते हैं ।
परिच्छेद-समाप्ति तक अधिकार-सूत्र होने के कारण निष्काङ्कित सूत्रों द्वारा साधित रूप
शौरसेनी के कहे जायेंगे ॥ १ ॥

प्रकृतिः संस्कृतम् ॥ २ ॥

शौरसेन्यां ये शब्दास्तेषां प्रकृतिः संस्कृतम् ॥ २ ॥

प्रकृतिः संस्कृतम्—शौरसेनीभाषाया वर्तमानानां शब्दानां प्रकृतिः प्रधानं
मुख्यमत्रलम्बनं संस्कृतं गीर्वाणानां वाग्येव-इति हेयम् ॥ २ ॥

प्रकृतिरिति । शौरसेनीनियमों से सिद्ध शब्दों की मूल प्रकृति संस्कृत ही है ॥ २ ॥

अनादावयुजोस्तथयोर्द्धौ ॥ ३ ॥

अनादौ वर्तमानयोरसंयुक्तयोस्तथयोर्द्धौ भवतः । तस्य-मारुदिना
मन्त्रित्वो (त = द, शे० संस्कृतवत्, ३-३ रत्नोपः, ५-१ ओ) यस्य-करेण
(१२-१५ कृञ्=कर, ७-३४ पत्वम्) । तथा (स्प०) । असंयुक्तयोरित्येष ।
तेन अज्जउत्त-हला सउन्तले, इत्यादौ न । अनादाविति किम् ? तस्स ।
मारुतिना मन्त्रितः । कुरुथ । तथा । आर्यपुत्र-हला शकुन्तले । तस्य ॥ ३ ॥

अनादावयुजोस्तथयोर्द्धौ—आदाववर्तमानयोरसंयुक्तयोः तकारव्यकारयोः स्थाने
क्रमेण दकारव्यकारौ भवतः । तस्योदाहरणं, 'मारुदिना मन्त्रित्वो' = मारुतिना मन्त्रितः ।

१ अस्मिन् परिच्छेदे सर्वत्र वृत्त्यनुपलम्बितेति । तत्र मया यथामति आमहानुसृता शैली
मवलम्ब्य वृत्तिर्विन्यस्यते । २ अधिकारोऽयम् । अत्र केचिद् 'अनादावयुजः' अतादौ
वर्तमाना वर्णाः सर्वे असंयुक्ताः प्रयोक्तव्याः । कसणो । पणय । कुणः । पणयद् । इति ।
ततः 'तथयोर्द्धौ' इति च छेदेन व्याख्यातवन्तः । का० पा० ।

यस्य-करेध = कुरुध । तथा = तथा । असयुक्तयोरित्येव, तेनेह न—‘अजउत्त, हला सउन्तले’ आर्यपुत्र-हला शकुन्तले । अनादाविति किम् ? तस्स, आदिस्थत्वाच्चात्र ॥३॥

अनादाविति । आदि में अवर्तमान तथा असयुक्त त एवं थ के स्थान पर क्रम से द और ध अर्थात् त को द और थ को ध होते हैं । त का, मारुतिना-संस्कृतप्रकृतिसिद्ध मारुतिना में त को द होने से, मारुदिना । मन्त्रित —‘सर्वत्र लवराम्’ ३-३ से रलोप, प्रकृत से कप्रत्ययावयव त को द, ‘अत ओस्सो’ ५-१ से ओकार, मन्तिदो । थ का, कुरुध-कृन् धातु को ‘हुकृन्. कर.’ १२-१५ से कर, ‘लादेशे वा’ ६-३४ से एरव, प्रकृत से थ को ध, करेध । तथा में प्रकृत से थ को ध, तथा । सयोग-रहित त-थ होने चाहिएँ, अत एव ‘अजउत्त’ = (आर्यपुत्र) में तथा ‘सउन्तले’ (शकुन्तले) में सयुक्त होने से दकार नहीं हुआ । अनादौ—ऐसा क्यों कहा ? न कहते तो तस्स = (तस्य) में भी होता । होना इष्ट न होने से अनादौ कहा । अत. यहाँ आदिस्थ तकार होने से दकार नहीं हुआ ॥ ३ ॥

व्यापृते डः ॥ ४ ॥

व्यापृतशब्दे तस्य डो भवति । पूर्वसूत्रापवादः । वावडो (३ २ यलोपः, २-१५ प-व, ५-१ ओ) । व्यापृतः ॥ ४ ॥

व्यापृते ड — व्यापृतशब्दावयवस्य तकारस्य डकारो भवति । पूर्वसूत्रापवाद । व्यापृत —‘अनादा’विति १२-३ सूत्रेण प्राप्त दकारम् अपवादत्वेन बाधित्वाऽनेन डकार, वावडो ॥ ४ ॥

व्यापृते-इति । व्यापृत के त को ड हो । ‘अनादा’वित्यादि-पूर्वसूत्र का अपवाद अर्थात् बाधक सूत्र है । व्यापृत—‘अधो मनयाम्’ ३-२ से व्यागत य का लोप, ‘पो व.’ २-१५ से व, ‘ऋतोऽत्’ १-२० से ऋ को अ, प्रकृत से त को ड, ‘अत ओस्सोः’ ५-१ से ओ, वावडो ॥

पुत्रेऽपि कचित् ॥ ५ ॥

कचित् पुत्रशब्देऽपि तस्य डो भवति । पुडो (३ ३ रलोपः) । पक्षे-पुत्तो (३ ३ रलोपः, ३-५० तद्वि०, ५ १ ओ) ॥ ५ ॥

पुत्रेऽपि कचित्—कचिदितिपदेन विकल्पो गृह्यते । पुत्रशब्दावयवीभूतस्यापि तकारस्य विकल्पेन डकारो भवति । ङादेशपक्षे—पुडो । पक्षान्तरे तु-पुत्तो । पुत्र इत्यर्थ ॥

पुत्रेऽपीति । पुत्र शब्द में भी कहीं त को ड होता है । कहीं कहने से यह भी सिद्ध होता है कि अन्यत्र नहीं भी होता अर्थात् विकल्प से होता है । पुत्रः—‘सर्वत्र’ ३-३ से रलोप, उक्त से ड, ‘अत.’ ५-१ से ओ, पुडो । पक्षान्तर में—‘सर्वत्र’ ३-३ से रलोप, ‘शेषादेशयोः’ ३-५० से तद्विस्व, ‘अत ओत्’ ५-१ से ओ, पुत्तो ॥ ५ ॥

इ गृध्रसमेषु ॥ ६ ॥

गृध्रसमेषु ऋकारस्य इर्भवति । गिडो (३-३ रलोपः, ३-१ दलोपः, ३-५० घद्वि०, ३ ५१ घ् = व्, ५ १ ओ) । गृध्रः ॥ ६ ॥

इ गृध्रसमेधु—गृध्रसदृशेषु ऋकारयुक्तेषु शब्देषु ऋकारस्य 'इकारो भवति ।
गृध्र-इकारे, रलोपे, द्वित्वे च गिद्धो ॥ ६ ॥

इ-इति । गृध्रशब्द के समान शब्दों में ऋकार को इकार होता है । गृध्रः—प्रकृत से गकारोत्तरवर्ती ऋकार को इकार, 'सर्वत्र' ३-३ से रलोप, 'शेषादेशः' ३-५० से द्वित्व, 'वर्गेषु युजः' ३-५१ से ध को द, 'अत ओत्' ५-१ से ओ, गिद्धो ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां ण्यज्ञन्यानां ज्ञो वा ॥ ७ ॥

एतेषां ण्यज्ञन्यानां ओ वा भवति । पैशाच्यां तु नित्यमिति विशेषः ।
बम्हञो (३-३ रलोपः, ३-८ हस्य विपर्ययः, ५-१ ओ) विज्ञो, जज्ञो,
कज्ञा (एते १०-९, १०-१० सूत्रयोः स्प०) । पक्षे-बम्हण्णो, विण्णो,
जण्णो, कण्णा (३-४४ सू० द्रष्टव्यम्) ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां न्यज्ञन्यानां ओ वा—एतेषां शब्दानां मध्ये
वर्तमानानां ण्य-ज्ञ-न्य वर्णानां स्थाने ओ=अकारसहितो जकारो वा स्यात् । पैशाच्यां
नित्यम्, इह तु विकल्पेनेति विशेष । ब्रह्मण्यम्-बम्हञो । विज्ञ-विज्ञो । यज्ञ-जज्ञो ।
कन्या-कज्ञा । पक्षान्तरे तु क्रमशः—बम्हण्णो, विण्णो, जण्णो, कण्णा-इति ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्येति । ब्रह्मण्य, विज्ञ, यज्ञ, कन्या-शब्दों में अन्तिम ण्य, ज्ञ, न्य वर्णों के स्थान
पर अ यह आदेश विकल्प से होता है । पैशाची में नित्य और शौरसेनी में विकल्प से यही
विशेषता है । ब्रह्मण्यम्—'सर्वत्र छ०' ३-३ से रलोप, 'ह्रस्वेषु' ३-८ से प्रथम मकार
अनन्तर हकार (ऊर्ध्वस्थिति), प्राकृतत्वात् छिन्नान्तर पुंस्त्व, 'अत ओत्' ५-१ से
ओकार, बम्हञो । विज्ञः—प्रकृत सूत्र से अ, 'अतः' ५-१ से ओ, विज्ञो । यज्ञः—'आदे-
यों ज' २-३१ से य को ज, प्रकृत से ज्ञ को ज्ञ, पूर्ववत् ओत्त्व, जज्ञो । कन्या-इससे
अ, कज्ञा । वैकल्पिक आदेश होने से पक्षान्तर में तो—'ज्ञज्ञ०' ३-४४ से ण, 'शेषादेशः'
३-५० से आदेशभूत ण को द्वित्व, ओत्त्व पूर्ववत्, बम्हण्णो । ३-४४ से ण, पूर्ववत् द्वित्व
ओत्त्व, विण्णो । 'आदे०' २-२१ से ज, पूर्ववत् णत्त्व, द्वित्व, ओत्त्व, जण्णो । 'अथो
मनयाम्' ३-२ से यलोप, 'नो णः सर्वत्र' २-४२ से णत्त्व, 'शेषा०' ३-५० द्वित्व, कण्णा ॥

सर्वज्ञेक्षितज्ञयोर्णः ॥ ८ ॥

एतयोः संयुक्तस्यान्त्ययोर्णो भवति । सव्वण्णो (३-२ रलोपः,
३-५० वणयोर्द्धि०, ५-१ ओ) । इक्षिअण्णो (२-२ तलोपः, शो० पूर्व०) ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेक्षितज्ञयोर्णः—सर्वज्ञेक्षितज्ञशब्दयोरन्त्यस्य णस्य ण इत्यादेशः स्यात् ।
सव्वण्णो सर्वज्ञ । इक्षिअण्णो-इक्षितज्ञः । अनेनोभयत्र णस्य णादेशात् सिद्धिः ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेति । सर्वज्ञ और इक्षितज्ञ शब्दों में वर्तमान ज्ञ-वर्ण के स्थान में ण आदेश हो ।
सर्वज्ञः—'सर्वत्र छवशाम्' ३-३ से रलोप, 'शेषादेशः' ३-५० से बद्धित्व, प्रकृत से ज्ञ
को ण, पुनः 'शेषादेशः' से णद्वित्व, 'अत ओत्' ५-१ से ओत्त्व, सव्वण्णो । इक्षितज्ञः—
'कणचज०' २-२ से तलोप, पूर्ववत् णत्त्व, द्वित्व, ओत्त्व, इक्षिअण्णो ॥ ८ ॥

क्त्वा इअः^१ ॥ ६ ॥

क्त्वा इत्यस्य इअ आदेशः । भणिअ । भविअ (स्पष्टम्) । भणित्वा । भूत्वा ॥ ९ ॥

क्त्वा इअ—क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने शौरसेन्याम् इअ इत्यादेशः स्यात् । भणित्वा-भण् धातो क्त्वाप्रत्यये, भण + क्त्वा इत्यत्र सूत्रेणानेन क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने इअ-इत्यादेशो, भणिअ । भूत्वा=भविअ ॥ ९ ॥

क्त्व इति । शौरसेनी में क्त्वाप्रत्यय के स्थान में इअ-ऐसा आदेश होता है । भण् से क्त्वा-प्रत्यय करने पर उक्त सूत्र से इअ आदेश करने पर भणिअ = भणित्वा बनता है । भू + क्त्वा-यहाँ प्रकृत सूत्र से क्त्वा को इअ करने पर भू + इअ इस दशा में गुण, अवादेश, भविअ ॥ ९ ॥

कृगमोर्दुअः^२ ॥ १० ॥

आभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य दुअ इत्यादेशः । कदुअ = कृत्वा । गदुअ = गत्वा (स्प०) ॥ १० ॥

कृगमोर्दुअः—पूर्वसूत्रस्यांशिकोऽपवाद । कृ-गम्-धातुभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दुअ इत्यादेशः स्यात् । कृत्वा-कृ + क्त्वा-इत्यत्र 'ऋतोऽत्' १-२७ इत्यनेन अत्वे, क्त्वाप्रत्ययस्य दुअ आदेशो, कदुअ । एवमेव-गत्वा=गदुअ ॥ १० ॥

कृगमोरिति । कृ और गम् धातु से पर क्त्वाप्रत्यय को दुअ आदेश हो । पूर्वसूत्र से सर्वत्र क्त्वा को इअ प्राप्त था, इसने कृ-गम् धातुओं में विशेष दुअ-आदेश के विधान द्वारा आंशिक बाध दिखलाया है । कृत्वा-कृ धातु से क्त्वाप्रत्यय होने पर इससे दुअ आदेश हुआ और 'ऋतोऽत्' से कृ के ऋ को अकार, कदुअ । गम् धातु से क्त्वा करने पर शौरसेनी की प्रकृति संस्कृत होने से किरवात् धात्ववयव म का लोप, क्त्वा को प्रकृत सूत्र से दुअ, गदुअ ॥ १० ॥

णिर्जशसोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घश्च ॥ ११ ॥

नपुंसके वा जशशसोर्णिर्भवति, पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घश्च । वणाणि, धणाणि = वनानि, धनानि (२-४२ न = ण, श्रो० स्प०) ॥ ११ ॥

णिर्जशसोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घश्च—नपुंसके प्रातिपदिकात् परयोर्जस्-शस्-प्रत्यययोः स्थाने णि = णि इत्यादेशो भवति, तदैव पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घश्च भवति । वनानि-वनशब्दात् जसि शसि वा पूर्वोक्तसूत्रेण णित्वे दीर्घे च, 'नो ण' इति वनशब्द-घटकीभूतस्य नकारस्य च णत्वे, वणाणि । एवमेव धनानि-इत्यस्य धणाणि ॥ ११ ॥

१ सिद्धहेमस्तु-क्त्व इयदूणौ ८।४।२८१ । भवत । भविय । भोदूण । हविय । होदूण । पठिय । पठिदूण । रमिय । रन्दूण । पक्षे-भोत्ता । होत्ता । पठित्ता । रन्ता-इति । ता अह बन्धुणो भविअ दाणि मवन्त सीसेण पडिअ विण्णेपि । तदह ब्राह्मणो भूत्वेदानीं भवन्त शीर्षेण पतित्वा विद्यापयामि ।

२ कृगमोर्दुअ ८।४।२७२ । कदुअ । गदुअ । पक्षे-करिय, करिदूण । गच्छिय, गच्छिदूण ।

गिरिति । प्रातिपदिकमात्र से नपुंसकलिङ्ग में जस् और शस् को णि होता है और पूर्वस्वर को दीर्घ भी होता है । वन अथवा धन शब्द से जस् और शस् प्रत्यय करने पर इस सूत्र से जरशस् को णि और तरपूर्ववर्ती नकार के अकार को दीर्घ, तथा 'नो ण.' २-४२ इस सूत्र से वन और धन के नकार को णकार, घणाणि=वनानि, धणाणि=धनानि ये रूप सिद्ध होते हैं ॥ ११ ॥

भो भुवस्तिङि ॥ १२ ॥

भूधातोर्भो भवति तिङि । भोमि = भवामि ॥ १२ ॥

भो भुवस्तिङि—भू-धातोस्तिङि परतो भो इत्यादेशो भवति । भोति = भवति । भोसि = भवसि । भोमि = भवामि ॥ १२ ॥

भो—इति । तिङ्ग पर रहते भू धातु को भो यह आदेश होता है । भू को भो आदेश करने पर भोति, भोसि, भोमि ये रूप वर्तमान के एकवचन में भवति, भवसि, भवामि के स्थान पर शौरसेनी में प्रयुक्त किए जायेंगे । ऐसे ही बहुवचन में भवाम् के स्थान पर भी भो आदेश करने पर भोमो ऐसा रूप होगा ॥ १२ ॥

न लटि ॥ १३ ॥

भूधातोर्लटि भो न भवति । भविस्सदि = भविष्यति ॥ १३ ॥

न लटि—भूधातोर्लटि परे भो इत्यादेशो न स्यात् । भविस्सदि=भविष्यति ॥ १३ ॥
नेति । भूधातु को पूर्वसूत्र से प्राप्त भो आदेश नहीं होता लट् पर रहते । भविष्यति 'शचो. स.' २-४३ से षकार को सकार, 'अथो मनयाम्' ३-३ से यलोप, 'शेषादेशः' ३-५० से सङ्गित्व, 'अनादा०' १२-३ से ति को दि, लट् होने से भो आदेश का प्रकृत सूत्र से निषेध, भविस्सदि ॥ १३ ॥

ददातेर्दे दइस्स लटि ॥ १४ ॥

दाधातोर्दे आदेशो भवति तिङि, दइस्स इति लटि च । देमि = ददामि । दइस्स = दास्यामि ॥ १४ ॥

ददातेर्दे दइस्स लटि—दाधातोर्लटि परतो दे इत्यादेशो भवति, किन्तु लटि परतो दइस्स इति भवति । देति = ददाति । देसि = ददासि । देमि = ददामि । लटि तु तिङ्प्रत्ययविशिष्टस्य दाधातोः दइस्स इत्यादेशः, तेन-दइस्स इत्यस्य दास्यति, दास्यसि, दास्यामि इति ॥ १४ ॥

ददातेरिति । दा-धातु को तिङ्ग पर रहते दे यह आदेश होता है और लट् पर रहते दइस्स आदेश होता है । इससे दा को दे आदेश करने पर देति, देसि, देमि रूप सिद्ध होते हैं । इसी प्रकार लट् में दइस्स यह रूप होगा ॥ १४ ॥

१. अत्र केचित् सूत्रद्वय लिखितवन्तः—'तत्तेदे' । तच्छब्दस्य तेदे आदेशो भवति । तेदो गदो । तेर्दे पुच्छ । तेदेण किद इति । तन् 'ददातेर्दे दस्य लटि' । दाधातोः दकारस्य लटि परतो दे आदेशो भवति । देस्सदि=इति च । का० भा० ।

डुकुञ्जः करः ॥ १५ ॥

डुकुञ्जधातोः कर आदेशो भवति । करोमि=करोमि (६-४१ सू० स्प०) ॥

डुकुञ्जः कर — डुकुञ्ज करणे-धातो स्थाने कर आदेशो भवति तिङि परतः । करोमि । कृञ् धातोर्वर्तमाने लादेशो मिपि तिङ्परकत्वादानेन कर आदेशो, 'लादेशो वा' ७-३३ सूत्रेण, 'अनन्त्य एष' १२-२८ इति सूत्रेण वा एत्वं, करोमि ॥ १५ ॥

डु-इति । डुकुञ्ज करणे-धातु को कर आदेश होता है तिङ् पर रहते । कृधातु से लट् को मिप् करने पर उक्त सूत्र से कर आदेश, 'लादेशो वा' अथवा 'अनन्त्य एष' से एत्वं, करोमि=करोमि ॥ १५ ॥

स्थश्चिद्विः ॥ १६ ॥

तिङि । एशे चालुदत्ते रुक्खवाडिआए चिद्वि = एष चारुदत्तो वृक्ष-वाटिकायां तिष्ठति । (स्प०) ॥ १६ ॥

स्थश्चिद्वि — छाधातो 'धात्वादे ष स' इति सत्वे 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति नियमेन ठस्य थकारे कृते स्था-इति भवति । तस्यैव स्थाधातो तिङि परे शौरसेन्या चिट्ठ आदेश स्यात् । एशे चालुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि = एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकाया तिष्ठति ॥ १६ ॥

स्थ इति । छाधातु से परिवर्तित स्थाधातु को तिङ् पर रहते चिट्ठ-आदेश हो । एशे एतद् में 'अन्त्यस्य हल' ४ ६ से दलोप, 'तदेतदो' ६ २२ से त को स, 'षसो' श. ११-३ से स को श, 'अत इदेतौ' ११-१० से ए, एशे=एष. चालुदत्ते-रसोर्लशौ' हे सू. से र को छ, 'अत इदेतौ' से ए, चालुदत्ते=चारुदत्त. रुक्खवाडिआए—'वृक्षे वेज रुक्वा' १ ३२ से वृ को रु, 'कस्करां ख.' ३-२९ से ख को ख, 'शेषादे' ३-५० से ख-द्वित्व, 'वर्गेषु' ३ ५१ से प्रथम ख को क, 'टो ड' २-२० से ट को ड, 'कगचज' २-२ से कलोप, 'डेरस्मी' ५-९ से एरव, रुक्खवाडिआए=वृक्षवाटिकायाम् । चिद्वि-स्थाधातु को प्रकृत सूत्र से चिट्ठ, ति के त को 'अनादा' १२ ३ से द, चिट्ठदि = तिष्ठति ॥ १६ ॥

स्मरतेः सुमरः ॥ १७ ॥

तिङि स्मृधातो. केवलं सुमर इत्यादेशो भवति । स्मरतेर्भरसुमरौ प्रातौ, तदेकं भरादेशं निवर्तयति । सुमरइ = स्मरति (८ १४ सू० स्प०) ॥

स्मरतेः सुमर — अस्या भाषाया स्मृधातो तिङि परे केवल सुमर इत्यादेशो भवति । 'स्मरतेर्भरसुमरौ' ८-१८ इति प्राप्त केवल भरादेश निषेधति । स्मरति-स्मृधातो स्थाने तिपि परे सुमरादेशो, 'ततिपोरिदेतौ' ७-१ इति तिप इत्वे, सुमरइ ॥ १७ ॥

स्मरतेरिति । स्मृ धातु को तिङ् पर रहते केवल सुमर आदेश होता है । 'स्मरतेर्भरसुमरौ' ८ १८ से प्राप्त भर-सुमर इन दो आदेशों में से केवल एक ही होता है दूसरा जो भर आदेश है उसको निषेध करता है । स्मृ चिन्तायाम्-इस धातु से ति करने पर 'स्मरतेर्भरसुमरौ' से प्राप्त भर आदेश के बाधक प्रकृत सूत्र से सुमर आदेश किये जाने पर 'ततिपोरिदेतौ' ७-१ से ति को इ हुआ-एव सुमरइ-तिङ् हुआ ॥ १७ ॥

दृशोः पेक्खः ॥ १८ ॥

दृश् धातोः पेक्खादेशस्तिङि । पेक्ख = पश्य । अरे रे पेक्ख पेक्ख ओहारिओ पवहणो वब्बह मज्जेण राअमग्गस्स । एदं ताव विआरह-कस्स कहिं पवसिओ पवहणोति ॥ १८ ॥

दृशो, पेक्ख—दृश्-धातोस्तिङि पेक्खादेशो भवति । पश्य—दृश्धातोर्लोपि मध्यमपुरुषैकवचने सेहिरादेशो, प्रकृतेन पेक्खादेशो संस्कृतप्रकृतित्वात् 'अतो हे' इति हेर्लुकि, पेक्ख इति । अरे रे पेक्ख पेक्ख, ओहारिओ पवहणो वब्बह मज्जेण राअमग्गस्स = अरे रे ! पश्य पश्य, अपसारित प्रवहण वर्तते मध्येन राजमार्गस्य । एदं ताव विआरह-कस्स कहिं पवसिओ पवहणोति = इदं तावद्विचारय-कस्य कुत्र प्रवेशित प्रवहणमस्ति ॥ १८ ॥

दृशेरिति । दृश् धातु को पेक्ख आदेश होता है तिङ् पर रहते । दृश् धातु से लोट्-मध्यमपुरुषैकवचन में सि को 'सेहंपिक्ख' से हि होने पर प्रकृत सूत्र से पेक्ख आदेश, 'अतो हे' से हि का लोप, पेक्ख = पश्य । वाक्यगत प्रयोग नाटक से उद्धृत किया गया है—'अरे रे पेक्ख पेक्ख'—इत्यादि ॥ १८ ॥

अस्तेरच्छः ॥ १९ ॥

अस्धातोस्तिङि अच्छादेशो भवति ॥ १९ ॥

अस्तेरच्छ — अस्-धातो अच्छ इत्यादेशो भवति तिङि । अच्छसि = अस्ति ॥ अस्तेरिति । अस् धातु को तिङ् पर रहते अच्छ आदेश होता है । अस्-अस् + सिप् इस अवस्था में अस् को अच्छ और 'यास्सिपो' सिन्से' ७-२ से सि, अच्छसि ॥ १९ ॥

तिपा त्थि ॥ २० ॥

अस्तेस्तिपा सह त्थि इत्यादेशो भवति । अत्थि = अस्ति । पसंसितुं णात्थि मे वाआविहवो । प्रशंसितुं नास्ति मे वाग्विभवः ॥ २० ॥

तिपा त्थि—तिप्-प्रत्ययेन सह अस्धातोर्थादन्त्यस्य सकारस्य स्थाने त्थि-इत्यादेशो भवति । अस्ति-इत्यत्र सूत्रेणानेन 'स्ति'-इत्यस्य स्थाने त्थि-इति । अत्थि = अस्ति । ग्रन्थान्तरादुदाहरणमुद्धृत्य प्रदर्श्यते—पसंसितुं णात्थि मे वाआविहवो = प्रशंसितुं नास्ति मे वाग्विभवः ॥ २० ॥

तिथेति । अस् धातु को तिप् के साथ त्थि यह आदेश होता है । अस् धातु के अन्त्य अवयव स् को ति के साथ त्थ आदेश करने पर अत्थि = अस्ति-सिद्ध हुआ । वाक्य में प्रयुक्त ग्रन्थान्तर का उदाहरण—पसंसितुं = (प्रशंसितुम्) रलोप, सत्त्व, हृत्त्व । णात्थि = (नास्ति) इस सूत्र का मुख्य उदाहरण, वाआविहवो = (वाग्विभवः) 'स्त्रियामात्' ४-७ से क् को आ, 'खधयधमां हः' २-२७ से ह, 'अत ओत्' ५ १ से ओ ॥

मविष्यति मिपा स्सं वा स्वरदीर्घत्वं च ॥ २१ ॥

अस्तेर्मिपा सह स्सं इत्यादेशः, पक्षे धातोः स्वरदीर्घत्वं च । स्सं, आस्सं = भविष्यामि ॥ २१ ॥

भविष्यति मिपा स्स वा स्वरदीर्घत्वं च—अस्तेर्भविष्यदर्थे मिपा सह स्सं-इत्यादेशो भवति वा । पक्षे धात्ववयवस्य अकारस्य स्वरस्य दीर्घत्वं च भवति । भविष्यामि—एतस्य स्थाने स्स-इत्यादेशो, स्स-इति । पश्चान्तरे-पूर्वस्वरस्य दीर्घत्वे, आस्सं-इति । भविष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥

भविष्यतीति । अस् धातु को भविष्यत्काल के उत्तम पुरुषैकवचन में मिप् के साथ स्स-यह आदेशरूप होता है विकल्प से । पश्चान्तर में—स्वर को दीर्घ भी होता है । तथा च-स्स, आस्स-ये दो रूप होते हैं । इनका अर्थ भविष्यामि = (होजगा) यह होता है ॥

स्त्रियामित्थी ॥ २२ ॥

स्त्रीशब्दस्य स्थाने इत्थी इत्यादेशो भवति । इत्थी = स्त्री ॥ २२ ॥

स्त्रियामित्थी—स्त्रीशब्दे अर्थात् स्त्रीशब्दस्य स्थाने इत्थी-इत्यादेशो भवति । इत्थी स्त्री ॥ २२ ॥

स्त्रियामिति । स्त्रीशब्द के स्थान में इत्थी आदेश होता है । तात्पर्य यह कि 'स्त्री' का इत्थी यह रूपान्तर शौरसेनी में होता है । स्त्री = इत्थी ॥ २२ ॥

एवस्य जेव्व ॥ २३ ॥

स्पष्टम् । जेव्व = एव ॥ २३ ॥

एवस्य जेव्व—एव इत्यव्ययस्य स्थाने जेव्व-इति प्रयुक्त भवति । जेव्व = एव ॥

एवस्येति । शौरसेनी में एव इस अव्यय के स्थान पर जेव्व का प्रयोग होता है । एव = जेव्व ॥ २३ ॥

इवस्य विअ ॥ २४ ॥

सुगमम् । विअ = इव ॥ २४ ॥

इवस्य विअ—इव इत्यव्ययस्य स्थाने विअ इति प्रयुज्यते । विअ = इव ॥ २४ ॥

इवस्येति । इस भाषा में इव इस अव्यय के स्थान में विअ का प्रयोग किया जाता है । जैसे—विअ = इव । वाचडो विअ = व्यापृत इव । वाचडो की सिद्धि 'व्यापृते इ' १२४ सूत्र में स्पष्ट की गई है ॥ २४ ॥

अस्मदो जसा वअं च ॥ २५ ॥

अस्मदो जसा सह वअं इत्यादेशः, चकारात् अम्हेऽपि भवति । वअं, अम्हे = वयम् ॥ २५ ॥

अस्मदा जसा वअ च—जसा सह अस्मद्-शब्दस्य वअ इत्यादेशो भवति, चकारात् अम्हे अपि भवति । वअ, अम्हे = वयम् ॥ २५ ॥

अस्मद् इति । अस्मद् शब्द को जस् के साथ वअ-आदेश होता है । चकारग्रहण से 'अम्हे जरशासो' ६-४६ से नित्य प्राप्त अम्हे को केवल जस् पर रहते विकल्प से करता है । वयम्-प्रकृत से वअं-आदेश करने पर, वअं । चकार से अम्हे भी होता है तब,

अम्हे । वचं-इस संस्कृत का 'कनाचञ०' से श्राधिक लोप करने पर भी वचं-होगा । केवल भाषा-वैशिष्ट्य के सूचनार्थ यह सूत्र है ॥ २५ ॥

सर्वनाम्नां छेः सित्वा ॥ २६ ॥

सर्वनाम्नां छेः सप्तम्येकवचनस्य स्थाने सित्वा इत्यादेशो भवति । सव्वसित्वा । इदरसित्वा । सर्वस्मिन् । इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

सर्वनाम्नां छे सित्वा—सर्वनामसङ्गकानां शब्दानां परस्य सप्तम्येकवचनस्य छे-इत्यस्य स्थाने सित्वा इत्यादेशो भवति । सव्वसित्वा = सर्वस्मिन् । इदरसित्वा = इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

सर्वेति । सर्वनामसङ्गक शब्दों से विहित सप्तमी एकवचन छि प्रत्यय के स्थान पर सित्वा यह आदेश होता है । सर्वशब्द से छि करने पर सर्व+छि-इस दशा में प्रकृत सूत्र से छि को सित्वा, 'सर्वत्र लघुराम्' ३-३ से रलोप, और 'शेषा०' ३५० से वद्वित्, सव्वसित्वा = सर्वस्मिन् । इतर से छि होने पर उक्त सूत्र से छि को सित्वा, 'अनाद्यो०' १२३ से त को द, इदरसित्वा = इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

शौरसेन्यामेव । भावे-सासाअसि । किं दाणि दासीएपुत्ता । दुग्भि-क्खकाले रुद्धरंको विअ उद्धकं सासाअसि ऐसा सा सेत्ति । किमिदानीं दास्याः पुत्र ! दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्ग इव ऊर्ध्वकं श्वासायसे, एषा सा सेत्ति । कर्तरि-अज्ज वन्दामि=आर्य्य वन्दे । कर्मणि-कामीअदि । अदाज्जेव कामीअदि = अतएव काम्यते ॥ २७ ॥

धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम्—धातो शौरसेन्यामेव भावे, कर्तरि, कर्मणि च परस्मैपद भवति, नात्मनेपदम् । भावे, सासाअसि । ग्रन्थान्तरोदाहरण यथा—किं दाणि दासीए पुत्ता । दुग्भिक्षकाले रुद्धरंको विअ उद्धक सासाअसि, एसा सा सेत्ति । किमिदानीं दास्या पुत्र ! दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्ग इव ऊर्ध्वकं श्वासायसे, एषा सा सेत्ति । कर्तरि, अज्ज ! वन्दामि = आर्य्य ! वन्दे । कर्मणि, कामीअदि । अदो जेव कामीअदि= अत एव काम्यते ॥ २७ ॥

धातोरिति । शौरसेनी भाषा में ही भाव, कर्तृ, कर्म में धातु से परस्मैपद होता है अर्थात् प्राप्त आत्मनेपद नहीं होता । भाव में—श्वासायसे का सासाअसि, 'अयोः सः' से स, 'सर्वत्र लघुराम्' से व ल-लोप, उक्त से परस्मैपद, अतएव 'सि' । कर्मर्थ में—वन्द धातु आत्मनेपदी होने पर उक्त नियम से परस्मैपद, वन्दे का वन्दामि । कर्म में—काम्यते का कामीअदि, परस्मैपद, त को इत्त्व इत्यादि ॥ २७ ॥

१ केचिद् 'सर्वनाम्नां छे' । सर्वनामशब्दानां चतुर्थ्येकवचनस्य वच इत्यादेशो भवति । सव्ववच । कवच । महवच । पुहवच । सर्वस्मै । कस्मै । मझम् । तुभ्यस् । तत्त. 'सिक्खोपात्तो'—रित्यादि-इत्याहुः । का० पा० ।

अनन्त्य एच्च ॥ २८ ॥

अन्त्यभिन्ने वर्णे एत्वं च भवति । करेदि ॥ २८ ॥

अनन्त्य एच्च—अन्त्यवर्णभिन्ने वर्णे एत्वं च भवति । करोति = करेदि । कृञ्-धातोर्लोटि प्रथमपुरुषैकवचने तिप्रत्यये परे 'डुकृञ् कर' १२-१५ इति सूत्रेण कृञ्-करादेशः, 'अनाद्यो'रिति १२-३ सूत्रेण तकारस्य दकारे, प्रकृतसूत्रेण कर-इति रकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्य एत्वे, करेदि ॥ २८ ॥

अनन्त्य इति । अन्त्य से भिन्न वर्ण को एत्वं होता है । करेदि-'डुकृञ् कर' से कर, प्रकृत से एत्वं, 'अनाद्यो' से त को द, करेदि = करोति ॥ २८ ॥

मिपो लोटि च ॥ २९ ॥

मिपश्चैत्वं भवति लोटि परतः^१ ॥ २९ ॥

मिपो लोटि च—लोट स्थानिकस्य मिपोऽपि एत्वं भवति । करए = करवाणि । मिप एत्वे रूपमिदम् ॥ २९ ॥

मिप इति । लोट के स्थान में हुए मिप् को एकार हो । कृञ्-धातु से लोट, उसके स्थान में उत्तमपुरुषैकवचन में मि होने पर 'डुकृञ् करः' से कर, प्रकृत से मिप् के मि को एत्वं, करए = करवाणि ॥ २९ ॥

आश्चर्यस्याच्चरिअं ॥ ३० ॥

आश्चर्य इत्यस्य अच्चरिअमित्यादेशः । अहह, अच्चरिअं अच्चरिअं ॥ ३० ॥

आश्चर्यस्याच्चरिअ । आश्चर्यम्-इत्यस्य स्थाने अच्चरिअ-इत्यादेशो भवति । अहह ! अच्चरिअ अच्चरिअ = अहह ! आश्चर्यमाश्चर्यम् ॥ ३० ॥

आश्चर्यस्येति । आश्चर्यम् के स्थान पर अच्चरिअ यह आदेश होता है । अर्थात् आश्चर्यम्-को अच्चरिअ निपातवत् आदेश होता है । अहह ! आश्चर्यमाश्चर्यम्-का 'अहह ! अच्चरिअ अच्चरिअ'-ऐसा बनता है ॥ ३० ॥

प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु ॥ ३१ ॥

दोलादिषु प्रकृतिवद्भावो भवति ॥ ३१ ॥

प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु । दोला-दण्ड-दशन-शब्देषु प्रकृतिवद्भावो भवति । एषु त्रिष्वपि शब्दरूपेषु 'दोलादण्डदशनेषु ङ' २-२५ इति सूत्रात् ङत्वे, दशनशब्दे सत्त्वे च प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण प्रकृतिवद्भावाभादेशान्तराणि । दोला, दण्डो, दशनो-इति रूपाणि भवन्ति शौरसेन्याम् ॥ ३१ ॥

१ 'अन्त्ये एव' । सिन्धोर्धातोर्मावादिषु विहित यत् परस्मैपद तदन्त्यवर्णस्य एव भवति । इति केचित् । का० पा० । गच्छदे । गच्छदि । हे० ।

२ 'मिपो लोटि च' । लोटि परतोऽन्त्ये मिप एव भवति । अह करवामि, अह गच्छामि । अह करवाणि, गच्छामि इति केचिद् व्याचक्षुः । का० पा० ।

३ प्राकृतो-इति प्राकृतः शब्द प्रयोक्तव्य इति च व्याचक्षुः । का० पा० ।

प्रकृत्येति । शौरसेनी-भाषा में दोला, दण्ड तथा दशन-इन शब्दों को प्रकृतिज्ञाव होता है अर्थात् इनका रूपपरिवर्तन नहीं होता । इन तीनों शब्दों में 'दोलादण्डदशनैश्च' २-३५ सूत्र से दकार को ङकार प्राप्त था तथा दशनशब्द में 'शबोः स' २-४३ से श को सत्व भी प्राप्त था, परन्तु प्रकृत सूत्र से प्रकृतिवद्भाव होने से ये कार्य नहीं होंगे । दण्डो-दशनो, में सुप् प्रत्ययसम्बन्धी सू को 'अत ओत्' ५-१ से ओत्व होगा । उदाहरण ये हैं—दोला । दण्डो । दशनो । इति ॥ ३१ ॥

शेषं महाराष्ट्रीवत् ॥ ३२ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सन्नेषु द्वादशः परिच्छेदः ।

१ पूर्वस्य पुरवः ८।४।२७० । शौरसेन्यां पूर्वशब्दस्य पुरव इत्यादेशो वा भवति । अपुरव नाड्य । अपुरवागद । पक्षे—अपुव्व पद । अपुव्वागद ।

विरिचेचो ८।४।२७३ । त्यादीनामाद्यत्रयास्य आद्यस्येचेचो ८।३।१३९ । इति विहितयोरि-चेचो स्थाने दिर्भवति । वेति निवृत्तम् । नेदि । देदि । मोदि । होदि ।

अतो देश ८।४।२७४ । अकारात्परयोरिचेचयो स्थाने देशकाराद् दिश्च भवति । अच्छदे । अच्छदि । गच्छदे । गच्छदि । रमदे । रमदि । किञ्चदे । किञ्चदि । अन इति किम् ? वसु-आदि । नेदि । मोदि ।

भविष्यति स्मि ८।४।२७५ । शौरसेन्यां भविष्यदर्थे विहिते प्रत्यये परे स्तिर्भवति । हिस्साहामपवादः ।

इदानीमो दाणि ८।४।२७७ । शौरसेन्यामिदानीम स्थाने दाणिमित्यादेशो भवति । अनन्तर करणीय दाणि आणवेदु अर्थो । व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि अन्नदाणि वोहि ।

तस्मात्ता ८।४।२७८ । शौरसेन्यां तस्माच्छब्दस्य ता इत्यादेशो भवति । ता जाव पवि-सामि । ता अलं पदिणा माणेण ।

मोऽन्त्याणो वेदेतो ८।४।२७९ । शौरसेन्यामन्त्यान्मकारात्पर इदेतोः परयोर्णकारागमो वा भवति । इकारे—जुचं गिम, जुचं मिण । सरिस गिम, सरिस मिण । एकारे—कि गेद, किमेदं । एवं गेद, एकमेद ।

एवार्थे ज्येव २८० । स्पष्टम् । मम ज्येव बन्मणस्त ।

इञ्जे चेव्याहाने २८१ । शौरसेन्यां चेव्याहाने इञ्जे इति निपात प्रयोक्तव्यः । इञ्जे चदुरिके ।

हीमाणहे विरमये निर्वेदे २८२ । शौरसेन्यां हीमाणहे इत्यय निपातो विरमये, निर्वेदे च प्रयोक्तव्यः । विरमये—हीमाणहे जीवन्तब्रह्मा मे जणणी । निर्वेदे—हीमाणहे पळिस्सन्ता ह्यो एदेण नियमविधिणो दुव्ववसिदेण ।

ण नन्वर्थे २८३ । शौरसेन्यां नन्वर्थे णमिति निपात प्रयोक्तव्यः । णं अफलोदवा । ण अञ्च-मिस्सेहि पुढम येव आणत्त । णं भवं मे अगगदो चळदि । आर्वे—वाक्पाळकूरेऽपि इदयते । नसोत्थु ण । जयाण, तथाण ।

अम्महे ह्वे २८४ । शौरसेन्याम् अम्महे निपातो ह्वे प्रयोक्तव्यः । अम्महे एवाप सुम्भिका-य सुपळिगाठियो भवं ।

अनुक्तं कार्यं महाराष्ट्रीवज्ज्ञेयम् । महाराष्ट्रीपदेनात्र प्राकृतस्य ग्रहणं
बोध्यम् ॥ ३२ ॥

(इत्यभिनिवाया वृत्तौ द्वादश परिच्छेदः)

इति श्रीवररुचिप्रणीतसूत्रसहितः श्रीभामहविरचितः प्राकृतप्रकाशः समाप्तः ।

ही-ही विदूषकस्य २८५। शौरसैन्या हा-हो इति निपातो विदूषकाणां हर्षे बोध्यं प्रयोज्यम् ।
ही-हो मो । सम्पन्नो मणोरधो पियवयस्सस ।

इहचोर्हस्य । इह-शब्दसम्बन्धिनो 'मध्यमस्यैत्याहचो' (८।१।१४३) इति विहितस्य
हचश्च इकारस्य शौरसेन्यां हो वा भवति । इव । होय । परितावय । पक्षे-इह । होह ।
परितायह ।

न वा यो य्य ८।४।२६६। शौरसेन्या र्यस्य स्थाने य्यो वा भवति । अद्यउत्त । पय्याकुली
कदक्षि । पक्षे—अज्जो । पज्जाउलो । कज्जपरवसो ।

शेष प्राकृतवत् २८६। इति हेम ।

अथ मार्कण्डेयमुनीन्द्रकृत-प्राकृतसर्वस्वानुसारि-
सौरसेनी-विशेषकार्याणि प्रदर्शयन्ते—

वेदसो, अङ्गारो-इदमाव । वेतस, अङ्गार । बभर, लवण, लावण, चउट्टी, चउहही,
मऊरो, महुओ । ओदभाव-जवा, तथा, कुमारो । हस्वाभाव-पिण्ड इत्यादि । सु एदमाव-
किंसुओ, केसुओ=किंशुक्म् । तुण्ड-इत्यादिषु ओत्वाभावः । मोती=मुक्ता । पोस्सरम्-
पुष्करम् । पोस्सरिणी=पुष्करिणी । उल्लुहो । ओदभावः । ईदिस, कीदिस-एदमावः ।
पुस्वो-इदभावः । जुडुट्टिरो, उवरि अदभावः । बेअणा, देअरो-इदभावः । पओट्टो, बत्वाभाव ।
देव्व, अहत्वाभावः । गोरव, गउरव । पोरवो, गोरवो-अवस्वाभावः । आदभावः-कविद्
भवति-पउरस । जाविस । तादिस । मिओ=मृतः । पिदणा=पृतन्वा । रुक्खो=वृक्षः, नतु
वृक्षो । सीअरो (भ) । चदिआ (म, न) । पताकाभ्याकृतगमितेभ्योऽन्यस्य तस्य दः ।
पावो=पाप । कववो=कवन्धः । (प०, म०, न) । अउव्व, अवस्व, अपूर्वम् । जथा ।
मरथो । सोदामिणी-बहुल न दलोपः । क्वचित् । हिअअ । धमौदवदुच्चावो मधुरम् ।
(उ० मधुर) रस्य ल क्वचित् । हलिहा । मडुरो । सहल=सफलम् । सहरी=शफरी ।
पासाणो । (ह०, व०, न) दस, दह-दश । नाम्मि-दसरहो । एभारह । वारह । सावो ।
(छ० न) । लळल । लोहल । लगूल । गत्वाभावः । जट्टी=यष्टी क्त्वाभावः । किरातो-क्त्वा
भावः । डज्जमाणो=दक्षमान । फोडओ=स्फोटक-क्त्वाभावः । उरिबदी-ठत्वाभावः ।
खणो, खीर, सरिक्ख-छत्वाभाव । सम्महहो-उत्वाभावः । कुम्हण्णो-हत्वाभावः । अहिमण्ण-
ज्त्वाभाव । जणसेणो=यज्ञसेनः । इक्किअज्जो=इक्षितज्ञः । विण्ह-न्वाभावः । बाहो,
वप्फो-वाष्पः । भिन्दिवाळो, भिण्हिवाळो=भिन्दिपालः । अम्बम्हण्ण, अम्बम्हण्ण=अन्नक्षण्यम् ।
कण्णआ, कज्जआ कन्वा-लोपमाव (सन्धी० ४-१ वत्) । कोदूहल, झूल-दिवाभावः ।
कालाअसो, माअणम्-अलुक् । इदाणि, इदाणि-लुक् वा । मस । णूण । कष । विहक्कदो=वृह-
स्पति-भभाभावः । पड्डुचणम्-समभावः । डसे वो एव । क्वचित् अदन्तादा अपि । 'तव

शेषं महाराष्ट्रीवत् । 'उक्तादन्मः शेषः' इति निबन्धादनुकमित्यर्थो लभ्यते ।
तथा च—अनुक्तं कार्यं शौरसेन्या महाराष्ट्रीवत् बोध्यम् । महाराष्ट्रीपदेनात्र सामान्य-
तया विहितस्य प्राकृतस्य ग्रहणं कर्तव्यमिति । महत्त्वं तदाङ्गं च महाराष्ट्रमिति
'आन्महतः समानाधिकरणयोः रित्यात्वे भवति । एव भारतस्य राष्ट्रस्येति फकि-
तोऽर्थः । तत्रत्याना भाषा महाराष्ट्रीति, तथा तुल्यमित्यर्थे 'तेन तुल्य क्रिया चे-
द्वति'रिति वत्-प्रत्यय ॥ ३२ ॥

इति श्री काशीवास्तवस्य साहित्याचार्यस्य होशिज्ञोपनात्र श्रीजगन्नाथशास्त्रिणः
कृतो प्राकृतप्रकाशस्य चन्द्रिकापूरण्या व्याख्याया शौरसेनीसमाख्या
द्वादश परिच्छेदः समाप्तिमगात् ।

होशिज्ञान्वय विश्वनाथविबुध-श्रीलाऽजपूर्णजने

श्रीमल्लहमणभालचन्द्रविबुधोत्तसातबोधश्रिय ।

काशीवासरते कृतौ द्विज जगन्नाथस्य पूर्तिं गता

व्याख्या 'प्राकृत'-सत्-'प्रकाश'विषये श्रीचन्द्रिकापूरणी ॥ १ ॥

रमेन्दुनाकाक्षिमिते श्रीमद्विक्रमवत्सरे ।

अपूर्यत नभ शुक्लपूर्णमाकुजवासरे ॥ २ ॥

कारणा किलिष्टि सो जणो । अदन्तान्दरे —रक्खे । इदुङ्गायां छेम्मि.—अग्निम्मि, वाउम्मि ।
इदुङ्गायां जसो वो—आदेशाभावात् । कइणो = कअओ । माणुओ, माणओ । कियं जस उदमावः ।
मालाओ । णईओ । बहूओ । टाळसिळसलीनामेत्—बल्लाए । नईए । बहूए । द्वितीयाया मातुः—
मादर । किमादेः कियामीत्वाऽमाव.—का । जा । ताए । इमाए । कळीवे—खसो णि वा,
वणाणि—वणार्ह । इदमादेराम एति ममाव । तथा—अमा सह इदमः सिममावः । इमाण । काण ।
जाण । ताण, पदाण = एतेषाम् । आस, स्ता, सो, इति विभक्त्यादेशाः, से इति पदादेशश्च न
भवति । कस्स । जस्स । तस्स । काए । ताए । इमाए । पदाए । कळी । जदी । तदी । इमादी ।
कुदी, इदी—इति तु भवतः । आहा, इआ, आहे—इत्यादयस्तु न भवन्ति । कस्सि, कर्हि,
कत्थ । तस्सि, तर्हि, तत्थ । म्मिन्नं भवति । इध = इह । इद वनं, इण वण—इति द्वे कळीवे ।
इत्थं बाला । अअ रक्खो । एसो जणो । अवसत्थाऽहमावः । अमु जणो । अमु बहू ।
अमु वण । एतदसोळसिळभ्याम् । अदी । कारणादी । तुमं (त्व, त्वां वा) । तुम्हे
(यूयम्, शुष्मान् वा) । तए (त्वया, त्वयि) । तुम्हेहि = (शुष्माभिः) । तुम्हेहिन्तो =
(शुष्मभ्यम्, शुष्मान्) । तुम्हाण = शुष्माकम् । तुम्हेसु = शुष्मासु । तुमादी = त्वत् । ते, दे,
तुम्ह = (तव) । वो = (शुष्मान्, शुष्माकम्) । अहू = अहम् । वजं = वयम् । अन्हे = वयम्,—
अस्मान् वा । मे = मां । मए = (मया) । मइ = मयि । कसा मक्कादेशाभावात्, (मए) मे,
मम, मइ । अम्ह, अम्हाण = (अस्माकम्) । मघो, ममादी—अन्धे न भवन्ति । धातोः पर-
स्मैपदमेव । त्रिष्वपि काष्ठेषु लङ्घेव प्रायेण । त्यादेस्तस्य द—गच्छदु भोवि—इत्यादि । बहुरूपे
तस्य धः । उत्तमे मिपा सह त्समेव गच्छिस्सं ३० । धातुतिकोर्मध्यविहिता ज्ञ, आ, हा इति

बोधमिति । औरसेनी में अनुक्त कार्य महाराष्ट्री = भारतीय राष्ट्र की भाषा के समान अर्थात् पूर्वोक्त सर्वसाधारण प्राकृत-विषयों से सिद्ध भाषा की तरह होते हैं—ऐसा समझ कर ग्रहण करना चाहिये ॥ ३२ ॥

इति श्री प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपामिधस्य हिन्दीसरलव्याख्यानस्य द्वादशः परिच्छेदः ।

अयं, तिष्ठा स्थान ज्ञ, ज्ञा इत्युभौ च, सोच्छ-इत्यादयश्च न भवन्ति । देहि । मोदि । करि-
स्सदि इत्यादि । भू = भो, हो । मोदि, भविस्सदि । क्ते-भू । भूद । वृशे. पेच्छ-पेच्छदि ।
ब्रुवो ब्रुच्च-ब्रुच्चदि । कथे कथ-कथेदि । घ्राते. जिग्घ-जिग्घदि । भातेभाअ-भाअदि ।
सृजे. फुस = फुसदि । घूर्णे घुम्म-घुम्मदि । स्तोतु धुण-धुणदि । मियो मा-मादि ।
सजते. पस-पसदि । लटि दाअ-दइस्सदि । चर्चे चव्व । चव्वदि । ग्रहेर्णेण्ह । गेण्हदि ।
ग्रहेर्यपा सह गेज्झ-वेप्पौ गेज्झदि, वेप्पदि । शक्कोते सक्कुणसक्कौ-सक्कुणादि, सक्कदि ।
म्लायो-मिआअदि । उदा सह तिष्ठते. उत्थ-उत्थेदि । स्वपे सुअ-सुअदि । शीळ् सुआदि ।
रथे-रोवदि । रुदे-रोददि । मज्जे-बुद्धदि । बुहादीनां यका सह दुम्मादयो न-बुहीअदि ।
बहीअदि, लिहोअदि । भिप्फो-(भीम्म) सत्तुग्यो (शुशुम्न.) जेत्तिक वाक्क (तेत्तिक)
पत्तिक । मट्टा । धूदा । दुहिदिआ । इत्थी । भादा, भादुओ जमादा, जामादुओ इत्यादयः ।
दउत्ति-द्वाग् । वसु-निश्चये बिन्दुन परे तु खु इत्येव । त खु मणामि इत्यादि । व्व-इव ।
चन्दो व्व । ज्जेव एवार्थे । बिन्दो. परे, त जेव । तजेव्व इति । णं—ननु । विअ = इव ।

इति डबरालोपाद्धेन श्रीउदयरामशास्त्रिणा कृता टिप्पणी समाप्ता ।

प्राकृतप्रकाशस्य पाठान्तरसहितः सूत्रपाठः ।

तत्र प्रथमः परिच्छेदः

सूत्राङ्का सूत्राणि

- १ आदेशतः
- २ आ समुद्रवादिषु वा
- ३ इदीचपकस्वप्नवेतसम्पत्तनसुदङ्गा-
ङ्गारेषु
(इदीचपकस्वप्नवेतसम्पत्तन-
सुदङ्गाङ्गारेषु च)
- ४ लोपोऽरण्ये
- ५ ए शयवादिषु
(ए च शयवादिषु)
- ६ ओ बदरे देन
- ७ लवणमल्लिकार्जुने
- ८ मयूरमयूखयोर्वा वा
- ९ चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना
- १० अदातो यथादिषु वा
- ११ इस्सदादिषु
- १२ इत् एत् पिण्डसमेषु
- १३ अत् पथिदग्निपृथिवीषु
- १४ इतेस्त पशदे.
- १५ उदिच्छुद्धिकयोः
- १६ ओ च द्विचाकृजः
- १७ ईत् सिंहमिद्धयोश्च

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ॐ ऊदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन
- ॐ ईदितः
- १८ इदीतः पानीयादिषु
- १९ एलीढापोढकीदगीदशेषु
- २० उत ओत् तुण्डरूपेषु
(उत ओत् तुण्डरूपेषु)
- २१ उल्लखले दवा वा
- २२ अन्मुकुटादिषु
- २३ इत्युरुषे रोः
- २४ उदूतो मधूके
(उदूतो मधूकादिषु)
- २५ अद् दुकूले वा लस्य द्वित्वम्
- २६ दूचूपुरे
- २७ ऋतोऽत्
- २८ इहप्यादिषु
(इहप्यादिषु वा)
- २९ उहत्वादिषु
- ३० ऋ रीतिः
- ३१ कचिद्युक्तस्यापि
- ३२ दूषे वेन रुर्वा
- ३३ लृतः कलस इतिः

( ) एतत्कोष्ठकान्तर्गतैः पाठ. 'चन्द्रिका व्याख्यासमत - इति शेषम् ।

ॐ पाठान्तरेण रूपान्तर प्राप्तानां सूत्राणां पाठान्तराणि संजीवन्यादिसमतया नवीनया 'चन्द्रिका' समाख्यया व्याख्यया समतानि सूत्राणि ॐ एतच्छिष्टेन दर्शितानि ।

१ पुस्तकान्तरे तु—'अयुक्तस्य रि.'—इति पाठ । द्वयोरनयोः सूत्रयोः स्थाने सूत्रमेकमिदम् ।

सूत्राङ्काः सूत्राणि
 ३४ एत इद्वेदनादेवरयोः
 ४५ एत एत्
 ३६ दैत्यादिष्वङ्
 (दैत्यादिष्वङ्)
 ३७ देवे वा
 ३८ इत् सैन्धवे
 ३९ ईद् धैर्ये

सूत्राङ्काः सूत्राणि
 ४० ओतोऽङ्का प्रकोष्ठे कस्य व.
 (ओत उङ्का प्रकोष्ठे कस्य व.)
 ४१ औत ओत्
 ४२ पौरादिष्वङ्
 (पौरादिष्वङ्)
 ४३ आ च गौरवे
 (आ च गौरवे)
 ४४ उत्सौन्दर्यादिषु

द्वितीयः परिच्छेदः

१ अयुक्तस्वानादौ
 २ कगचञ्जतदपयबां प्रायो लोपः
 ३ यमुनायां मस्य
 ४ स्फटिकनिकषचिकुरेषु कस्य ह. }
 ५ शीकरे भ
 (स्फटिकनिकषचिकुरशीकरेषु को ह)
 ६ चन्त्रिकायां मः
 ७ ऋत्वादिषु तो द
 ८ प्रतिसरवेतसपताकासु ङः
 (प्रतिवेतसपताकासु ङ)
 ९ वसतिभरतयोर्ह
 १० गर्भिते ण
 ११ घेरावते च
 (घेरावते वा)
 १२ प्रदीप्तकदम्बदोहवेषु दो ल.
 १३ गङ्गदे र.
 १४ सङ्ख्यायां च
 १५ पो वः
 १६ आपीषे लः
 १७ उत्तरीयानीययोर्जो वा
 (उत्तरीयानीययोर्जो जो वा)

१८ छायायां ह
 १९ कथन्धे वो म.
 २० टो ङ
 २१ मटाशकटकैटमेषु ङ.
 २२ स्फटिके ल
 २३ ङस्य च
 २४ टो ङ
 २५ अङ्कोले ह
 (अङ्कोले ह.)
 २६ को भ
 २७ खद्यधभां ह. }
 (खद्यधधभां हः)
 २८ प्रथमशिथिलनिषधेषु ङ
 २९ कैटमे व
 ३० हरिद्रादीनां रो ल.
 ३१ आदेशोर्ज.
 ३२ यष्ट्यां ल.
 ३३ किराते च
 ३४ कुब्जे खः
 ३५ दोलादपङ्कदसनेषु ङ.
 ३६ परुषपरिषपरिसासु फ.

सूत्राङ्का. सूत्राणि
 ३७ पमसेध्वि
 (चन्द्रिकायां नास्ति सूत्रमिदम्)
 ३८ विसिन्धा भ.
 ३९ मन्मथे वः
 ४० लाहले ण.
 (लाहललाङ्गललाङ्गलेषु वा ण)
 ४१ षट्शावकसप्तपर्णानां छ.
 (षट्शावकसप्तपर्णेषु छ)

सूत्राङ्का. सूत्राणि
 ४२ नो णः सर्वत्र
 (नो ण.)
 ४३ शषोः स
 ४४ दंशादिषु ह.
 ४५ सज्ञायां वा
 ४६ दिवमे सस्य
 ४७ स्नुषायां ण्ह

तृतीयः परिच्छेदः

१ उपरि लोप कगडतदपचसाम्
 २ अधो मनयाम्
 ३ सर्वत्र लवराम्
 ४ द्वे रो वा
 ५ सर्वशतुष्येषु ज
 ६ शमभुशमज्ञानयोरादे.
 ७ मध्याह्ने हस्य
 ८ हङ्गलोपु नलमां स्थितिरुर्ध्वम्
 ९ युक्तस्य
 १० ह्रस्य ठ.
 ११ अस्थनि
 १२ स्तस्य थ
 १३ स्तम्बे
 (त स्तम्बे)
 १४ स्तम्बे ल
 १५ स्थाणावहरे
 १६ स्फोटके
 (स्फोटके च)
 १७ र्यकाटयाभिमन्युषु जः
 १८ तूर्धधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु रः
 १९ सूयं वा

२० चौर्यसमेषु रिभ
 (चौर्यसमेषु रिभ.)
 २१ पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु ल.
 २२ तस्य टः
 २३ पत्तने
 (मृत्तिकापत्तनयोश्च)
 २४ न भूतादिषु
 २५ गर्ते ड
 २६ गर्दभसमर्दवितर्दिविच्छर्दिषु र्स्य
 २७ त्र्यध्यायां चङ्गजा
 २८ ध्यङ्गोर्ध्व
 (ध्यङ्गयोर्ध्व)
 २९ प्कस्कणां ल.
 ३० अक्षयादिषु षङ्ग.
 ३१ चमावृत्तकणेषु वा
 (चमावृत्तकणेषु वा)
 ३२ प्मपक्षमविस्मयेषु म्हः
 ३३ ह्रस्वणचणश्नां ण्ह
 ३४ चिह्ने म्भः
 ३५ प्यस्य क.
 ३६ स्पस्य सर्वत्र स्थितस्य
 (स्पस्य)

सूत्राङ्का सूत्राणि

३७ सि च

(चन्द्रिकायां सूत्रमिदं नास्ति)

३७ बाष्पेऽश्रुणि ह.

३९ कार्वापणे

४० श्चात्मपसां छ

४१ वृश्चिके नञ्

४२ नोस्तुकोरस्तथो

४३ न्मो मः

४४ झशपञ्चाशत्पञ्चदशेषु ण

(झशपञ्चाशत्पञ्चदशसु ण)

४५ तालवृन्ते ण

४६ भिन्दिपाले ण

४७ विह्वले भवौ वा

(विह्वले भो वा)

॥ आदेश

४८ आत्मनि प

४९ वमस्य

५० शेषादेशयोद्वित्वमनादौ

५१ वर्गेषु युजः पूर्व.

(वर्गे युजः पूर्वः)

५२ नीडादिषु

सूत्राङ्का सूत्राणि

५३ आभ्रताम्रयोर्व.

५४ न रहोः

५५ आङो ज्ञस्य

(आङो ज्ञादेशस्य)

५६ न बिन्दुपरे

(चन्द्रिकाया नास्ति)

५७ समासे वा

५८ सेवादिषु च

५९ विप्रकर्ष

(विकर्ष)

६० छिष्टरिलष्टरनक्रियाशार्ङ्गेषु

नस्वरवरपूर्वस्य

६१ कृष्णे वा

६२ ह् श्रीह्रीक्रीतकृण्णन्तकृशम्लान-

स्वप्नस्पर्शहर्षाहर्गर्हेषु

(इत् श्रीह्रीकृण्णन्तकृशम्लानस्वप्न-

स्पर्शादर्शहर्षाहर्गर्हेषु)

६३ अ चमाशलाद्ययो.

६४ स्नेहे वा

६५ उ पञ्चतन्वीसमेषु

६६ ज्यायामीत्

चतुर्थः परिच्छेदः

१ सन्धावचामउलोपविशेषा बहुलम्
(सन्धावचामउलोपविशेषा बहुलम्)२ उदुम्बरे दोर्लोप.
(उदुम्बरे दोर्वा लोप)३ कालायसे यस्य वा
(कालायसे यस्य)

४ भाजने अस्य

५ यावदादिषु वस्य

६ अन्यहल.

(अन्यस्य हल)

७ स्त्रियामात्

८ रो रा

९ न विद्युति

॥ बुधो हः

१० शरदो दः

(शरदोऽत्)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

११ दिक्प्राङ्मुखोः सः

१२ मो बिन्दुः

१३ अचि मञ्च

(मो बिन्दुरचि वाऽलोपञ्च)

१४ नञोहलि

(नञ हलि)

१५ वक्रादिषु

१६ मांसादिषु वा

(मांसादिषु)

१७ कयि तद्वर्गान्त

(कयि तद्वर्गान्त)

१८ नसान्नप्राङ्मुखरद पुंसि

(नसान्नप्राङ्मुखरद. पुंसि)

१९ न शिरोनभसी

२० पृष्ठाक्षिप्ररना. स्त्रियां वा

२१ ओदवापयो.

२२ तल्वचयोर्दात्तगौ

२३ वरव ऊण.

(वरव तूण)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

२४ वृण इरः झोळे

(वृण इर झोळे)

२५ आक्षिप्तोऽल्लोपन्तेन्ता मनुष

ॐ स्वार्थे को वा

२६ विष्णुस्पीताभ्यां वा ल.

(विष्णुस्पीतयोर्ल.)

२७ वृन्दे वो र

(वृन्दे दो वः)

२८ करणवा रणो. स्थितिपरिकृतिः

२९ आलाने लनोः

ॐ महाराष्ट्रे हरो.

३० बृहस्पतौ बहोर्भञ्जौ

(बृहस्पतौ बहोर्भञ्जौ)

३१ मलिनैरिलौ वा

३२ गृहे चरोऽपतौ

(गृहस्थ चरोऽपतौ)

३३ दाढादयो बहुलम्

पञ्चमः परिच्छेदः

१ अत ओत् सोः

२ अरशसोर्लोप.

३ अतोऽमः

(अतोऽम.)

४ टामोर्ण

५ भिसो हिं

६ कसेरादोदुहय

७ भ्यसो हिन्तो-सुन्तो

८ त्सो कसः

९ केरेम्मी

१० सुपः सुः

११ अरशसुन्त्याम्सु दीर्घ.

(अरशसुन्त्याम्सु दीर्घ)

१२ ए च सुप्यङ्कितसो

(ए सुप्यङ्कितसोः)

१३ कचिद् कमिकयोर्लोपः

(कचिदपि लोपः)

१४ इहुतो शसो गो

१५ कसो वा

१६ असञ्च ओ यूत्वञ्

(असञ्च ओ वाऽश्च च)

१७ टा या

सूत्राङ्काः सूत्राणि
 १८ सुमिस्सुप्सु दीचः
 १९ क्षियां क्षस उद्योतौ
 २० जसो वा
 २१ अमि ह्रस्व.
 २२ टाडस्कीनामिदेवदात्.
 २३ नातोऽज्ञातौ
 २४ आदीतौ बहुलम्
 २५ न नपुसके
 (नास्तीदं चन्द्रिकायाम्)
 २६ इज्जशसोर्दीर्घश्च
 (इं ज्जशसोर्दीर्घश्च)
 २७ नामन्त्रणे सावोस्वदीर्घबिन्द्व
 २८ क्षियामात पत्
 (आत ए)
 २९ ईदुतोर्ह्रस्व.
 ३० सोबिन्दुर्नपुसके
 (नपुसके सोबिन्दु)
 ३१ ऋत आर. सुवि
 ३२ मातुरात्
 (मातुरा)
 ३३ उज्जशसटाडस्सुप्सु वा
 (उ ज्जशसटाडस्सु वा)

सूत्राङ्काः सूत्राणि
 ३४ पितृभ्रातृजामातृणामरः
 ३५ आ च सौ
 ३६ राज्ञश्च
 (राज्ञः)
 ३७ आमन्त्रणे वा बिन्दुः
 (आमन्त्रणे बिन्दुर्वा)
 ३८ ज्जशसट्ठां गो
 ३९ क्षस पत्
 (क्षस एष)
 ४० आमो ण
 (अमो णं)
 ४१ टा णा
 ४२ ऊसश्च द्वित्वं चाम्यलोपश्च
 (ऊसश्च द्वित्वं वा जलोपश्च)
 ४३ इदद्वित्वे
 ४४ आ णोणमोरङ्सि
 ४५ आरमोऽप्पाणो वा
 ४६ ह्रस्वद्वित्ववर्जं राजवदनादेणे
 (इदद्वित्ववर्जं राजवदनादेणे)
 ४७ ब्रह्माद्या आरमवत्
 (ब्रह्माद्योऽप्येवम्)

षष्ठः परिच्छेदः

१ सवादेर्जस एत्वम्
 (सवादे.) } चन्द्रिकायां सूत्रद्वयम्
 (जस पत्) }
 २ डेः सिस्मिथाः
 ३ इदमेतर्कियत्तज्जवष्टा इणा वा
 ५ आम एसि
 ५ किञ्चत्तज्जवो ऊस आमः
 (किञ्चत्तज्जवो ऊस आस)

६ ईज्य ससा-से
 ७ डेर्हि
 ८ आदे-इआ काले
 ९ त्तो दो ऊसे
 (ओत्तोदो ऊसेरनिवमः)
 १० तद ओश्च }
 ११ ऊसा से }
 (तदो ऊसा से वा क्षियामपि)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- १२ आमा सिं
(आमाः सिं)
१३ किमः क
१४ इदम इम
१५ स्तस्तिमोरद्वा
(अं स्तिस्तयोर्वा)
१६ केर्मेन ह
(केर्मेन हः)
१७ न त्थ
१८ नपुस्वके स्वमोसिद्धमिणमिणमो
१९ एतद् सावोस्वं च
(एतद् सौरोस्वं च)
२० तौ कसेः
२१ तौत्थयोस्तलोप
(सत्थयोस्तस्य लोपः)
२२ तदेतदो स सावनपुंसके
२३ अदमो दो मु
२४ हव्य मी
२५ पदस्य
२६ युष्मदस्त तुम
२७ तु चामि
२८ तुज्जे-तुग्गे जसि
(तुज्जे-तुज्ज-तुग्गे जसि)
२९ वो च जसि
३० टाक्योस्तद्-तप्-तुमप्-तुमे
(टाक्योस्तद्-तप्-तुमद्-तुमप्-तुमे)
३१ कसि तुमो-तुह-तुज्ज-तुग्ग-तुग्मा
(कसि तुमो-तुह-तुज्ज तुच-तुग्हाः)
३२ आङि च ते दे
३३ तुमाह च
३४ तुज्जेहि-तुग्गेहि-तुग्मेहि मिसि
(तुज्जेहि-तुग्गेहि-तुग्गेहि मिसि)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ३५ कसौ तत्तो-तद्दत्तो-तुमादो-तुमाहु-
तुमाहि
(कसौ तत्तो-तद्दत्तो-तुमाओ-तुमाह-
तुमाहि वा)
३६ तुग्हाहिंतो-तुग्हासुंतो भवसि
(तुज्जाहिंतो-तुज्जासुंतो भवसि)
३७ वो-मे-तुज्जाणं-तुग्हाणमामि
(वो-ते-तुज्जाणं-तुग्हाणमामि)
३८ ऊ तुममि
(तुममि च ऊ)
३९ तुज्जेसु तुग्गेसु सुपि
(तुज्जेसु-तुग्गेसु-तुग्गेसु सुपि)
४० अस्मदो हमहमद्वं सौ
४१ अहमिरमि च
(अहमिरमि च)
४२ म ममं
(म-ममं च)
४३ अग्गे जरसो
४४ णो जसि
(णो च जसि)
४५ आङि मे-ममाह
४६ ऊ च मह-मप्
४७ अग्गेहि मिसि
४८ मत्तो-मद्दत्तो-ममादो-ममाहु-ममाहि
उसौ
(मत्तो-मद्दत्तो-ममाओ-ममाउ-
ममाहि कसौ)
४९ अग्हाहिंतो-अग्हासुंतो भवसि
५० मे-मम-मह-मज्ज कसि
५१ मज्जणो-अग्ग-अग्हाणमग्गे आमि
५२ मममि ऊ
५३ अग्गेसु सुपि

सूत्राङ्कः	सूत्राणि
५३ द्वेर्द्वौ	
५५ त्रेस्ति	(त्रेस्ती)
५६ तिणिण जशसम्भ्याम्	(तिणि जशसम्भ्याम्)
५७ द्वेर्द्वे-दोणि वा	(द्वेर्द्वे-दोणि)
५८ चतुरश्रस्यारो-चत्तारि	

सूत्राङ्कः	सूत्राणि
५९ एषामामो णं	
६० शेषोऽदन्तवत्	(शेषाददन्तवत्)
६१ न छिडस्योरेदात्तो	
६२ ए भ्यसि	
६३ द्विवचनस्य बहुवचनम्	
६४ चतुर्थ्यां षष्ठी	
६५ कश्चिन्न तादर्थ्ये	

सप्तमः परिच्छेदः

- १ तातिपोरिदैनौ
- २ थास्सिपो सि-से
(सिप्यासो- सि-से)
- ३ ह्मिपोर्मिः
(ह्मिपोर्मिः)
- ४ न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु
- ५ अत ए से
- ६ अस्तेल्लोप-
- ७ मिमोमुमानामधो ह्म
- ८ यक ईअह्जौ
(यक ह्मह्जौ)
- ९ नान्त्यद्वित्वे
- १० न्तमानौ सान्नानचोः
- ११ ई च स्त्रियाम्
- १२ भातोर्मविषयति हिः
- १३ उत्तमे स्ता हा च
- १४ मिना स्सं वा
- १५ मोमुमैर्हिस्त्वा-हिस्था
- १६ कृदाध्रुवचिगमिरुद्विहसिबिद्विरूपाणां
काह-दाह-सोच्छ-वोच्छ-गच्छ-रोच्छ-
दच्छं वेच्छं

- (कृदाध्रुवचिगमिरुद्विहसिरूपाणां
काह-दाह-सोच्छ-वोच्छ-गच्छ-रोच्छ-
दच्छं)
- १७ श्वादीनां त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं हि-
लोपश्च वा
(श्वादीनां त्रिष्वनुस्वारवर्जं हिलो-
पश्च वा)
- १८ उ-सु-मु विध्यादिष्वेकस्मिन्
- १९ तु ह-मो बहुषु
- २० वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्जाजा वा
(वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोश्च
ज जा वा)
- २१ मध्ये च
- २२ नानेकाच-
- २३ ईअ भूते
- २४ एकाचो हीअ
- २५ अस्तेरासिः
(आसिरस्ते.)
- २६ णिच एदादेरत आत्
(णिच एदादेरात्)
- २७ आवे च

सूत्राङ्काः सूत्राणि

(आद्ये वा)

२८ आवि. कर्मभावेषु वा

(आवि. कर्मभावकर्मसु वा)

२९ नैवावे

सूत्राङ्काः सूत्राणि

३० अत आ भिपि वा

३१ इत्थं बहुषु

३२ के

३३ ए च क्त्वात्तुमुन्तश्चभविष्यत्सु

३४ लादेशो वा

अष्टमः परिच्छेदः

१ भुवो हो हुवो

(भुवो होहुवौ)

२ के हुः

(क्ते हू)

३ प्रादेर्भवः

४ स्वरस्तुवरः

५ क्ते तुरः

(चन्द्रिकायां नास्ति)

६ घुणो घोळ

(घुणो घोळघुमौ)

७ णुदो णोळ

८ दूळो दूम

(चन्द्रिकायां नास्ति)

९ पटे फळ

१० पदेः पालः

(चन्द्रिकायां नास्ति)

११ वृषकृषमृषहृषामृनोऽरिः

(वृषादीनामृतोऽरिः)

१२ ऋतोऽरः

(अन्ते अरः)

१३ कृजः कुणो वा

(कृज कुण च)

१४ जम्भो जम्भाजः

(जम्भेर्जम्भा)

१५ ग्रहेर्गणह

१६ घेत् क्त्वात्तुमुन्तश्चेषु

(घेत् क्त्वात्तुमुन्तश्चेषु)

१७ कृज का भूतभविष्यतोश्च

१८ स्मरतेर्भरसुमरी

१९ भियो भावीहौ

२० जिघ्रतेः पापाभौ

(चन्द्रिकायां नास्ति)

२१ ग्ले वावाभौ

(ग्लो वा वाभ)

२२ तृपस्थिपः

(तृपस्थिप्यः)

२३ शो जाणमुणौ

⊗ घटेर्गहः

⊗ समो गलः

⊗ लसो रहसः

⊗ ने सद सजः

⊗ भाळो रभेर्भवः

⊗ उदि शळे. यज्ञो वा

⊗ पिबतेर्बोटः

२४ जह्मेर्लोमः

२५ हाप्पागानां ठाअ-साअ-भाआः

२६ ठाप्पागाअ वर्तमानभविष्यद्दिप्पा-

थेकवचनेषु

- सुत्राङ्काः सुत्राणि
 (शास्त्राणाञ्च मविष्यद्वर्तमान-
 विषयास्तोक्तवचने)
 २० सादिधाभ्योः साधी
 (सादिधाभ्योः सा-धा)
 २८ प्रसेर्विस.
 २९ चिजश्चिण.
 ३० क्रीज किणः
 ३१ वे के च
 (वे. क च)
 ३२ उद्धम उद्धमा
 (उद्धमो धुमा)
 ३३ अदो धो दह.
 ३४ अवाद् गाहेर्वाह
 ३५ कासेर्वास.
 (काशेर्वास.)
 ३६ निरो माळो माणः
 (निरो माळो माणमबौ)
 ❀ पदेर्विक.
 ३७ चियो चिज.
 ३८ भिदिचिद्धोरन्त्यस्य न्द
 ३९ कथेर्वः
 ४० वेष्टेज
 ४१ उत्तमोर्ल.
 (उत्तमोर्लः)
 ४२ रुदेर्व.
 (रुदो व.)
 ४३ उदो विज.
 (उदो विजे)
 ४४ वृथेर्वः
 (वृथेर्वः.)
 ४५ हन्तेर्वः

- सुत्राङ्काः सुत्राणि
 ४६ रुषादीनां दीर्घता
 (रुषादीनां दीर्घः)
 ४७ लो वजनृत्यो.
 ४८ युधिबुध्योर्ल.
 (युधिबुधिगृधिसिधिकुषां उत्तः)
 ४९ हन्धेर्वःभौ
 ५० मृदो ल.
 ५१ शद्लपरयोर्द.
 (शदिपत्योर्द.)
 ५२ शाकादीनां द्वित्वम्
 ५३ स्फुटिचस्योर्वा
 (स्फुटिचलोर्वा)
 ५४ प्रादेर्मील
 ५५ भुजादीनां स्त्रवाणुमुस्तद्वेषु लोपः
 ५६ शुहुजिल्लधुवां णोऽन्त्ये हस्व.
 (शुहुजिल्लधूनां णोऽन्त्ये हस्वश्च)
 ५७ भावकर्मणोर्व्वञ्च
 ५८ गमादीनां द्वित्वं वा
 ५९ लिहेर्लिज्जः
 (दुहिलिहिवहा दुज्ज-लिज्ज-भुज्जः)
 ६० हकोर्हिरकीरौ
 (हज्ज्कोर्हिरकीरौ)
 ❀ लो जाणमुणौ
 ६१ ग्रहेर्वोर्वा वा
 (ग्रहेर्वेत्तः)
 ६२ क्तेन द्विणाद्वयः
 ❀ तच्चे रपचच्छौ
 ६३ सिदेर्विसूरः
 ६४ क्रुधेर्वूरः
 ६५ चर्धेर्वः
 (चर्धेर्वः)
 ६६ असेर्वजः

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- १७ मृजेर्लुभपुंस्त्री
(मृजेर्लुभपुंस्त्री)
१८ बुद्धस्तुप्पो मज्जे
(बुद्धस्तुप्पो मज्जे)
१९ दसोः पुलभ-णिअक्क अवक्खा
(दसोः पुलभ णिअक्क अवक्ख-
सक्खावा)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ७० मकेस्तर-वअ-तीराः
७१ सोषाणामदन्तता
७२ अनदन्तानामद्वा
७३ अढादेशा बहुलम्

नवमः परिच्छेदः

- १ निपाता
७ कील किमर्थे
२ हु दानपृच्छानिधारणेषु
(हुं दानपृच्छानिवारणेषु)
३ विअ-वेअ अवधारणे
(विअ-वेअ अवधारणे)
४ ओ सूचनापञ्चात्तापविकल्पेषु
५ हरकिरकिला अनिश्चितास्थाने
(हरकिरकिला अनिश्चितास्थाने)
६ हु-क्खु निश्चयवितर्कसम्भावनेषु
(हुं-क्खु निश्चयवितर्कसम्भावनासु)
७ णवरः केवले
(चन्द्रिकायां नास्ति)
८ इजेराः पादपूरणे
९ आमन्तर्ये णवरि
१० उ चेपविस्मयसूचनासु
११ किणो प्रसे

- १० अड्ढो दुःखसूचनासम्भावनेषु
(अड्ढो दुःखसूचनासम्भावनेषु)
११ अलाहि निवारणे
१२ अह-सले सम्भावणे
(अह-रणे सम्भावणे)
१३ णवि वैपरीत्ये
१४ सू कुस्तायाम्
(पू कुस्तायाम्)
१५ रे-अरे-हिरे सम्भाषणरतिकलहा-
चेपेषु
(रे-अरे-हरे सम्भाषणरतिकलह-
चेपेषु)
१६ मिमवमिवविभा ह्वार्ये
(पिव-मिव-विव-व ह्वार्ये)
१७ अज्ज भामन्त्रणे
(वेज्ज भामन्त्रणे)
१८ शेषः संस्कृतात्

दशमः परिच्छेदः

- १ पैसाची
२ प्रकृतिः कौरसेनी
३ वर्गाणां पृतीयचतुर्थचोरपुञ्जोरवा-
कोराची

- ४ इवस्य पिवः
५ गो नः
६ इवस्य सटः
७ इवस्य सनः
८ इवस्य रिभः

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ९ अस्य अः
१० कम्पायां न्यस्य
११ आ च

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- १२ राज्ञो राशि टाकसिकसुक्तिषु वा
१३ तवस्तून
१४ हृदयस्य हित अक

एकादशः परिच्छेदः

- १ मागधी
२ प्रकृतिः शौरसेनी
३ पलो. श.
४ जो य
५ चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारण
६ हृदयस्य हृदय
७ यजंयोय्य
८ अस्य रुः
९ अस्मद्ः सौ हके हगे अहके

- १० भत इदेतौ लुक् च
११ कान्तादुश्च
१२ कसो हो वा दीर्घः च
१३ अदीर्घं सगुद्धौ
१४ चिट्टस्य चिट्ट
१५ कृञ्मुकुगमा कस्य ड
१६ तवो दाणि
१७ शृगालशब्दस्य शिभाळाशिभा-
लका.

द्वादशः परिच्छेदः

- १ शौरसेनी
२ प्रकृतिः सस्कृतम्
३ अनादावयुजोस्तथयोर्द्धौ
४ व्यापृते ड
५ पुत्रेऽपि कश्चित्
६ इ गृध्रसमेषु
७ ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां पयज्ञ-
न्यानां ओ वा
८ सर्वश्रेष्ठितज्ञयोर्णः
९ तव इअ.
१० कृगमोर्द्धुअ
११ णिज्जरससोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घश्च
१२ ओ भुवस्तिकि
१३ न लृटि
१४ ददातेर्दे, दहस्स लृटि
१५ झुङ्ग. कर.
१६ स्थब्धिः

- १७ स्मरते सुमर
१८ हरो. पेक्व
१९ अस्तेरच्छु
२० तिपा स्थि
२१ भविष्यति मिपा स्सं वा स्वर-
दीर्घश्च च
२२ स्त्रियांमिथी
२३ एवस्य जेव
२४ हवस्य विअ
२५ अस्मद्दो जसा वअ च
२६ सर्वनाम्नां डे. सित्वा
२७ धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम्
२८ अनस्य एच
२९ मियो लोटि च
३० आक्षर्यस्याच्चरिअं
३१ प्रकृत्या दोषादण्डवक्षनेषु
३२ शेष महाराष्ट्रीवत्

इति प्राकृतप्रकाशस्य सूत्रपाठः समाप्तः ।

प्राकृतप्रकाशस्थसूत्राणामकाराद्यनुक्रमणिका ।

पृष्ठाङ्काः	सूत्रांशाः	पृष्ठाङ्काः	सूत्रांशाः
	अ		२८ अयुक्तस्या०
८० अ चमाश्लाघ०	३१६३	२१८ अलाहि०	९१११
२१८ अइ वले०	९११२	१८४ अवाद् गा०	८३३४
६१ अचयादिषु०	३१३१	२४५ अस्तेरच्छः	१२११९
३८ अक्कोले०	२१२५	१६५ अस्तेरासि	७१२५
९४ अचि मश्च	४११३	११२ अस्तेर्लोप०	७१६
२२१ अज आम०	९११७	५३ अस्थनि	३१११
२०३ अडादेशा०	८१७	२३३ अस्मद् सौ०	१११९
१६९ अत आ०	७१३०	२४६ अस्मदो ज०	१२१२५
२३३ अत इदेतौ	११११०	१४० अस्मदो ह०	६१४०
१५२ अत ए से	७१५	१४० अहम्मिर०	६१४१
१०७ अत ओत्०	५११		आ
१०८ अतोऽम	५१३	१३८ आङि च ते०	६१३२
१० अत् पथि०	१११३	१४२ आङि मे म०	६१४५
१३५ अदसो दो०	६१२३	७३ आङो जुस्य	३१५५
७ अदातो०	१११०	१७९ आङो रमे०	८१७
२३५ अदीर्घ०	११११३	२६ आ च गौर०	११४३
१७ अद् लुक्०	११२५	१२० आ च सौ	५१३५
४९ अधो मन०	३१२	१२४ आ णोणमो०	५१४४
२०३ अनदन्ता०	८१७	६८ आत्मनि प०	३१४८
२४८ अनन्त्य ए०	१२१२८	१२४ आत्मनोऽप्पा०	५१४५
२३९ अनादाव०	१२१३	११६ आदीतो ब०	५१२४
८७ अन्त्यहल०	४१६	१ आदेरत०	१११
१६ अन्मुकुटा०	११२२	४१ आवेर्धो ज०	२१३१
२१७ अठवो लुक्०	९११०	६८ आदेश	३१७
११५ अमि ह्रस्व०	५१२१	२१६ आजन्तर्धे०	९१८
१४३ अमहाङितो०	६१४९	३५ आपीढे म०	२११६
१४१ अग्ने जरश०	६१४३	१२८ आम एसि	६१४
१४४ अग्नेसु सु०	६१५३	१२१ आमन्त्रणे०	५१३७
१४२ अग्नेहि मि०	६१४७	१३२ आमा सि	६११२

ॐ सूत्रांशोत्तर क्रमशः परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काश्च सन्ति ।

ॐ सूत्राङ्कस्थानेषु चन्द्रिकाधृतानां सूत्राणां कृते * एतच्चिह्नं स्थापितम् ।

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः.

१२२ आमोर्ध्वं	५४०
७२ आभ्रताम्र०	३१५३
१०१ आलाने०	४१२९
९७ आश्विक्लो०	४१२५
१६७ आविः कृक०	७१२८
१६६ आवे च	७१२७
२४८ आश्वयस्या०	१२३०
१ आ ससृक्ष्या०	११२
१३० आहो-इआ०	६१६

इ

७८ इः श्रीह्री०	३१६२
२४० इ गृध्र०	१२१६
१६९ इक्ष्व बहू०	७१३१
२१६ इजरा. पा०	९१७७
११७ इज्जरा०	५१२६
१५१ इक्ष्मिपो०	७१३
९ इत एत्०	१११२
११ इतेस्त. प०	१११४
१६ इत्युल्ले०	११२३
१२४ इत्यद्वि०	५१४६
९ इत्सदादि०	११११
२४ इत्सैन्धवे	११३८
१२३ इत्यद्वि०	५१४३
१३२ इक्ष्म इ०	६११४
१२८ इक्ष्मेत०	६३
१४ इदीतः०	१११८
३ इदीपरप०	११३
११३ इदुतो. शा०	५११४
१८ इक्ष्म्या०	११२८
२१४ हरकिर०	९१५
२२६ इक्ष्म पि०	१०१४
२४६ इक्ष्म वि०	१२१२४

इ

१६४ ईक्ष भूते	७१२३
१५४ ई च क्षि०	७१११
१२ ईक्ष सिह०	१११७

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः.

१३ ईक्षितः	११७७
११८ ईक्षुतोर्ध्व०	५१२९
२४ ईक्ष धैर्ये	११३९
१२९ ईक्षयः स्ता से	६१६

उ

८० उः पद्यतन्वी० .	३१६५
२१६ उ छेपवि०	९१७७
१५ उत्त ओत्०	११२०
१५५ उत्तमे स्ता०	७१३३
३५ उत्तरीया०	२११७
१८६ उत्समोर्ध्व०	८१४१
२७ उत्सोन्ध्या०	११४४
११ उदिच्छ बू०	१११५
१७९ उदि क्षले०	८१७७
८५ उदुम्बरे०	४१२
१७ उदूतो मधू०	११२४
२० उद्वत्वादि०	११२९
१८७ उद्वो विज.	८१४३
१८३ उद्वम् उ०	८१३२
४८ उपरि लोप०	३११
११९ उर्जश्वास्०	५१३३
१५ उल्लखले०	११२१
१५९ उल्लु वि०	७११८

ऊ

१२ ऊदुत उष०	११७७
-------------	------

ऋ

११९ ऋत आरः०	५३१
१८ ऋतोऽतत्	११२७
१७५ ऋतोऽरः	८११२
३१ ऋत्वादिवु०	२१७
२१ ऋ रीति	११३०

लृ

२२ लृतः कल्ल०	११३३
---------------	------

ए

१६५ एकाचो हीक्ष	७१२४
१७० ए च कस्या०	७१३३

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

११२ ए च सुन्द०	५१२
२२ एत इद्वेद०	११३
१३४ एतदः सा०	६१९
१४ एकीवापीड०	११९
१८ एन्पुरे	१२६
१४७ ए इयसि	६१२
१९९ एवमन्योऽवि	८१७
२४६ एवस्य जेव	१२३३
५ ए अटवादि०	१५
१४५ एवामामो	६१५९
२३ ऐत एत्	१३५
३३ ऐरावते च	२११
ओ	
११ ओ च द्विधा०	११३
२५ ओतोऽङ्का प्र०	१४०
९५ ओदवाप०	४२१
६ ओ बदरे०	१६
२१३ ओ सूचना०	९४
औ	
२५ औत ओत्	१४१
क	
२८ कगचजत०	२१२
२२७ कन्दार्या न्य०	१०१०
३६ कबन्धे बो०	२१९
१०१ करेण्वा र०	४१२८
६५ कार्वापणे	३३९
८६ काळायसे०	४३
१८४ कासेर्वासः	८३५
२१७ किणो प्रश्ने	९ ९
१३२ किमः कः	६१३३
४२ किराते चः	२१३३
१२९ किञ्चत्तयो०	६१५
२१२ कीस किमर्थे	९१७
४२ कुञ्जे सः	२३३४
२४२ कृगमोर्हुजः	१२१०
१७६ कृजः का भूत०	८१७

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१७५ कृजः कुणो०	८ १३
२३६ कृज्जुत्तमा०	१११५
१५७ कृदाभुवधि०	७१३
७८ कृष्णे वा	३६१
४० कटमे वः	२१२९
२३४ कान्ताकुञ्ज	११११
१६९ के	७३२
१७३ के तुरः	८५
१९६ केन दिण्णा०	८६२
१७२ के हुः	८२
२४२ कस्व इजः	१२१९
९६ कस्व ऊजः	४२३
२२९ कस्वस्तूनं	१०१३
२३६ कस्वो दाणि.	१११६
६९ कसस्य	३४९
१८२ क्रीजः किजः	८३०
१९७ कृषेर्जुरः	८६४
७७ कृष्टिष्टि०	३६०
११३ कश्चिद् क०	५१३
२१ कश्चिस्तुक्त०	१३१
१४८ कश्चिस्त ता०	६१७
१८६ कथेर्हः	८३९
६२ कमावृच०	३३३
२३३ कस्य स्कः	११८
१८५ कियो सिजः	८३७
८९ कुधो हः	३१७
ख	
३८ खचयध०	२१२७
१८१ खादिधायोः ०	८२७
१९७ खिदेर्विसुरः	८६३
ग	
३४ गज्जदे रः	२१३३
१९४ गमादीना ०	८५८
५८ गर्ते कः	३२५
५८ गर्वमसंम०	३ २६
३३ गर्भिते णः	२१०
१०२ गृहे करो०	४३२

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१८२ असेर्विसः	८१२८
१७६ अहेर्गेण्हः	८११५
१९५ अहेर्वीर्वो वा	८१६१

घ

१६८ घटेर्गह	८१७७
१७३ घुणो ङोल.	८१६
१७६ घेत् कस्वा०	८११६

ङ

१२३ ङसश्च द्वि०	५१४२
१३१ ङसा से	६१११
१३८ ङसि तुमो०	६१३१
१०९ ङसेरादो०	५१६
११३ ङसो वा	५११५
२३३ ङसो हो वा	११११२
१३९ ङसौ तसो०	६१३५
१२७ ङसि-मिम०	६१२
१११ ङेरेम्मी	५१९
१३३ ङेर्देन ह	६११६
१३० ङेहि	६१७
१४२ ङौ च मह०	६१४६
१४० ङौ तुममिम	६१३८

च

१४५ चतुरश्चत्ता०	६१५८
७ चतुर्थीचतु०	११९
१४७ चतुर्थ्या. ०	६१६४
३१ चन्द्रिकायां	२१६
१९७ चर्चेश्चम्प	८१६५
२३२ चवर्गस्य०	१११५
१८२ चिजक्षिण	८१२९
२३५ चिट्टस्य चि०	११११४
६३ चिह्ने न्ध.	३१३४
५६ चौर्यसमेधु०	३१२
१८८ ङो वज्रनृ०	८१४७

छ

३६ छायायां हः	२११८
---------------	------

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

ज

१८० जल्पेल्लोम	८१२४
१०७ जरशसोल्लो०	५१२
१२१ जरशसुहसां०	५१३८
१११ जरशसुहस्या०	५१११
११४ जसश्च ओ०	५११६
११५ जसो वा	५१२०
१७७ जिघ्रते पा०	८१२०
१७६ जृमो जग्मा०	८११४
२३१ जो य	१११४
२२८ ज्ञ च	१०१११
२२७ ज्ञस्य ज्ञ	१०१९
१७८ ज्ञो जाणमुणौ	८१२३
१९५ ज्ञो जाणमुणौ	८१७७
८१ ज्यायामीत्	३१६६

ट

११६ टाडसुहो०	५१२२
१३७ टाडयोस्तह०	६१३०
११४ टा णा	५११७
१२२ टा णा	५१४१
१०८ टामोर्ण	५१४
३६ टो ड	२१२०

ठ

१८० ठाक्षागाश्च०	८१२६
३८ ठो ड.	२१२४

ड

३७ डस्य च	२१२३
२४४ डुकृज. कर.	१२११५

ण

२१५ णवर. के०	९१७
२१९ णवि धेप०	९११३
१६६ णिच प् दा०	७१२६
२४२ णिर्जदशसो०	१२१११
१७४ णुदो णोञ्ज.	८१७
२२६ णो नः	१०१५
१४१ णो शसि	६१४४

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

त

१९७ तस्ये रंपव०	८१७
१५० तसिपोरि०	७११
१३१ तद ओक्ष	६११०
१३५ तदेतदो०	६१२२
९५ तलस्वयो०	४१२२
६७ तालवृन्ते०	३१४५
१४४ तिणिण जशस०	६१५६
२४५ तिपा स्थि	१०१२०
१५१ तिहेत्यामो०	७१४
१३६ तु चामि	६१२७
१३७ तुज्जे-तुग्गे०	६१२८
१४० तुज्जेसु तुग्गे०	६१३९
१३८ तुज्जेहि तु०	६१३४
१३८ तुमाह च	६१३३
१३९ तुग्हाहितो०	६१३६
१६१ तु ह मो ब०	७११९
५५ तूर्यधैर्य०	३११८
९६ तृण हरः ०	४१२४
१७८ तृपस्थिपः	८१२२
१३४ तो ङसेः	६१२०
१३४ तोरथयोस्त०	६१२१
१३० तो दो ङसे.	६१९
५९ त्वथ्यथा०	३१२७
१९८ त्रसेवज्ज	८१६६
१४४ त्रेस्ति	६१५५
१७३ त्वरस्तुवरः	८१४
थ	
१५० थास्तिपोः०	७१२
द	
२४३ ददातेर्वेह०	१२११४
४६ ददादिषु०	२१४४
१०३ दादाद्वो०	४१३३
८९ दिक्प्रावृषोः०	४१११
४७ दिवसे स्वस्थ	२१४६
१७४ दूको दूमः	८१८
१९८ द्रोः पुल्लभ०	८१६९

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

२४५ द्रोः पेक्खः	१२११८
२३ दैत्यादिष्वह	११३६
२४ दैवे वा	११३७
४२ दोलादण्ड०	२१३५
५० द्वे रो वा	३१४
१४७ द्विवचनस्य०	६१६३
१४५ द्वेद्वे दोणि०	६१५७
१४४ द्वेद्वो	६१५४
ध	
१५५ धातोर्भावि०	७११२
२४७ धातोर्भावि०	१२१२७
६० ध्यङ्गोर्भाः	३१२८
न	
२४३ न खटि	१२१३३
१४६ न छिन्द्यो०	६१६१
९१ नजोर्हलि	४११४
१३३ न रथः	६११७
३८ न धूताविषु	३१२४
११७ न नपुसके	६११८
१३४ नपुसके०	५१२५
७४ न बिन्दुपुरे	३१५६
७३ न रहो	३१५४
८९ न विचति	४१९
९४ न शिरो०	४११९
९३ नसान्तप्रा०	४११८
११६ नातोऽवातो	५१२३
१६४ नानेकाधः	७१२२
१५३ नान्यद्वित्वे	७१९
११८ नामम्प्रणे०	५१२७
२१२ निपाताः	९११
१८४ निरो माक्को०	८१३६
७२ नीडाविषु	३१५२
१७९ नेः खद०	८१७
१६८ नैदावे	७१२९
४४ नो णः सर्वत्र	२१४२
६६ नोत्सुकोत्स०	३१४२

पृष्ठाङ्काः सूत्राङ्काः

१५४ म्त्तमाणौ क्षतु०

७।१०

६६ म्मो मः

३।४३

प

१७४ पटेः कलः

८।९

९८ पत्तने

३।२३

१३६ पदस्य

६।२५

१७४ पदेः पाकः

८।१०

१८५ पदेर्ध्वलः

८।७

४३ पनसेऽपि

२।३७

४३ परुषपरि०

२।३६

५६ पर्यस्तपर्या०

३।२१

१२० पितृभ्रातृ०

५।३४

१७९ पिबतेर्बोटः

८।७

२४० पुत्रेऽपि क०

१२।५

९४ पृष्ठाक्षिप्ररनाः ०

४।२०

२२४ पैशाची

१०।१

३४ पो वः

२।१५

२६ पौरादिष्व०

१।४२

२२४ प्रकृतिः श्रौ०

१०।२

२३१ प्रकृतिः श्रौ०

१।१२

२३९ प्रकृतिः स्त०

१२।२

२४८ प्रकृत्या दो०

१२।३१

३२ प्रतिसर०

२।८

४० प्रथमशिथि०

२।२८

३३ प्रदीप्तकद०

२।१२

१७२ प्रादेर्भंव.

८।३

१९१ प्रादेर्भीलः

८।५४

फ

३८ फो मः

२।२६

ब

६४ बाष्पेऽक्षुणि०

३।३८

४३ बिसिन्यां भः

२।३८

१०१ बृहस्पती०

४।३०

२४१ ब्रह्मण्यवि०

१२।७

१२५ ब्रह्माद्या०

५।४७

भ

३४५ भविष्यति०

१२।२१

पृष्ठाङ्काः सूत्राङ्काः

८६ भाजने जट्य

४।४

१२३ भावकर्म०

८।५७

१८५ मिदिभिक्कदो०

८।३८

३८ भिन्दिपाले०

३।४३

१७७ भियो भा०

८।१९

१०९ भिसो हिं

५।५

१९१ भुजादीनां०

८।५५

१७२ भुवो हो०

८।१

२४३ भो भुवस्ति०

१२।१२

११० भ्यसो हितो०

५।७

म

१४३ मज्झणो०

३।५१

१४२ मत्तो महत्तो०

३।४८

१९० मृदो क

८।५०

५१ मध्याह्ने ह०

३।७

१६३ मधये च

७।२१

४३ मन्मथे व.

२।३९

१४१ म-सम

३।४२

१४३ ममग्नि लौ

३।५२

६ मयूरमयू०

१।८

१०२ मकिने किनो०

४।३१

१०१ महाराष्ट्रे०

४।७

२३१ मागधी

११।१

११९ मातुरात्

५।३२

९२ मांसादिषु०

४।१६

१५६ मिना स्स वा

७।१४

२४८ मिपो छोटि०

१२।२९

१५२ मिमोमुमा०

७।७

१९८ मृजेर्लूम०

८।६७

१४३ मे मम मह०

३।५०

९० मो बिन्दु.

४।१२

१५६ मोमुमेंहिं०

७।१५

६७ मज्झपञ्चा०

३।४४

१२० भिन्नमिथ०

९।१६

१७८ म्ले वावाधी

८।२१

य

१५३ यक ईय०

७।८

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशः

३० यमुनायां०	२।३
९२ ययि तद्व०	३।१७
४१ यष्टयां लः	२।३२
८७ यावदादि०	४।५
५२ युक्तस्य	३।९
१८९ युधिष्ठिर्यो०	८।४८
१३६ युष्मदस्तं०	६।२६

र

१२१ राज्ञश्च	५।३६
१२८ राज्ञा रात्रि०	१०।१२
१८७ रुदेर्व०	८।४२
१८९ रुधेर्धर्म्यौ	८।४९
१८८ रुषादीनां०	८।४६
२१९ रे-अरे-हरे०	९।१५
८८ रो रा	४।८
५७ र्त्तस्य टः	३।२२
२३२ र्जयोर्यः	११।७
५५ र्यशब्दाभि०	३।१७
२२७ र्यस्य रिभ०	१०।८

ल

६ लघणमङ्गि०	१।७
१७० लादेशो वा	७।३४
४४ लाटले जः	२।४०
१९४ लिङ्गलिङ्ग	८।५९
४ लोपोऽरण्ये	१।४

व

९१ वक्राविषु	४।१५
२२४ वर्गाणां वृ०	१०।३
७१ वर्गेषु यु०	३।५१
१६१ वर्तमान०	७।२०
३३ वसतिभर०	२।९
२१३ विभ-वेभ०	९।३
१०० विद्युत्पीता०	४।२६
७७ विप्रकर्षः	३।५९
६८ विह्वले मही०	३।४७
१९८ वुट्टुप्पौ०	८।६८
२२ वृक्षे वेन०	१।३२

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशः

१८७ वृषेर्वः	८।४४
१०० वृन्दे वो रः	४।२७
६६ वृत्रिके वृक्षः	३।४१
१७४ वृषकृष०	८।११
१८३ वेः क्ले च	८।३१
१८६ वेष्टेभ्य	८।४७
१३७ वो च क्षसि	६।२९
२४० व्यापृते हः	१२।४

श

१९० शाकादीनां०	८।५२
१९९ शकेस्तर०	८।७०
१९० शद्वलपत्थो०	८।५१
८९ शरदो द०	४।१०
४५ शशोः सः	२।४३
१२२ शस पय	५।३९
३० शीकरे भः	२।५
२३७ शृगालशब्द०	११।१७
२२१ शेषः सस्कृ०	९।१८
२४९ शेष माहा०	१२।३२
२०१ शेषाणाम०	८।७१
६९ शेषादेश०	३।५०
१४६ शेषोऽद्वयत्त०	६।६०
२३९ शीरसेनी	१२।१
६५ श्वसत्सोः कृः	३।४०
५१ श्वभ्रुरमशा०	३।६
१८३ श्वो भो द०	८।३३
१९२ शुद्धजित्०	८।५६
१५८ श्वादीनां०	७।१७

ष

४४ षट्सावक०	२।४१
२३१ षसोः शः	११।३
६० षकृत्षां०	३।२९
५२ षस्य ठः	३।१०
२२६ षस्य सटः	१०।६
१८० षाध्यागानां०	८।२५
६३ षस्य कः	३।३५
६२ षपचम०	३।३२

पृष्ठाङ्काः सूत्राङ्काः

स

३४ सक्यायां च	२१४
४६ संज्ञायां वा	२४५
३७ सटाशकट०	२२१
८० सन्धावचा०	४११
७४ समासे वा	३१५७
१७९ समो गल'	१८४
५१ सर्वज्ञत्वं	३१५
२४१ सर्वशक्ति०	१२१८
५० सर्वत्र लब्ध०	३१३
२४७ सर्वनाम्नां	१२१२६
१२७ सर्वादेर्जस०	६११
६४ सि च	३१३७
१११ सुप' सुः	५११०
११४ सुभिस्सुप्सु०	५११८
२१९ सू कुसायाम्	९११४
५५ सूर्ये वा	३११९
७५ सेवादिषु०	३१५८
११८ सोबिन्दुर्न०	५१३०
५४ स्तम्भे	३११३
५४ स्तम्भे ख	३११४
५३ स्तस्य था	३११२
११८ स्त्रियामात०	५१२८
८८ स्त्रियामात्	४१७
२४६ स्त्रियामिथी	१२१२२
११५ स्त्रियां शस०	५११९

पृष्ठाङ्काः सूत्राङ्काः

२४४ स्थम्बिद्व०	१२११६
५४ स्थाणावहरे	३११५
२२७ स्तस्य सनः	१०१७
४७ स्तुषायां०	२१४७
८० स्नेहे वा	३१६४
६४ स्पस्य सर्व०	३१३६
३० स्फटिकनि०	२१४
३७ स्फटिके ल	२१२२
१९० स्फुटिचक्षयो०	१५३
५४ स्फोटके	३११६
२७७ स्मरतेभर०	८११८
२४४ स्मरते. सु०	१२११७
१७९ जसो रहसः	८१४
९९ स्वार्थे को वा	४१४
१३३ स्तस्तिमो०	६११५
११० स्तो कस	५१८
ह	
१८८ हन्तेर्मन्.	८१४५
४० हरिद्रादी०	२१३०
१३६ हश्च सौ	६१२४
२१५ हुं वस्तु नि०	९१६
२१२ हुं दानपृ०	९१२
१९५ ह्रकोर्हृरि०	८१६०
२३२ हृदयस्य ह०	१११६
२२९ हृदयस्य हि०	१०११४
६३ ह्रस्वप्लक्षण०	३१३३
५२ ह्रस्वेषु०	३१८

इति सूत्रानुक्रमणिका ।

चन्द्रिकोद्धृतानां पद्य-पद्यांशानां वर्णानुक्रमणिका ।

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

प्रणामपद्यम्

- ३ २९ एमो पञ्चणमुष्कारो सञ्चपावप्पणासनं ।
मगलाण भ सञ्चेसि पढम हवह मगलं ॥

संस्कृतव्याकरणकाराः

- ९ १८ इन्द्रक्षन्त्रः काश्यपश्च कपिलः शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टौ शब्दिका मताः ॥

बाहुलकलक्षणम्

- ४ १ कश्चित् प्रवृत्तिः कश्चिदप्रवृत्तिः कश्चिद्विभाषा कश्चिद्व्यदेव ।
विधेर्विधान बहुधा समीपय चतुर्विध बाहुलकं वदन्ति ॥

अव्ययलक्षणम्

- ९ १ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यज्ञ इत्येति तदव्ययम् ॥

गण-संग्रहः

- ३ ६५ तन्वी लब्धी तथाऽनिशी मृद्धी पट्वी तथैव च ।
बह्वी गुर्वी च पृथ्वी च तन्वीतुल्या स्युरीदृशाः ॥
- ८ ६२ दत्तमुक्तव्यतिक्रान्तग्रस्तानामुदितस्य च ।
दिष्ण मुत्तं च बोलीणद्विष्यरुणा भवन्त्यमी ॥
दष्टदग्धार्जितक्यातस्थापितानामिमे मताः ।
डक दड्ड विदत्तं च संखादं थाविज तथा ॥
स्पष्टाश्चादितनष्टानां स्थाप् प्रसारितकूनयोः ।
क्लिबिभं चक्लिभं लुक्कं तथा विसविभ लुज ॥
आरब्धार्पितयोः स्वात्ताम् आदत्तं च विणाविजं ।
एव दिष्णाद्विभोऽन्वेऽपि दत्तादीनां निपासिताः ॥
- ४ ३३ दंष्ट्राकलाटपत्नीनां स्थुर्भुवो ऽभ्याकुलस्य च ।
दाढा-गिडाक-पाङ्क-भुमभा बावकाः क्रमात् ॥

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

अधोवैदूर्यशुक्तीनां वधूभमितशब्दयोः ।
 हेट्टं वेरुल्लिख सुप्री अठञ्जा चाथ भाभिर्भं ॥
 दुहिप्राकृष्टयोस्तद्वत् स्यात् शम्भूलेलिहानयोः ।
 धूआ भाभट्टिअ चैव अत्ता लङ्गळमेव च ॥
 मण्डलीसमवेदानींलिख्यानां भवम्भमी ।
 विचिह्निअ च अस्सुक्क पुण्ह चाथ निहेलणं ॥
 कडसी अवहोभासं रमशानोभयपार्श्वयोः ।
 उत्पलस्य तु कदोद कोदुड कौतूहलस्य च ॥
 स्याञ्जालुहणी चेति लज्जावस्था निपातनम् ।
 शालिवाहनशब्दस्य हाळो शालाहणो तथा ॥
 गोदावर्थाश्च गोला स्यादिरयाद्याः पाञ्चिकाः पुनः ।
 अहो वेदुज्जभं सुत्ती बङ्गाद्या एवमादयः ॥
 मातृष्वस् पितृष्वस्मोरत इत्थं सलुक् ततः ।
 पद्ये च स्वसुशब्दस्य छा इत्येतन्निपाद्यते ॥

- ३ १५ पद्मघस्मरकरमीरवेशमसद्या-शरा-व्ययः ।
 समानाः पद्मशब्दस्य प्राकृतज्ञैः प्रकीर्तिताः ॥
- ५ ४७ बग्हाणो ब्रह्मणो वा स्याद् धूनो जूआण इत्यपि ।
 राज्ञो राभाण आदेशो प्राणो गावाण इत्यपि ॥
 अर्यग्गस्त्वज्जमानो वा पूणः पूसाण इत्यपि ।
 अङ्गाणो स्वभवन-स्थाने ब्रह्माद्या एवमादयः ॥
- ४ ५ यावत्तावज्जीवितदेवकुलावर्तमानशब्दा ये ।
 प्रावारक एवमेव स्कन्धाचारो यावदादयो ह्येवम् ? ॥
- ४ १५ वक्रज्यस्त्रयस्थाशुसौरभाणि मनस्विनी ।
 स्पर्शो निवसनं शुक्क द्युर्धकादय ईदृशाः ॥
- १ ५ शय्यासौन्दर्यपर्यन्तवस्त्रीप्रतिभाम्भोस्कराः ।
 आश्चर्यमात्रवृत्तानि श्रेयः शय्यादिरीदृशः ॥
- १ ३ समृद्धिः प्रतिषिद्धिश्च प्रसिद्धिश्च मनस्विनी ।
 अभिजातं प्रसुप्तं च प्रतिपद् प्रकटं तथा ॥
 सदृच चैवमादिः स्यात् समृद्धथादिगण-किल ।
- ३ ५८ सेवा कौतूहलं द्वेव निहितं नखजानुनी ।
 इवार्थका निपाताश्च एतद्वार्थास्तथा परान् ॥

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

शैलोक्तं कर्णिकारम् वेदया भूर्जम् दुहितः ।

पुत्रजातीयकान् शब्दान् विदुः सेवादिकान् बुधाः ॥

उदाहरणम्

- ४ ३३ इह हि नववसन्ते मज्जरीयुजरेणुचुरितचक्रदेहा बद्धवेका वसन्ति ।
तरलमणिमयूरा हरिदुङ्कारकंठा बहलपरिमलाकीमुन्दराः सिन्धुवाराः॥

व्याकरण-नियमाः

अ

- ६ ६० अकारलोपसूत्रेऽपि नेष्ट शेषादवन्तश्च ।
७ ५ अकारान्ताश्चियस्येते न्तमाणा क्वापि पण्डितैः ।
४ २५ अञ्जाते कुत्सिते चाप्ये तथा ह्रस्वानुकम्पयो ।
संज्ञायामपि विद्वद्भिः प्रत्ययोऽयं विधीयते ॥
१ ३३ अत्यमित्व तथा चोत्वं रिचं रुचमृतोऽत्र च ।
पृचा लचयवशात् कार्यो निश्चयो न तु सूत्रतः ॥
५ २ अदन्ताद् यो विधिः प्रोक्तः शेषादित्यतिदेशतः ।
आदन्तादिवुदन्तात् स ईदृदन्तादपीष्यते ॥
९ १६ अनारम्भे च चेपे च पञ्चासापविषादयोः ।
निश्चये च कुष्ठे प्रोक्तो निपातो हन्त इत्ययम् ॥
हन्त चाप्यविभूषायां हे इत्यामन्त्रणे भवेत् ।
आ-शाब्दोऽपि भवत्यर्थे नाम इत्येवमर्थकः ॥
हण्ठे-हण्ठे-हले इत्यादयः सम्बोधने मताः ।
इवार्थे ण इति क्वापि हा स्वेदानुपतापयोः ॥
अलं-अल विषादाद्यौ अप्यर्थोऽपि इ-इत्ययम् ।
३ ११ अनुस्वारपरस्यादेशस्य न द्विरवम् (इष्यते) ।
७ २२ अनेकाचोऽपि विध्यादौ ज-ज। मध्ये लिङा कश्चित् ।
६ ७ अन्यश्चदात्परस्यापि हिङ्कारो डेर्विकल्प्यते ।
६ ६४-७७ अन्यादृश्यपि वीणसाद्यो द्विकृत् क्वापि दृश्यते ।
८ ३ अ(१)प्रादेरपि तथा दृश्यते भवतेर्भव ।
६ १२ अम्-टा-मिस्सु तद् स्थाने ण इत्येष क्षियामपि ।
६ ५३ अम्हासु इति चादेशो द्वितीयोऽप्यस्मद् सुपि ।
६ ४९ अम्हेहितो च अम्हेहि अम्हेतो वाऽस्मदो म्यसि ।
६ ४३ अम्हो-अम्ह तथैवैतौ जडस्योरस्मदो मसौ ।

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशः

- ४ २५ अर्थे तस्येहमित्यस्मिन्नुक्तं, इहस्तु तन्नवे ।
 ३ ४८ अविकल्पेन पादेशो माहात्म्ये प्रतिपाद्यते ।
 ४ } { २३ असमासे अआदेशः केष्येतस्य प्रवर्तते ।
 ८ } { २५

आ

- ८ २९ आदिश्यते चित्रो धातोश्चैव हृत्येष वा कश्चित् ।
 ३ १४ आदेशाविद्मश्चान्यौ पुंस्यभिमित्र स्त्रियाम् ।
 ४ ११ आयुरप्सरसो मो वा हलाऽन्त्यभ्य विधीयते ।
 ३ २१ आर्द्धे विभाषा लृत्व स्यादाकारश्चेत्यते बुधैः ।
 ६ ८ आला इत्यपि यत्तन्नयो काले वाच्ये वदन्ति ते ।
 ६ ३३ आहुरे वि-तु इत्यन्यानादेशानाडि युष्मद्- ।
 ७ २८ आहुरोस्त्वं णिच्- स्थाने स्यादाविद्युगपत् कश्चित् ।

इ

- ६ १५ इदमोऽत्वं स्त्रियामात्वं सह स्या च ङसस्तु वा ।
 ५ १४ इदुज्यामुत्तरस्येष्टो वा णो इति ङसेरपि ।
 ७ ४ इरे इत्यपि वादेशस्तपो श्लेष्मस्य च स्मृतः ।
 ३ १० इष्टायामप्रियाया तु ठादेशो नैव दृश्यते ।
 ४ २५ इष्टौ कियत्तदेतेभ्यः परिमाणे स्तिग्रहद्वौ ।

ई

- १ } { १७-८(२)
 ३ } { ४० ईदूताविदुतो, स्थाने स्याता लक्ष्यानुरोधतः ।
 ३ } { ५०
 ३ २० ईषस्त्वृष्टो रियादेशे यकारोऽकार एव वा ।

उ

- ३ ३१ उत्सवार्थे ण्ये छत्वं मुहूर्ते तु खणो भवेत् ।
 ३ १ उपरिस्थोऽपि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च ।
 ८ २ उपसर्गात्परस्यापि भुवो ह्रस्वदुस्समः ।
 ४ } { २३ उ वाक्काब्दस्य वादेशः क्वास्थितस्य कश्चिन्नवेत् ।
 ८ } { ३५ " उमा० " " " ।

ऊ

- १ } { १७*(१)
 ४ } { ऊदुतः सविर्गस्य दुर्जनादिषु नेष्यते ।
 ४ } { २१

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पदार्थाः

१	{	१७*(१)
४		ऊढुत. सविसर्गस्य दुःसहादौ विभाषया ।
		२१

लृ

- ७ १५ लृटो यन्मध्यमैकत्वं द्विस्था तेन सम कृजः ।

ए

- ८ २७ एरुवेऽपि भवेत् क्वापि धावतेर्धा विभाषया ।
- ७ २१ एकाच्चां सिद्धयोर्मध्ये ज् लघ्वयवशाद्भवत् ।
- ६ ११ एतदोऽपि कसा से वा त्रिलिङ्गयामिष्यते बुधैः ।
- ४ २० एवं लिङ्गविपर्यायो ज्ञेय शब्दान्तरेष्वपि ।
- ६ २२ एम इत्येव सावाहुः स्त्रियामप्येतदः परे ।
- ५ } { १२ ए सुप्यङिङ लोः सूत्रे नेष्ट शेषाददन्तवत् ।
- ६ } { ६०

ऐ

- ४ ३३ ऐ-औ-स्फ-प्य-ऋ-ॠ-लृ-लृ-प्लुतशेषा बिन्दुश्चतुर्थी कश्चित्
- प्रान्ते हलङ्गना पृथग् द्विवचन नाष्टादश प्राकृते ।
- रूपं चापि यदात्मनेपदकृतं यद्वा परस्मैपदे
- भेदो नैव तयोश्च लिङ्गनियमस्तादृग् यथा संस्कृते ॥

ओ

- ४ २१ ओत्वं वा स्यान्नितो मातृये कश्चिदोत्वमुपस्य वा ।
- ३ ५१ ओत्वं सह नकारेण स्यादितो निहारेऽपि वा ।

क

- ६ ५९ कति-पञ्चादिशब्दानामामो ण्हं नैव दीर्घता ।
- ६ ८ काले छेरेतदस्याहे एकशब्दादिया तु वा ।
- ६ ६ कियत्तद्भयो भवत्याद्भयः स इत्येव तु वा कसः ।
- ३ ६१ कृष्णशब्दे विकर्षो वा वर्णोऽर्थे नतु नामनि ।
- ७ २० क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज्-ज्वा वेति न्त-माणवत् ।
- ८ ३९ कश्चित्कषाप्रत्ययस्येह उभ्राण इत्यपीष्यते ।
- ८ ४५ कश्चित् हन्तेर्म इति आदेशो नेष्यते बुधैः ।
- ३ } { ३६ कश्चित्सस्य कश्चित्स्य छोपः स्पाश्च इष्यते ।
- ४ } { ३०
- ३ ११ कश्चिदग्यत्रापि(बुधैः)स्यस्य ठत्वमि(हे)ष्यते ।
- ३ ३८ कश्चिद् दक्षिणशब्देऽपि ऋस्य हादेश इष्यते ।

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

- ४ २३ कापि क्त्वाप्रत्ययादेशे उभाण इत्यपीष्यते ।
 ४ ६ कापि लोपापुञ्जस्य बुधा वाञ्छन्त्यदन्तनाम् ।

ख

- ८ ४५ खने' कापि म्म ह्येष स्यादन्त्यस्य हनेरिव ।
 २ ३४ खादेशो नञ्जदेह्यदे न कुञ्जे पुष्पवाचिनि ।

ङ

- ५ ४३ ङसिङ्गोर्जङ्गसो राज्ञ इवादेशोऽनञ्जदिके ।
 ५ } { ६ ङसेरतः परस्येह हितो इत्यपि इत्यते ।
 ६ } { ९
 ५ ६ ङसेर्यदाऽऽहिरादेशौ नादन्तवदुतो विधिः ।

च

- ६ ४२ चत्वारोऽन्येऽस्मदोऽमि स्युर्मिम-णो-अम-अम्ह च ।
 ९ १६ च वा ह हे अहो हंहो णणे आहो हही सिहो ।
 अविमो मुत्तु अह हो इत्याद्यास्तु चवादयः ॥
 आहो अहो उताहो च है हे भो भोस्तथैव च ।
 हंहो इत्यादयः शब्दाः स्युः सम्बोधनबोधकाः ॥
 ३ ४० ञ्छादेशः श्रुत्सयोः कापि न मन्यन्तेमनीषिणः ।

ज

- ५ १२ जसि दीर्घः ङसि त्वेत्थं णान्तां सङ्घां विना भवेत् ।
 ८ १४ जभेज्जमेति नादेशः सोपसर्गस्य दृश्यते ।
 ७ २० जहि-जो चैव दृश्येते विध्यादित्वपि वा कश्चित् ।

ट

- ६ ४६ टाप्रत्ययेऽस्मदो णे-मि स्यातां द्वावपरावपि ।

ण

- ६ ४७ णे-अम्हे-अम्ह-अम्हाण चत्वारोऽन्येऽस्मदो भित्ति ।
 ५ ४२ णो ङसेर्णत्वद्वित्वं स्याद्राज्ञो लोपश्च जस्य वा ।

त

- ६ ३१ तञ्ज-तम्बे-दिप-तुञ्ज-तुमाइ-तु-तुमे-तुमाः ।
 ६ २८ तञ्जे-तम्बे-तम्हे चैव त्रयोऽन्ये युष्मदो ङसि ।
 ३ ३३ तीमार्थे तीष्णशब्दे ण्हो निमित्तार्थे तु खो भवेत् ।
 ६ ३७ तुञ्ज-तुम्भ-तुम्भ इति त्रयोऽन्ये चापि युष्मदः ।

वर्णानुक्रमिका

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पथ-वर्णाङ्काः

- ६ ३५ तुग्हाहितो-तग्हाहितो-तुहितो युष्मदो कसौ ।
अमी अ(वा)पि त्रयः श्रोत्राः पृथगादेशपञ्चकात् ॥
८ ३८ स इति कश्चिदादेशो विकल्पेन भिद्विच्छेदोः ।
६ ९ सो इत्यपि तद्. प्राहुरादेशं कसिना सह ।
३ ४९ त्वस्य स्थाने कचौ कापि गधद्वयेषु च ङः कश्चित् ।

द

- ३ ५७ द्वित्व कापि समासे स्यादशेषादेशयोरपि ।
४ २५-७७ द्वित्वापन्नो लकारोऽपि कश्चित्स्वार्थं हृतीष्यते ।
६ ५७ द्वेजंशसम्भ्यां सह स्यातां द्वावन्धौ वेणि-वे इति ।

न

- ६ १८ नपुंसक इमश्च स्याच्चतुर्थं हृदमः स्वमोः ।
६ १३ नपुंसके स्वमोः कत्वं न किमः स्यादल्लस्योः ।
२ २७ न हत्व लज्जयादीनां परेषां बिन्दुतो भवेत् ।
४ १८ नान्त नपुंसके विद्धि पुँजिङ्गेऽपि प्रज्ञस्यते ।
८ ३६ निरः परस्य माळो वा स्यातां मणमरौ कश्चित् ।

प

- ७ २० पचे हिभ्य सह स्यातां भ्रातॄणां कृटि कर्मणि ।
२ ३६-३७ पनसेऽपि पकारस्य फकारादेश इष्यते ।
५ १ परस्य कश्चिदीकारात् सोरोकारः प्रवर्तते ।
२ ३८ पाषाणेऽपि (च) चस्य हः ।
५ ३५ पित्रादिभ्यः परस्यापि सावाकार ऋतो मतः ।
३ ६२ पूर्वशब्दे विकर्षो वा पूर्वस्येत्वं च त्वस्य मः ।
२ ८ प्रतिशब्दे तकारस्य रेफलोपावपि कश्चित् ।
२ ३८ प्राधान्याद् बिसशब्दस्य स्याद्भादेशोऽस्त्रियां तु वा ।
३ ६२ भ्रूवे भ्रुष्टे भवेत् क्षायौ श्लोके विश्लेष इत्यथा ।

ख

- ४ ८ बहिःशब्दे ह्रकोऽन्त्यस्य रेफादेशो विभाषया ।
५ ३७ बिन्दुदीर्घौ विनाङ्गाने राज्ञो हे राभ इत्यपि ।
अवज्ञगवतोर्बिन्दुः सावज्ञामन्त्रेऽपि च ॥

- ५ } { ४ बिन्दुष्टामोर्णं इत्यादौ सप्तसप्तपि वा कश्चित् ।
६ } { ५३
३ } { ३६ बिन्द्वादीदूत्परस्येह द्वित्वं शेषस्य नेष्यते ।
३ } { ५७

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्याङ्काः

भ

- ३ ४९ भवति स्थानिनो ङ्मस्य कुङ्मलेऽपि पकारता ।
 ४ २५ भवेतां मतुपोऽन्यस्य स्त आकारस्तथा कश्चित् ।
 ५ ४३ मिस्थसोराम्मुपोरित्वं राज्ञोऽकारस्य चेप्यते ।
 ७ } { ४ भुवः प्रादे परस्य स्यादादेशो हुस्व इत्यपि ।
 ८ } { ३

म

- १ २४ मूर्यताम्बूलयोस्त्वोश्चम ।

य

- ३ २७ यथाप्राप्तो यलोपोऽपि त्यध्यर्धेषु तु दृश्यते ।
 ६ २७ युष्मदोऽमि पदस्य स्यात्तुर्थस्तु तुमे इति ।

र

- ८ ४९ रधो न्धस्मौ कश्चिन्नैव कश्चित् ज्ञो भावकर्मणोः ।
 ७ १६ रूपशब्दस्य सादृश्यादभ्येऽभ्येषां निपातिताः ।
 ३ ६२ रेफस्याधो हकारस्य लोपो भवति कुत्रचित् ।
 ३ २ रेफस्याधो हकारेऽपि लोपो भवति कुत्रचित् ।
 ३ १७ र्य-इत्यस्य रलोपोऽपि शौरसेन्यां प्रयुज्यते ।

ल

- ७ } { १० लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि च कश्चित् ।
 ७ } { २०
 १ } { १७ॐ(१)
 ४ } { लुक्वा दुहपसर्गस्य विसर्गस्य कश्चिन्नवेत् ।
 ४ } { २
 ४ ३ लोपः साचो यकारस्य कश्चिन्नित्यं कश्चिन्न वा ।

व

- ३ ६३ वा विकर्षो विपर्यासो दीर्घेऽप्यत्वं च पूर्ववत् ।
 ३ ६२ वा विश्लेषो भवेद्वज्रे पूर्वस्य स्वर एव वा ।
 ७ १८ विध्यादौ प्रथमैकत्वे शौरसेन्यां दुरिप्यते ।
 ७ १८ विध्याद्यर्थेषु सिन्धासोरङ्गादेशो विधीयते ।
 ९ १७ वेङ्ग-वेङ्गलिभौ स्यातां वारणे तुरगे तथा ।
 ४ २५ वेङ्गवेङ्गते स्वार्थं हङ्गोह्नी, आभ्यां कः स्वार्थं एव वा ।

श

- ५ ११ शस्-टा ङसिषु दीर्घत्व वक्तव्यमितुतो. स्त्रियाम् ।
 ७ १ शौरसेन्यां विभाषासु भवेत् द्विरपि तिस्रोः ।
 ३ १८ शौण्डीर्येऽपि (च) रादेशः ।
 ८ ५६ श्वादिभ्य इतरस्यापि णोऽन्ते कचन इत्यते ।
 ८ ५६ श्वादीनां यो णकारोऽन्ते स कचिद्वा विधीयते ।
 ३ ३५ श्लेष्मशब्दे तु कादेशः ष्म इत्यस्य प्रचक्षते ।

ष

- ३ २ षकस्योरत्र खादेशो व्यवस्थितविभाषया ।

स

- ४ २५ सख्यायाः कृत्वसो हुसं आभिमुख्येऽपि इत्यते ।
 ४ १६ संस्कारसस्कृतादौ तु नित्यं बिन्दुर्विलुप्यते ।
 ९ ९ सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्ये भेदश्च ज्ञेयते ।
 ५ ११ सर्वाद्विष्वदमो दीर्घो नत्वन्येषां कदाचन ।
 ६ ९ " " " " ङसौ भवेत् ।
 ६ ४१ सावस्मदो भवत्यत्र ग्मि इत्येष च पञ्चमः ।
 १ १७-ॐ(१) सुभगाया भवत्यत्र दुर्भगायाश्च गस्य वः ।
 ६ १२ स्त्रियामपि सहैवामा स्याच्च सिं इदमोऽपि वा ।
 ४ २९ स्थितयोः परिवृत्तिर्वा हरिताले छरेफयोः ।
 ३ १४ स्थूणार्थे स्तस्य ख. स्तम्भे नत्वन्यस्मिन् कदाचन ।
 ३ २२ स्यस्तयोरपि वा टत्वं क्रियते क्वापि शाब्दिकैः ।
 ७ २४ स्यात्तिङ्गां हीन एकाचो वर्तमानेऽपि भूतवत् ।
 ६ १५ स्यात् प्रत्ययान्तरेऽप्यत्वं स्त्रियामन्यत्र चेदम् ।
 ४ २५-ॐस्वार्थे क. स्यात् ङकारोऽपि को वा तस्मादपि स्मृतः ।

ह

- ३ ४७ ह्रस्व भः कचिदन्यत्र गोजिह्वादावपीष्यते ।

इति पद्य-पर्याशानुक्रमिका समाप्ता ।

अथ परिशिष्टम्

कर्पूरमञ्जरी सेतुबन्ध-कुमारपालचरितादिप्राकृतनिबन्धज्ञानायः प्रस्था-
न्तरेभ्योऽपभ्रंशादिभाषाप्रपञ्चाय परिशिष्टं प्रारभ्यते—

तत्राऽपभ्रंशविचार ।

युष्मदः सौ तुहुं ८।४।३६८। अपभ्रंशे युष्मदः सौ परे तुहुं-इत्यादेशो भवति ।
तुहुं । एवम् ।

जस्-शसोस्तुम्हे तुम्हह् ८।४।३६९। अपभ्रंशे युष्मदः जलि शलि च प्रत्येकं
तुम्हे, तुम्हह्-इत्यादेशौ भवतः । तुम्हे, तुम्हह् जाणह, पेक्कह् ।

टाळयमा पइ तहं ८।४।३७०। अपभ्रंशे युष्मदः टा-ळि-अम् इत्येतैः सह पइं,
तहं-इत्यादेशौ भवतः । टा-पइ सुक्का । एव-तइ । डिना-‘पइ मइ बेहिं वि रणगयहिं
को जयसिरि तक्केह् । केसहिं लेप्पिणु जम-घरिणि भण सुहुं को थक्केह्’ ॥ एव-तइ ।
अमा सह-‘पइ मेळ्ळन्तिहें महु मरणु मइ मेळ्ळन्तहो तुज्जु । सारस जसु जो वेगला
सो वि किदन्तहों सउञ्जु’ ॥ एव—तइ सर्वत्र ।

मिसा तुम्हेहिं ८।४।३७१। अपभ्रंशे युष्मदो मिसा सह तुम्हेहि-इत्यादेशो
भवति । तुम्हेहिं । युष्माभिः ।

डसिङ्करम्भां तउ तुज्ज तुध ८।४।३७२। अपभ्रंशे युष्मदो डसिङ्करम्भां सह
तउ, तुज्ज, तुध-इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । डसिना-तउ होत्तउ आगदो ।
तुज्जा होन्तउ आगदो । तुध होन्तउ आगदो । डसा-‘तउ गुण-सपइ तुज्ज मदि
तुध अणुत्तर खन्ति । जइ उप्पत्तिं अज्ज जण महिमण्डलि सिक्खन्ति’ ॥ एवं-तुध, तव ।

भ्यसाम्भ्या तुम्हह् ८।४।३७३। अपभ्रंशे युष्मदो भ्यस् आम् इत्येताम्भां सह
तुम्हहं-इत्यादेशो भवति । तुम्हह् होन्तउ आगदो । तुम्हह् केरउं धणु ।

तुम्हासु सुपा ८।४।३७४। अपभ्रंशे युष्मदः सुपा सह तुम्हासु-इत्यादेशो
भवति । तुम्हासु ठिक्क ।

सावस्मदो हउ ८।४।३७५। अपभ्रंशे अस्मदः सौ परे हउ-इत्यादेशो भवति ।
‘तसु हउ कलिञ्जुगि तुल्लहहों’ ।

जस्सासोरम्हे अम्हहं ८।४।३७६। अपभ्रंशे अस्मदो जलि शसि च परे
प्रत्येकम् अम्हे-अम्हहं-इत्यादेशौ भवतः । जसि-अम्हे, अम्हहं । वयम् । शसि-अम्हे,
अम्हह् पेक्कह् । अस्मान् ।

टाळयमा मइं ८।४।३७७। अपभ्रंशे अस्मदः टा-ळि अम् इत्येतैः सह मइं-
इत्यादेशो भवति । मइ । मया, मयि, माम् । टा-‘मइ जाणिउं पिअविरहिअह्

क वि धर होइ विजाति । जवर मिभंजु वि तिह तवइ जिह विजयह कवगाकि ॥
जमा-महं मेघन्तहो मुञ्च ।

अम्हेहिं मिसा ८।४।३७८। अपभ्रंशे अस्मदो मिसा सह अम्हेहिं-इत्यादेशो
भवति । 'मुग्हेहिं अम्हेहिं जं किजउं' ।

महु-मज्जु कसिउस्मयाम् ८।४।३७९। अपभ्रंशे अस्मदो कसिना कसा च सह
प्रत्येकं महु, मज्जु-इत्यादेशौ भवतः । महु, मज्जु = मत्, मम । कसिना-महु होंतउ
गदो । मज्जु होंतउ । कसा-मज्जु पिपण । एवं महु ।

अम्महं भ्यसाम्भयाम् ८।४।३८०। अपभ्रंशे अस्मदो भ्यसा जामा च सह
अम्मह इत्यादेशो भवति । अम्महं-अस्मत् । जामा-अहवग्गा अम्महं तणा ।
अस्माकम् ।

सुपा अम्हासु ८।४।३८१। अपभ्रंशे अस्मदः सुपा सह अम्हासु-इत्यादेशो
भवति । अम्हासु ठिख ।

स्यादौ दीर्घह्रस्वौ ८।४।३८०। अपभ्रंशे नाग्नोऽन्तस्य दीर्घह्रस्वौ स्यादौ
प्रायो भवतः ।

स्यमोस्सोत् ८।४।३८१। अपभ्रंशे अकारस्य स्यमोः परयोःकारो भवति ।
'दहमुहु भुवण-भञ्जक नोसिअ-सकरु गिगउ रहवरि चडिअठ । चउमुहु कमुहु
झाडि एकहिं लाडि जावइ दह्वें चडिअउ' ॥

ऊसे-हेह् ८।४।३८२। अकारात्परस्य ऊसेह्-हु इत्यादेशौ भवतः । वञ्जहे-हु ।
भ्यसो हुं ८।४।३८३। अपभ्रंशेऽकारात्परस्य भ्यस्य पञ्चमीबहुवचनस्य हुं-
इत्यादेशो भवति । 'जिह गिरिसिगहु पडिअ सिलअज्जु विचूरुकरेइ' ।

ऊसः सु-हो-स्सुवः ८।४।३८४। अपभ्रंशे अकारात्परस्य ऊसः स्थाने सु-हो-स्सु-
इति आदेशा भवन्ति । 'जोगुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु । तसु हउ कलिजुगि
हुहहहों वलि किजउ सुअजस्सु' ॥

आमो हं ८।४।३८५। अपभ्रंशे अकारात्परस्यामो हमित्यादेशो भवति । तणहं ।
हुं चेदुज्जयाम् ८।४।३८६। अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्यामो हुं, हं आदेशौ
भवतः । तरहुं । सउणिहुं । प्रायोऽधिकारात्कचित्सुपोऽपि हुं । वुहुं दिसिहिं ।

कसिम्भस्सीनां हे-हु-हयः ८।४।३८७। अपभ्रंशे इदुज्जयां परेषां कसि-भ्यस्-
कि-इत्येतेषां यथासक्यं हे-हु-हि इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । कसि-गिरिहें
सिकायलु तरहें फलु वेप्पइ जीसावम्मु' । भ्यस्-तरहुं वि वळलु फलु मुगि वि परिहणु
असणु लहन्ति । सामिहुं एत्तिउ अगलउं आअइ मिणु गृहन्ति' ॥ के-अह
विरुपहाउ जि कलिहि धम्मु' ।

स्यञ्जस्ससां लुक् ८।४।३८८। अपभ्रंशे सि-कम्-जस्-जस् इत्येतेषां कानो
भवति । 'पूइ ति चोडा पूइ थकि'-इत्यादि । अत्र स्यञ्जसां कोपः । 'जिअ जिअ

बंकिम कोअमहं भिक्खु सार्थेहि सिक्खोह । तिम तिम वम्महु निअज सव खरफथेरि
तिक्खोह' ॥ अत्र स्वमृशसो लोपः ।

बह्व्याः ८१४।३४५ । प्रथो छुग् भवति । 'संगरसएहिं जु बणिअइ देवसु
अह्वारा कन्तु । अहमत्तहं चत्तकुसहं गय कुम्भइ दारन्तु' ॥ पृथग्योगो लक्ष्यानुसाराथः ।

आमन्थे असो होः ८१४।३४६ । अपभ्रशे आमन्थेऽर्थे वर्तमानाज्ञानः परस्य
असो हो-इत्यादेशो भवति । लोपापवाद' । 'तरुणहो तरुणिहो मुणितं मइं करहु म
अप्पहो घाठ' ।

भिस्सुपोहिं ८१४।३४७ । भिस्-'गुणहिं न सपइ कित्ति पर' । सुप्-'भाईरहि
जिबे मारइ मग्गेहिं तिहिं वि पयट्टइ' ।

स्त्रियां जसशसोरुदोत् ८१४।३४८ । लोपापवादौ । जस -'अगुलिउ उज्जरियाओ
महेण' । जसः-'सुदूरसम्भगाउ विलासिणीओ पेच्छन्ताण' ।

टा ए ८१४।३४९ । 'निअमुहकरहि विमुद्धकर अन्धारइ पडि पेक्खइ । ससि-
मण्डल-चिन्धमए पुणु काइ न दूरे देक्खइ' ॥ अहिं मरगयकतिप संवलिअ ।

डसडस्योर्हे ८१४।३५० । अपभ्रशे स्त्रियां वर्तमानाज्ञान परयोर्डसडसि-
इत्येतयोर्हे इत्यादेशो भवति । डसः-तुच्छ मज्झहे जग्गिपरहे । डसे-'फोडेन्ति जे हि-
अडडं अप्पणउं ताह पराई कवण घिण । रक्खेज्जहो लोअहो अप्पणा चालहे जाया-
विसमथण' ॥

म्यसामोर्हु ८१४।३५१ । अपभ्रशे स्त्रिया वर्तमानाज्ञान परस्य म्यस आमश्च
हु-इत्यादेशो भवति । 'भह्मा हुआ जो मारिआ बहिणि महारा कन्तु । लज्जित
वअसिअहु जइ भग्गा घर एन्तु' ॥ वयस्याभ्यो वयस्यानां वेत्यर्थः ।

केहिं ८१४।३५२ । अपभ्रशे स्त्रियां वर्तमानाज्ञान परस्य केहिं (हि)-इत्या-
देशो भवति । 'अह्मा वलया महिहि गय अह्मा फुट्ट तडसि' ।

क्रीबे जसशसोरि ८१४।३५३ । 'कमलइ मेह्वि अलि-उलइ करि-गण्डाहं
महन्ति' ।

कान्तस्यात उं स्यमोः ८१४।३५४ । अपभ्रशे क्रीबे वर्तमानस्य ककारान्तस्य
नाम्नो योऽकारस्तस्य स्यमोः परयोर्हु-इत्यादेशो भवति । तुच्छउ, भग्गाउ, पसरिअउ ।

सर्वाद्वेर्सेहां ८१४।३५५ । अपभ्रशे सर्वादेरकारान्तात्परस्य क्सेर्हा—इत्यादेशो
भवति । जहां-तहां ।

किमो किह वा ८१४।३५६ । अपभ्रशे किमोऽकारान्तात्परस्य क्सेर्हिह-इत्या-
देशो वा भवति । किह । 'त किह बंकेहिं कोअणेहिं जोइअउं सय-वार' ।

केहिं ८१४।३५७ । सर्वादेरकारान्तात्परस्य-इत्येव । 'अहिं खण्डिअइ सरिणसर
जिअइ खगिण खगु । तहिं तहविइ अडवडनिवहि कतु पयासइ भग्गु' ॥ 'एक्कहिं
अक्खिहिं सावणु अज्जहिं भइवउ । माहउ महिअक-सत्थरि मण्डथले सरउ' ॥

अम्यत्रयस्वाद्यस्य हिः ८।४।३८३ । त्यादीनां मध्यत्रयस्य बह्वचं वचनं तस्या-
पञ्चमे हि-इत्यादेशो वा भवति ।

बहुत्वे हुः ८।४।३८४ । त्यादीनां मध्यत्रयस्य सम्बन्धि बहुवच्येषु वर्तमानं
बह्वचनं तस्यापञ्चमे हु-इत्यादेशो भवति । 'बलिभक्त्यणि महुमहसु कहुईहुभा
सोह । जह् इक्कुहु बहुत्तणउ देहु म मग्गहु कोह्' ॥ पक्षे-इक्कुह-इत्यादि ।

अम्यत्रयस्वाद्यस्य उं ८।४।३८५ । त्यादीनामन्त्यत्रयस्य बह्वचं वचनं
तस्याऽपञ्चमे उ-इत्यादेशो वा भवति ।

बहुत्वे हु ८।४।३८६ । त्यादीनामन्त्यत्रयस्य सम्बन्धि बहुवच्येषु वर्तमानं
बह्वचनं तस्य हुं-इत्यादेशो भवति । 'सग्गविसाहित जहिं कहुं पिय तहिं देसहिं
जाहुं । रणहुम्भिल्लं मग्गाहं विणु जुल्लं न बलाहुं' ॥ पक्षे-लहिसु इत्यादि ।

हिस्वयोरिवुदेत् ८।४।३८७ । पञ्चम्यां—(लोढादेशस्य सञ्ज्ञेयम्) हिस्वयोरप-
ञ्चमे इ, उ, ए-इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति ।

स्यस्य सः ८।४।३८८ । अपञ्चमे भविष्यदर्थविषयस्य त्यादादेः स्यस्य सो
वा भवति । 'दिअहा जम्भि ऋत्तपडहि पडहिं मणोरह पच्छि । ज अक्कुह तं
माणिअह् होसह करतु म अक्खि' ॥ पक्षे-होहिहि ।

क्रिये कीसु ८।४।३८९ । क्रिये इत्येतस्य क्रियापदस्यापञ्चमे कीसु-इत्यादेशो
वा भवति । 'सग्गा भोग जु परिहरह तसु कन्तहो बलि कीसु । तसु दइवेण वि
जुम्भियउं जसु खल्लिहउउ सीसु' ॥ पक्षे-साध्यमानावस्थात् क्रिये-इति सस्कृ-
तसङ्गदादेव प्रयोगः । 'बलि किउजउं सुअणस्सु' ।

भुवः पर्याप्तौ हुक्च ८।४।३९० । अपञ्चमे भुवो धातोः पर्याप्तावर्थे वर्तमा-
नस्य हुक्च-इत्यादेशो भवति । 'अह् तुगत्तणु ज थणह सो छेयउ न हु लाहु ।
सहि बह् केवंह मुत्तिवसेण अहरि पहुक्चह नाहु' ॥

बृगो ब्रुवो वा ८।४।३९१ । अपञ्चमे बृगो = 'बृज' धातोर्ब्रुव-इत्यादेशो वा
भवति । ब्रुवह सुहासित किं पि । पक्षे-'एत्तउ बोप्पिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु
बोप्पि । ता हउं जाणउं एहो हरि जह् अग्गह बोप्पि' ॥

ब्रजेर्जुनः ८।४।३९२ । अपञ्चमे ब्रजतेर्धातोर्जुन-इत्यादेशो भवति । जुजह्-
जुजेप्पि । जुजेप्पिणु ।

दशोः प्रस्स ८।४।३९३ । अपञ्चमे दशेर्धातोः प्रस्स-इत्यादेशो भवति ।
प्रस्सदि ।

ग्रहेर्गृण्ह ८।४।३९४ । अपञ्चमे ग्रहेर्धातोर्गृण्ह-इत्यादेशो भवति । पठ गृण्हे-
पिणु वत्तु ।

तथयादीनां छोद्धाद्यः ८।४।३९५ । अपञ्चमे तथि-प्रभृतीनां धातूनां छोद्ध
इत्याद्य आदेशा भवन्ति । आदिग्रहणाद् देशीषु ये क्रियावचना उपलभ्यन्ते ते
उदाहार्याः ।

अवराट् ससुक्तानी कसतथपकां सवद्वयवभाः ८१४३९६।
अपभ्रंशोऽवराट् चतमानानां स्वरात्परेषामसंयुक्तानां क-क-व-व-व-कां स्थाने
ग-व-व-व-व-माः प्रायो भवन्ति । कस्य यः—‘जं दिट्ठं सोमणाइयु अस-
इहि हसिठ मिसंकु । पिअमाणुसविच्छोहगद गिळि गिळि राहु मयंकु’ ॥ कस्य यः—
‘अम्मिअ सत्थावत्तेहि सुधि विम्विज्जइ माणु । पिअ दिट्ठे हक्कोहक्केण को चेअइ
अप्पाणु’ ॥ तथपकानां वद्वयवभाः—‘सवधु करेप्पिणु कविहु मइ तसु वर समळउं
अम्मु’ । अनादाविति किम् ? सवधु करेप्पिणु—अथ कस्य गात्वं न । स्वरादिति किम् ?
गिळिगिळि । असंयुक्तानां किम् ? एकहिं । प्रायः इति कचिच्च—अकिपा-इत्यादि ।

मोऽनुनासिको यो वा ८१४३९७ । तथोक्तस्य मस्य अनुनासिको वकारो
वा भवति । कबँलु, कमलु । भबँरु, भमरु । लाङ्गणिकस्यापि—जिवँ, तिवँ, जेवँ,
तेवँ । अनादावित्येव—मयणु । असंयुक्तस्येत्येव—‘तसु वर समळउं अम्मु’ ।

अभूतोऽपि कचिद् ८१४३९९ । अपभ्रंशे कचिद्विद्यमानोऽपि रेफो भवति ।
‘प्रासु महारिसि एउ भणइ अइ सुइसत्थु पमाणु । माचह च्छण नचत्ताइ दिवे
दिवे गंगण्हाणु’ ॥ कचिदिति किम् ? वासेण वि भारह खंमि बडु ।

आपह्रिपसम्पदां इ ८१४४०० । अपभ्रंशे आपद्—विषद्—सम्पदां इ इकारो
भवति । आवइ । विवइ । संपइ । प्रायोऽधिकारात्—‘गुणहिं न सपइ किसि पर’ ।

कथयथातथाधादेरेमेमेहेषा हितः ८१४४०१ । अपभ्रंशे कथ, यथा, तथा-
इत्येतेषां धादेरवयवस्य प्रत्येकम् एम-इम-इह-इच-इत्येते हितश्चावार
आदेशा भवन्ति । ‘केम सम्पपड दुट्ठु विणु किच रयणी सुहु होइ । जववहुदंस-
णकाळसठ वहइ मणोरह सो इ’ ॥ ‘ओ गोरीमुहणिजिअठ वहलि लुककु मिअंकु ।
अन्दु वि जा परिहविचतणु सो किवँ भवँइ मिसंकु’ ॥ ‘बिबाहरि तणु रअणवणु
किह ठिउ सिरिआणंद । निरुवमरसु पिअ पिअवि जणु सेसहो दिण्णी मुइ’ ॥ एवं
तिथजिधाहुदाहार्यौ ।

यादवतादकीरणीदशां दादेवँहः ८१४४०२ । एषां दादेरवयवस्य हित् एह-
इत्यादेशो भवति । ‘मह मणिअठ बलिराठ तुहुं केइउ मगणु एहु । जेहु तेहु नवि
होइ वठ सइं नारायणु एहु’ ॥

अतां कइलः ८१४४०३ । अदन्तानामेषां पूर्वोक्तानां दादेरवयवस्य कइल-
इत्यादेशः । अइसो—तइसो—कइसो—अइसो ।

यत्रतत्रयोक्तस्य विदेश्वत् ८१४४०४ । एतयोक्तस्य एत्थु, अत्तु-इत्येवौ द्वौ
भवतः । ‘अइ सो बडिवि प्रयावदी केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु । जेत्थु वि तेत्थु वि
एत्थु जगि मण तो तहि सारिक्खु’ ॥ अत्तु ठियो । तत्तु ठियो ।

केत्थु कुत्राऽत्रे ८१४४०५ । कुत्राऽत्रयोक्तस्य हित्—एत्थु आदेशः । केत्थु वि,
लेप्पिणु सिक्खु । जेत्थु वि, तेत्थु वि, एत्थु जगि ।

यावेत्तावतोर्वादेर्मं उं मर्हि ८।४।४०६ । अपभ्रंशे यावत्तावत्प्रत्यययोर्वाका-
रादेशव्यवस्थेयं न, उं, मर्हि-इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । 'जाम् न निवडइ कुंम-
अहि सीहचवेडचडक । ताम समत्तह मयगलहं पइ पइ वडजइ डक ॥' तामर्हि
अच्छड इत्यस्य अणुसु अणुवि अन्तरं देह ।

वा यत्तदोतोर्डेवडः ८।४।४०७ । अपभ्रंशे यद् तद् इत्येतयोरेवमन्तयोर्वाव-
त्तावतोर्वाकारादेशव्यवस्थेयं हिप् एवड-इत्यादेशो वा भवति । 'जेवडु अन्तरं रावण-
रामह । तेवडु अन्तरं पट्टण-गामह' ॥ पच्चे-जेत्तुलो, तेत्तुलो ।

वेवुंकिमोर्वादेः ८।४।४०८ । इत्येतयोर्वाकारादेशव्यवस्थेयं हिप् एवड-इत्या-
देशो वा भवति । एवडु अन्तरं । केवडु अन्तरं । पच्चे-एत्तुलो, केत्तुलो ।

परस्परस्यादिर ८।४।४०९ । अपभ्रंशे परस्परस्यादिरकारो भवति । अवरोप्पर ।

म्हो म्मो वा ८।४।४१२ । अपभ्रंशे म्ह इत्यस्य स्थाने म्म-इत्यादेशो भवति ।
म्ह इति 'पचम-रम-प्म-रम-ह्मां म्ह' इति प्राकृतलक्षणविहितोत्र गृह्यते, संस्कृते
तदसम्भवात् । गिरम्हो । सिरम्हो । 'बम्भ ते बिरला के वि नर जे सव्वंगल्लहल्ल' । जे
वंका ते वंचयर जे उज्जुअ ते बहल्ल' ॥

प्रायस् प्राउप्राह्वप्राह्वम्पगिग्गवा ८।४।४१४ । प्रायस् इत्येतस्य प्राउ,
प्राह्व, प्राह्वम्, पमिम्भ-इत्येत आदेशा भवन्ति ।

वाग्यथो नु ८।४।४१५ । अग्यथाशब्दस्य नुर्वा ।

कुत्तस् कउ कहंतिहु ८।४।४१६ । स्पष्टम् ।

ततस्तदोस्तोः ८।४।४१७ । स्पष्टम् ।

एवंपरसमधुवंमामनाक्, एम्भपरसमाणुधुममणाउं ८।४।४१८ । एवमा-
दीनाम् यथाक्रमम् एम्भादय आदेशा भवन्ति ।

किलाऽथवा-दिवा-सह-नहेः किरा-हवइ-दिब-सहुं-नाहि ८।४।४१९ । यथाक्रम-
मादेशा ज्ञेया ।

विषण्णोक्तवर्मनो धुस-वुत्त-विच्च ८।४।४२१ । विषण्णादीनां यथाक्रमं
वुच्चादय आदेशा भवन्ति ।

शीघ्रादीनां वहिह्लादय ८।४।४२२ । शीघ्रस्य-वहिह्ल । शकटस्य-वंचलः ।
अस्पृश्यसमर्गस्य-विहाल । भयस्य-द्रवक । आत्मीयस्य-अप्पणः । असाधारणस्य-
सड्डल । कौतुकस्य-कोडु । क्रीडायाः-खेडु । रम्यस्य-खण्ण । अज्जुनस्य-डक्किरि ।
हे सखीरस्य हेह्लि । पृथकपृथगित्यस्य-जुअंजुअ । मूढस्य-नालिअ-वट्ठी । नवस्य-
नवल । अवस्कन्दस्य-दडवड । सर्वस्मिन् — केरतणौ । मा भैषीरित्यस्य-
मग्गीसेति स्त्रीलिङ्गम् । यद्यद् इष्ट नत्तदित्यस्य-जाइहिआ ।

हुहुह-धुग्धादय शब्द-चेष्टानुकरणयो ८।४।४२३ । अपभ्रंशे हुहुर्वाद्यरक्ष-
न्वानुकरणे धुग्धादयश्चेष्टानुकरणे यथासङ्ख्यं प्रयोक्तव्याः ।

चङ्माद्योऽनर्ककाः ८।४।४२४ । आदिपदाद् झाई—इत्यादयः ।

सादर्थ्यं केहि तेहि-रेसि-रेसि-समेणः ८।४।४२५ । एते पञ्च निपातास्तादर्थ्यं प्रयोक्तव्याः ।

युष्मदादेशीयस्य ङारः ८।४।४३४ । अपभ्रंशे युष्मदादिभ्यः परस्य ईय-प्रत्य-यस्य ङार-इत्यादेशो भवति । तुहार । खदीय ।

त्रस्य केत्तहे ८।४।४३७ । अपभ्रंशे सर्वादेः सप्तम्यन्तात्परस्य त्रप्रत्ययस्य केत्तहे-इत्यादेशो भवति ।

तव्यस्य एङ्ग्वउं-एङ्ग्वउं-एवा ८।४।४३८ । अपभ्रंशे तव्यप्रत्ययस्य एङ्ग्वउं, एङ्ग्वउ, एवा-इत्येत आदेशा भवन्ति ।

कव इ-इउ-इवि-अवय. ८।४।४३९ । कत्वाप्रत्ययस्य एते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

तुम एवमणाऽणहमणहि च ८।४।४४२ । अपभ्रंशे तुमः प्रत्ययस्य एवम्-अण-अणहम्-अणहि-इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

तृनोऽणभ ८।४।४४३ । अपभ्रंशे तृनप्रत्ययस्य अणभ-इत्यादेशो भवति ।

इवार्ये नं नउ-नाह-नावह-जणि-जणव ८।४।४४४ । अपभ्रंशे इवार्ये एते षट् आदेशा भवन्ति ।

लिङ्गमतन्त्रम् ८।४।४४५ । अपभ्रंशे लिङ्गमतन्त्रं व्यभिचारि प्रायो भवति ।

शौरसेनीवत् ४।४।४४६ । अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति ।

व्यत्ययश्च ८।४।४४७ । प्राकृतादिभाषालक्षणाणां व्यत्ययश्च भवति । यथा मागध्यां-‘तिष्ठस्त्रिष्ट’ इत्युक्तं, तथा प्राकृतपैशाचीशौरसेनीष्वपि भवति । विष्टदि । अपभ्रंशे रेफस्याधो वा लुगुक्तो मागध्यामपि भवति । शब्द-माणुष-शक्-भालके । कुम्भकाहश्च वशाहे शस्त्रिदे । इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम् । न केवलं भाषालक्षणाणां स्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति । ये वर्तमानकाले प्रसिद्धास्ते भूतेऽपि भवन्ति । अह पेच्छहरहु तणओ । अथ प्रेक्षाश्चके तनय इत्यर्थः । आभासह रयणीअरे । आवभासे रजनीचरानित्यर्थः । भूते प्रसिद्धा वर्तमानेऽपि—लोहीअ एस वण्ठी । मृणोत्येच वण्ठ इत्यर्थः ।

शेष संस्कृतवर्तिसिद्धम् ८।४।४४८ । शेष यदत्र प्राकृतभाषासु अष्टमेवोक्तं तत्संसाध्यायीनिबद्धसंस्कृतवदेव सिद्धम् । हेट्टट्टिअसूरनिवारणाय कृतं अहो इव वहन्ती जयह ससेसवराहसासदूहकसुया पुहवी । अत्र चतुर्थ्य आदेशो नोक्तः, स च संस्कृतवदेव सिद्धः । उक्तमपि कश्चित् संस्कृतवदेव भवति । यथा प्राकृते उरस्-शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तस्य उरे, उरम्मि-इति प्रयोगी भवतस्तथा कच्चिदुरसीत्यपि भवति । एव सिरे, सिरम्मि । शिरसि । सरे, सरम्मि । सरसि ।

अत्र छाटीचूलिकादीनां विशेषभेदाऽभाषायां ग्रन्थविस्तरो वितन्यते । माग-ध्याद्याः सन्निशेषं पूर्वमेवोक्ताः ।

इति हेमानुशासनेऽपभ्रंशविचारः समाप्तः ।

शब्दरूपावलि:

अकारान्तः पुंलिङ्गः

वच्छ = (वत्स, वृक्ष-)शब्दः
 प्रथमा-वच्छो=वत्सः, वृक्षो वा-एवं
 सर्वत्र, ए०। वच्छा, वच्छे=वत्साः व०।
 द्वि०-वच्छ = वत्सम् ए०। वच्छा,
 वच्छे=वत्सान् व०।
 तृ०-वच्छेण^१ = वत्सेन ए०। वच्छेहि,
 वच्छेहिहि, वच्छेहि = वत्से व०।
 पं०-वच्छाद्, वच्छाहि, वच्छाया =
 वत्सात् ए०। वच्छातो, वच्छात, वच्छा-
 हितो—इत्यादि। क्वचित्-वच्छाहितो,
 वच्छासुतो, वच्छेहितो, वच्छेसुतो =
 वत्सेभ्यः व०।
 ष०-वच्छस्स = वत्सस्य ए०।
 वच्छाण, वच्छाण = वत्सानाम् व०।
 स०-वच्छे, वच्छमि = वत्से ए०।
 वच्छेहि, हुं^३ = वत्सेषु व०।
 सं०-वच्छ, वच्छो = हे वत्स।
 शेषं प्रथमावत्। गोषब्दः पुंसि-
 गावो, गावे—इत्याद्यन्तवत्। एवमेका-
 रौकारान्तादयः। एवं देव-कसण-
 इत्यादयः अकारान्ताः शब्दाः बोध्याः।

इकारान्तः पुंलिङ्गः

अग्नि = (अग्नि-)शब्दः

प्र०-अग्नी = अग्निः ए०^१। अ-
 ग्नीओ = अग्नयः व०। अग्निणो^२।
 द्वि०-अग्नि = अग्निम् ए०। अग्नी^३
 अग्निणो = अग्नीन् व०।
 तृ०-अग्निणा = अग्निना ए०।
 अग्नीहि, अग्नीहि = अग्निभिः व०।
 प०-अग्नीद्, अग्नीहि, अग्नीदो =
 अग्नेः ए०। अग्नीसुतो, अग्नीहितो =
 अग्निभ्य व०।
 ष०-अग्निरस्, अग्निणो = अग्नेः
 ए०। अग्निण, (अग्नीण) क्वचित्,
 अग्निण = अग्नीनाम् व०।
 स०-अग्निमि = अग्नी ए०। अग्नी-
 सु, अग्नीसु=अग्निषु व०।
 सं० अग्नि=हे अग्ने। ए०। शेषं
 प्रथमावत्। एवं गिरि-अद्यादयः।
 उकारान्तः पुंलिङ्गः
 वाउ = (वायु-)शब्दः
 प्र०-वाऊ = वायुः ए०। वाउणो,
 वाऊओ, वाऊओ = वायवः व०।

१ प्राकृतभाषासु दिवचन चतुर्थी विभक्तिश्च न भवति। 'सर्वत्र वृक्षो व चतुर्थ्याः' इति
 क्रमदीश्वरः। यथा-विष्णस्स देहि।

२ कल्पलताकारमते वच्छेण, वच्छाण टामोरूपम्।

३ अपभ्रंशे सप्तम्या बहुवचने सुपि ह् वा क्वचिद्भवति।

४ अग्निशब्दस्य प्राकृते अग्नी, अग्निणी इति द्वे रूपे भवत इति केचिद्।

५ क्रमदीश्वर 'जस ओरोरिणश्चात्' इति सूत्रेण अग्नीओ, अग्नीरो, साहओ, साहरो-इत्ये-
 तानि साधितवान्।

६ अग्नीओ, अग्नि, शुक्रओ, शुरु, इति केषाञ्चिन्मते शसि रूप स्यात्।

द्वि०-वाडं = वायुन् ए० । वाड-
णो = वायून् व० । वाडहं, वाडहुं
(अघञ्शे) ।

तृ०-वाडणा = वायुना ए० । वाडहि,
वाडहिं = वायुभिः व० ।

पं०-वाडदो, वाडदु, वाडहि = वायोः
ए० । वाडहितो, वाडसुतो - वायुभ्यः
व० ।

ब०-वाडस्स, वाडणो = वायोः ए० ।
वाडण, वाडण = वायूनाम् व० ।

स०-वाडम्मि = वायौ ए० । वाडसु,
वाडसु = वायुषु व० ।

स०-वाड = हे वायो ए० । वाडओ =
हे वायव० व० । एव-कारु-गुरु-प्रभृतयः ।
हेमचन्द्रमतानुसारेण सर्वे ईकारान्ता
ऊकारान्ताश्च प्राकृते ह्रस्वाः प्रयुज्यन्ते,
अतः अग्निवायुवत्तेषां रूपाणि
भवन्ति ।

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः

पिअर = (पितृ-) शब्दः ।

प्र०-पिआ, (पिदा-शौरसेनी), पि-
अरो = पिता ए० । पिअरो, पिअरा =
पितरः व० ।

द्वि०-पिअरं, (पितर-शौर०) =
पितरम् ए० । पिदुणो, पिअरे =
पितृन् व० ।

तृ०-पिदुणा, पिअरेण = पित्रा ए० ।
पिअरेहिं, पिअरेहि = पितृभिः व० ।

पं०-पिअरा, पिअरादो, पिअरादु,
पिअराहि, (पिदुणो-शौर०) = पितुः
ए० । पिअरहितो, पिअरसुतो (पिदु-
हितो, पिदुसुतो-शौर०) = पितृभ्यः व० ।

ब०-पिअरस्स, (पिदुणो-शौर०) =
पितुः ए० । पिअरानं, पिअरम्म,
(पिदुणं-शौर०) = पितृणाम् व० ।

स०-पिअरे, पिअरम्मि, (पिदुम्मि-
शौर०) = पितरि ए० । पिअरेसु,
पिअरेसुं = पितृषु, (पिदुसु, पिदुसुं-
शौर०) व० ।

स०-हे पिअ, पिअर = हे पितः ए० ।
हे पिअरा = हे पितरः व० । एवं
जामातृ-भ्रातृ-प्रभृतयः ।

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः

भत्तार = (भर्तृ-) शब्दः ।

प्र०-भत्तारो = भर्ता ए० । भत्तारा,
भत्तणो = भर्तारः व० ।

द्वि०-भत्तार = भर्तारम् ए० । भत्तारे,
भत्तणो = भर्तृन् व० ।

तृ०-भत्तारेण, भत्तणो = भर्त्रा ए० ।
भत्तारेहिं, भत्तुहिं = भर्तृभिः व० ।

पं०-भत्तारा, भत्तारादु, भत्ताराहि,
भत्तारादो, भत्तणो = भर्तुः ए० ।
भत्ताराहितो, भत्तारासुतो, भत्तुहितो,
भत्तुसुतो = भर्तृभ्यः व० ।

ब०-भत्तारस्स, भत्तणो = भर्तुः ए० ।
भत्ताराण, भत्तण = भर्तृणाम् व० ।

स०-भत्तारम्मि, भत्तुम्मि, भत्तारे =
भर्तारि ए० । भत्तारेसु, भत्तारेसु,
भत्तुसु, भत्तुसुं = भर्तृषु व० ।

सं-हे भत्तार = हे भर्ता ए० । हे
भत्तारा = हे भर्तारः व० । एवं कर्तृ-
होतृ-प्रभृतयः ।

आद्यन्तः स्त्रीलिङ्गः (माळा) शब्दः

प्र०-माळा = माळा ए० । माळा,
माळाउ, माळाओ = माळाः व० ।

पपाठः । ओकारान्तस्त्रीलिङ्गनोक्तद्वय
गन्धी, गार्ह, गोणी इति रूपाणि
भवन्ति, अतः ईकारान्तर्णद्वय
रूपाणि भवन्ति । गोपोतलिका-
रूपन्वाचनशब्दवञ्जयेत् ।

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः

वण = (वन-) शब्दः

प्र०-वण = वनम् ए० । वणाणि,
वणाह, वणाह = वनानि व० । एवं
द्वितीया ।

सं०-हे वणं = हे वन ए० । शेषं
पुंलिङ्गाकारान्तशब्दवत् । एव धन-
कुल-प्रभृतयः ।

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गः

दहि = (दधि-) शब्दः ।

प्र०-दहि, दहि = दधि ए० । दही-
णि, दहीह, दहीहूँ = दधीनि व० ।
एवं द्वितीया ।

सं०-हे दहि = हे दधि ए० । शेष प्रथमा-
वत् । शेष पुंलिङ्गाकारान्तशब्दवत् ।

उकारान्तो नपुंसकलिङ्गः

महु = (मधु) शब्दः ।

प्र०-महु = मधु ए० । महुणि, महुह,
महुहूँ = मधूनि व० । एवं द्वितीया ।

सं० हे महु = हे मधु, मधो ए० ।
शेषमुकारान्तपुंलिङ्गवञ्जयेत् ।

नकारान्तः पुंलिङ्ग आत्मन्-शब्दः

प्र०-अत्ता, अत्ताणो, अप्पा, अप्पाणो =
आत्मा ए० । अप्पाणा, अप्पाणो,
अप्पा = आत्मान् । अप्पा, अप्पाणो,
अप्पाण व० ।

द्वि०-अप्पाणं, अप्पं, अप्पब्बं =
आत्मानम् ए० । अप्पाणु, अप्पु,
अप्पाणो, अप्पाणो = आत्मनः व० ।

तृ०-अप्पाणह्मा, अप्पाणा, अप्पाणि-
आ, अप्पेण, अप्पहो = आत्मना ए० ।
अप्पाणेहि, अप्पेहि = आत्मभिः व० ।

प०-अप्पाणाओ, अप्पाणो, अप्पाओ,
अप्पाओ, अप्पाहु, अप्पाहि = आत्मनः
ए० । अप्पाणाहितो, अप्पाणासुतो अप्पा-
हितो, अप्पासुन्तो = आत्मभ्यः व० ।

ष०-अप्पाणस्स, अप्पाणो = आत्मनः
ए० । अप्पाणाण, अप्पाण = आत्म-
नाम् व० ।

सं०-अप्पाणम्मि, अप्पे = आत्मनि
ए० । अप्पाणेषु, अप्पाणेषु, अप्सु =
आत्मसु व० ।

सं०-हे अप्प = हे आत्मन्-इत्यादि^१
ए० । शेष प्रथमावत् ।

राअ = (राजन्-) शब्दः

प्र०- राय, राआ^२ = राजा ए० ।
राया, राआ, रायाणो, राआणो,
राह्णो = राजानः व० ।

द्वि०-रायं, राअ = राजानम् । राया,
रायाणो, राह्, राआणो = राज्ञः व० ।

तृ०-राह्णा, राह्ण, रण्णा, राचिन्ता,
रक्षा = राज्ञा ए० । राह्हिं, राह्हिं,
रायाणेहि = राजभिः व० ।

प०-रण्णो, रायाउ, राआओ, राआहु,
राआहि = राज्ञः ए० । राह्हितो, राह्-
सुतो, राआहितो = राजभ्यः व० ।

ष०-राह्णो, रण्णो, राअस्स, राय-

१. मगवद्-सवच्छब्दयोः सम्बोधने क्रमदीश्वरो मगव, मव-इति प्राह ।

२. हेमचन्द्रेण विकल्पेन नान्तस्य पुंसि 'आणो' आदेशो विहितः । यथा-राआणो, राआ ।
क्रमदीश्वरेण-राह्णा, राह्णा, रण्णा-इति साधितम् ।

स्त = राज्ञः ५० । राजानं, राज्ञं,

रायाजं = राज्ञाय ५० ।

स०-राग्नि, राधम्मि, राप, रा-
ज्जि = राज्ञि ५० । राइसु, राएसु,
राएसुं = राजसु ५० ।

सं०-राभा, राभं, राबं=हे राजन् ५० ।
काष्ठा = राजन्^१ । शेषं प्रथमावत् ।

एवं ब्रह्मन्, युवन्, अश्वन्—एव-
मावयो यथालक्ष्यमवगन्तव्याः ।

अथ सर्वनामानि त्रिषु लिङ्गेषु ।

सर्व = (सर्व-) शब्दः

सर्वो = सर्वः । सर्वे = सर्वे १।

सर्व = सर्वम् । सर्वे = सर्वान् २।

सर्वेण = सर्वेण । सर्वेहि = सर्वैः ३।

सर्वदो, सर्वस्तो, सर्वदुः, सर्वहि =

सर्वस्मात् । सर्वेहितो, सर्वेसुतो =

सर्वेभ्यः ५। सर्वस्स = सर्वस्य । सर्वेसि,

सव्वाण=सर्वेषाम् ६। सर्वस्सि,सर्वस्मि,

सर्वस्य, सर्वहि=सर्वस्मिन् । सर्वेसु,

सर्वेसु = सर्वेषु ७। स्त्रीलिङ्गे नपुंसके

चादन्तवत् ।

त = (तत्-) शब्दः

प्र०-स, सो, सु = सः । ति, ते =

ते । सा = सा । ता, ताओ, ताउ,

तीओ = ता । त, त = तत् । ताहूँ =

तानि ।

द्वि०-तं=तम् । तं=ताम् । ते=तान् ।

स्त्रीषे प्रथमावत् ।

तृ०-जेण, तिणा, तेण, तेणं, नेन =

तेन । जेहि, तेहि, तेहिं = तैः । जाए,

तिअ, नाह = तथा । ताहि = तानिः ।

पं०-तग्हा, ततो, ३-१० तद्वा,

तद्दो, ३-१० ता, 'ताओ = तस्मात् ।

ततो ३-१०, तो ३-१०, = तेभ्यः ।

५०-तस्स, तसु, तासु = तस्य ।

ताण, तानं, तास, तेसि = तेषाम् ।

तद्दे, तास, ताए, तिस्सा, तीद्, तीए,

तीसे = तस्याः । तसि = तास्मात् ।

स०-तस्मि, तस्सि, तहिं = तस्मिन् ।

तद्वा = तदा ३-८, तस्मिन् काले ।

ताळा, ताद्दे, काले । ताहिं = तस्याम् ।

तीए, तासु = तासु ।

ज = (यद्-) शब्दः

प्र०-जो, जु = यः । ज, जि = ये ।

जा, जी = या । जाओ, जीओ = याः ।

ज, जु, (धु-अप०) = यत् । जाहूँ =

यानि ।

द्वि०-जं=यम् । जे=यान् । जं=याम् ।

तृ०-जिणा, जेण = येन । जेहि=यैः ।

जीस = यया ।

पं०-जग्हा, जंतो, जदो, (जहाँ-

अप०), काले-जाओ = यस्मात् ।

तुमत्तो, तुग्द, तुग्दत्तो, तुग्द, (जाओ-

अप०), जाहितो, जासुंतो = येभ्यः ।

५०-जसु, जाहं, जेसि, जस्स =

यस्य । जिस्सा, जीए, जीसे, जास,

जासु, जोसि, जाण = येषाम् । जद्दे =

यस्याः । जाण=यासाम् ।

स०-जस्मि, जस्सि, जहिं = यस्मिन् ,

(जाळा, जाद्दे), जद्वा = यद्वा

काले । जेसु = येषु । जीए, जहिं =

यस्याम् । जासु = यासु ।

क = (किम्-) शब्दः

प्र०-को = कः । के = के । का = का ।

का = का । किं = किम् । काह = कानि ।

द्वि०-क = कम् । के = कान् । क = कम् । का = का । कि = किम् । काह = कानि ।

तृ०-किणा, केण=केन । केहि, केहिं = केः । काह, काए, कीह, कीए = कया । काहिं = कानिः ।

पं०-कम्हा, (कुदो-शौ०), कुतो, कुदो = कस्मात् । काभो, किणो, किहे, कीस, (कहा-अप०) = कस्या । कहितो, कसुतो = केभ्यः ।

ष०-कसु, कासु, कास, कस्स = कस्य । कास, केसि, काणं = केषाम् । कास, काए, काह, कहे, किरसा, कास, कीअ, कीआ, कीह, कीए = कस्या । काण = कासाम् ।

स०-कहिं, कस्सि, कम्मि, कथं = कस्मिन्, (कद्वा, कद्वा, काला-काले) । केसु, केसुं = केषु । काहे, कीहिं, कीए = कस्याम् । कासु, कीसु = कासु ।

इम = (इदम्-) शब्दः

प्र०-(अय-अप०), अजं, अयं, इमो = अयम् । इमे = इमे । इमा, इअ, इमिआ = इयम् । इमा = इमाः । इदं = इदम् । आयहं = इमानि ।

द्वि०-इणं, इणमो, इदं = इमम् । इसु-(शौर०) = इदम् । आयहं = इमानि । (अप०)-इमण = इमम्, इमे, ये = इमान् ।

तृ०-इमिणा, इमेण, येणं, इमण = अनेन । इमेहिं, एहिं, नेहिं = एभिः ।

इमाह, इमाए, इमीए = अयथा । अहिं, इमाहि = आभिः ।

पं०-इदो, इमादो, इतो = अस्मात् । इमेहितो, इमेसुतो = एभ्यः ।

ष०-अस्स, अयहो, इयस्स, से = अस्य । इमाण, सि-(शौर०) = एषाम् । इमाह = अस्याः । सि = आसाम् ।

स०-अस्सि, इममि, इमस्सि = अस्मिन् । एसु = एषु । इदो = इत् । इह, इह = इह । इच = इह ।

(अदस्-) शब्दः

प्र०-अह = असौ पु० । अह = असौ स्त्री० । अह = अदः न० । अमू = असौ पु०, स्त्री० । अमु = अद न० । ओह = अमी, अमून् । अमुणा = अमुना । इअमि, अयमि = अमुपिमन् । अमूसु = अमूषु । अन्यस्सुगमम् ।

(एतत्-) शब्दः

प्र०-इणम्, एस, एतो, एहो = एष । इणमो, एसा, एह, एही = एषा । एषा = एते, एताः ।

द्वि०-एअ, एद, एस, एहु = एतच्च, एतम् । एआह = एतानि । एइ = एतान् ।

तृ०-एएण, एदिणा = एतेन । एषाए = एतया ।

प०-एआओ = एतस्मात् । एताहे, एतो = एतेभ्यः ।

ष०-एअस्स, एदस्स = एतस्य । एआह, एआण = एतेषाम् ।

स०-अयमि, इअमि, एअमि, एअस्सि, एथ = एतस्मिन् । एसु, एयेसु = एतेषु ।

(अस्मद्-)शब्दः

प्र०-अस्मि, अस्मिह, अह, ही-
(शौर०), अहयं, अहस्मि, हं, हलं,
(अप०-हयो, अहके) = अहं, वयं वा ।
(माग०)-अहम् । अहं, अहहह,
अह्ने, अहो, मे, मो, वयं, वयं
(शौर०) = वयम् ।

द्वि०-अस्मि, अह, अस्मिह, अहं,
जं, जे, म-(शौर०), महं, ह्-(अप०),
मम, मह, मि, मिमं = माम् । अह,
अहहह, हं, अह्ने, (शौर० + अप०),
अहो, जे = अस्मान् ।

तृ०-जे, मह्-(अप०), महं, मप,
ममप, ममं, ममाह, मयाह, मि, मे =
मया । अह, अहहहि, अह्ने, अह्नेहि-
(शौर० + अप०), अह्नेहि, ६-४७
जे = अस्माभिः ।

प०-महत्तो, मद्य-(अप०), मज्जत्तो,
ममत्तो, महत्तो, मज्जु, मत्तो-(शौर०),
मह, ममादो-(शौर०) = मत् ।
अहत्तो, अहहह, अह्नेहितो-(अप०)
= अस्मद् ।

ष०-अह, अह, मेह, मज्ज, मज्जु,
मज्ज, मम, मह-(शौर०), महं,
महु-(अप०), मद्य-(अप०), मे-
(शौर०) = मम । अह, अहहहं,
अह्णाण-(शौर०), जे, जो, मज्जाण,
मज्जाण, ज, मह्णाण, मह्णाण = अस्माकम् ।

स०-अहस्मि, मह्-(शौर० + अप०),
मह, मप-(शौर०), मज्जस्मि,
ममस्मि, महस्मि, ममाह, मि, मे =
मयि । अह्मासु-(अप०), अह्मेसु-
(शौर०), मज्जेसु, ममेसु, महेसु =
अस्मासु ।

२६ प्रा० प्र०

(युष्मद्-)शब्दः

प्र०-तं, तुमं-(शौर०), तुमहं,
तुचं, तुह, तुहु, मा-(अप०) = त्व-
म् । उम्हे, तुज्ज, तुज्जे, तुज्जे तुम्ह-
(माग०), तुम्हाहं-(अप०), तुम्हे-
(शौर० + अप०), तुम्हे, मे = युष्मत् ।

द्वि०-त, या-(अप०), तहं-
(अप०), तुप, तुं-(शौर०), तुमं,
मे, वं, ह, पहं-(अप०), उ, उम्हे =
त्वाम् । तुज्ज, तुज्जे, तुज्जे, तुम्हहं,
तुम्हे, तुम्हेहि-(अप०), तुम्हे, मे, वो =
युष्मान् ।

तृ०-तह, तहं, प-(शौर०),
तुमह, प, तुमं, तुमाह, तुमे, ते, दि,
वे, महं, मे, तह, प = त्वया । उम्हेहिं,
उम्हेहिं उम्हेहिं, तुज्जेहिं, तुम्हेहिं,
तुम्हेहिं, तुम्हेहिं, मे-(शौर०) = युष्माभिः ।

प०-तहत्तो, तत्तो, तव, तहिंतो,
तुज्ज, तुज्जत्तो तुज्जु, तुध, तुम्भ,
तुम्भत्तो, तउहो, त-(अप०), तधु-
होन्त, तज्जुहोन्त, तुवतो, तुहतो, तुम्हा-
वो-(शौर०) = त्वत् । उम्हत्तो, तुज्जत्तो,
तुम्भत्तो, तुम्हत्तो, तुम्हहं, तुम्ह-(अप०),
तुम्हत्तो, तुम्हाहितो-(शौर०) = युष्मत् ।

ष०-उज्ज, उम्भ, उम्ह, तव, उम्ह,
प, तह, तव, तु, तुं, तुज्ज, तुज्जु,
तुध, तुम्भ, तुम, तुमाह, तुम, मा,
तुम्ह, हं-(शौर०), तुम्ह, तुव, तुह,
तुहं, ते-(शौर०), दि, वे (शौर०) तह-
(शौर०) = त्वम् । उम्भाणं, उम्हाण, उम्हाणं,
तु, तुज्ज, तुज्जं, तुज्ज, तुज्जाण, तुज्जाणं,
तुम्भ, तुम्भाणं, तुम्भाण, तुम्भणं, तुमाण,
तुमाणं, तुम्हहं-(अप०), तुम्हहं,

तुम्हाणं-(श्री०), तुम्हाण, तुम्हाणं,
तुम्हाण, मे, वो = बुध्माकम् ।

स०-तह १-३०, तह, ए, तुम्हम्मि,
तुम्हम्मि, तुम्ह, तुम्हम्मि, तुम्हाह, तुम्,
तुम्हि, तुम्हम्मि, तुम्हि, पह=स्वप्ति ।
तुम्हसु, तुम्हासु, तुम्हेसु, तुम्हसु,
तुम्हासु, तुम्हेसु, तुम्हासु, तुम्हसु, तुम्हा-
सु-(अ०), तुम्हेसु, तुम्हसु, तुम्हेसु,
तुम्हसु, तुम्हसु, तुम्हेसु = बुध्मासु ।

अथ संख्यावाचकाः शब्दाः

(द्वि-)शब्दः

प्र०-दुणि, दोणि, दोणि, दुवे, दो,
वे, वेणि = द्वौ । एवं द्वितीया । दोहि,
दोहि=द्विभ्याम् । वेहि, विहि, दोहितो,
दोसुतो, वेहितो=द्विभ्याम् ६-५ ।
दुणह, वैण्ण=द्वयोः, दोसु, वेसु=द्वयोः ।

(त्रि-)शब्दः

तिणि = त्रयः १ । तिणि = त्रीन्
२ । तीहि = त्रिभिः ३ । तीहितो =
त्रिभ्यः ५ । तिणं = त्रयाणाम् ६ ।
तीसु = त्रिषु ७ ।

(चतुर्-)शब्दः

चत्तारो, चउरो, चत्तारि=चत्वारः,
चतस्र, चत्वारि, १ । चउहि = चतुर्भिः
३ । चउहितो = चतुर्भ्यः ५ । चउण =
चतुर्णाम् ६ । चउसु = चतुर्षु ७ ।

(पञ्च-)शब्दः

पञ्जे, पञ्ज = पञ्च १ । पञ्जे = पञ्च २ ।
पञ्जेहि = पञ्चभिः ३ । पञ्जेहितो=पञ्चभ्यः
५ । पञ्जणह = पञ्चानाम् ६ । पञ्जेसु =
पञ्चसु ७ । श्रीलिङ्गे नपुंसके चादन्तव-
द्रूपाणि बहुवचन एव ।

इति प्राकृतप्रकाशे परिशिष्टे शब्दरूपावलि समाप्ता ।

धातुरूपदिग्दर्शनम्

भू-सत्तायाम् (वर्तमाने)—

प्र० पु०, एक०-होइ, हुवइ, होए, हुवए, हवइ, हवति, हवेइ, भोदि, होजइ, होजा, होजइ=भवति, भूयते च । एवमन्यत्र । बहु०-होन्ति, हुवन्ति = भवन्ति ।

म० पु०, एक०-होसि, होसे, हुवसि, हुवसे, हवेसि = भवसि । बहु०-होह, होहिथ, हुवह, हुवहिथ = भवथ ।

उ० पु०, एक०-होमि, हुवामि, हुवमि = भवामि । बहु०-होमो, होमु, हुवामो, हुवामु=भवाम ।

(भूते)—

प्र०, एक०-होहीअ, हुवीअ = अभवत्, अभूव, अभूत् । बहु०-होहीअ, हुवीअ = अभवन्, अभूवुः, अभूवन् ।

म०, एक०-होहीअ, हुवीअ=अभवः, अभूविथ, अभू । बहु०-होहीअ, हुवीअ = अभवत, अभूव, अभूवन् ।

उ०, एक०-होहीअ, हुवीअ=अभवस्, अभूव, अभूवस् । बहु०-होहीअ, हुवीअ = अभवाम, अभूविम, अभूम ।

(भविष्यति)—

प्र०, एक०-होहिइ, हवहिइ, होजअ, होज्जा, होजअहिइ, होज्जाहिइ, होसइ, होही = भविष्यति, भविता । बहु०-होहिन्ति, हुविहिन्ति = भविष्यन्ति, भवितारः ।

म०, एक०-होहिहि, हुविहिहि, हुविहिहि, होहिहि=भविष्यसि, भवितासि ।

बहु०-होहिथा, होहिहु, हुविथा, हविहिइ = भविष्यथ, भवितास्व ।

उ०, एक०-होस्सामि, होस्सामो, होहामि, होहिमि, होस्स, होहिमो = भविष्यामि, भवितास्मि । बहु०-होहिस्सा, होहिथा, होहिभो, होहिमु, होहामो, होहामु, होहाम, होस्सामो, होस्सामु, होस्साम = भविष्यामः, भवितास्मः ।

(विष्ण्यादिषु)—

प्र०, एक०-होउ, भोदु, होदु, हुवउ, हुवदु, हुज, होजअ, होज्जउ, होज्जा, होज्जाउ = भवतु, भवेत् । बहु०-होन्तु, हुवन्तु, हवन्तु = भवन्तु, भवेयुः ।

म०, एक०-होसु, हुविहि, हुवसु, हवेहि = भव, भवे । बहु०-होह, हुवह इत्यादि = भवत, भवेत ।

उ०, एक०-होमु, हुवमु-इत्यादि = भवानि, भवेयम् । बहु०-होमो, हुवमो = भवाम, भवेम ।

(हेतुहेतुमद्भावे)—

प्र०, एक०-होअ, होमाणं = अभविष्यत् । बहु०-होजअ, होज्जा, होहिन्ति, हुविहिन्ति इत्यादि = अभविष्यन् ।

अ०, एक०-होअ, होजा, होहिहिहि, हुविहिहि, होमाणं-इत्यादि = अभ-

विष्यः । व०-होउज, होउजा, होहिरथा
होमाणा-हत्वादि = अभविष्यत् ।

उ०, ए०-होउज, होउजा होस्सामो,
होमाण-हत्वादि = अभविष्यम् । बहु०
होता, अभउजा, होउज = अभविष्याम ।

कुम्-करणे ।

(वर्तमाने)—

प्र०-कुणह, करह = करोति । कुणन्ति,
करेहि = कुर्वन्ति ।

म०-कुणसि, करसि = करोषि । कु-
णह, कुणिथा, करह, करिथाः =
कुर्वथ ।

उ०-करेमि, करमि, कुणमि, करउं-
(हेम.) = करोमि । कुणमो, कुणमु,
कुणम, करमो, करमु, करम, करमो,
करेमु, करेम = कुर्मः ।

(भूते)—

प्र०-काहीअ, अकासि, कासी, काही
(हेम.) = चकार, अकरोत्, अकाशीत्
वा । एवं सर्वत्र ।

(भविष्यति)—

प्र०-काहिह = कर्ता, करिष्यति वा ।
काहिन्ति = कर्तारः, करिष्यन्ति वा ।

म०-काहिसि = कर्तासि, करिष्यसि
वा । काहिथा, काहिह = कर्तास्थ,
करिष्यथ वा ।

उ०-काहं, काहिमि (हेमः) = कर्ता-
स्मि, करिष्यामि वा । काहिमो, काहिमु,
काहिम = कर्तास्मः, करिष्यामः ।

इति धातुरूपादिदर्शनं समाप्तम् ।

(विध्यादौ)

प्र०-कुणठ, करठ = करोतु । कुणन्तु,
करन्तु = कुर्वन्तु ।

म०-कुणसु, कुणेषु, कुण, करहि,
करि, करे = कुव । करहा, करह, कुणह =
कुर्वत ।

उ०-कुणसु, करसु, करेसु = करवाणि ।
कुणमो, करमो, करेमो = करवाम । एवं
लिङ्यपि । हेतुहेतुमद्भावे-कुणउज,
कुणउजा, करउज, करउजा-हत्वादि =
अकरिष्यत् ।

(णिचि)—

करावह, करावेह, कारेह = कारयति ।
एव सर्वत्र ।

(कर्मणि)—

किउजदि, किउजदे, कीरते, कीरह =
क्रियते-हत्वादि ।

व्यन्तात्-करीअह, करावीअह,
कराविजह, करावीजह, करिउजह, =
कार्यते-हत्वादि ।

कृत्सु, (के)—^१

कअ, कत, कद्, कय, किअ = कृतः ।
एवम्-कारिअ, काराविअ = कारितः ।

(क्त्वायाम्)—

काउ,^२ काउण,^३ कबुअ, कबुय,
करवि, करिउ, करिउ, करिय, करिअ,
करिधि, करेप्पि, करेप्पिणु, करेवि,
करेविणु = कृत्वा ।

एवमन्येषामपि रूपाणि समूहानि ।

अथ कतिपयधातूनामादेशा व्याकरणान्तरेभ्यः प्रदृश्यन्ते—

भुज्^१
भुजइ, भिमइ, जेमइ, कम्मेइ,
अणइ, समानइ, चमवइ, चडइ-
इत्यादि ।

प्र-विष् = रिअ-
रिअइ = प्रविशति इत्यादि ।

इष्^२ = निअ ।
दसइ, सइ, दावइ, दकखवइ, इत्यादि ।
आस् = अचङ्, ^३ अचलइ इत्यादि ।

गस् = ४
दईइ, अहङ्कइ-इत्यादि ।
स्था^५ =

ठाइ, थकइ, चिटइ, निरप्पइ-इति ।
स्ना = अठभुत्त^६
मस्त्^७-
आठइ, गिठइ, मुठइ, मजइ,
मुप्पइ ।

सुप्पा^{१०१} ।
अल्प = जम्प । हेमस्तु कथ् = जम्प
इष् = इस्^८
स्त् = शुण्^९
धुणिज्जइ, धुम्बइ^{१०} ।
(द्द् = उज्ज, द्द्)
अहिज्जइ, आलुक्कइ^{११} ।

इति परिशिष्टे व्याकरणान्तरेभ्यो धातूनामादेशा समाप्ताः ।

- १ भुजो भुज-जिम-जेम-कम्म-णइ-समान-चमव-चड्वा. ८।४।११०।६० ।
- २ इशेदाव-दस-दकखवा ८।४।२२।ण्यन्तस्य । ६० ।
- ३ गमिण्ययमासां छ ८।४।२१५ ।
- ४ गमेरई—अइच्छाऽणुवज्जाऽवज्जसो-कुसाऽक्कुस-पच्चडु-पच्चन्द-णिम्मइ-णी-णीण-
णीलुक्क-पदअ-रम्म-परिअल-बोल-परिअल-गिरिणास-गिवहाऽवसेहाऽवहरा ८।४।१६२ ।
आळा अहिपच्चुज ८।४।१६३ । समा अभिमइ ८।४।१६४ । अभ्याळाम्मत्थ ८।४।
१६५ । प्रत्याळा पलोट्ट ८।४।१६६ ।
- ५ स्थहा-वक्क-चिट्ट-निरप्पा १६ । उदड-कुक्कुरौ । १७ । ठठइ, उक्कुकुरइ ।
- ६ स्नातेरभुत्त. १४ ।
- ७ मत्तेरावडु-गिठडु-मुड्डा ।
- ८ दश-दहो २१८ । इति डः । शक्क-मुक्क-दट्ट-रुण-मुट्टवे को वा । २ । २ । एणु
समुक्कस्य को वा भवति । दट्ट, डक्क, डट्टु, इति ६० ।
- ९ चि-भि-छ-हु-स्त्-छ-पू-वू-गा णो कस्वश्च ८ । २४१ ।
१०. न वा कर्मभावे च्चः क्यस्य च लुक् । २४२ । ध्यादौर्ना कर्मणि भावे च बर्तमाना-
नामन्ते द्विरुक्तावकारागमो वा भवति, तत्सन्निधौ च क्यस्य लुक् । सुम्भन्त-स्त्वभावः । ६० ।
११. दहेरहिक्काऽऽहंखौ ४ । २०६ । ६० ।

अकारादिक्रमेण शब्दा नुक्रमणिका

अ

अंकुसो = अंकुशः २।४३
 अंको = अङ्कः ४।१७
 अंकोलो = अङ्कोठः, अङ्कोलः २।२५
 अंगुली = अङ्गुरी २।३२
 असो = असः ४।१४
 अथ = अथम् ९।५
 अइ = अयि ९।१२
 अक्को = अकः २।१, ३।३
 अग्नि = अग्निम् ४।१२
 अग्निणी = अग्नीन् ५।१४
 अग्नोहो = अर्घ २।१
 अक्षरिअं = आश्चर्यम् १२।३०
 अक्कु = अस्ति १२।१९
 अक्कुं = अस्ति ४।१२-२०
 अक्कु = अस्ति ३।३०, ४।२०
 अक्कुहिं = अस्तिभ्याम् ९।१०
 अक्कुह = आश्चर्यम् १।५, ३।१८, ४०
 अजसो = अयशः २।२
 अजा, अज = आर्या, अथ, ९।१७
 अज्झाओ = अभ्यायः ३।२
 अट्टी = अस्थि ३।११, ५१
 अनुत्तन्त, अनुवत्तन्त = अनुवर्त्तमान ४।५
 अण्णं = अन्यत् ९।७
 अण्णह-वअण्णं = अन्यथावचनम् १।१४
 अतुलं = अतुलम् २।२
 अत्ता, अत्ताणो, अप्पा, अप्पाणो
 = आत्मा ५-४५
 अत्तुं = अत्तुम् ९।१०

अत्तो = आतः ३।२४
 अत्थि = अस्ति १२।२०
 अद्दा, अद्दाणो = अप्पा ५।४७
 अधीरो = अधीरः २।२७
 अपारो = अपारः २।२
 अपुक्कल = आत्मीयम् ४।२५
 अदब्बो = अहो, खेदे ९।१०
 अमू = असौ ३।२३
 अंभ, अंभं-आम्भम् ३।५३
 अग्ग, अग्गहाणं, अग्ग = अस्माकम् ६।५१
 अग्गहिंतो = अस्मभ्यम् ६।४८
 अग्गहासुंतो = अस्मत् ६।४९
 अग्गे = वयं ६।४३
 अग्गेसु = अस्मासु ६।५३
 अग्गेहिं = अस्माभिः ६।४७
 अरिहो = अहं. ३।६२
 अरे = अरे ९।१५
 अरे = सम्भाषादिषु ९।१५
 अलहादो = आलहाद्. ३।८
 अलाहि = अलम्, निवारणे ९।११
 अलिअ = अलीकम् ९।११
 अलहादो = आलहाद् १।१८
 अवक्खइ = पश्यति ८।६९
 अवजलं = अपजलम् २।२
 अवत्तो = आवर्त ३।९४
 अवरं = अपरम् ९।१०
 अवरण्हो = अपराद्धः ३।८
 अवरि = उपरि १।२२
 अववासइ = अवकाशते ८।३५

अववाहृ = अववाहते ८।३४
 अवसरिअं = अपस्तम् ४।२१।५।१
 अवहरहृ = अपहरणि ४।१३
 अवहासो = अवहासः ४।२१
 अवहोवासअं = उभयपार्श्वम् ४।३३
 असिषअ, असिष्वअ = अशिषम् ३।५८
 असु, सुं = आसु ४।१६
 असो = अश्वः २।२
 असो, आसो = अश्वः ३।५४
 अस्स = अस्याः, अस्या ६।१५-१७
 अस्सि = अस्याम्, अस्मिन् ६।१५-१७
 अस्सु = अशु ४।१५
 अस्सो = अश्वः १।१, ३।५८
 अह = असौ-अदस् ६।२३
 अहअ, अह = अहम् ६।४०
 अहके = अहम् १।१९
 अहम्मि = अहम्, माम् ६।४१
 अहिजाई = अभिजातिः १।२
 अहिमज्जु = अभिमन्युः ३।११
 अहिमुको = अभियुक्तः ४।१५

आ

आअच्छदि = आगच्छति १।११७
 आअढे = आगतः १।११६
 आअदो = आगतः २।७
 आइदी = आकृतिः २।७
 आउदी = आकृतिः २।७
 आणत्ति = आकृतिः १।५५
 आणा = आज्ञा ३।५५
 आणाकस्समो, आणाकस्समो =
 आलानस्तरमः ४।२९, ३।५७
 आत्मा-आत्मानः ५।४६, ३।४८,
 ५-४५, ४६.
 आदरो-आदरः २।१

आपेको, आमेको = आसीदः १।१
 आसि = आसीत् ७।२५
 आसो = अश्वः १।२ ३।५८
 आसु, सु = आसु ४।१६
 आहिजाई = अभिजातिः १।२

इ

इअ = इति १।१४
 इअरत्थ, इअरम्मि, इअरहिंस = इत-
 रस्मिन् ६।२
 इज्जालो = अङ्गारः १।३२।३०
 इज्जिअज्जो = इज्जितजः ३।५
 इज्जिअणो = इज्जितजः १२।८
 इठ्ठी = स्त्री १२।२२
 इणअ, इनअं, इदम् = इदम् ६।१८
 इमिणा, इमेण = अनेन ६।३, १४
 इमेसिं = एवाम्, आसाम् ६।४
 इमो-इदम् ६।१४, १५-१६
 इसि = ईषत् १।३
 इसि = श्वविः १।२८
 इस्सरो = ईश्वरः ३।५८
 इह = अस्मिन् ६।१६-१७

ई

ईसारो = ईश्वरः ३।५८
 ईसालु = ईर्ष्यावान् ४।२५
 ईसि = ईषत् १।३

उ

उअ, उअह = परथ, परयत् १।१४
 उअका = उअका ३।३
 उअकेरो = उत्तरः १।५
 उअसअं, उअसा = उत्सातम् १।१०
 उअसा = उअ ३।३०
 उअिउत्तो = उत्थितः ३।३०
 उअकु = इज्जा १।१५ ३।३०

उज्जुओ = उज्जुकः ३१५२
 उत्तरिजं, उत्तरीय = उत्तरीयम् २१२७
 उदू = उदूः ११२९ २१७
 उदूधुमाई = उदूमति ८१३२
 उपपलं = उपपलम् ३११
 उपपाओ = उपपातः ३११
 उदभवइ = उदभवति ८१३
 उम्बर = उदुम्बरम् ४१२
 उम्हा = उम्मा ३१३२
 उलवो = उलपः २११५
 उल्लहलं = उल्लहलम् ११२१
 उवसगो = उपसर्गः २११५
 उभिश्चई = उद्भिजते ८१४३
 उम्बेक्कइ = उम्बेष्टते ८१४१
 उस्सवो = उत्सवः ३१४२
 उस्सुओ = उस्सुकः ३१४२

ए

एअ = एव ४१५
 एअ = एकम्, एवम् ३१५८, ४१५
 एआरह = एकादश २११४-४४
 एक्क = एकम् ३१५८
 एण्हं = इदानीम् ४१३३
 एत्तिभं, एव्ह = एतावत् ४१२५
 एत्तो = एतस्मात् ३१२०-२१
 एत्थ = एतस्मिन्, अत्र ३१२१
 एद = एतद्, एनम् ३१२२
 एदिणा, एरेण = एतेन ३१३
 एदेसिं, एदाणं, एदाण = एतेषाम्,
 एतासाम् ३१४
 एद्वहं = एतावत् ४१२५
 एरावणो = ऐरावतः ११३५, २१११
 एरिसो = ईदृशः १११९, ३१
 एव्व = एव ४१५

एव्वं = एवम् ४१५
 एण, एणि, एसो = एषः ११११०
 एस, एसो = एषः ३११९, २२

ओ

ओक्खल = उल्लहलम् ११२१
 ओवासइ = अवकासते ८१३५
 ओवाहइ = अवगाहते ८१३४
 ओसारिअं = अपसारितम् ४१२१
 ओहासो = अवहासः ४१२१

क

कअ = कृतम् ११२७, ५१२३
 कहवो = कैतवः ११३६
 कहआ = कदा ३१८
 कई = कपि २१२
 कउरओ = कौरवः ११४२
 कउसलो = कौशलः ११४२
 कच्च = कार्यम् १०१११
 कज्जलरसरजिण्हिं =
 कज्जलरसरजिताभ्याम् ९११०
 कआ = कन्या १०११०
 कआआ = कन्यका १२१७
 कडे = कृतः ११११५
 कडइ = कथति ८१३९
 कडोरं = कठोरम् २१२४
 कणअ = कनकम् २१४२
 कणिआरो, कणिआरो = कर्णिकारः
 ३१५८
 कणेरू = करेणुः ४१२८
 कणणउरं, कणणउरं = कर्णपूरम् ४११
 कण्हो, कसणो = कृष्णः ३१३३, ६१
 कत्तरी = कर्तरी ३१२४
 कत्तो, कदो = कस्मात् ३१९
 कत्थ, कम्मि, कहिं, कसिं = कस्मिन्
 ३१७, ८

कबुज = कुर्या १२।१०
 कथेहि = कथय १।२
 कन्दोष्टो-उत्पलम् ४।३३
 कमन्धो-कवन्धः २।१९
 कम्भो-कम्भ ४।६-१८
 कटये = कार्यम् १।१७
 कर = कृ ८।१३, १२।१५
 कराविर्भ = कारितम् ७।२८-२९
 कराविज्झ = कार्यते ७।२८
 करावेह = कारयति ७।२७
 करिदाणि = कृत्वा १।११६
 करिसह = कर्षति ८।११
 करिसो = कृषा १।१८
 करिसो = कृषः ८।२
 करेभि = करोमि ६।४०-४१
 कलम्भो = कदम्ब २।१२
 कलहवधेण = कलहवन्धेन १।११
 कलहार = कल्लारम् ३।८
 कलुण = कण्ठम् २।३०
 कलेसि = कलयसि १।१२
 कसो = कसः ४।१४
 कसट = कष्टम् १०।६
 कसण = कृष्णम् १।१६
 कसाभं = कषाभम् २।४३
 कह, कह = कथम् ४।१६
 कहि = कस्मिन्, कदा ६।७, ८
 काभन्व = कर्त्तव्यम् ८।१७
 काउं = कर्तुम् ८।१७
 काऊण = कृत्वा ४।३२, ८।२७
 कामूयं = कृत्वा १०।१३
 कारिभं = कारितम् ७।२८-२९
 काशवेह = कारयति ७।२७
 कारिज्झ = कार्यते ७।२८

कारेह = कारयति ७।२६
 कालासं, कालाजसं = कालायसम् ४।३
 कास = कस्म, कस्याः ६।५
 काह = करिष्यामि ७।१६
 काहावणो = कार्यापणः ६।३९
 काहीअ = चकार ८।१७, ७।२४
 काहे = कदा ६।८
 किं = किम् १।१२
 किई = कृतिः १।२८
 किच्चा = कृत्वा १।२८
 किणह = कीणाति ८।३०
 किणा = केन ६।३
 किणो = किन्तु १।९
 किस्ती = कीर्त्तिः ३।२४
 किर-किल = किल १।५
 किरिया = क्रिया ३।६०
 किरितो = कीत ३।६२
 किलिट्ठ = किलष्टम् ३।६०
 किलित्त = कृतम् १।३३
 किलेसो = ह्येसः ३।६३
 किवा = कृपा १।२८
 किसरो = कृषारः १।२८
 किसी = कृषिः १।२८
 किस्सा = कस्याः ६।२८
 कीअ, कीआ, कीह, कीए, कीसे =
 कस्याः ६।६
 कीरह = क्रियते ८।६०
 कुअलभं = कुवल्यम् ४।५
 कुअवेओ = कौशेयकः १।४४
 कुब्धी = कृषिः ३।३०
 कुणह = करोति, कुरुते ८।१३
 कुम्भारो, कुम्भारो = कुम्भकारः ७।१
 कुसुमप्यवरो, कुसुमप्यवरो = कुसु-
 मप्रकरः ३।५७

केडवो-कैटवः २।२१-२२
 केत्तिअं, केत्तुहं = कित्तम् ४।२५
 केरिसो = कौरसाः १।१९ १।३१
 केलासो = कैलासः १।३५
 केवट्ठो = कैवर्तकः ३।२२
 केसवो = केशवः १०।३
 केसि = केषाम्, कासाम् ६।४
 कोट्ठिमं = कुट्टिमम् १।२०
 कोत्थुहो = कौस्तुभः १।४ १।३।१२
 कोमुई = कौमुदी १।४१
 कोसम्बी = कौशाम्बी १।४१
 कोसलो = कौशलम् १।४२
 क्खु = खलु ९।६

ख

खइअं, खाइअ = खादितम् १।१०
 खगो = खड्गः ३।१
 खण = खणम् ३।३१
 खदो = खतः ३।२९
 खन्दो = स्कन्दः ३।२९
 खन्धो = स्कन्धः ३।२९
 खमा = क्षमा, चमा ३।३१, ३।६३
 खम्भो = स्तम्भः ३।१, ४।५०
 खलिअ = खलितम् ३।१, ५०
 खादइ = खादति ८।२७
 खाणू = स्थाणुः ३।१५
 खुजो = कुञ्जः २।३४
 खुप्पइ = मज्जति ८।६८
 खोढओ = स्फोटकः ३।१६
 ग

गअणं = गगनम् ९।१६
 गआ = गदा २।३
 गढरव = गौरवम् १।४३
 गओ = गजः २।२
 गम्मारो = गद्गदः २।१३

गच्छं = गमिष्यामि ७।१६
 गडे = गतः १।११५
 गड्ढो = गर्दभः ३।२६
 गड्ढो = गर्तः ३।२५
 गदुअ = गत्वा १।२।१०
 गदिमणं = गर्भितम् २।१०
 गमण = गमनम् १०।३
 गम्मइ, गमिज्जइ, गमीअइ =
 गम्यते ७।९, ८।५८
 गरिहो = गर्हः ३।६२
 गरुअ = गुरु १।२२
 गरुई = गुर्वी ३।२२
 गहवई = गृहपतिः ४।३२
 गहिज्जइ, गाहिज्जइ = गृह्यते ८।६१
 गहिदच्छले = गृहीतच्छलेः १।१५
 गहिर = गभीरम् १।१८
 गाअइ, गाइ = गायति ८।२६
 गाअउ, गाउ = गायतु ८।२६
 गाअन्ति = गायन्ति ८।२५
 गारव = गौरवम् १।४३
 गाहा = गाथा २।२७
 गिट्ठी = गृष्टि १।२८
 गिदो = गृहः १।२।६
 गिमहो = ग्रीष्मः ३।३२
 गिरा = गीः ४।८
 [गुरुओ = गुरुः]
 गुज्जओ = गुह्यकः ३।२८
 गुण्ठी = गृष्टिः ४।१५
 गेणइ = गृह्णाण ९।२
 गेणइइ = गृह्णाति ८।१५
 गोट्ठी = गोष्ठी ३।१
 गोणा = गोदावरी ४।३३
 गोचिन्तो = गोविन्दः १०।३

ख

खना = खृणा १।२७
 खर = गृहम् ४।३२-३३
 [खे, खेत् = ग्रह ८।१६]
 खेळण = गृहीत्वा ४।२३
 खेत्तव्यं = ग्रहीतव्यम् ८।१६
 खेत्तुं = ग्रहीतुम् ८।१६
 खेत्तूण = गृहीत्वा ८।१६
 खेत्तून = गृहीत्वा १०।१३
 खोलइ = धूर्णते, धोमते ८।१६
 ख
 खहत्तो = चैत्रः १।२६
 खडरथी = चतुर्थी ३।९
 खडह = चतुर्दश २।१४
 खडहही = चतुर्दशी १।९
 खडहिं = चतुर्थिः ६।६०
 खड्ड, खाड्ड = खाटु १।१०
 खटण्हं, खटण्ह = चतुर्णाम् ६।५९
 खत्तारि, खत्तारो = खत्तार, खतुरः ६।५८
 खन्दिमा = खन्दिमा २।३
 खन्दो, खन्दो = खन्त्रः ३।४
 खमरं, खमर = खामरम् १।१०
 खम्पइ = खर्चयति ८।६५
 खलइ, खलइ = खलति ८।५३
 खळणो = खरणः २।३०
 खातुलिख = खातुल्यम् ४।३३
 खिट्ट = स्था १।११३, ६।६३, १।११४
 खिणइ = खिनोति ८।२९
 खिण्धं खिण्धं खेण्धं, खेण्धं = खिण्धम्
 १।१२, ३।३४
 खिलादो = किरातः २।३०-३३
 खिडिदि = सिद्धति ९।१४
 खिडुरो = खिडुरः २।४
 खुन्वइ = खुन्वति ८।७१

खोत्थी, खोदही = चतुर्थी, चतु-

र्थी १।९, २।४४

खोरिबं = चौर्यम् ३।१०

ख

खट्टी = खट्टी २।४१

खणं = खणम् ३।३१

खत्तवणो = सप्तपणः २।४१

खमा = खमा ३।३१

खम्मुहो = खम्मुहः २।४१

खारं = खारम् ३।३०

खावधो = खावकः २।४१

खाहा = खाया २।१८, ५।२४

खिदइ = खिनति ८।३१८

खीर = खीरम् ३।३०

खुण = खुतम् ३।३०

खुणो = खुणः ३।३०

खुरं = खुरः ३।३०

खुदो = खुदः ३।३०

खेत्त = खेत्तम् ३।३०

ख

जभा, जह = यदा १।११

जहभा = यदा ६।८

जडणभड, जडणाभडं = यमुना-

तटम् ४।१

जडणा = यमुना २।३

जकलो = यकः २।३१, ३।२९, ५।१

जलो = यज्ञः १।२७

जट्टी = यष्टिः २।३१

जडरं = जडरम् २।२४

जणभो = जनकः ३।५३

जणो = यज्ञः ३।४४

जण्डू = जण्डूः ३-३३

जसो, जदो = यस्मात् ६।९

जम्पइ = जम्पति ८।२४

जम्भाजइ = जम्भते ८।१४

जन्मो = जन्म ३१७३, ४११८
 जस्तो = यथा: २१३१, ४१६, १८
 जह, जहा = यथा १११०
 जहणो, जहणं = जघनम् २१२७
 जहिद्विलो = युधिष्ठिरः ११२९, २१३०
 जा = यावत् ४१५
 जाणह = जानाति ८१२३
 जामाउओ = जामातृक. ११२९
 जामाभा, जामाभरो = जामाता ५१३५
 जाव = यावत् ४१५
 जास = यस्य ६१५
 जाहे = यदा ६१८
 जिणह = जयति ८१५६, ५७
 जिणा = येन ६१३
 जिषवह = जीयते ८१५७
 जिस्सा = यस्याः ६१६
 जीअ = जीवः, जीवितम् २१२, ४१५
 जीआ = उया ३१६६
 जीह, जीए = यस्याः ६१६, ५१२
 जीविअ = जीवितम् ४१५
 जीहा = जिह्वा १११७, ३१५४
 जुज्झह = युद्धयते ८१४८
 जुगुष्ठा = जुगुप्सा ३१४०
 जुग्गं = युग्मम् ३१२
 जुवा, जुवाणो = युवा ५१४७
 जूरह = क्रुध्यति ८१६४
 जेत्तिअं, जेहहं = यावत् ४१२५
 जेस्व = एव १२१२३
 जोमो = योग्यः ३१३
 जोवणवन्तो = यौवनवान् ४१२५
 जोवणं = यौवनम् ११४१, ३१५२
 झ
 झाअति = ध्यायति। झाह = ध्यायति
 ८१२५

झिज्जह = जयति ८१३७
 ठ
 ठा, ठाअंति = तिष्ठन्ति ८१३५
 ठिअं = स्थितम् ५११३-२२
 ड
 डण्डो = दण्डः २१३५, १२१३१
 डसणो = दशन २१३५
 डोळा = दोळा २१३५, १२१३
 ण
 णअणं = नयनम् २१३
 णअरं = नगरम् २१२
 णहरगामो, णईगामो = नदीग्रामः
 ३१५७
 णहसोत्तो = नदीस्रोतः ४११, ३१५२
 णई = नदी २१४२, ५११९-२२-
 २९, ६१६०
 णउलं = नकुलम् २१२
 णखो = नख. ३१५८
 णमो = नग्न. ३१२
 णम्भह = नृत्यति ८१४७
 णत्थि = नास्ति ४-१ टि०
 णट्ठो = नर्तक. ३१२२
 णडो = नटः २१२०
 णवर = केवलम् ९१७
 णवरि = जानन्तये ९१८
 णवि = न-अपि, विपरीतम् ९११६
 णह = नभस् ४१६-१९
 णहो = नख. ३१५८
 णाओ = नागः ९११५
 णाहलो = काहलः २१४०
 णिअक्कह = पश्यति ८१६९
 णिक्कन्तो = निष्क्रान्तः ४-१ टि०
 णिक्खं = नित्यम् ६१२७
 णिक्करो = निर्हारः १०१३
 णिक्करो = निर्हारः ३१५१

गिट्टुरो = गिट्टुरः ३११

गिडालं = छटाटम् ४३३

गिहा = गिहा ११२

गिहाल्ल = गिहावान् ४३५

गिष्काओ = गिष्कायः २३५

गिम्माणह् = निर्माति ८३६

गिवत्तओ = गिवत्तकः ३२४

गिबिडो = गिबिडम् २३३

गिब्बुदं = निर्बुतम् १२९

गिब्बदी = निर्बुत्ति २३७

गिस्सो = निषेधः २३८

गिस्सा = निष्ठा २३३

गिस्सासो, गीसासो = नि-

श्वासः ३५८

गिहसो = निकषः २३४

गिहिओ, गिहित्तो = निहित-

३५८, ४३३

गुण, गूण = नूनम् ४३६

गेउर = नूपुरम् १२६

गेह्ढ = वीढम् ११९, ३५२

गेहा = गिहा ११२

गेहो = स्नेहः ३११, ६४

गो = नः, अस्मान् ३४४, ५१

गोमल्लिभा = नवमल्लिका १७

गोह्लह् = जुदति, जुदते ८३७

गहाण = खानम् ३३३

त

तभा, तह् = तदा १३२

तभाणि = तदानीम् ११८

तह्भं = तृतीयम् ११८

तह्, तप् = त्वया, त्वयि ३३०

तह्भा = तदा ३५८

तह्पो = त्वत् ३३५

तं = तद्, तम् ३२२

तं = त्वम्, तं, त्वाम् ३२६-२७

तंस = त्वयाम् ४१५

तणं = तृणम् १२७

तणुई = तम्बी ३३५

तंबं = ताम्रम् ३५३

तम्बो = स्तम्भः ३१३

तरह्, तीरह् = शक्नोति ८३०

तलाभं = तलागः २३३

तलवेण्टभं = तालवृन्तकम् ११०,

३३५

तलुनी = तरुणी १०५

तह्, तहा = तथा ११०

तहि, तहिं = तस्मिन्, तर्हि ४१६, २३७

ता = तावत् ४५

तारिसो = तादृशः १३१

ताव = तावत् ४५, ६

तास = तस्य ५५, ११

ताहे = तदा ३५८

तिणा = तेन ३३३

तिणिण = त्रयः, त्रीन् ३५६

तिण्हं = तीक्ष्णम् ३३३

तिण्ह = त्रयाणाम् ३५९

तिस्सा, तीसे, तीप्, तीभा, तीभ,

तीह् = तस्याः ३३६

तीहि, तीसु = त्रिभिः, त्रिषु ३५५, ६०

तुज्झ, तुग्ह = तव ३२८

तुज्जे = त्वयम्, तुज्जाम् ५२८, २९,

३३९

तुगिहो, तुगिहो = तृणीकः ३७८, ८३२

तु, तुमं = त्वं, त्वाम् ३३६, २७

तुमाह् = त्वया ३२३

तुमो, तुह् = तव ३३१

तुरिभं = त्वरितम् ८५

तुवरह् = त्वरते ८३४

दुहवर्धं, दुहवर्धं = दधवर्धम् ७११

दूरं = दूर्यम् ३१३८-५३

दूसइ = दुष्यति ८१३६

ते = ते ६१२२

ते = तव, त्वया ६१३२

तेत्तिअं, तेहह = तावत् ६१२५

तेरह, तेरहो = अयोदश ११५,
२११४, ४४

तेलोअं, तेहोअं = त्रैलोक्यम्

११३५, ६१५८

तेसिं = तेषाम्, तासाम् ६१४

तो, ततो, तदा = तस्मात् ६११०

तोण्ड = तुण्डम् ११२०

त्ति = इति १११४, २७

थ

थवओ = स्तवकः ३११२, ५०

थाणू = स्थाणु ३११५

थिपइ = तृष्यति ८१२२

थुई = स्तुतिः ३११२

द

दहओ = दैत्यः ११३६

दहवं = दैवम् ११३७, ३१५८

दहस्स = दास्यामि १२११४

दण्ज = द्रक्ष्यामि ७११६

दण्णो = दणः ३१३०

दट्ठ = दहम्, दहम् ४११२

दव्ठं = दग्धम् ८१६२

दवग्गी = दावाग्निः १११०

दसण = हर्षनम् ४११५

दसवलो = दशवलयः ३१४५

दसमुहो = दशमुखः २१४५

दसरहो = दशरथः २१४५

दसवतनो = दशवदनः १०१३

दहिं = दधि ५१२५, ३०

दस्के = दक्षः १११८

दाऊण = दक्ष्या ४१२३

दाढा = दंष्ट्रा ४१३३

दातूणं = दत्ता १०११३

दाळिमं = दाडिमम् २१२३

दाहं = दास्यामि ७११६

दिअरो = देवरः ११३४

दिअहो = दिवसः २१२-४६

दिट्ठी = दृष्टिः ११२८, ३११०, ५०, ५१

दिण्ण = दक्षम् ८१६२

दिसा = दिना ४१११

दीह = दीर्घम् ३१५८

दुअल्ल, दुऊल्ल = दुकूलम् ११२५

दुइअ = द्वितीयम् १११८

दुक्खिओ = दुःखितः ३१५८

दुयणो = दुर्जनः १११७

दुवे = द्वौ ६१५७

दुव्वारिओ = दौवारिकः ११४४

दुहाइअ, दोहाइअ = द्विधाकृतम् १११६

दुहाइज्जइ, दोहाइज्जइ = द्विधाक्रियते

१११६

दूमइ = दुनोति, दूयते ८१८

दे = ते, त्वया ६१३२

देअरो = देवरः ११५४

देवथुई = देवस्तुतिः ३१५७

देअ = दैवम् ११३७, ३१५८

देहि = देहि ६१६४

दो, दोणि = द्वौ ६१५७

दोण्हं = द्वयोः ६१५९

दोहलो = दोहदः २११२

दोहाइअं = द्वैधीकृतम् १११६

दोहाइज्जइ = द्वैधीक्रियते १११६

दोहिं = द्वाभ्याम् ६१५४

दोहो, दोहो = दोहः ३१४

अ

अर्धं = अर्धम् ४१२, ५१३०
अर्धवन्तो, अर्धालो = अर्धवान् ४१२५
अग्निह, अग्नेहं = अग्निहः ११२२
आह = आवति ८१२७
धीमा = बुद्धिमा ४१३३
धीरं = धैर्यम् ११२९, ३११८, ५४
धुणह = धूनीति ८१५६
धुतो = धूर्तः ३१२४
धुरा = धुर् ४१८
धुवह, धुगिजह = धूयते ८१५७
धुवसि = धूयसे ९१९
धूवा = बुद्धिमा ४१३३

प

पभट, पाभटं = प्राकटम् ११२
पउअ, पाउअ = प्राकृतम् १११०
पउत्ती = प्रवृत्तिः ११२९
पउम = पभम् ३१६५
पउरो = पौर ११४२
पउरिसो = पौरुष ११४२
पओहो = प्रकोष्ठः ११४०
पखलो = प्रखल २१२७
पखक्लं = प्रत्यक्षम् ३१२७
पख्क = पथ्यम् ३१२७
पखिद्धमं = पक्षिमम् ३१४०
पज्जतो = पर्याप्तः ३११
पज्जणो = प्रज्जणः ३१४४
पहणं = पत्तनम् ३१२३
पहह = पतति ८१५१
पहाभा = पताका २१८
पडि = पति २१७
पडिवभा = प्रतिपदा २१७
पडिहदी = प्रतिपत्तिः २१७
पडिसरो = प्रतिहारः २१८

पडिसिद्धी, पडिसिद्धि = प्रतिस्व-

द्विन् ११२७, ३१३७

पडिसुदं = प्रतिशुतम् ४११५

पउमो = प्रथमः २१२८

पणरहो = पण्यम् ३१४४

पण्णासा = पण्णासम् ३१४४

पण्हा, पण्हो = प्रभः ३१३३, ४१२७

पण्हुवं = प्रस्तुतम् ३१३३

पस्थरो, पस्थारो = प्रस्तरः १११६

पभवह = प्रभवति ८१३

पमिहह, पमीलह = प्रमीलति ८१५४

पग्हो = पचम् ३१३२

परहुओ = परभृतः ११२९

परिभवह = परिभवति ८१३

पलंअणो = प्रलंअन २१२७

पलिअणु = परिअणुः १११५

पलित्त = प्रदीप्तम् ३१२१

पल्लय = पर्यस्तम् ३१२१

पल्लण = पर्याणम् ३१२१

पवहो = प्रकोष्ठ ११४०

पवणुअअ, पवणोअअ = पवनोअ-

तम् ४११

पसिद्धी, पासिद्धी = प्रसिद्धिः ११२

पसुत्त, पासुत्तं = प्रसुप्तम् ११२

पसुत्तह = प्रसुप्त्यति ९११२

पहरो, पहारो = प्रहारः १११०

पहो = पन्थाः १११३

[पाभह, पाह = भिप्रति ८१२०]

पाउअं = प्राकृतम् १११०

पाउलो = प्राकृत् ४१११, १८

पाडिसिद्धी = प्रतिस्वर्दी ११२, ३१३७

पाणाहन्तो = प्राणवान् ४१२५

पाणिअं = पाणीयम् १११८

पाराबो, पाराबली = पाराबलः ४१५
 पालेह = पालते ८११०
 पावकणं = पावपवनम् ४११
 पिआ, पिअरो = पिता ५१३५
 पिआपिअ = पीतापीतम् ४११
 पिअं = पकम् ११३, ३१३
 पिट्ठं = पिष्टम् १-१२
 पिअ = इव १०१४
 पीअं = पीतम् ४१२६
 पीअलं = पीतलम् ४१२६
 पीणदा, पीणत्तण = पीनता,
 पीनत्वम् ४१२२
 पुट्ठं = पृष्टम् ४१२०
 पुओ, पुओ = पुत्रः १२१४
 पुक्क = पुष्पम् ३१६५, ५१
 पुरिअं = पौरस्त्यम् ४१२५
 पुरिसो = पुरुषः ११२३
 पुळअह = परयति ८१६१
 पुलिअरश = पुरुषस्य ११११२
 पुलिआ = पुरुषाः ११११२
 पुलिआह = पुरुषस्य ११११२
 पुलिओ = पुरुषः ११११४
 पुण्वणहो = पूर्वाह्नः ३१८
 पुसो, पुस्सो = पुण्यः ३१४८
 पुहवी = पृथिवी १११३, २९
 पेक्ख = परय ५१३९
 पेक्खह, = परयति, प्रेक्षते ५१३, ५११४,
 १२११८
 पेट्ठं = पिष्टम् १११२
 पेण्ड = पिण्डं, पिण्डः १११२
 पेम्म = प्रेमम् ३१५२
 पेरन्तं = पर्यन्तम् ११५, ३११८
 पोक्खरो = पुष्करः ११२०, १११२९
 पोत्थओ = पुस्तकम् ११२०

फ
 फंसो = स्पर्शाः ३१३, ११३, १५
 फणसो = पनसः २१३७
 फन्दनं = स्पन्दनम् ३१३६
 फरिसो = स्पर्शाः ३१६२
 फहसो = पुरुषः २१३६
 फलिअं = पलितम् ८१९
 फलिहा = परिष्कारः २१३-३६
 फलिहो = परिष. २१३०-३६
 फलिहो = स्फटिकः २१४-३२
 फुट्ठ, फुट्ठ = स्फुटति ८१५३
 भ
 भअप्फह = बृहस्पतिः ४१३०
 भहूरवो = भैरवः ११३६
 भत्त = भक्तम् ३११
 भत्तारो = भर्ता ५१३१-३३
 भद् = भद्रम् ४११२
 भमद् = भ्रमति ८१७१
 भमिरो = भ्रमणशीलः ४१२४
 भरद् = स्मरति, स्मरते ८११८
 भरणिअं, भरणीअ = भरणीयम् २११७
 भरहो = भरतः २१९
 भाअण, भाअणं = भाजनम् ४१४
 भाआ, भाअरो = भ्राता ५१३५
 भारिआ = भार्या १०१८
 भाह = बिभेति, बिभीते ८११९
 भिङ्गारो = भृङ्गारः ११२८
 भिङ्गो = भृङ्गः ११२८
 भिण्डिवालो = भिन्दिपालः ३१४६
 भिन्दद् = भिनत्ति ८१३८
 भिम्मलो = विह्वलः ३१४७ टि०
 भिसिणी = बिसिनी २१३८
 भुत्त = भुक्तम् ३१५०
 भोत्तुं = भोक्तुम् ८१५५

ओत्तूण = ओत्तूणा ८१३५

ओत्तूणं = ओत्तूणम् ८१५५

म

मभं = मृतम् ११२७

मह, मण = मया, मयि ६१४५, ५२

महत्ती = मत् ६ = ४८

महल = मलिनम् ४११३

मठड = मुकुटम् ११२२, २११

मठल, मठलो = मुकुलम् ११२२, २१२

मऊरो = मयूरः ११८

मऊहो = मयूखः ११८

मओ = मद् २१२

मवगो = मार्ग २१२, ३१५०

मच्छिआ = मच्छिका ३१३०

मउस = अस्मत् ६१४०-५३

मउसणो = मण्वाङ्कः ३१७

मवे = मृतः ११११५

मड = मठ. २१२४

मणसिणी = मनस्विनी ११२४, १५

मणोजा = मनोज्ञा ३१५

मणूरो = मणूक. ४१३३

म, ममं = माम् ६१४२

मथं = मुस्तम् ४११५

मम्महो = मम्मथः ३१४३

मरइ = म्रियते ८१११

मलइ = मृद्राति ८१५०

मलिणं = मलिनम् ४१३१

मंस = मांसम् ४११६

मंसू = रमन् ४११५

मसाणं = रमणानम् ३१६

मस्सू = रमन् ३१६

मह, मउस = मम ६१५०

महअइ = ममार्द्धम् ४१३

महु = मधु ५१२५-२७-३७

महुअं = मधूकम् ११२४

माअन्दो = माकन्दः ४१३३

माआ = माता ५१३२

माइन्दो = माकन्दः ४१३३

माउओ = मातृकः ११२९

माणसिणी = मनस्विनी ११२, ४११५

माणुसो = मनुष. २१४२

मायवो = माषवः १०३३

माला = माला ४११९, २४, ६१६०

मालाइवलो = मालावान् ४१२५

माओ = माषः ११११

मास = मांसम् ४११६

मिअको = मृगाङ्क. ११२८

मिओ = मृतः ३१५८

मिच्छा = मिथ्या ३१२७

मितो = मित्र. ३१५८

मिलाणं = म्लानम् ३१६२

मिव = इव ९११६

मुइंगो = मृदङ्ग. ११३

मुक्खं = मुष्कः ३१२९ टि०

मुग्गरो = मुद्गरः ३११

मुग्गो = मुद्गः ३११

मुच्छा = मूच्छा ३१५१

मुजाणो = मौञ्जायनः ११४४

मुणइ = जानाति ८१२३

मुणाओ = मृणालम् ११२९

मुसी = मूंसिः ३१२४

मुओ = मुग्धः २१२७

मुइ = मुक्कम् २१२७

मुइलो = मुखरः २१३०

मूत्तणं = मूत्रम् ४१२३

मूढवा = मूढता ४१२२

मेओ = मेघः १०१३

मेइहा = मेघल ३१३७

मेहो = मेघः २।२७
 मोत्ता = मुक्ता १।२०
 मोरो = मयूरः १।८
 मोहो = मयूलः १।८
 मिमव = इव ९।१६
 म्हु, मिह, म्हु, म्हो = अस्मि ७।७
 य
 मायदे = जायते १।१४
 र
 रभणं = रत्नम् ३।६०
 रभवं = रजतम् २।२, ७
 रक्खसो = राक्षसः ९।६
 रक्खा = रथ्या ३।२७
 रणण = अरण्यम् १।४
 रण्णो, रण्णा = राज्ञः, राज्ञा ५।३८, ४२
 रत्त = रक्तम् ८।६२
 रत्तो = रात्रिः ३।५८
 रमणिज्ज, रमणिज्ज = रमणीयम् २।१७
 रमिज्जह, रम्मह = रम्यते ८।५८
 रसी, रस्सी = रश्मिः ३।२, ५८
 राभउलं, राउल = राजकुलम् ४।१
 राभा = राजा ५।३६, ४४
 राह्णो, रण्णो = राज्ञः ५।३८, ४२
 राह् = रात्रिः ३।५८
 राखिना = राज्ञा १०।१२
 रासहो = रासभः २।२७
 राहा = राधा २।२७
 रिक्खो = ऋक्षः १।३०, ३।३०
 रिणं = ऋणम् १।३०
 रिजो = ऋजः १।३०
 रक्खो = वृक्षः १।३२, ३।३१
 र्क्खणं = रुक्मिणम् ८।६२
 र्हो, र्हो = रुद्रः ३।४
 र्क्खह, र्क्खह = रुक्मिणि ८।४९
 र्क्खं = रुक्मम् ३।४९

र्क्खिणी = रुक्मिणी ३।४९
 रुवह = रोदिति ८।४२
 रुसह = रुष्यति ८।४६
 रे = भो, सम्भाषणादिषु ९।१५
 रोक्खं = रोदियामि ७।१६
 रोत्तव्वं = रोदितव्यम् ८।५५
 रोत्तु = रोदितुम् ८।५५
 रोसाहत्तो = रोषवान् ४।२५
 ल
 लगाह = लगति ८।५२
 लक्खी = लक्ष्मी ३।३०
 लट्ठी = यष्टिः २।३२
 लस्सको = राक्षसः १।१८
 लहुई = लक्ष्मी ३।६५
 लाभा = राजा १।११०
 लिक्खा = लिप्सा ३।४०
 लिउत्तह = लिह्यते ८।५९
 लुणह = लुनाति ८।५६
 लुव्वह, लुणिज्जह = लुप्यते ८।५७
 लुद्धो = लुब्धकः ३।३
 लुभह = माहि ८।६५
 लोण = लवणम् १।७
 लोद्धो = लुब्धकः १।२०, ३।३
 व
 वभह = वक्रोति ८।७०
 वभण = वचनम् २।२, ४२
 वव्वं = वयम् १।२।२५
 वह्दहो = वैदेहाः १।३६
 वह्दहो = वैदेहः १।३६
 वह्दरं = वैरम् १।३६
 वह्दसंपाअणो = वैशाखपायनः १।३६
 वह्दसाहो = वैशाखः १।३६
 वह्दसिओ = वैशिकः १।३६
 वह्दलं = वहकलम् ३।३
 वह्दगी = वाम्नी ३।३

वचो=वचाजः १०१३

वकं=वक्त्रम् ४११५

वक्त्र=वज्रति ८१४७

वक्त्रो=वत्सरः ३१४०

वक्त्रा=वृक्षाः ५१२

वक्त्राणं=वत्सानां वृक्षाणाम् वा ५१४

वक्त्रे ठिभ = वत्से स्थितम् ५११३

वक्त्रेण=वत्सेन, वृक्षेण वा ५१४

वक्त्रो=वृक्षः ११३२, ३१३७

वक्त्रो=वत्सः ३१५१, १३, २७, ६१६३

वक्त्रो = वत्सः ३१४०, वृक्ष ३१३०,
४११८

वज्रह = व्रसति ८१६६

वज्रभो = वाद्यकः ३१२८

वज्रणीभं = वज्रनीयम् ४११४

वहिस = वहिषम् २१२३

वह्नुह = वर्धते ८१४४

वर्ण = वनम् ४११२, ५१३०

वर्णो = वर्णः ४११५

वर्णी = वह्निः ३१३३

वत्तमाण = वर्तमानम् ३१२४

वत्ता = वार्त्ता ३१२४

वत्तिभा = वर्त्तिका ३१२४

वद्धो = वृद्धः ११२७

वन्द = वृन्दम् ४१२७

वण्फो = वाण्यः, उष्मा ३१३८

वग्महो = वग्मथः २१३९, ३१४३

वग्मो = वर्म ४११८

वग्मो = ब्राह्मण्यम् ११२७

वग्मो = ब्राह्मणः ३१८, ६१६४

वग्मा, वग्माणो = ब्रह्मा ५१४७

वग्म = वृणोति, वृणुते ८११२

वक्त्रही = वक्त्रभिः २१२३

वक्त्रिभं = वक्त्रिकम् १११८

वळे = अग्निः, सम्मानणे ९११२

वसही = वसतिः २१९

वसहो = वृषभः ११२७, २१४३

वहिरो = वहिरः २१२७

वहुमुह, वहुमुहं = वधूमुखम् ४११

वहू = वधूः ५११९-२१-२९, ६१६०

वहूर्हि = वधूमिः ६१६१

वाभह, वाह = ग्लायति ८११३

वाभववर्णं = पादपतनम् ४११

वाभा = वाक् ४१७

वाउभो, वाउणो = वायवः ५११६

वाउण = वायुना ५११७

वाउणो, वाउरस = वायोः ५११५

वाउग्मि = वायौ ६१६१

वाउरस = वायोः ६१६०

वाऊ = वायुः ५११४-१८-२७, ६१

६०-६१

वाऊवो = वायोः ६१६०

वाऊवो, वाऊहु, वाऊहि=वायोः ६१६१

वाऊसु = वायुसु ५११८, ६१६०

वाऊहिं = वायुभिः ५११८, ६१६०

वाऊहिंतो, वाऊसुतो = वायुभ्यः ६१६२

वारह = द्वादश २११४, ४४

वावडो = व्यापृतः ११२४

वाहिंसं = व्याहृतम् ३१५२

वाहो = वाण्यः ३१३८, ५४

विभ = हव ११३-१६, ११२४

विभह्नी = वितर्हिः ३१२६

विभणो = वेदना ११३४

विभणो = वृजनम् ११३

विभाण = वितानम् २१२

विभारिहो, विभारिहो = विका-

रवान् ४१२५

विहणो = वितृणः ११२८

विडदं = विडुतम् ११२९, २१७
 विडलं = विपुलम् २१७
 विडिधं = वृद्धितम् ११२८
 विडवो = विडवः ३१३
 विडिगह, विडकेह = विडिणीते ८१३१
 विडुहरी = विडुर्दिः ३१२६
 विडुओ = वृद्धिक. १११५, २८, ३१४१
 विडजा = विद्या ३१२७
 विडुली, विडू = विडुत ४१९-२६
 विडो = विडू १२१७
 विड्रातो = विड्रात १०१९
 विड्रो = विड्य. ४११४
 विडवो = विटप २१२०
 विडणाणं = विडानम् ३१४४
 विडू = विडु. १११२, २१३३
 विड्परिसो = विड्परी. ३१५१
 विडभलो = विडुल. ३१४७
 विडले = विडल. १११५
 विडलो = विडाल. ११११
 विसह = विसते ८१२८
 विस = विसम् २१३८
 विसी = वृषी ११२८
 विसूरह = विसृते ८१६३
 विस्सासो = विश्वास ३१५८
 विहओ = विहमय. ३१३२
 विहलो = विहल. ३१४७
 वीरिअ = वीर्यम् ३१२०
 वीसथो = विश्वस्त. १११७
 वीसभो = विश्रम्भः १११७
 वीसासो = विश्वासः ३१५८
 वीहह = विमेलि, ८११९
 वुज्जह = वुज्जते ७१४८
 वुहह = मज्जति ८१६८
 वुत्तन्तो = वुत्तान्तः ११२९

वुन्दावनं = वुन्दावनम् ११२९
 वेअ = एव ९१३
 वेअणा = वेदना ११३४
 वेळ्ळं = वेत्त्यामि ७११६
 वेज्ज = वैद्यम् ३१२७
 वेडिसो = वेतस. ११३, २१८
 वेडुहह = वेष्टते ८१४०
 वेणू = विष्णु १११२
 वेत्तव्व = वेदितव्यम् ८१५५
 वेत्तुं = वेदितुम् ८१५५
 वेत्तूण = विदित्वा ८१५५
 वेडमो = विहल ३१४७
 वेळुरिअ = वदूर्यम् ४१३३
 वेळी = वल्लि ११५
 वेवह = वेपन्ती ७१११
 वेवन्ती = वेपन्ती ७१११
 वेवमाणा = वेपमाना ७१११
 वो = व. ६१२९-३७
 वोळ्ळ = वष्यामि ७११६
 वोरं = वदरम् ११६
 वन्द = वृन्दम् ४१२७

श

शहिदाणि = सोद्धा ११११६
 शिआलका, शिआला, शिआले =
 शृगालः ११११७

स

सअओ = शकट. २१२१
 सअहुत्त = शतकृत्वः ४१२५
 सआ, सह = सदा १११५
 सहूर = स्वैरम् ११६६
 संवत्तओ = संवर्तक. ३१२४
 सवुद = सवृत्तम् ११२९
 संवुदी = संवृत्ति. २१७
 संवेहह = संवेष्टते ८१४१

सङ्ग=सङ् ८।५२
 सङ्गह=सङ्गोति ८।५२
 सङ्गो=सङ्गः ३।३
 सङ्गामो=सङ्गग्रामः १०।३
 सङ्गन्ती=सङ्गान्तिः ४।१ टि०
 सङ्गन्तो=सङ्गान्तः ३।५६घ
 सङ्ग=सङ्गः ४।१७
 सचावं=सचापम् २।२
 सजो=षड्जः ३।१
 संज्ञादो=संज्ञातः २।७
 सङ्गह=शीयते ८।५१
 सठा=सटा २।२९
 सणेहो=जेहः ३।६४
 सण्ठाविअं=संस्थापितम् १।११
 सण्डो=षण्ड २।४३
 सण्णा=सण्डा ३।५५
 सण्ण=श्लेषणम् ३।३२
 सहालो=शब्दवान् २।४२
 सद्दो=शब्दः २।४२
 सनान=ज्ञानम् १०।७
 सनेहो=जेहः १०।७
 सण्फ=क्षपणम् ३।२६
 सङ्भाव=सङ्भावः ९।२
 सभरी=शफरी २।२६
 सभल=सफलम् २।३५
 समत्थो=समस्तः ३।१२
 समिद्धी=समृद्धिः १।२
 सम्पत्ती=सम्पत्तिः ४।१७
 सम्पधि=सम्पत्तिः २।७
 सम्भवद्=सम्भवति ८।३
 सम्मद्वो=सम्मदः ३।२६
 संयादो=संयासः २।७
 सरह=सरति ८।१२
 सरद्दो=सरद् ४।१०।१८
 सरफसं=सरभसम् १०।३
 सरह्दं=सरोरहम् ४।१

सरिआ=सरित् ४।७
 सरिच्छं=सहस्रम् १।२, ३।२०
 सरिसो=सहस्रः १।३१
 सरी=सरः ४।६, १८
 सलफा=सलभः १०।३
 सलाहा=शलाघा ३।६६
 सवहो=शपथः २।१५, २७
 सवमुहो=सर्वमुखः ४।१
 सवोमुहो=सर्वमुखः ४।१
 सवमूहो=सर्वमुखः ४।१
 सवोमुहो=सर्वमुखः ४।१
 सव्वजो=सर्वज्ञः ३।५
 सव्वजो=सर्वज्ञः ३।५
 सव्वण्णो=सर्वज्ञः १।२।८
 सव्वत्थ, सव्वत्थि, सव्वत्थि=सर्व-
 स्मिन् ६।२
 सव्वे=सर्वे ६।१
 सहमाणा, सहमाणी=सहमाना ५।२४
 सहह, सहप=सहते ७।१
 सहस्सहुत्त=सहस्रकृतः ४।२५
 सहा=सभा २।२७
 सहामि=सहे ७।३
 सहिज्जह=सहाते ७।८
 सहीअह=सहाते ७।८
 साअरो=सागरः २।२
 सामिद्धी=समृद्धिः १।२
 सारगो=शार्ङ्गम् ३।६०
 सारिच्छु=सहस्रम् १।२
 साले=शाले ५।१५
 साओ=शापः २।२५
 सिआलो=शृगालः १।२८
 सिआसिअं=सितासितम् ४।१
 सिङ्गारो=शृङ्गारः १।२८
 सिट्ठी=सुट्टिः १।२८
 सिद्धिको=शिथिलः ३।२८
 सिद्धिको=शिथिलः ३।१

सिण्हो = सिङ्गः ३।३३
 सिण्हो = सिङ्गकम् ३।१
 सिन्दूर = सिन्दूरम् १।१२
 सिण्णवं = सैण्णवम् १।३८
 सिभा = सिङ्गा २।२६
 सिं = तेषाम्, तासाम् ३।१२
 सिरं = सिरः ४।११
 सिरवेज्जा, सिरवेज्जा = सिरो-
 वेज्जा ४।१
 सिरि = श्रीः ३।६२
 सिलिहं = सिलिहम् ३।६०
 सिविणो = स्वप्नः १।३, ३।६२
 सीआसीङ्ग = सीतासीतम् ४।१
 सीभरो = शीकरः २।३
 सीहो = सिंह १।१७
 सुइदी = सुकृतिः २।७
 सुउरिसो = सुपुरुषः २।२
 सुज्जो = सूर्यः ३।१९
 सुण्ह = मृगोति ८।५
 सुण्हो = शुण्हः १।४४
 सुन्देरं = सौन्दर्यम् १।५, ४४
 सुत्तो = सुतः ३।१, ७।६
 सुपह = माहिं ८।६७
 सुप्पणहा = शूर्पणखा ५।२४
 सुमरह = स्मरति ८।१८, १२।१७
 सुववह = श्रूयते ८।५७
 सू = धिक् ९।१४
 सूई = सूची २।२

सूरु = सूर्यः ३।१९
 सूसह = शुष्यति ८।४६
 से = तस्व, तस्याः ६।२
 सेणं = सौत्यम् १।३५
 सेज्जा = सज्जा १।५।३।७
 सेमाळिआ = शोफालिका २।२६
 सेळो = शैलः १।३५
 सेवा, सेव्वा = सेवा ३।५८
 सो = सः ६।२२
 सोअमह = सौकुमार्यम् १।२२, ३।२१
 सोडण, सोइहि = श्रुत्वा ४।२३
 सोण्हं = ओष्यामि ७।१६
 सोण्हिह, सोण्हिहहि = ओष्यति ७।१७
 सोण्हिथा, सोण्हिहिथा = ओष्यथ
 ७।१७
 सोण्हिन्ति, सोण्हिहिन्ति = ओष्यन्ति
 ७।१७
 सोण्हिसि, सोण्हिहिहि = ओष्यसि
 ७।१७
 सोण्हा = स्नुषा २।४७
 सोत्त = स्रोतः ३।५२
 सोमालो = सुकुमारः २।३०
 सोम्मो = सौम्य ३।२
 सोरिअं = सौर्यम् ३।२०
 सोस्सं = शुष्म ३।२
 सोहह = शोभते ५।३२
 सोहन्ति = शोभन्ते ५।२
 ह
 हके, हगे = अहम् १।१९^१

१ अहो = वय ६।४३, मे = मया ६।४६, ममाह = मया ६।४५, अम्हहि = अस्माभि ६।४७, मेतो = मत् ६।४८, मइतो = मत् ६।४८, ममादो, ममादु, ममाहि = मत् ६।४८, अम्हाहिंतो, अम्हासुतो = अस्मत् ६।४९, मे = मम, मे ६।५०, मम = मम, मे ६।५०, मह = मम, मे ६।५०, मज्झ = मम, मे ६।५०, मज्झणो = अस्माकम् ६।५१, ममम्मि = मयि ६।५२, अम्हेह = अस्मासु ६।८, पमज्जायुम्मद्रूपाण्यपि प्रदर्शयन्ते तुम्हे = यूय, युष्मान् ६।२८ २९, तुमय, तुमे = त्वया, त्वयि ६।३०, तुम्हेहि, तुम्हेहि = युष्माभि ६।३४, तत्तो = त्वत् ६।३५, तुमादो, तुमादु, तुमाहि = त्वत् ६।३५, तुम्हाहिंतो, तुम्हासुतो = युष्मत् ६।३१, मे = युष्माकम् ६।३७, तुम्हाण = युष्माकम् ६।३७, तुम्हाणं = युष्माकम् ६।३७, तुमम्मि = त्वयि ३।२८, तुम्हेसु = युष्मासु ६।३९, तुम्हेसु = युष्मासु ६।३९, विस्तरस्त्वन्वयः ।

हृक्के = हृदयम् १११६
हृणुमन्तो, हृणुमा = हृणुमान् ४१२५
हृथो = हस्तः ३११२, ५०
हृवो = हतः २७
हं = अहम् ६१४०, ५३
हृसो = हृस्व. ४११५
हृमह = हन्ति ८१४५
हरिसह = हयति, हृष्यति ८१११
हरिसो = हर्षः ३१६२
हृलदा, हृलही = हरिद्रा १११३, ५१२४,
२१३०
हृलिभो = हार्लिकः १११०
हृवि = हवि ५१२५, ४१६
हृषिद, हृषिदि, हृषिदु, हृषिदे =
हसित. १११११
हृसई = हसन्ती ७१११
हृसन्ति = हसन्ति ७१४
हृसतो = हसन् ७११०
हृसमाणा = हसन्ती ७१११
हृसमाणो = हसन् ७११०
हृसह = हसथ ७१४
हृसिरो = हसनशील. ४१२४
हृसिहिह = हसिष्यति, हसिष्यते ७११२
हृसिहिस्था = हसिष्यामः ७११५
हृसिहन्ति = हसिष्यन्ति ७११२
हृसिहिमो, हृसिहिमु, हृसिहिम,
हृसिस्सामो, हृसिहामो = हसिष्यामः
७११५

हृस्सह, हृसिजह = हृष्यते ७११, ८, ५८
हृलिभो = हार्लिकः १११०
हृलिभं = हृदयम् ११२८
हृलिभक = हृदयम् १०११४
हृरी = ह्री. ३१६२
हृरे = सम्भाषणादिषु ९११५
हृरह = हृष्यते ८१६०
हु = पृच्छायां ९१२७, निश्चये ९१६
हुभ = भूतम् ८१२
हुणह = हुहोति ८१५६, ५७
हुत्त = हुतम् ४१२५
हुवह = भवति ८११
हुवहु = भव ९१२
हुवीज = अभवत् ७१२३
हुव्वह, हुविजह = हुयते ८१५७
होह = भवति ८११
होज, होजा = भवति, भविष्यति
भवतु ७१२०
होस्स = भविष्यामि ७११४
होस्सामि, होहामि, होहिमि = भवि-
ष्यामि ७११४
होहिह = भविष्यति ७११२
होहिस्था, होहिस्सा = भविष्यामः ७११५
होहिन्ति = भविष्यन्ति ७११२
होहिम, होहिमु, होहिमो, होहामो,
होहामो = भविष्यामः ७११५
होहिस्सामो = भविष्यामः ७११५
होहीज = अभूत् ७११४

इति डवराकोपाह-यन्त्रित-उद्यरामशास्त्रिकृते
प्राकृतप्रकाशपरिशिष्टे शब्दसूची समाप्ता ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५५	२१	० पर्यन्तेषु रः	० पर्यन्तेषु रः
६७	१०	० क्षत्पञ्च०	० क्षत्पञ्च०
९९	२५	वेप्यते	वेप्यते
१०१	१६	नलोः	नलोः
१३२	१७	१२	१३
१४४	२२	द्वेर्वो	द्वेर्वो
१७८	६	वाभा	वाभ
२३०	१	हितभक	हितभकं
२३७	१	शिआलाशिआलकाः	शिआलाशिआलेशिआलकाः
२३७	३	भवन्ति शिआले०	भवन्ति । शिआला आभच्छदि शिआले०
२३७	८	शिआलाशिआलकाः	शिआलाशिआलेशिआलकाः
२३७	९	शिआल, शिआलक-इत्यादेशौ भवतः	शिआला, शिआले, शिआलक इत्यादेशा भवन्ति
२३७	१०	शिआल इत्यादेशे एष्वे सुलोपे च शिआले इति	शिआला इत्यादेशे शिआला इति, शिआले इत्यादेशे शिआले इति
२३७	११	एष्वसुलोपयोः	एष्वसुलोपयोः
२३८	१	शिआल, शिआलक ये दो	शिआला, शिआले, शिआलक ये तीन
२३८	२	शिआल किंवा शिआलक	शिआला, शिआले किंवा शिआलक
२३८	३	शिआले, शिआलके ये दो	शिआला, शिआले, शिआलके ये तीन
२४९	७	शेषं महा०	शेषं माहा०
२५१	१	शेष महाराष्ट्री०	शेषं माहाराष्ट्री०

